ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРНАЕСТА КЊИГА

БЕОГРАД

НАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА

1897.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

ПРЕЖАЛИЋЕШ И ТИ МЕНЕ....

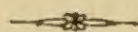

Прежалићеш и ти мене... и без бола и без сузе,
Оживићеш миле звуке што спокојство слатко звоне;
Нит ћеш судбу да прокунеш што ти младог мене узе,
Нит ћеш души својој дати да у мртву прошлост тоне.

Пред тобом ће с новим миљем нови живот да процвјета,
Да поникну нове стазе и одјекне песма нова;
И под небом слатке среће душа ће ти да узлета
А над гробом од прошлости, над руjином старих снова.

Ал ће моје срце младо, к'о сред мора острв цветни,
У времена таласима да сачека самрт тију,
Снивајући о анђелу што царствова некад туди —
Све док једном јекну вали и за навек острв скрију..

Мостар.

Јов. Д. Дучић.

ПИСМА ИЗ НИША

О

ХАРЕМИМА

ОД

Јелене Јов. Димитријевића

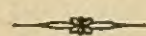

(Наставак)

ПИСМО XI

7. Јенђе-ђуни [1])

Ифетлу, исметлу, ići ђоз'м ентирем,

Овога часа дођох од дилбер Хајрије. Данас не бејах тамо сама, наших госпођа и госпођица било је пуно. Само јаз'к што не знадоше све, да се и данас иде рано, у само подне; јер која дође а-ла-франга — у три или четири часа, не виде ама баш ништа То јест, јок ништа: виде лепу невесту, нагиздане јенђе, накинђурене кз-алки и — то је све. Сви обреди бише и битисаше још у један са'ат по подне.

У турским сватовима је кјучук-к'на-геџеси најмилија ноћ, а јенђе-ђуни најсвечанији дан. Данас су јенђе дошле по девојку и донеле јој богато рухо, што јој га Али-бег пргвио.

У кући Бећир-беговој све се беше ужурбало од ране зоре; песма и свирка не престајаше. Око девет часова почеше се заустављати пајтони пред беговом портом, долазе јенђе. Ове хануме нису биле код Хајрије како је свадба почета никако. Оне ће јој сад отићи са свекрвом и родом беговим.

1) Дан к... јенђе долазе по девојку.

Беќир-бегов харем није леп, али је веома пријатан; дочекивао је с истом љубазношћу сироте кадуне, као и ханумe нишких бегова.

Кад се све искупише, рече им Беќир-беговица:

— Која ханума жели да се телеише, нека похита малој одаји, тамо је Акиле-ханум.

Устало је десетину младих и неколико девојчица; оскакуташе старој Акиле-хануми. Простираше се једна по једна на шарено шиљте, окрећући лице горе, према Акили. Стара их је прво набелила а после им ређала сјајави тел и ђелин-пули (невестина пуца) по челу и обрвама. Унуци Беќир-беговој и њеним другарицама, младожењиним рођакама, не нашара само чело и обрве, но и образе.

Пред само подне дођоше чочеци; и они ће с јенђама Хајрији.

Код Беќир-бегова харема остала сам мало, па пожурих преко Нишаве. Затекла сам нагиздану Хајрију у предсобљу с другама њеним Накићена је више но икада, а трептави елмас са њене челенке надметаше се са зрацима мајскога сунашца. (И сад беше на њој туђе рухо.) Изнад коврча прикачена јој за косу некаква исписана хартија, изрезана у облику крушчице; пошто ти, кузум, не могу лако читати турски, то замолих ону писмену хануму да ми оно прочита. «Види, рече ми она: прво је слово — мим (м), друго — елиф (а), треће — шин (ш)... на хартијци је написано *машалах*[1]); јер, знаш, има свакојаких очију.»

Што се више ближило подне, душа Хајријина бивала је немирнија, срце нестрпељивије. Час-по, бацала је погледе двориште, средњој капији; ослушкивала је.

Око једнога часа по подне, чу се зврка пајтона.

— Јенђе! ускликнуше јој друге и посестрима.

Јурну јој сва крв у лице; оде с другарицама у своју одају.

И Мејрем-ханума похита за својом мезимицом, јер није обичај да невестина мајка дочекује јенђе ќерине.

Хајријина сестра, са стринама, Цариграђанком и рођакама,

---

1) Бог да чува. (У нас: не буди урока.)

отишла је већ орта-капији, да дочека јенђе сестрине, да им скине јашмаке и фереџе и да их поздрави добродошлицом.

И свирачице су им изишле на сусрет, и то не само до орта-капије, но чак до улице.

Орта-капија широм се отвори, и ако у дворишту бејаше развијених була пуно. Нису се имале од кога крити, јер у предњем дворишту не беше «никога.»[1])

Којим су редом ишле кроз поменуто двориште, не видех, а у ово пред кућом улажаху овако:

Напред чочеци, звецкајући чампарама; за чочецима ашчика с бошчом, у којој је невестино рухо и накит, за ашчиком свекрва, па редом јенђе, све две и две, и, најпосле, Ата с друштвом својим, певајући песму јенђину:

„Пред кућама нам шам-дут лиснати;
„Лист ће опасти, дрво остати. . .
„Код тебе ли је лек од љубави ?
„Аман, јенђе, топарлаџик[2]) јенђе,
„Загрли мене!
„Грехе што чиниш, што су код тебе —
„Примам на себе“....

Кад све уђоше, затвори се орта-капија. Овде су развијене, овде им је Хајрijина сестра узвикнула: Сефа̀-ђелд'н'з (добро дошле)!

А кад осташе без танких јашмака и густих фереџа, с ћошке, на којој бејах, добила сам лепу слику. Ова је слика у турским сватовима најлепша: одело је на јенђама ново, разнобојно, шарено, у већине свилено; у коси им трепери крупно драго камење, а по челима и обрвама ситан тел и ђелин-пули.

Кад пролажаху кроз предсобље, једна их кађаше кореном од амбре, друга прскаше ђул-суом.

У одаји су одавно к'з-алки (оне с девојачке стране). Чим опазише јенђе, устадоше, уступише им места своја. Свекрва седе на миндер уврх собе, а до ње с десне стране стара Скопљанка, њена заова, с леве Бећир-бегова рођака, Шехназе-

1) Буле кад ступају коме у кућу обично питају: Вар-ми кимсе (има ли кога) ? што значи, има ли кога од мушких.

2) Пуначка, округла.

ханума. И остале старије поседале су на миндере (а ови нису виши од једнога педа); други ред био је око миндера на шиљтетима, трећи и четврти на ћилиму. Хришћанке и мојсијевке заузеше столице, што беху у једном крају одаје.

Код ненних (бабиних) нога седела је мала Алисѐ, а крај ње је била она голема бошча са оделом.

Тек што су послужене, устадоше! Шта би?

Долази невестина мајка.

— Добро дошле, хануме! узвикну им весело.

— Боље те нашле, ханум! одговорише јој и поседаше, старе одмах, а младе пошто је она села.

Погледа у прију љубазно и рече:

— Како си, ханум? Ћеиф'н еј-ми (јеси ли добре воље)?

Све је питала за здравље и расположење, као и за здравље њихових укућана.

У њих нема онога рођакања као у нас. Ево, Мејрема не рече Ћеир-беговици како си, пријо, него како си, ханум. Харија ће звати свекрву: ханум-анне (госпођа мајка), а ова ће њу, извесно: ђелин-ханум (госпођа невеста). И заове ће своје звати ханумама. Нема у њих: тетка, стрина, дада онима с којима није у сродству. Оне су све хануме (госпође); сиротима се каже кад'н. Ни верне другарице не зову се на име, па чак ни рођаке, ако нису баш близу род. Женско дете чим дође на свет и добије име, одмах му се за име остраг закачи «ханум», (нарочито ако је бегово); мушко је одмах бег (тј. ако му је отац бег). Код деце није овако. Она мајчину пријатељицу обично зову тетком или дадом, а често и на име, што Туркиње веома воле.

Не прође много, па одоше по невесту. И већ се чује:

„Чим се кренеш — селви-бој се занија,
„Бела рука танки појас обвија...."

Невеста је ишла по лаурању од прага своје одаје до одаје где су јенђе. Лаурањ су јенђе донеле и прострле да им по њему дође невеста. Покупила га њена дадија, што узастопце иђаше за њом, младом ханумом својом. (А за сертме (походе) направиће од њега шалвар и ентари.

— И сад је држе више лактова, а она корача тихо, несигурно. Водиље су јој сада потребније него икада, јер на лицу јој није само тел, но и дувак. Дувак је чврсто притегнут уз њене руке, да јој се не би са лица измакао, да јој не би видела лица свекрва пре него што да̂ — бакшиш.

Чим се указа, све јој устаде, почев од мале Алисе, до старе Бећир-беговице.

Све што пред невестом иђаше, подели се. Свекрва је вадила из махраме и бацала на невесту: шећерлеме, леблебије и ситне новце (а ово је симбол берићета). Кадуне су се грабиле за шећер и леблебије, а деца за новце, да им се нађу за слатку халву и киселу бозу.

Кад се водиље зауставише с невестом пред свекрвом, поседало се.

Скопљанка вађаше из бошче одело и даваше га једној кадуни, а ова га пребациваше другој преко рамена. А одело?... Хаљина је било таман четири ката; па две свилене фереџе и једна пургија, јашмак и пече; па дугачак ћурк од вишњасте кадиве, бела сукња, колан, ципеле итд.

Три су ката од свиле, а један. . . То је дивна чанта од љубичасте кадиве, извезена сва златом као Хајријин дувак, као хаљина оне цариградске девојке.

Рекоше ми да је ова чанта Бећир-бега стала сто «крменаца.» Не знам да ли је истина јер оне, уверила сам се, немају велике способности само за опажање, но и за увеличавање. (Кад ово пишем на изузетке не мислим.) И ципеле су од љубичасте кадиве, извезене златом, па и колан.

Кад се хаљине однеше, попе се Ата на столицу, и вадећи накит из махраме викаше: од Бећир-бега, од Џемиле-хануме (свекрве), од Емир-хануме (Скопљанке) итд.

Настаде најсвечанији тренутак; Мејрем-ханумина ашчика приђе до свекрве, а ова јој весело прозбори:

— Дижи дувак, кад'н!

— Док не даш бакшиш — «не отварам» ти невестина лица.

Извади из недра кесу, узе из ње златну лиру, пружи је ашчики.

С невестина лица нестаде дувка и тела. Румена је као мајске руже, што им овде у одаји не беше броја.

Свекрви грунуше сузе радости; и Али-бегова се тетка заплака.

Придржавајући јој тел водиље, одведоше је свекрви; она се саже тихо, најтише — додирну јој смерно уснама и челом руку, па ногу. За овим пољуби руку Али-беговој тетки. Шех назе-хануми, па редом. И Алиса јој пружи своју ручицу. Чак децу, што дођоше с јенђама, па им несташлук не даде да су овде у соби, доведоше да им невеста руку пољуби!

(Не дају пољупца руци никада; само је додирну уснама и челом, а веле: «Вер јупејим ел'ни (дај да ти пољубим руку).

Наместише је у наслоњачу према свекрви. Седела је без тела и дувка са скрштеним рукама и обореним очима; мајка је близу ње; тужна је, сузе јој непрестано теку.

Док она сеђаше свирачице су ишле по бакшиш. Од госпођа не даде бакшиша ни једна; нека рече: «Гле, ја нисам знала"; нека опет: «Немам ништа код себе"; а нека: «Враг га одн'о што немам обичаја носити новаца са собом." Мени беше смешно, јер сам, од прилике, знала шта им мисли свирачица Севда, а нарочито њена сестра Ата. Данас видех да ми нисмо као буле; јер неће ти се маћи була без кесе у недрима готово никуда. (А ретко која, у Белиграт-ма'али, да нема маленога револвера, који опаше испод фереџе или пургије кад пође у Бању, Еминову Кутину, на какав чифлук или кованлук.) Било је и Српкиња Нишлика, а видело се да знају адет турски, јер ни једна не начини да се оне две црне сестре с дахиретима намргоде и да проговоре: «Не ли си знао дек се на свадбу без паре не до'оди?"

Мало је остала невеста овде, па јој спустише тел и поведоше је натрашке. Овако је ишла до прага, а овде јој прихватише тел, а она се, погледавши у свекрву, тихо сагибаше и додирнувши црним врховима од прстију под, па своје теме, усправи се. Натрашке је преко прага изведоше и одведоше у њену одају.

Чим она изиђе, улете чочекиња Ђулсефа са својом дежмекастом другом. Звецкајући чампарама лећаше и погледаше Зехру, Солунку и друге младе, што беху оне вечери. Али ништа: оне се уозбиљиле, погордиле, јер ово није ноћ но дан, а има госпођа, као што рекох, много. Оне не могу лако сме-

тнути с ума госпоства својега, нарочито пред немусломанкама; не могу га сметнути — јер непрестано мисле на њега. Оно им чак начини да су неискрене: јер којој год се обратише неке од наших госпођа с каквим питањем, свака тихо, готово нечујно изусти: «Ње знам српче (српски).»

Тако је, севђули, оне су много охоле. А зашто? Зато што држе да их је њихова народност, т. ј. не народност (о овоме се и не збори,) но вера дигла, узвисила, те су високо — стоје над свима, који не верују ову чисту и, како ми оно једна рече, танку веру, који нису хак-динли (правоверни).

Две лепе и миле девојчице наше умиљаваху се око једне беговице, а она ни да их погледа. Отрчаше другој додириваху јој павту на колану и тепаху гледајући је мило у очи: «Шта ти је ово? Како се зове?» Мислиш ли да им одговори и да их погледа? Боже сачувај. Би ми криво те рекох јузбашиници:

— Ове ваше хануме нису од крви и меса, а, Бога ми, нису ни од камена. И камен не би могао ћутати, кад би му се овако умиљавао, како оно ви кажете, мелек, мило и безазлено створење Алахово, кад би му се овако лепо умиљавало — дете.

Јузбашиница слеже раменима, а мени се учини да ми овим вели:

— Такој си је од ески земан.

Но оне нису овакве увек и наспрам свакога. Кад се упознаду с ким, па он лепо с њима — пријатне су. Ето, баш познајем да мене много милују, а госпођу Кају још више. Ешреф-ханума, Београђанка често говори: «У половин ноћ, кад се разбудим, за госпоја Кају се сетим и нега благосиљам. Он је млого, млого добро: јербо кад дођоше ваши, сас негово татли дил на' нас је ране лечио... Алла'-верс'н (да Бог да̂) куд код се обрне — хаир да види!»

Кад умуче Ата и Севда, би у соби таква тишина, да сам се морала чудити. И ако која узме штогод говорити, говори тихо, полако — друге је слушају, не прекидају је никако, па ни онда кад... На пример једна стара, као и све старе, зборaше о ески-земану: причаше о турском госпоству и своме богатству; описиваше своје венчано рухо. Било је, вели, богато; кад су сагорели са њега златни шприт изишло је на кан-

тару (на теразијама није се могло мерити) равно злата: седамнаест ока и по и двадесет и пет драма.

Погледах у јузбашиницу и рекох:

— И ви, хануме, слушате, ћутите!

— И ти ћути! Дужан си да слушаш — неси дужан да верӯјеш.

Овако старе, а младе?

Једна се млада тужи својој пријатељици на рђаво здравље. Пренемажући се каза јој како је њен бег морао звати доктора Циберта (Сиберта), јер све пред акшам, баш кад бег долази кући, на вечеру, — осети да је нажмари с'тмà (грозница). Циберт ми, вели, даде сулфату, па, не знам зашто, сву ноћ не знадох да ли сам на овом свету или на оном. Но Циберт рече бегу да ми сулфата неће помоћи ако се свакога дана не шетам и не седим поред Нишаве.

— Оф, Нишава! уздахну она друга. Па тада додаде: — Јес, ханум: кад имаш с'канти (муку) ја гледај мале мачиће кад се игрију, ја гледај воду што тече; јер она путујући носи са собом и све дерте наше. —

А шта би с невестом?

— Хаде, рече ми њена сестра. Не ли искаш све да видиш, хаде по скоро.

Одведе ме сестри својој. Облаче је у ђувегијино рухо. Стрина јој узе од ружичасте свиле шалваре и проговори ми:

— Свекрва рече да вој*) данàс обучѐмо овој, а ноћаске онуј кадифели-чанту... Ђел (дођи) да видиш.

Окрену се зиду и узе увлачити учкур у шалваре.

— А гле! Зашто, ханум, свећом?

— Какȍ што гори свећа, такој да гори Али-бег за наше Хаjрију.

Обукоше је, накитише је накитом који доби од ђувегије и његова рода, одведоше је с телом и дувком јенђама. Седела је мало до свекрве, а после је одведоше у другу одају осталим гостима. И пред њима је била час с телом час без тела; руке су јој биле скрштене, очи оборене; махалицама су је хладиле другарице наизменце.

---

*) Заменица *јој* нишким наречјем — *гу*, а често се чује и *вој*.

У три часа по подне поче се ручак. Ручале су јенђе па и к'з-алки; истина, ове последње нису биле за првом и другом софром, но доцније, чак за деветом и десетом. —

Ето га езан (позивање на молитву са мунарета), икиндија!... Ама да ли је ово случај или је такав ред не знам, да сав џумбуш само је довде; до икиндије се готово све свршава, а она је сада у четири часа. Емма шта зборим, кузум? Не свршава се но се прекида, да се настави одмах после акшама и да траје до саме зоре.

Пошто ми сада не стоји више главе она кона моја, то, ево, мухабетли-писмо своје српски завршујем: много топлих, српских поздрава прими од Српкиње, сестре своје

18. маја 18**

у Нишу.

J.

ПИСМО XII

8. Бујук-кн'а-геџеси (велика кане ноћ)

Севђули емширем,

И ова ноћ би и прође. И она се цела непроспавана проведе.

Пишући о кјучук-кн'а̀-геџеси рекох ти: «Нећу више остати ни до изласка твоје имењаке себа'-ј'лд'зи, а то ли до изласка сунчева. Рекох, па се брзо тргох, јер се сетих бујук-кн'а̀-геџеси.

Синоћ не одох Мејреми с булама, но са једном официрком, својом пријатељицом. Полазећи од куће радовах се што је и она са мном, јер држах да ће ми бити пријатније, што ћу моћи говорити одмах о ономе што видим својим језиком, а да не помислим: ко зна да ли ме разумела. Но како се љуто преварих. Она испрва, гледајући буле и њихове обичаје осмејкиваше се, а после се гласно смејаше? погуркивала ме за свашта, а ја сам ћутала, правила сам се невешта. Једном дође ми да речем (и бих рекла да не беше дошла са мном): Не послаше лимун ни по мене а то ли по тебе, па кад смо незване (умешала бих и себе, да се не наљути) — треба да се не подсмевамо, јер и ако се на пољу види, ноћ је: ми смо саме, мост је далеко а газда Нацин џамџија, Ахмед спава. Њено подсмевање не измаче се булама, те јој се окрену јузбашиница:

— Госпоја, не ли знаш, дек онај који не знаје туђо да почитује не си може негово (своје) да милује? Па и на нас је смешно нешто ваше, ама која си је хак-ханума (права госпођа) и која има овден — ту се куцну по челу — колико требе да има, неће да се смеје, па још оволико ач'к (отворено) — зира неје убаво.

Ова се окрену мени и рече:

Ала је дрска и глупа! Како могу да се не насмејем овоме чуду и варваризму?

— Остави их, рекох ја. А ко̂ љуби и чува обичаје своје вере и народа кад је далеко од свега својега — лепо је. Истина, ово су турски обичаји. . Ал' најбоље нам је вечерас ћутати.

Моја пријатељица мало поћута, па рече:

— Тако је... Ал' да си видела ономад неколико њих код госпође М., и ти би вечерас била друкчија. Разгледајући слике у албуму, погуркиваху се; видевши бисту нашега песника Н., кикотаху се. Та чега ти није било... Уображене су, подсмевџике и глупе. Ја их мрзим. .

— Па оне не знају чаршијски ред, нису цивилизоване, зато се нећемо угледати на њих, рекох озбиљно. После се осмехнух и додадох, али врло, врло тихо: Ако се баш нечему малко и насмејемо, не морамо, што рекла ова кадуна, ач'к.

Пишем ти, џан'м, пишем свакога боговетног данка, а ти не дајеш од себе аваза никако! Не говориш радујеш ли се писму моме; не казујеш добро ли ти пише ђаче самоуче. Дерти би ми спопали срце да их не терају ово неколико речи: «Татли гугута неће прогугутати док не умукне булбул.»

Ћутиш као побожна музломанка преко моста. Она не говори прелазећи преко моста на земљи, да би могла прећи преко онога танког као длака (сра̂та), поврх пакла што у џехнет води;[1]) а ти ћутиш, да не би прекидала свога мухабетли-доста. Је ли џан'м, џигер'м?

[1]) Једанпут прелазећи с једном старом булом преко моста чудила сам се што ми на питања не одговара; кад пређосмо рече: „Ако друго прозборим не могу прећи преко срата — Богу сам се молила.“

Кад ти опишем последњи дан свадбе Хајријине — јавићеш се?

Е ако ће овако бити, тешећур-идер'м, џан'м бен'м! Наставићу о свадби одмах, ређаћу ти реч по реч, ред по ред, као што рећа урмино семе седи хаџија, изговарајући за сваком семенком име Алахово...

Месец је био јасан, славуји су певали, мирисао је мајски ђул, бејаше дивно вече. Хануме су се радовале ноћи, пресвлачиле се, замењивале свилу и кадиву платном памучним. Измечике су долазиле с бошчицама, доносиле су ханумама рухо памучно, згодно за ноћну забаву, за игре, што се почеше рано с вечери а трајаше до саме зоре.

И ако јаније још не беше, вечера је свршена; почета је рано, у најпријатније доба дана, у величанствени заход сунца. (Но ја ти за софру и не седох, јер пре ми би тешко и ако сам врло мало јела. Не могу масло никако; а вечерах онда зато, што како која: «Ђел (ходи)! .. Како не можеш кад од хатара ништа теже?! Море, за хатар би човек јео и непечену кокошку, а некмо ли овако красна јела.»)

Све хануме што беху преко дан, ево их. И свекрва је остала сву драгу ноћ, до зоре.

И људи је било на вечери, па пошто овде нема конака*) то су их Хајријини стричеви дочекали у кући суседовој; и они су остали до зоре, дочекали су оне што дођоше по девојку.

Тек што се спустих поред своје пријатељице на мекани миндер, чух где ми неко прошапута:

— Где ли је Фатиме-ханум?

Обрнух се.

— Цариграђанка! отиште ми се са усана нехотично.

— Она је. Где је Фатиме-ханум?

— Па ње и данас не беше, болесна је.

— Заклела бих се у главу јединца ми брата, да сте и ви шерет као нишке хануме, збораше ми девојка смешећи се.

У Нишу нема цивилизованих Туркиња, у Цариграду их, како оне веле, има пуно. Па и ова је девојка цивилизована.

*) Конаком се назива онај део куће где бораве мушки.

јер говори свакому *ви*, а француски зна, како сама вели, «парфетман.»

Седи мало, ма'аму́р-ђоз'м, (неиспавано око), седи, евлад'м, одмори се, рече јој невестина стрина нежно.

— Хвала, ханум-јенђе (госпођа стрина), не могу, идем Хајрие-хануми, проговори и оде вијући се као ченгија. Стрина је одгледа говорећи:

— Филџан и бадем очи нису ништа наспрам ма'амур-очију. Па још кад су као у ове наше Бене-хануме боје зумбулове — ко би могао да их не воли?...

У Цариграду се не носе шалваре, а гле: Бене-ханума беше синоћ обучена у беле шалваре и ентарију! Да ли је жалила што нема Фатиме, нѐ знам. Била је врло весела, задиркивала је Хајрију, грлила је; не пропусти ни једне игре, а игара је било много и разних.

Све смо се смејале много па и она, кад нам дође једна кадуна необично висока; једна јој се ферџа једва дотакла колена̑, а друга, испод ове, мотала јој се око нога. Ишла је од једне до друге, клањала се. Најдубљи јој поклон беше, кад је невестина сестра удари оклагијом по глави.

— Знаш ли, шејтан (ђаволе), шта ће те снаћи ако си ми разбила лонац, подвикну јој стрина тобоже срдито.

— Не срди се ханум-јенђе! И ако сам разбила лонац, нисам повредила белих рука̑ на којима је лонац био, рече ова благо и узе развијати кадуну, што се очас смањи за читав аршин.

И вечерас се играо *Селаник*; *Зејбек* су играле две агинице двапут, а све џумле, мило им кокоњеште, неколико пута. И вечерас је дошло харемима «мушко.» И овај Турчин беше млад и леп, лепши од онога ономадашњега. Дошао је али се не поплашише. Оне су му певале, играле и седале на колено; он им је давао бакшиш — пољупце, придржавајући бркове маленом руком. Шале што су са овим Турчином вођене, од наивности су далеко толико колико устезање у оваким приликама од Туркиња. Оне се не љубе ни о великим празницима, ни о највећим свечаностима са својим пријатељицама, па ни са рођакама. Што је у нас при какву честитању љубљење, то су у

њих загрљаји и нежно притискивање образ на образ[1]) У игри се пољубац не узима баш онако како би се узео иначе, кад би га дала која од младих младој пријатељици својој.

Синоћ не беше Ђулсефе: играле су чочечки, као што рекох, две хануме. Тешко њима! И оне ће проћи као оне две што играху на кјучук-кн'ȁ-геџеси — осуће се на њих к'јамет. Неће бити оговорене што су заборавиле женско достојанство, (а баш су га по каткад заборављале више но Ђулсефа) но турско господство, јер хануме веле: «Чочекл'к је за Циганке, измећарке и алајке (робиње) јок за хануме. Хануме нака си седу̑, нака гледају, пију тутун и, ако гим искају дуте. ударају с'с дланови, нака си, што ви госпоје викате, ужи̏вају; зира чочекл'к и хан'мл'к (господство) -- ич бива ли?!»

Око поноћи нестаде нам невесте.

Не прође много па је изведоше исто као претпрошле ноћи; само што је сада било у тепсији, што се пред њом ношаше, двапут више запаљених свећа но онда. И вечерас је пољубила руку свима; руку и ногу пољубила је мајци својој. Седела је у наслоњачи према јенђама, мајка јој је била код нога̂: с тугом је гледала чедо своје од којега ће се после неколико часова растати, плакала је. А кад мајка плаче, зар јенђе, зар к'з-алки да се не заплачу?

После неколико минута, наместише насред одаје постељу, којој у дно спремише јорган свилени. Поведоше невесту постељи; напоменуше јој да ступи на њу прво десном ногом. Пошто седе, лицем према ћаби, водиље јој скидоше с главе дувак, тел, цвеће и сав накит. Накит дадоше стрини њеној, а она ће га раздати сутра онима чији је. Све што невеста понесе са собом може рећи: ово је моје, те с тога јој, видиш, не дадоше да однесе кући ђувегѝној оно што није њено.

Дугачке јој витице спустише низ плећа; на глави јој не беше ни једнога цветка кад приђе једна младица, што има мушко дете на сиси, те јој замузе млеко из својих недара насред темена: да не би остала без порода, и да би рађала мушку децу. За овим јој приђе друга са својом осмогодишњом ћер-

1) За време турско и Нишлике Српкиње овако су се здравиле.

чицом; преко њезине главе изгрли се и ижљуби с чедом својим тепајући му најнежније: да би је војно волео као мајка дете. После јој водиље подигоше витице и везаше главу стамболском шамијом чак до чела.

Кад јој подигоше витице, она уздахну тешко, дубоко.

— Свршено је, рече ми њена стрина. Уздахнувши за витицама, уздахнула је за девовањем.

— Како?

— Пре су носиле спуштене витице само девојке, сад и жене. Овим старинским обичајем, подизањем витица пре телеисања, не наговешћује ли јој се да јој је девовање на измаку?

Метнуше јој дувак на главу, спустише га преко лица; засукаше јој рукаве; преко крила јој пребацише пештемаљ да јој се не би испрљале шалваре од кане, коју донесе, у сану, једна девојка. Друга јој веза око рука, испод зглавака, црвене свилене конце, а на дланове јој метну по златан новац (њега је дала свекрва), па стаде узимати из сана кане и облагати јој дланове и озго за читави прст дебљине. Кад ово сврши, зави јој руке кучинама, па преко овога навуче памучне, ружичасте кесе, да се не би испрљала постеља.

Сврши с невестом, па пређе на девојке: додирну им канавим прстима обрашчиће, да би се скоро удале; но и сама није остала без исета.[1])

Скидоше јој дувак и рекоше да легне; послуша их одмах: леже наузнак, спусти главу на узглавље окренуто ћаби. Руке су јој на постељи; подижу се бурно груди где почива свилена хамајлија са златним ланчићем.[2]) Крај постеље јој поседаше девојке; свака је држала у руци запаљену свећу. Више главе јој се намести стара Акиле-ханума, а крај ње је већ сва потреба за телеисање. Ту је белило и руменило; бели и жути тел; зелени, црвени, плави и ружичасти ђелин-пули; па овде је и замк. Један је тел ситан као прашак, други крупнији и округао као шљоке; ђелин-пули (невестина пуца) су још круп-

1) Дела.

2) А зар се може наћи була без хамајлије и без крупних ђинђуха и којекаква камења о врату? Неке имају хамајлије само на грудима, неке и на глави, испод шамије. Она на грудима носи се увек, јер обично је извађена кад јој је сахибика боловала од „намере“ и страха; ова на глави у калабалуку — због урока.

нији, представљају руже, зумбул и каранфил. Замк је некаква течност у коју се умаче врх оног дрвцета, којим се ређа тел по лицу.

Набели јој Акила чело, нос и лице, и то толико, да јој кожа изгледаше као окречен зид. Насред образâ, троугласто, у облику отворене махалице, остави без белила; та места обоји некаквом као крв црвеном бојом; па и усне јој нацрвени. Узе дрвце, нарочито за овај посао, умочи му врх у замк, — што беше из стаклета насут у метални тањирић, мали као зил — па поче шарати између обрва. Прво метну жути тел, па бели, па опет жути, итд. У средини намести један цветић ружице (ђелин-пули) боје црвене.

Кад нашара између обрва, пређе на обрве. Прво жутим телом, па мало прескочи, па белим, па опет прескочи. На средину прилепи зелени ђелин-пули, па опет продужи телом до самога краја обрве. И другу је нашарала и опточила, па прешла на чело и шарала га најтише, најпажљивије; гранчице на њему биле су лепе, личиле су на вез по угловима чеврета. После јој опточи и нашара оне црвене троугле, па нос па мало испод доње усне и, најзад, очне заклопце. Овде моја пријатељица стаде узвикивати: «Гледај, молим те, кака изгледа! Није ли ово варваризам? Је ли да личи на лутку од вашарских колача?» па удари у смех. Оно, истина, и не треба много да је осуђујем, јер и мене спопада, по каткад, смех — и то још ни за шта. (А без сумње спопада многе кад има чак и своје име. Не знам да ли још гдегод, а у Алексинцу га зову «лудосмеј».) Али мени ово не беше смешно, но чудно. У Јевропи овако што! Па још кад чух од була да ће јадна невеста овако остати сутраваздуги дан, чак до јације — уздахнула сам... Гледала сам девојке што држаху свеће око невесте, питала сам јузбашиницу шапатом:

— Кад виде ово ваше девојке, боје ли се?

— Ко-о-о-ој?! Валла'?! билла'! талла'! — од сви девојчики, што су овуј ноћ овде и што овој гледају, не си можеш најдеш ниједно, ама баш ни једно, што не би пристанýло да му је јоште кол'ко сутра навечер — бујук-кн'а-геџеси.

Ја се насмејах па приђох Акили.

— Је ли, ханум, да јој је ово много непријатно? питах Акилу тихо, јер мишљах да нам је невеста заспала.

— Што шапућеш, не спава? рече Акила јасно.

— Зар ти је није жао? Лакше би јој било кад би заспала.

— По лако би вој било, ама по добро је да не заспи, зпра сан је ђавол, па си се у нега човек за час превари...

— Како, ханум, зашто да не заспи?

— Зар се ђоја (тобоже) не сећаш? Дете ли си?...

У том дође једна младица, чучну поред Хајрије, повуче је за нос и прошапута јој:

— Хајрие-ханум, немој се преварити да заспиш... за час би насмејала и нас и јенђе.

Чуше ово оне што држе свеће. насмејаше се.

Девојке су наизменце светлиле Акили; на изменце су хладиле махалицама дру́гу своју. Ја сам је жалила, али нису хануме. Оне су ми говориле: «Ако, нека се помучи: једнопут се родија, девојка неће бидне никад више.»

Око половине Акилина посла, изведоше невесту, те јој опраше руке, да не би биле сувише црвене; а пошто је вратише и леже, донело се пет тепсија. У свакој беше: гурабија, локума, пексемита; леблебија, бадема, портокала, јабука, крушака и разних шећерлема. За сваку тепсију село је по неколико ханума; частиле су се полако, на тенане. Деца, готово сва, одавно су поспала, а сад, осетивши мирис гурабија, пексемита, устадоше, придружише се мајкама својим. (Ако! право је.) Па и мене понудише да седнем крај тепсије, али ја не седох, јер не хтедоше позвати моју пријатељицу. Она погледа у пексемит и гурабије и рече:

— Врло густиозно!.. проклети мирис масла, смучи ми се.

— Верујем ти, драга. Ал' је ли да нам се не би смучило од оних красних неранци? Синоћ их Бећир-бег из Солуна доби.

— Не би... Уста ми се тако осушила, а не могу воде, јер оволики свет, па једном чашом..

— Није једна, ал' ипак... Хајдемо: опраћу једну крадом... На пољу су тестије.

На ћошку смо остали прилично, кад дођосмо, поустајало се; у другој одаји наставила се прекинута игра а тепсије се нису изнеле. Све што је било у овим тепсијама, од младожење је.

У три часа по поноћи Акила беше с телеисањем готова. Знаш ли зашто је телеишу? Да јој се не би опазила про-

мена лица, кад дође ред да јој га младожења први пут сагледа. И ово им је остало од азрети-Фатиме; но њој су, веле, уместо тела лепили по лицу невен. Сад Акила навуче на очи невести црне сурме, које узимаше из сахтијанске кесице, мало веће од напрска, па онда јој рекоше те устаде, и одведоше је у њену одају да је пресвуку. Очешљаше је, наместише јој коврчице лепше но икад, накитише је цвећем и намирисаше јој власи амбром мирисном. Обукоше јој ону богату чанту, опасаше је везеним коланом, попрскаше јој рухо ђулсуом. На ногама јој нису као до сада само папучице, него и чарапе, јер изићи на улицу без чарапа, грехота је. Колико крију од мушкога ока лице, толико руке и ноге, па пошто не умеју плести, то ћеш жене слаба стања често видети улицом са пропалим петама, јер увек имати читаве и нове чарапе, немогуће им је. А оне њих ништа не разликују од пургије и јашмака, а ни ноге од рукâ (ваљда што их сваки час перу). Ни мало им није неучтиво да у друштву скину чарапе и да их спусте на миндер, јастук или прозор, тј. ако је за ово згодан; нити им је непристојно пипати ноге и прсте... (А подригивање?.. Бих се кладила да се каткад надмећу, која ће јаче. Једна ми пре неколико година причаше:

— У некакву мемлећету,[1]) казују, ово се чини тако гласно, да се чује чак у комшилуку. То бива намерно, да би се знало како се добро храни, да би се знало да је сит, пресит. Да је човек сит није грехота, али да се преједе... Не знам у којој сури корана ово беше... Грехота је велика, валлах, те зато кад подригнемо изговарамо: естагфирула' (опрости ми Боже)!) Но подринути није лоше; много је добро за стомак.

Хајрији је прво навучена чарапа на десну ногу; навуче је мушкарац: да би рађала мушку децу.

Пуста жеља за допадањем! Све каде: «Завали Хајрпеханум полази за недраго,» а она гле колико му се угађа! Не допусти да јој се метне тел док се лепо не погледа у огледало. Ишарани очни заклопци с тешком се муком подизаху, а она час спушташе огледало, час га дизаше: угађала је да што боље види у биљбиљуру своје телејисано лице и намирисану коврчасту кркму. Извлачаше брижљиво око врата свилене

---

[1]) Варош.

мемице, а рукаве са танке кошуље повуче и намести што боље може.

— Младо, младо, а гле како уме да се дотерује, рече моја пријатељица и метну рубац на уста.

— Није чудо: мусломанка је, женско је.

— Право. Кад погледам ову децу са „шлеповима", пукла би' од смеја.

— А ове мушкарце, трогодишњаке с дугачким панталонама?

— Ју! Немој! насмејаћу се гласно, па после тешко мени од оне јузбашинице.

Ово се разговарасмо после онога што ти у почетку исприча̂х, за то је она покривала рупцем уста.

Обучену Хајрију са телом и дувком доведоше свекрви, па онда јој скидоше и тел и дувак, те је накитише накитом свекрвиним, и накитом њених кћери и снахе и пријатељица; многа од јенђа скидаше са себе бисер и кићаше њиме невесту. А од оних с девојачке стране не учини ово ни једна. За овим је одведоше роду.

Ушла је у своју одају са сестром и Цариграђанком: ту су јој сад и стричеви и зет, мајка и обе стрине. Но осем њих овде су и свирачице: да се не би мислило да ће бити тајне какве.

Свирачице су лупале у дахира и певале; она је седела на столици, окренута према миндеру, где јој сеђаху стричеви, мајка и остали — плакала је. И род јој је плакао, па и свирачице; а кад се докончa песма, једна је стрина узе тешити:

— Не плачи, џанџаз'м, јер ово је остало од Ибрахима и Хаџере, од нашега пејгамбера, од његова најмилијега чеда, азрети-Фатиме. Видиш и ја: дошла сам твоме стрицу чак из Сељаника; оставила сам све — он ми је сад пречи и од оца и од мајке, и од брата и од сестре... а-а,-а̂, евлад'м !. .

Кад ова заћута, устаде Мејрема, привуче мезимицу на своје груди једанпут, и још једанпут и, прикупивши сву снагу своју да не плаче, поче тихо и нежно:

— Хајрие, евлад'м ! Хајрие, џан-џигер̂м : до сад сам ти била мајка ја, од сад Џемиле-ханум; до сад ти је био отац твој старији стриц, од сад Бећир-бег. Не учини ништа, о евлад'м, чиме би постидела мајку своју и род свој: не буди охола —

то је грех; не буди упорна и непослушна— мени ће се пребацити; не макни се никуда из куће без знања мужевља, без његове снахе и сестара; не пођи никуд без допуштења главе оне куће, без допуштења Беһир-бегова. Чини, о кузум, како те светује твој највећи пријатељ на свету, мајка твоја — па ће ти бити добро.

Она оборила главу, тешко дише, слуша; а кад јој мајка заћута, тихо изусти:

— Биће како ме ти учиш, анациг'м (мајчице).

И стричеви су је световали, и стрине.

Свирачице су зато овде, да се не би мислило да ће бити тајне какве, али: мајка јој двапут прислони усне на ухо. Шта ли јој је шапутала?

После световања, дариваше је. Од стричева је добила по лепу билензуку, од једне стрине обоце, од друге прстен. Дарива је зет и сестра, па и мајка. Мајка је дарива лепим и богатим даром, чапразом[1]).

Пошто је у чапразу, обично, четири-пет стотина «крменаца», зар је Хајрија отишла Али-бегу баш без мираза?

Устадоше, јер већ су дошли свати, Турци. Дошао је Али-бегов род, пријатељи и друзи његови, да приме од Мејремхануме и њених девера Али-бегов еманет, невесту његову.

Хајрија пољуби у руку све редом; две крупне сузе, што јој сијаху на дугим трепавицама, одваљаше се низ лице, заусташише се насред образа између тела и ђелин-пули, кад јој се са уздрхталих усана разабра:

— Опростите ми!

А они, плачући, грљаху је слатко, најнежније; праштајући јој од срца, казиваху јој да ће је вазда волети, поручиваху јој да буде добра.

И ако немају обичаја љубити се, ижљубили би је сада; ижљубили би је не марећи што би им се усне од белила и замка нагрдиле; али њима беше жао шара по челу и лицу њихне Хајрије, те јој се с тога не дотакоше ни чела ни лица, но само густих коврча, што онако лепо уоквиреваху њено чело.

У предсобљу обиснувши о врату прво посестрими, па другарицама, муцаше једној по једној:

1) Лента од дуката.

— Халал-ет-бана (опрости ми)!...

Оне су јој праштале грлећи је и плачући.

Завише је. Дувак су јој наместиле озго, преко пургије.

Узе је старији стриц у наручје, понесе је на улицу као што би детенце понео. Сав род похита за њима; и јенђе пођоше (хануме су завијене). И свирачице су тихо корачале, ударајући у дахира певале су:

„За ђерђефом хан'м-к'зчаз[1]) седи, везе и јада,
„И на ђерђеф бисерна јој суза за сузом пада;
„Још не оде, он џилве[2]) почиње... Чека је сада.
„Ето полази, анам[3]), оставља редом своје:
„Сад ће одлетет', аман, — шахин[4]) из руке твоје.

„Ак[5]) рубу је обукла невеста, убаво лане;
„Мор[6]) дугмета запучила редом — чак до ђердане;
„Од акшама грлиће је драго док се не сване.
„Ето полази, анам, оставља редом своје:
„Сад ће одлетет, аман, — шахин из руке твоје.“

Ређајући ти ову песмицу, сетих се једне лепе српске песме, што ми показа моја мила мајка, коју је певала она пре педесет година, кад беше девојка: певала је Српкиња у српским сватовима кад поведу девојку. Песма није дугачка, слушај је:

„Лако, полако, сватови,
„Редом, поредом, званице:
„Нек' прође наша девојка!
„Девојка рода голема;
„Нека се с родом опрости,
„Нека си мајке поручи:
„Негуј ми, мајко, босиљак
„Докле се с војном не вратим,
„Па ћу га сама неговат'.“

Зар није лепа, кажи, мила моја?

1) Госпођица.
2) Покушај, да се задобије срце женско; милост, очаравање.
3) Мајко.
4) Соко неке особите врсте.
5) Бело.
6) Љубичасто.

На улици беше много кола; и Турака је много, колико год их има у Нишу.

Чим се појави невеста, зазвекташе Ђулсефини зилови; проломише ваздух зурне и бубњеви...

У првим је колима младожењина тетка; крај ње спустише невесту и: Бу-у-ум! захори се шест пута; од пуцњаве се пробуди румена зора...

Јаз'к, што није и овде као у Цариграду! Кад би са невестом пошла и једна црна и верна робиња, колико би Мејремхануми лакше било; јер од рода јој нико не пође, отићи ће сама самцита. Али не, не оде сама; према њој у колима ено и њене дадије...

И јенђе су поседале, свака је већ у својим колима, и свати Турци.

Кола са свекрвом одјурише, а невестина се кренуше тихо, полако.

— Хаирли-олсун (нека је срећно), чедо моје! Еј-саат-лен (у добри час), сестро моја! Ђул-'ле, ђул-'ле гидес'н (са смехом да идеш), наша Хајрие! отимаше се из груди, из душе, са усана растужене Хајријине мајке, сестре и целога рода њена.

Пред невестиним колима пођоше чочеци играјући, звецкајући чампарама непрестано.

Остала кола следовала су примеру првих, милела су

Многи од мушких пођоше пешке, а хануме их погледаху из затворених кола с највећом радозналошћу: светлост месечева учини те се видело, валла', билла', као усред дана! Па и за мене и за моју пријатељицу нађоше се затворена кола.

Хвала Богу! изговорих намештајући се даље од прозора, да ме не би когод видео. Зазор ме је проћи с булама улицом усред дана, а камо ли сада. И моја пријатељица стидела се. Па ово је и код була, опазила сам поодавно. (И у Турској — каза ми једна моја познаница, Српкиња из Солуна — не излазе буле и хришћанке у шетњу заједно. Једном је она походила неку хануму на Пиргусу заједно с кадама, па, вели, куд год су с колима прошле гледали су на њих као на какво чудо.)

И сада ти, ево, све поменух, као оно о венчању, само не ђувегију!

Зар није и он дошао по мили еманет свој ?

Није.

Чека он у дому свом лепу Хајрију; чека је са стрицем својим.

Замолисмо кочијаша да остави свате и да ошине коње, не би ли што пре стигле кући Беһир-беговој. Послуша нас; за час приспесмо крају Л. улице. Брзо сиђосмо и похитасмо у дишер-авлију.

— Хоћемо ли у харемлук? — пита ме пријатељица.

— Не. Да чекамо свате овде, јер ко зна има ли тамо још које жене осем свекрве.

Из дворишта пред харемлуком чује се свирка и песма. Приђосмо орта-капији и наместисмо око на једну пукотину. Насред бакче, крај ђулова бокора, прострто је шарено серџаде; на њему седе свирачице, свирају и певају:

„Ићи севд'к сарлмишлер јатијор..."
(Двоје драгих загрљени леже).

Млади бег раздрага се, пође к свирачицама, затури фес и узвикну: «Аман!»

Нас спопаде смех, измакосмо се, па се примакосмо. Циганке зазвекташе зиловима брже; бег хода горе доле, извади сахат, погледа у њ па га остави а извади из недара — огледалце. Видевши ово остависмо се пукотине брже но мало час; срце ми затрепта од страха да наш проклети смех не допре до уха Али-бегова. Мало, па хајде опет на пукотину: Али-бег се оглêда и глади науснице

— Гледај! Није ли оно помада? изустих шапатом.

— Да шта би друго било! рече ми пријатељица готово нечујно; па тад се усправи и проговори мало јасније:

— Ха! Ко оно ноћас рече: «Што се Хајрија дотерује није чудо — жена је.» А шта је Али-бег?

— Веруј да нисам знала, нисам имала прилике, јер... Чујеш ли зврку кола? Бежимо! узвикнух и похитасмо на улицу.

Пресрећни Али-бег ево га. Прилази првим колима: двојица раширише голем ћилим, заклонише и кола и њега.

Зашто?

Сам хоће да узме у наручје своје, еманет свој. Узбуђеним

гласом збораше: „С Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: дошао сам да примим од вас еманет свој."

Једна од јенђа, што сеђаше до Хајријине дадије, одговори:

— Не дамо ти Али-бег, еманета, не дамо ти невесте, док не обећаш да ћеш јој купити нешто лепо.

— Купићу јој што хоће... Крупан бисер...

— Е баш добро: бисеру ћеш купити бисер... Узми је.

Узе је, раздраган, у наручје своје; однесе, срећан, мили терет у двориште. Спусти је на серџаде, што свекрва нареди да се простре насред дворишта, па на њену завијену главу изручи пун фишек шећерлеме. Одоше у одају украшену њеним чеизом и спремом. Разви је Скопљанка, а Али-бег узвикну:

— Аман, како је лепа!

Рођаке, сестре насмејаше се, он се збуни.

Извуче га снаха из забуне речима:

— Кад јој опереш лице онда ћеш видети лепоту њену.

— Бој јој је леп, примети он обрадован оним што му снаха рече.

— И руке! види, Али-бег.

Хтеде да је ухвати за руку, па се застиде

— Баш је леп чифт, прошапутах ја.

— Баш, вала, убави су обојица, прихвати Бећир-бегова старија кћи. Безбели, к'д си тешемо да женимо наше Али, запоја си оној куш (птица): „Ђузел ђузелѐ."

— Како, ханум?

— Такој. Има, викају, једно куш што преко цело годину поје: „Ђузел чиркинѐ, ђузел чиркинѐ (лепо на ружно);" а једнопут у годину запоје: „Ђузел ђузелѐ (лепо на лепо)," — и т'г си се узну две убави.

Ашчика даде невести мало од барена јајета, а кад прогута, убриса јој уста крпом кухињском: да јој се не би гадило кад буде у благословеном стању. Она ашчику дарива везеним чевретом.

Сад се ђувегија спусти на миндер, а његове сестре од стрица доведоше невесту, те му притисну своје пуначке, обојене усне и телеисано чело на руку и на — ногу.

— Е, вала, муж и жена нису равноправни, јер да је Алах хтео да је овако, он не би створио жену од мужевља ребра,

но од главе... Не може га наиме звати, па да је кћи самога падишаха, јер он је старији од ње — господар јој је, говораше ми Бећир-бегова снаха, кад ја учиних примедбу што је Хајрија Али-бегу овако потчињена.

После овога, пружи невеста ђувегији уздрхталом руком својом чашу шербета. Он попи више од пола, па даде чашу сестри, а она је пружи младој снаси; но ова га не попи — оквасн њиме усне али не и грло.

— Што је не послужи он но заова?

— Тако се ваља, одговорише ми озбиљно.

Мало за тим, па ето ти Бећир-бега и његових синова. Дошли су, а од њих се невеста није сакрила нити ће се крити.

А ко наређује пред кога ће да «искочи?»

Али-бег.

Нешто му се сестре много растужише, кад угледаше оца и браћу.

— Шта им би? питах снаху његову. Она одговори с пуно гнева:

— А, с'канџи (љубоморан)! Треба да плачу; и ја бих се заплакала... Нема Садик-бега... Он му је брат од другога стрица и много је добар, али овај се, безбели, боји, што је Садик бећар, што је леп као султан-Азиз...

Али-бег је стрица и браћу дочекао на ногама. Хајрија је свекра пољубила у руку и у ногу, девере у руку. Дариваше је, па изиђоше; и жене су изишле; и ја изиђох са својом пријатељицом, што до сада — сакривена иза мојих леђа — готово не дишући гледаше адете и слушаше Алисину мајку. Слушала је и ако није могла разумети ништа, јер ми ова збораше турски. Ни мене нису видели људи: стајала сам иза Али-бегових рођака; оне ме ту наместише — да ме не би опазио Али-бег. «Млого је аџамија, па безбели за тој си је оволико срамежљив.»

Дакле сви изиђосмо — остадоше њих двоје сами.

Уведе нас Алисина мајка у једну собицу; све три клекнусмо крај пенџерчета и подигосмо, ал' само мало, врло мало, густо перденце: они већ седе једно крај другога; он јој тепа најнежније а она ћути; ћутала је док се са његових усана не разабра тихо и нежно:

-- Зашто не проговориш: немаш ли језика?

И гле — проговори!

— Вер бана бир суџаз (дај ми мало водице).

Он одмах устаде, даде јој воде.

Зар није био срећан, кад јој чу глас благ, сладак као Лејлине песме?

Обичај је да не проговори док јој не рече «немаш ли језика;» и обичај је да му прве речи изусти «дај ми воде.»

Хајрија је искала водице. Диминутиве мусломанке много милују.

Не остадоше заједно дуже од пô часа, па Алисина мајка оде те изведе невесту и намести је овамо да мало, ако може, проспава, да се одмори.

Питаћеш: шта би с јенђама? шта би с људима?

Сви су свратили на каву; људи су у селамлуку, жене у харемлуку а кад кроз кафезе сагледаше светло лице сунчево похиташе кућама да проспавају и да одморе: тела од играња, душе од севдалијског узбуђења.

И ми остависмо харемлук; ја, рукујући се пред својом портом с пријатељицом својом, прозборих:

— Ђене ђел! Ако даш реч да ћеш бити добра као што си сад била, водићу те и после подне.

— Бога ми, ћутаћу! Ноћас ме наједи она безобразница... Ах — не било их!

— Амин!... Дођи! Збогом!

Таман, севђули, ја о њој, а ево ње! Боји се да не умакнем, јер скоро ће три часа...

И она те поздравља а не познаје те. Не ли, џанум, ако — наше смо?

19. маја 18**

у Нишу.

Твоја

J.

(Наставиће се)

УЗ ШАРГИЈУ

(*Прве севдалинке*)

I

Кад сам дертли, јаде тешке
Ја изливам у сузама,
А велику радост своју
У слађаним, у пјесмама!
Па летите, пјесме моје,
Сваком који љуби право,
Чије срце јад не тишти, —
Чије ј' срце чисто, здраво.

II.

Је ли срећа у богатству,
Ил' у слави, ил' у части,
Ил' у раду, ил' у знању,
Ил' у моћи, ил' у власти?
Ђе је њезин станак прави? —
Ја бих рек'о — у љубави.

III

К'о таласи шедрвана
Тако кипте жеље моје,
Да те стиснем у наручја,
Па да љубим лице твоје.
Ако ти је што год криво
(Ил' се плашиш од бркова),
А ти мене грли, љуби,
Јаранице бумбулова!

IV.

Ја бих дао по живота
Кад бих лахки лахор био,
Па бијело лице твоје
Миловао благо, тио.
А дао бих живот читав
Кад бих био голуб б'јели,
Што га држиш на рукама
И љубиш га сахат ц'јели.

V.

У ђул-башчи слушао сам
Када пјева бумбул мали, —
Његова ми пјесма може
Јад и тугу да разгали.
Ал' ти, злато, кад запјеваш
К'о хурија из џенета,
Не могу те натпјевати
Сви бумбули овог св'јета.

VI.

Причају ми: Ђурђијанке
Да су дивне, кршне, миле,
— Аман, — веле, — нису таке
Ни у гори бијеле виле! —
А ја слушам, па им велим:
Бре шутите кад не знате,

Да међ' вама најдивнијих
Ђурђијанка ви имате.
Да видите моју Фату
Како ми је кршна, плаха,
Та и ви би као и ја
Махнитали од севдаха.

VII.

Прољеће је настануло,
Топлије нам сунце сија,
Око мене све весело. —
Због тога сам вес'о и ја.
Но хоће ли сунце сјајно
Тако топло моћи бити,
Па око твог срца млада
Лед дебели растопити?

VIII

Ој мјесече блједолики,
Што ме гледаш криво тако,
Да л' си што год ка̀рим[1]) на ме,
Увр'едих те када јако? — —
Ал' сад знадем шта је теби,
Знадем шта те тол'ко жаца,
У севдах си и ти пао
Па се бојиш од такмаца.

IX.

Тамо негдје, близу ћабе,
У далекој, у пустари,
Живио је много вакта
Дервиш неки, дервиш стари.
(За читавог свог живота
Он не виђе женског лица).
Све имање бијаше му
Једна мала колибица.
За читавог свог живота
Усамљен је туде био,
Клањао је сваког дана —
Молио се и постио.

Но кад једном туда прође
Дивна једна ђул-ханума,
Угледа је дервиш стари —
Па да јадник сиђе с ума!
Запламти му срце старо,
А нова му снага дође, —
Он остави пост, молитву
И за њоме у св'јет пође....
Па кад стари пламте тако
У жељама и страстима,
Ко би јоште замјерио
Ватренијим момчићима!
Та и ја бих оставио
И родбину и јаране,
И весели живот овај
И биртије и механе.
Па бих пош'о на крај св'јета
И живио у самоћи,
Кад би само и ти хтјела
У туђину са мном поћи!

X.

Од како сам севдах свез'о
Никад рахат[2]) нисам био,
Дертли сам ти и сувише
Па од дерте све бих пио.
А куд ће ми љепшег пића,
О, Фатимо мила моја,
Од шербета најслађега
Што га крију уста твоја.
О, па дај ми да их љубим
— Де, дина ти, добра буди, —
Па ако ли пјан посрнем,
На твоје ћу пасти груди.

XI.

Када умрем, — тако ми причају, —
Ће цвјетају све џеметске руже,
Јато ће ме опколит' хурија
Да ме љубе, а и да ми служе.
Ал' ја велим: док сам још на земљи,
Нек ми даду тебе — циглу срећу,

[1]) Киван.

[2]) Весео

Ја другијех хурија не тражим —
Јер у џенет ни привирит' нећу.

XII.

Лијепе су звијезде
У небеском вису,
Ал' ко очи твоје
Тако сјајне нису.
Румене су руже
Под пенџери моји,
Ал' су руменији
Обрашчићи твоји.

Мед је тако сладак
(Кад му нема мâна),
Ал' је слађи пољуб
Са твојих усана.

XIII.

Примакни се Фато,
Примакни се, злато!
Ту, на груди моје,
Нек се срца споје,
А уста и тако
Спојиће се лако.

XIV.

Само троје на свијету
Волим, љубим, над све ино:
Цуру малу црнооку,
Слатку пјесму, црно вино.
Сваку вече превесео
Уз шаргију јасну бијем,
И пјевајућ' пјесму дивну,
Црно вино слатко пијем.

А крај мене цура сједи
И страстан ми пољуб нуди,
Па ко до се не занесе —
Ко да трезан не полуди!

Ариф

ПОЛОЖАЈ СЛОВЕНСКИХ НАРОДА У ЕВРОПИ

ПРЕДАВАЊЕ

г. грофа Анђела Де-Губернатиса

Државо у дворници Велике Школе 16. Фебруара.

Никад нисам могао заборавити онај чудновати утисак, који сам добио једног дана пре двадесет и осам година у Петрограду, када ми један познати панслависта, г. Данилевски, услед задовољства, које му ја исказах, зато што се руски свет све више и више отвара за Европу и прихвата дела асимилације Петра Великог, док и даље наставља да апсорбује и да цивилизује један велики део Азије, одговори: «али не, никако; Русија није ни Европа ни Азија, већ један засебан део света, који је довољан самом себи и који има своју сопствену цивилизацију којом се она дичи и поноси.» Ја остадох неко време запрепашћен пред овом неочекиваном тирадом.

Други пут опет, осам година доцније, држао сам у Флоренцији једно предавање на италијанском језику о руској жени. Једна млада дама руска, величанство лепоте, ђурђијанска типа, газелиних очију, врло интелигента, али савладана, у овај мах, осећањем претераног русофилисма, учини ми, у облику благодарности за похвале које ја нимало не бејах штедео жени њене земље, готово један прекор за моју апологију, изјављујући да Руси баш ништа не маре, шта ће Европа мислити и причати на њихов рачун. Довољно је, рече она, да се Руси познају и цене међу собом; они немају никакве потребе од ваше Европе, и они дакле могу бити и без вашег уважења. Ја сам гледао

ову дивну жену са чуђењем, изненађен контрастом између благог и пријатног израза њеног Мадониног лица, и презриве опорости њених израза.

У то доба, дела Лава Толстоја не беху још популарна у Европи, руски шовинисти пребациваху чак и Тургењеву да је сувише деликатан, сувише парижанин, сувише европљанин, сувише уметник на западњачки начин.

Ових последњих година видесмо, благодарећи Француској једно ново зближење између Руса̂ и Европе. Политички интереси који су, често, узрок удаљивању, овог су пута, међутим, послужили да здруже Русе и Французе; а оно што се приближи Француској, приближује се, с вољом или преко воље, целој Европи.

Тренутак је дакле, може бити, сада згодан да говоримо о положају словенског света у средини европског друштва.

Историја нам не казује ништа прецизно о старим Словенима. Ми не знамо: које је расе заиста била она маса народа̂ који заузимаху некада средњу и источну Европу; велики број народа̂, за које смо мислили да припадају германској раси, били су вероватно Словени, или које блиске расе, као што су остаци Лета и Литванаца. Врло је често мешан језик са расом и за Германце су узимати Словени који су усвојили било који језик словенски, било онај литвански, који се сматра за најближи језику санскритском; Римљани су латинили својим језиком народиће врло различитих раса; тако и племенита освајачка раса господара̂ Германаца наметаше често свој језик и германизова у недру средње Европе, т. ј. у земљама које су сада постале германским, велики број сељака словенских, летских, литванских или других непознатих раса, чије се лице па и само име сада крију од наших истраживања.

Пољаци се данас убројавају у словенске народе, јер је њихов језик заиста словенски језик, јер се њихова историја развила у средини словенских народа; али племенита раса Пољске, по духу, по карактеру, јесте пре келтска него словенска. Један Пољак наличи, дакле, много више на једног Француза него на једног Руса; кад једна пољска дама разговара добро на француском, могла би се лако узети за какву

парискињу; руска пак дама, баш и кад говори француски изврсно, тешко може да сакрије своје словенско порекло.

Панславизам је дакле, у основу, врло велика илузија. Словеначки сељак католик није сличан ни у чем, православном руском сељаку; они, истина, говоре обојица један језик заједничког порекла; али ни физички тип ни морални карактер ових двају народа не изгледају да имају икакве сличности. На земљишту, сада заузетом од Словена, било је више раса које су усвојиле словенски језик, услед историских прилика чији су нам детаљи непознати, у времену зацело давнашњем и нејасном. у врло дугој периоди пресељавања народâ тако званих варварских, која је морала отпочети много пре но што се, због њиховог приближавања до граница Римске Империје, морало помишљати у Риму на потребу да их зауставе. Положај који заузимају респективно Русини у Галацији, Словаци на границама Чешке и Словенци на границама Италије, као изоловани словенски народи, ако се допусти њихово словенско порекло, доказује да је било потискивања, услед једне или више најезда из старе Мезије, из старе Дакије и из старе Паноније; сви ови зашиљци тако звани словенски изгледају са различних страна као знак распрштаности народа бегунаца испред силних непријатеља. Али ми не знамо апсолутно данас, којој су познатој раси заиста припадали становници старе Дакије, старе Мезије, старе Паноније; ми налазимо сада у Дакији нарочито Румуне, у старој Мезији Хрвате и Србе и у североисточној Панонији Румуне; ну ако се упореди садашњи сељак из Ердеља са сељаком који обделава земљу у Галицији, ма да један говори језик латинског извора, а други језик са свим у истини словенски, онда смо склони да верујемо, да су они у почетку образовали можда један те исти народ дако-панонски, и да их је поток Хунâ, за којим дође доцније шира река Угрâ или Маџарâ, раздвојио те да себи направи место у степама Угарске, које су тако сличне оним степама у централној Азији одакле ови завојевачи дођоше. Али, како не беху, међутим, још довољно цивилизовани, да наметну свој алтајски језик двема гранама, нагло раздвојеним, старога становништва панонског, они допустише сељацима у Ердељу који обрађиваху земљу, да очувају quasi

латински језик своје средине, док народ потиснут преко северних планина усвоји, због додира са словенским становницима, језик, а са временом, и карактер и обичаје потпуно словенске.

У сваком случају, било би сада преко мере тешко сазнати праву народност свију народâ који су класификовани као Словени, исто онако као што би онај, који би покушао да на земљишту Немачке раздвоји германску расу од словенске, могао лако да начини велике забуне. У раси која се назива словенском, има два физичка типа сасвим различна, тип западних Словена који се највише прононсиран и највише акцентуисан налази у Чешкој, одакле се расипа на велики део јужне Немачке, на Словенце па чак и на Хрватску, и тип источних Словена, који је најкарактеристичнији и најсталнији у снажних сељака московско-руских, за које се мислило, због физичке сличности, да су некадашњи сродници брадатом племену Кино у Јапану, које као да се од њих одвојило и остало у стању готово дивљачком. Али ма да су руски сељаци многобројни, и ма да су они дали прави и основни карактер ономе што се зове руски живот, Русија је примила у своје пространо крило толико разних народића, да, и ако је потпуно словенска по свом руском сељаку, по Пољацима она долази можда у свет келтиски, по својим господарима она припада племенитој раси скандинавској, по Козацима и Черкезима становницима Кавказа и Туркестана; по Мордвима на Волзи и Финцима раси финско-алтајској; по Лапонцима расама северне Сибирије; по Литванцима и Летима народима на обалама Балтиског и Северног Мора; по становницима Нижњег Новгорода, Казана и уралских предела татарским народима.

Назвати су Словенима сви они који говоре неки словенски језик, као што се називају Латинима сви они који су усвојили неки латински језик, и Германцима сви они који се изражавају на којем германском језику. Али сâмо јединство језика није готово никад довољно да дâ карактер једне целе расе; оно може само да докаже да је некада у неким повољним околностима, један виши народ наметнуо свој језик различним народима. Тако су можда Бугари, народ турске расе, добили од неког словенског народа, који је вероватно био српски народ, свој словенски језик; тако су можда Словенци и Словаци

који су неке неодређене расе, добили језик од својих суседа Чеха и Хрвата, и, уврстили су се, као и Бугари, у словенске народе. Тип Грка и Албанаца наших дана, који су нам вероватно очували тип старог Маћедонца и старог Епирца, што нам такође објашњава како су Грци, без Атињана и Јелина, држали још одавна Византију и основали једну империју на Босфору независно од класичне Грчке, од јелинске Грчке, модерни тип, велим, Грка и Албанаца приближава се много више турском него словенском типу онаквом, какав представља, на пример, Рус и Чех. Турска је раса, без икакве сумње, међу људским расама једна од најлепших, најснажнијих и најчвршћих; у нашем веку један велики број Грка, Албанаца и Италијана прешли су у службу Турске, узели турско име и често су се прославили као Турци, што доказује, да се Турци и Аријевци, и ако говоре различним језиком, не разликују нимало међу собом по свом физичком карактеру, и по интелектуалној способности. Пример Мађара и Финаца, који су, и ако припадају турској раси, могли постати помоћу хришћанства, као и Бугари, цивилизовани европски народи, јесте инструктиван за нас, јер нам објашњава шта би постала освајачка раса турска у Европи, да је онога дана, када се утврдила у Цариграду, у место што је остала упорно у узаном кругу фанатичног света musломанског, усвојила хумане идеје и законе хришћанства.

После свих ових ограничења о вредности, која се може придавати речи Словенин,ваља ми поново казати да је панславизам једна велика и, може бити, кобна илузија, исто онако као што је и пангерманизам, као што је и панлатинизам, три колоса, са земљаним ногама, ако се гледају само по основи, — али који имају, међутим, свој историски и идеални значај, чим се посматрају као три велике моралне јединице, чија ће сила и активност бити у толико веће и плодоносније, у колико оне буду излазиле из свог изоловања, те да се једна другој приближе и да се узајамно оплемене.

Мудро је дакле не настојавати сувише на истраживању првобитних и творачких елемената онога, што се назива словенском расом, већ треба изучавати словенски свет, онакав какав се показује у историји, онакав какав се данас креће и врши своју улогу у садашњој цивилизацији.

Од три велике расе европске, словенска раса, како изгледа, данас нас у западној Европи највише узнемирава и задаје нам бриге, а међутим она је, може бити, најмање добила од Европе и до сада најмање вратила накнаде за добитак; словенски народи који су осетили више утицај грчки и латински, као Срби, нарочито српски становници Далмације, јесу такође, па ма какво било првобитно стварање њихове расе, која се зове словенском, али чија је надмоћност зацело производ хармониске мешавине више цивилизованих раса, јесу такође, како изгледа, они којима је унапред намењено да буду најплеменитији представници словенске расе.

Страховање извесних публициста на западу, да ће се једног дана цела словенска раса излити на Европу да угуши западну цивилизацију, долази од претераног увећавања свемоћности руске царевине, која ће, тобож, а пре а после, учинити да се обистини жалосно пророчанство Наполеоново, тако увредљиво и за саме Словене, по коме ће нам крај овога века показати Европу потпуно покозачену или потатарену. Ми смо дошли на крај века, и ми не видимо још, па чак и не страхујемо ни од чега налик на то. Татари стоје врло мирно и без опасности за друге народе иза Волге; Козаци пресељени са обала Дона, ишчупани из своје историске средине, одвојени од својих плодних земаља, лишени својих првобитних уредаба, били би много несрећнији од нас, кад би били приморани да се настане на Западу. Али то се ради у намери да се увреди Рус, кад се овај представља час као звер татарски, час као опаки Козак. Француски обожаваоци руског романа сада су променили тон, и пали су баш у супротну претераност, јер представљају као да будућност целог европског друштва зависи од руских идеја, као да су идеје Толстоја и Достојевског заиста идеје целог руског друштва, и непоколебљиве и у самој Русији; и као да већина ових идеја нису имале претходнике у вештини и у књижевности на западу; као да Микел Анђело и Леонардо нису претходили свим руским уметницима модерне позитивне школе; као да романи Дикенса и Текереја (Tackeray) нису претходили за готово пола века делима прве врсте модерне руске књижевности. Не увиђа се у осталом довољно, да у овим истим идејама има често један недостатак у мери и доследности, свој-

ства која би међутим била главна да им даду солидности, да их заодену оном естетичном лепотом, коју гради, већином, ритам и сразмера. Врло често бива у духу руском, да, после грубе, оригиналне и силне афирмације, која изгледа да ће нанети ударе самим органима социјалног живота, да ће преврнути и револуционисати свет, да се исти писац, који је дирнуо у најосетљивије ра̑не, губи готово у аскетском проматрању света, у неком нејасном мистицизму, у коме све интелектуалне силе изгледају да се гасе, у очекивању велике *нирване*.

Сваки народ, руски и сваки други, јесте врло снажан само у свом *home*-у; сваки на свом огњишту може распаљивати живљи пламен. Из овог пламена по нека светла варница може прснути изван граница отаџбине. Али сваки национални *home* мора имати један центар привлачности; *home* Велике Русије има за центар Москву; *home* Мале Русије Кијев; *home* Срба̂ Београд; *home* Хрвата Загреб; ако се Словаци не дадну привући од Прага, Словенци од Загреба, они ће морати изабрати засебне центре живота. За Словенце има двојак избор, између ***Љубљане*** и ***Вилаха***; као планински народ они морају цивилизовати своју планину. Напор који они чине, вођени од својих католичких свештеника, који се, будући инспирисани одозго где стара традиција Метерникова *divide et impera* још влада, баве можда више политиком него интересима душа̂, напор њихов да надраже свој народ противу Италијана Истрије, Трста и Горице, није само неувиђаван већ је и неплодан.

Словенци које морамо гледати с највећим интересом како живо раде да задобију националну културу, немају право што не увиђају довољно, да има места за цео свет, само ако сваки остане на свом месту; зашто дакле они, у место да се концентришу, да се уједине и да се развијају око једног словенског центра, иду те траже своју базу у градовима, у којима је италијански дух јасно испољен и акцентуисан? Словенци нису још чврсто конституисали своју националност ни у својој сопственој средини словенској, а већ раде на свом распростирању изван ње. Словеначки свештеници у место да убеђују свој народ да Италија може, као и у прошлости, потпомоћи цивилизовању словенских народа на јадранској обали, онако као што је она то учинила за Сплет и за Дубровник, изгле-

дају да хоће својим утицајем, својим језиком, својим обичајима да замене утицај, језик и обичаје италијанске већине, у градовима Истрије, у Горици и у Трсту, који се спонтано окрећу к латинском свету.

Али, ако треба желети, да се Словени групишу око свог активнијег и ближег центра словенског, и да не захватају талијанско земљиште, с друге стране треба живо желети, да и Италијани на граници престану да гледају у Словенима непријатеље наше националности и да буду суревњиви на њихове напретке. Италија не само да нема ништа да се плаши среће и величине својих суседа словенских, већ напротив, ако се само њена активност мало премести, она онда не може имати друго шта до жељу, да поред ње живе моћни организми. Ми смо видели, на нашу велику штету, шта нам је вредело, кроз векове, суседство, преко Јадранског Мора, једне отоманске инертне империје, у којој је сваки народ под јармом слепог и фанатичног деспотизма изгледао доведен до слабости и немоћи. Наш је велики интерес у томе, да цело Балканско Полуострво цвета и напредује, да се све снаге, словенске, румунске, албанске и јелинске, у њему пробуде и развију, те да се тако могу убрати најобилатији плодови за цивилизацију. Не само дакле да не треба да се ми бојимо цивилизације словенских народа који су нам ближи, већ ми ћемо учинити добро ако им приђемо у помоћ, са свим нашим умом, са свим нашим осећањем и са свим нашим средствима. Ми ћемо имати добротворан утицај на словенске народе само по мери светлости, коју будемо донели у њихов свет, и по мери путова које будемо отворили те олакшали њиховој трговини, било сувим било морем.

Ја мислим, осим тога, да велика улога, лепа улога, улога достојна Италије, није да се прикачи за велике силе, да чини оно што оне чине, идући њиховим трагом, већ да штити по могућству интересе свију ових малих народа, који се јављају на свет, или који се боре за свој опстанак, и да узме у своје руке њихову ствар, да их брани противу угњетача, да их подстиче све на пут напретка. Само добротворна улога, која не пробуђује ничију завист и никакву сумњу, осигураће јој симпатију и признање малих, који вреде зацело онолико колико пресветло друштво, често натмурено и досадно, великих. Це

зар је више волео да буде први грађанин у селу, него да буде други грађанин у Риму. Италија, како не може више да буде прва сила у свету, од кад су се, за време њеног дугог спавања, уздигли више других колоса на европском земљишту, и како не може сама да се стави на чело покрета цивилизације, од кад су друге цивилизације изишле на свој пут пун славе, може барем да привуче к себи младе народе које ће обасути својом симпатијом, да потпомогне њихово напредовање, њихово уједињавање, и да их учини активнијим и плоднијим. И она је сама ускрсла, са великим привилегијама, али њене историске традиције њој су наметнуле, уз велику племенитост, и дужност да буде кавалерска спрам свију других народа, који страдају и који раде на своме ослобођењу. И она такође, нема сумње, има своје мале унутрашње ра̀не, али, ако један Италијанац може да их гледа и да их сноси зато, што има поуке у нашој прошлости, дражи у нашем животу, препуно сила̂ у нашој природи, он може и треба такође да распростре свој рад и на доброчинство народима који не презиру, не тешки и антипатични терет једног досадног протектората, већ благонаклону потпору једне велике симпатије, свагда готове да се засведочи. Ето, само тако може једна иста земља имати симпатија једног дана за какву лепу ствар угарску, другог дана за какву праведну ствар румунску; радовати се ослобођењу Бугара и честитати Србима на њиховом духу независности и на њиховој грађанској активности, да заслуже једног дана велику хегемонију над Словенима који се простиру од Црног до Јадранског Мора; бранити латински дух на границама, па ипак са задовољством гледати храбру Црну Гору како се увећава; и очекивати с поверењем да Србија изиђе на које пристаниште на Јадранском Мору, као што је Угарска изишла на Ријеку; имати мало муке да заборави да су Хрвати под аустриским господарством били наши непријатељи не сасвим благи, па се међутим дивити делу цивилизације која се врши у њеном недру од пре готово пола века; желети уједињење северне Албаније било са Србијом, било са Црном Гором, Кандије са Грчком, и радовати се свакој новој активности која се развија на Балканском Полуострву, које је тако близу нашега, и употребити све напоре да сви ови народи симпатишу међу собом,

и да постигну да оснују ону велику федерацију балканску, у којој ће Срби и Румуни, Грци и Албанци, Словенци. Хрвати и Бугари моћи заменити својим великим цивилизованим Уједињеним Државама ову велику империју отоманску која је, у Европи бар, престала готово да егзистује.

Дипломација великих сила већ се отима о кожу медведа који није још сасвим цркао, и Источно Питање постало је за Европу само питање о наслеђу. Међутим, било би тако лако и просто решити га, остављајући самим народима на чијим се областима оно некада и зацарило, и који заузимају последње остатке старе Турске у Европи, бригу да решавају о својој будућности. Заиста, ако би Енглеска, Русија, Немачка, Италија као велика и прва наследница Римске Империје, или чак Грчка, хтеле да пруже руку за Византију, било би великих тужаба у свету, било би опасности од међународног рата, опасности чак и за младе народе Балканског Полуострва, који су се истом конституисали. Али дипломација би најбоље урадила, кад не би себи задавала сувише посла за једну ствар, која је се не тиче директно. Цариград је један накит, један бисер који изазива прохтеве како Руса̑ тако и Енглеза̑; али он није тражен од Диоклецијана ни крштен од Константина (*Константинопољ*) ни за једне ни за друге; а још мање за Турке. Византија (Цариград) је била најпре насељена Трачанима и Грцима, затим Илирцима, она је била већ у првим столећима средњег века. престоница народа̑ Балканског Полуострва, увећана, утврђена, и обогаћена, тако, да је могла дати отпора свим варварима, како оним са севера, тако и источним.

Стари становници Илирије, Маћедоније, Тракије, Дакије, Мезије и Пановије, већ јелинизовани и романизовани, беху достигли доста висок ступањ цивилизације у време првих најезда варварских; ето зашто су се Маџари и Бугари, народи турске расе, могли тако брзо цивилизовати на старом земљишту; ето зашто су и сами Турци, не само благодарећи византијској империји, чиј је облик био грчко-латински, који су они наследили, већ и помоћу цивилизованих народа које су они застали на земљишту Полуострва, и од којих су они усвојили делимице обичаје и стекли знања, ето зашто су, велим, и Турци могли организовати своју државу и одржавати добре односе са на-

родима парцијелно подложеним. Ништа не би било инструктивније за нас, да бисмо могли себи створити идеју о ономе шта се догодило у изради у Европи Отоманске Империје, но пратити *Односаје Јужних Словена у Средњем Веку* онакве, какви се налазе у научној расправи публикованој на француском[1]) од вашег тако одличног професора међународнога права. Само се може отуд закључити, да се овај исти посао асимилације који се продужио на Полуострву под отоманском, био већ отпочео одавно под византиском империјом. Од самог господ. Веснића сазнајемо, да су државници византиски били учитељи у међународним стварима не само Србима и Бугарима, већ преко ових а и непосредно и самим Турцима. Али и ти сами византиски учитељи од које су расе били у самој ствари? Зар нису и они припадали разним провинцијама старе Империје? И зар није сваки од њих унео елементе своје расе у конституцију Византиске Империје? И сада ће опет Цариград постати град par excellence, федерална престоница целог Балканског Полуострва, највећи центар привлачности свију народа на Балкану. Беч је једна германска варош, Москва руска варош par excellence и сувише је далеко; Цариград, неутрална и универсална варош моћи ће врло згодно постати резиденција велике федерације Уједињених Држава Балканских, у којој ће Словени, Румуни и Грци, на даху латинских симпатија, моћи развити најблаготворнију активност. Да није ово сан? Може бити. Али ми смо већ тако близу циља, да ће, ако се рђава воља великих европских канцеларија не успротиви, почетак двадесетога века видети можда овај лепи сан остварен. Тада различне државе федералне, ослањајући се на велико политичко јединство федерације, неће имати више потребе да ради свог опстанка, нагињу час к Петрограду час к Бечу; у федералној конституцији оне ће наћи потребну снагу да се одупру свакој пресији туђинској, ако још у опште и буде каквог покушаја пресије.

Ја знам да велику политику воде велике силе, које не изгледају ни мало нестрпељиве да виде створене Уједињене Државе Балканске. Али историја нам резервише кашто велика

1) У Revue de Droit International et de Législation Comparée за годину 1896. и на по се под натписом: Le Droit International dans les Rapports des Slaves Méridionaux au Moyen Age.

изненађења; и било би довољно мало споразума између канцеларијâ малих држава балканских, готових да се сложе у једној заједничкој акцији, па да изиграју рад великих сила, које неће да одустану од интересовања за Источно Питање. Русија, веле уздише за Св. Софијом; Џон Бул ће планути гневом оног дана кад Босфор постане руским морем; Аустрија баца погледе на Солун; немачки цар ради нешто налик на оне лекаре, који шаљу да умре врло далеко каквог болесника, за кога немају наде да ће га моћи спасти, тако дакле и он тера Аустрију ка Средиземном Мору, у нади да ће му она скоро оставити своје немачке поданике. Али да доспе у Солун, Аустрија би морала да премести свој центар историски, а у времену када види расипање своје империје, која се држи у животу само оксигеном и електрицитетом Маџарâ, тешко би јој било да рашири свој дуги скелет на врло живе народе, који не би дуго чекали, а да је не натерају да одигра једну од најжалоснијих мртвачких игара. Велике Силе немају право, што у Источном Питању праве своје рачуне мимо све интересе народâ, који су ту директно заинтересовани на Балканском Полуострву, и који једини имају право да решавају о својој сопственој судбини. Према томе, не могу се од Великих Сила надати балкански народи, да их оне поставе, пре или после, на њихово право место. Треба дакле да се поред велике дипломације европске организује, и да активно ради једна балканска дипломација на томе, да установи, с погледом на заједнички интерес свију балканских народа, један прелиминарни споразум између ових држава за стварање једне велике федерације балканске, у коју ће ући Србија, Црна Гора, Бугарска, Румунија, Епир и Грчка. Остављајући будућности детаљна питања, ништа не смета, да се још од сада изради устав једне федерације, којим би се установио, као суштаствени, принцип да земља припадне већини народа који је притежава, и да једини балкански народи имају право да се старају о политичким интересима Полуострва. Кад се једном постави овај суштаствени принцип неинтервенисања, који је у опште принцип националности и благодарећи коме могле су поникнути дунавске државе, Угарска, Грчка и Италија, онда би се радило на једној општој конституцији, чији би закони требали да конвенирају подједнако свим државама Федерације

Словени су сада растурени; оног дана када Срби и Црногорци са Бугарима буду ујединили своје напоре да реконституишу своје словенско јединство помоћу федералне везе, онда ће овај центар привлачности, било пре било после, привући Бошњаке, Далматинце, а можда такође и Хрвате и Словенце.

У централној Европи, са Русинима, Пољацима, Чесима и Словацима моћи ће се образовати једно друго велико друштво словенско. Треће друштво и даље ће представљати Руси. Ове три јаке заједнице словенске, ова три организма основана на природним симпатијама и интересима, могу само бити симпатична Европи, и она ће постати драгоцени посредници у општем делу цивилизације.

Дипломација прави разлику између сила првог, другог, трећег, па чак и четвртог реда, и као с неким презрењем она гледа на мале силе, као на бића неприметна, која имају права на егзистенцију под јединoм погодбом да буду послушна. Али у човечанству, као и у природи, чим има кретања у напред, нема ништа мȃло. Земљиште славне Грчке, која осниваше колоније по свим пристаништима Средоземног Мора, земљиште Феничанске која тераше своје бродове око Африке, земљиште Ђенове, Млетака и Флоренције које слаху своје трговце по целом свету, земљиште Португалије, Холандије, Енглеске, које су једна за другом умеле себи да створе империје у Индијама, било је у почетку врло ограничено; врло су мале Белгија и Швајцарска које се толико цене у историји прогреса и цивилизације; и маленкост Пијемонта није га ни најмање спречила да дȃ италијанској отаџбини највећег агитатора нашег времена, Манчинија, највећег министра, Кавура, највећег краља, Виктора Емануила, највећег ђенерала, Гарибалдија.

Често је Србија означавана као јужно-словенски пијемонат; храброст њених војника и мудрост њених политичара, створили су јој још из раних дана нашега столећа изузетну ситуацију на Балканском Полуострву, и извесно право иницијативе у питањима која се тичу будућности Полуострва. Србија, у споразуму са Црном Гором и Бугарском, а поред њих Румунија и Грчка треба, у сваком слачају да кажу прву реч у свему, што се односи на блиску конституцију Уједињених Држава Источних.

Најмудрија држава биће и најјача. Ако се у унутрашњим питањима државним употреби исти патриотски жар, исто пожртвовање, исте врлине, о којима су балкански народи свагда давали доказа у време опасности спрам туђинца, онда мале отаџбине неће дуго чекати да постану великом.

Као човек од мира, и навикнут обделавањем уметности, литературе и науке, да схваћам брже пространа него мала питања, ја се не дам никако зауставити, у полету мојих хуманитарних снова, детаљима и препонама које противстављају често свакој великој концепцији друштвеног живота, рутинирани ум, партиски интерес, индивидуални егоизам. Ја мислим да има више изгледа за споразум ако се гледа на високо. Сетите се опште концепције Божанске Комедије (Divina Commedia). Њена је основа пакао, у коме се крећу све људске страсти; пространа и солидна база, и која је на земљи, али на којој се виде само осуђеници. Изнад ове основе излази и уздиже се једно брдо, које се сужује све више и више на врху, али гледајући у врх и пењући се непрестано долази се у земаљски Рај, у којем се налази извор *Еунојин*, извор наклоности, споразума, којим се људи пречишћавају и задобивају достојност да се попну на небо. Такав је и пут идеала и прогреса. Ако се гледају само најближи предмети, ако се пузи доле по земљи, неће се никад наћи Еунојин извор, у коме се може прекалити за идеални живот; а без овог божанског пића, без ове највише амбросије, без овог другог вида божанског, датог човеку, ниједан народ не може доћи до истините величине.

ЈУНАК НАШИХ ДАНА

— ДРУШТВЕНИ РОМАН —

I

Некако у септембру 186* године, узнемири — иначе мирне — Београђане једна вест печатана у *Трговачким Новинама*. Та је вест гласила од речи до речи овако:

„**Нека је са срећом!** — Кад је требало доказати образованом свету да имамо право ући у Повесницу светску, ми, Срби, дадосмо им див јунаке какима би се поносила ма која историја; данас пак, кад треба да Јевропи докажемо да смо и народ од културе и ума — и данас имамо светлих примера. Ових дана доказали смо то једним светлим примером.

„На бечком универзитету произведен је ових дана за доктора целокупног лекарства наш млади Србин г. Сретен Срећковић. Срце да заигра човеку од радости у грудима кад се сети тога позорја! Сала на клиници била је препуна најодличнијег света. Ту је било научника, професора универзитета и многих одабраних грађана. Млади доктор је бранио своју дисертацију тако мирно и присебно, и одговарао на питања тако потпуно и славно, да је задивио своје професоре научнике првога реда.

„Најсвечанији тренутак наста кад председавајући устаде и сходном беседом поздрави младог доктора, па, завршујући свој говор, пружи му руку и рече: „„Драги колега! Ја вас поздрављам, и честитајући вама, честитам и вашој малој отаџбини!““ После тога свечаног поздрава захори се сала од радосних усклика.

„Радујући се од свег срца што можемо овако лепим гласом поздравити наше поштоване читатеље, не можемо а да и ми од свег срца не ускликнемо: Живео, млади научниче! Живео, врли Србине, докторе Сретене Срећковићу?“

Та вест паде међу Београђане као кап воде на усијано гвожђе. Све се живо заинтересова тим младим незнанцем о коме трубе тако лепи гласови чак из Беча. Ко је он?... Одакле је?... Чији је?... Јесу ли му живи отац и мајка?... Је ли сељачки, трговачки, чиновнички или поповски син?... То беху питања која од тога дана полетеше од уста до уста као несташни лептири.

Трговци из „главне чаршије“ окупили се у механи код „Турског Хана,“ заселн око једног стола, наслонили лактове на сто а образе на лактове, па, пуштајући густе димове из ћилибарских такума и срчући каву, врло помњиво слушају како им газда Петровић чита о томе из *Трговачких Новина*. За све време док је читао ћутали су сви као заливени, а кад остави новине рече газда Остојић:

— Ама је л' то истина, по Богу, људи?

Газда Петровић само слеже раменима:

— Ја, вала, не знам, Јоване, шта би тебе могло уверити, кад ни новинама не верујеш!

— Није да не верујем. Симо брате, верујем ја! Ама, брате, што је чудно — чудно!...

— Ја, Бога ми верујем! — рече Срдановић. — Новине не лажу!

— И ми! — рекоше остали.

— Молим вас, браћо, па ко вели да лажу? Ја се само крстим и каменим!... Питам: је ли могућно да је то бечки доктор могао казати једном Србину?... Зар ви не знате да је Шваба наш дин-душманин, и да сатире све што ваља у нас! Ја се само чудим како је тај младић жив кад је тако ваљан...

— То је истина — вели Срдановић — што Јован рече Ја сам слушао да Швабе све што је наше, а ваљано, отрују. Него, може бити да ће он тамо остати...

— То не би ваљало! — рече Петровић. — Баш се нама не да душом дахнути! И, на послетку, што да остане? Сад је свршио школе, жив је, здрав је — па што се не би вра-

тио кући?... Кад га до сад отровали нису, не ће, вала, ни сад. Нека их слаже: да хоће да види родбину, па се после не мора ни враћати. А после, и наше правитељство не би требало да га пусти. Он је Србин и српски син, па нека га у Србији. Кад је тако научен нека га овде у Београду.

— Треба нам, вала! Ово неколико доктора што имамо погосподило се. Једва се накани; а и кад се накани и дође, он те само прихвати за руку, рекне да исплазиш језик, па више ништа... Ево мој Ђока лежи већ пет месеци, па ни боље ни горе. Питам: „докторе, има ли му помоћи?“ — а он само слегне раменима, не вели ни црне ни беле?... Да вала хоће доћи волео бих него Бог зна шта! — рече Перић.

— Требао би нам, требао би нам! — викну неколико њих.

— Ја како да би нам требао! — поче опет Петровић. — Па ми и немамо још доктора. Ово што имамо, то је тако мало, да смо ево морали и бербере за докторе узимати?... У сваком округу треба нам бар по један а у самом Београду имало би пуне руке посла још трипут оволико колико сад имамо. То је и правитељство увидело, па већ шаље ђаке одавде да докторију изуче.

— Збиља, — рече Перић — да није и он државни благодјејанац?

— Не знам, ал’ камо среће да је!

— Ама, људи, зна ли ко одакле је тај Сретен?... упита Срдановић.

— Ја не знам — вели Петровић — Новине веле да је Србин...

Тако су разговарали трговци из „главне чаршије,“ а и други грађани. Међу тим, жене и кћери њихове друкчије су говориле Не треба, мислим, ни да кажем да су и оне сазнале о томе. И њима је било право и оне се радоваху томе новајлији. Свака је имала већ по нешто да лечи, па било да она, било да је ко од болећих ма од чега боловао — тек доктор је био прека потреба. Гласови о младом научнику струјали су по мирним домовима грађана београдских онако као што крв кроз жиле струји. Он, и ако непознат, беше већ омиљен. Нико га не познаваше а цртали су слику његову. Нека говораше: да се сећа неког Сретена што је био

код неке њене прија Јеле; то је био сиромашак, миран као бубица, ама мравка није згазио. Ко шта ради, он је само лебдео над својим књигама; зора га је над књигом затицала; био је бледуњав, црномањаст, лепушкаст, скроман као девојка... Друга је опет познавала некога Сретена што је послуживао код њене јетрве, покојне Виде, али то је био један обешењак, личипар; ништа од њега није могло на миру остати; деца се дераху кад га виде јер их је чупао за косу и вукао за уши; од њега су морали крити џезве и тенџере, јер одмах то привеже мачку или псу на реп; променио је сто газда док је учио школу, појео је батина више него што је косе на глави имао; у три маха хтели су га и из школе истерати али га је бранило то што је био најбољи ђак, знао је све а књиге није никад у руке узимао... Трећа је опет познавала неког Сретена али то није био сиромах. Отац му је био поп негде на селу. Али то је био васпитан дечко, увек се уљудно јавља, старијим женама увек руку љуби; с девојкама није смео никад разговарати — сав поцрвени кад која мимо њега прође... Четврта... ах! и четврта, и пета, и свака је познавала по „неког Сретена", само је код сваке био „тај Сретен" друкчији. Код неке је београдско дете, код неке паланчанин, код оне сељак; код неке је имао и оца и мајку, код неке само оца, код неке мајку, а код неке је био сироче и без оца и мајке!... Па какав ли је био „тај Сретен!" И црномањаст, и плав, и риђ, и смеђ, и слабачак, и пуначак, и болешљив, и здрав, и весео, и жалостиван; једном речи: био је свакојак...

И ћери грађанске нису могле остати равнодушне према томе незнанику. Слушајући како мајке и оцеви њихови о њему говоре, и оне почеше о њему говорити. Свака га је сликала по своме укусу: код неке је био црномањаст а код неке плав, код неке ведар, код неке жалостиван; некој се допадао што је тако „несташан" и весео а некој опет што црвени од стида пред девојкама. Али, руку на срце, ни једна не виде мане у том „несташлуку"; свакој беше некако драго, кад се у се повуче, размишљати о њему; свака је у њему гледала оличење свог идеала...

Боже, Господе! Шта ли се само невиних санова снило!.. Шта ли се црне каве попило!... Јер женски разговор без

лончића црне каве просто је немогућан у грађанском дому српском...

Србија је земља демократска. У њој нема племства, нема високородних ни благородних, него су сви једнаки. Тако вели Устав, тако веле закони земаљски. Па опет... ђаво га знао! Опет има неких класа, неко ко је „виши“ и неко ко је „нижи“, неко ко заповеда и неко ко слуша. Тај који заповеда то је чиновник, а који слуша то је грађанин.

Положај, посао и дужности стварају ту деобу. Самим својим послом чиновник се дигао над обичним грађанином. Он га служи, али му и заповеда, готово онако као родитељ према деци. Тако је то ишло од почетка па, већ, докле се дошло...

Дакле, чиновници су били већ један сталеж за себе. Они су друкчије живели, друкчије васпитали своју децу; лако полако одвајали су се од обичних грађана, створили су за себе друштва где су говорили о својим пословима.

Па и у том „вишем“ чиновничком сталежу она вест из новина би примљена. Као и свака новина бунила је она онај мирни, традиционални ред, јер, неко је толике године провео у државној служби служећи престолу и народу, па о њему новине ни да би речи; а ево, јучерашњи деран, још честито није ни школу свршио, а већ новине о њему говоре!... Е, али наука је — наука! Она пружа све благодети своје ономе ко њу замилује. Не чине то новине част Сретену Срећковићу, него науци која је њега изабрала за свог љубимца.

Име Сретена Срећковића изговараше се и у тим круговима. Почевши од министарских и саветничких домова па до домова писара министарстава то је име летело од уста до уста. У тим круговима знало се да је рођен у једном селу у рудничком округу, да је школе свршио у Београду, и да је по свршеном лицеју отишао у Беч на медицину; да је био одличан ђак, да је доста богат и једини господар једног лепог имања, да је протекцијом министра правде добио за последњу годину медицине државно благодејање. и да ће сад по повратку, ступити у државну службу. Старији чиновници, који с неком завишћу и пакошћу гледаху у будућност овог младог човека, знадоше и говорише још: и како је то неки претерани црвењак који вели да нема Бога, који не признаје ни

владаоца ни власт, који се смеје цркви и свештеницима, који се руга нашим благим „нравима“ и обичајима, коме ништа није свето, који је друговао, за све време школовања, са неким руским и пољским протераницама, што су због својих „црвених мисли“ протерани из отаџбине... Међу тим њихове жене и ћери знадоше да је то леп човек, да уме да се креће у друштву, да су га у Бечу примале многе отмене куће, да се у њега смртно заљубила ћер једног грофа, коју је он од неке болести излечио, и кад му је гроф понудио руку своје јединице да је он као васпитан човек, веома уљудно захвалио рекавши: како он ту понуду сматра као највећу почаст, али се заветовао да ће се оженити само Српкињом итд. итд.

Једини који добро знадоше Сретена Срећковића беху његови другови школски. И ако знадоше да се он као ђак добро учио, ипак им се ово чинило претерано. Отрчаше одмах у редакцију *Трговачких Новина* да потраже главног сарадника њихова, а друга свога и Срећкова, Милана Милојковића. Он их дочека другарски и рече:

— Истина је. Ево и неки бечки листови говоре о том: а уредништво је добило и нарочито писмо из Беча.

— То је, Бога ми, славно!

— Те још како!

— Тај оде!

— И треба! вели Милан. — Ја се од свега срца радујем!... А после, брате, он је и вредан!.. Знаш ли ти да он још сад влада са три језика?...

— То је истина... Нек му је са срећом!..

Кад они одоше из редакције Милан оста смешкајући се.

„Морам му писати — рече више за себе — о утиску који је његова реклама начинила!... Битанга!.. Сав је Београд полудео за њим! Нема куће у којој се не говори о њему!... Тај не ће умрети од глади, тај ће проживети!...“

И седе за сто...

После недељу дана исте новине донеше опет овакву белешку:

„**Не чудите се!** — Наша вест о врлом Србину научнику, Др. Сретену Срећковићу направила је сензацију у свима друштвеним круговима београдским. Ама што опазисмо и што

нам се никако не допада то је оно чуђење, што је обузело свакога који је нашу вест прочитао. Ми се чудимо томе чуђењу, кад му места нема. Да је Бог дао да смо у згоднијим приликама те да новчано можемо потпомоћи наше младе људе ми бисмо свет задивили даровима, којима је Бог Србина даровао.

„Млади Др. Срећковић још као гимназијалац већ је показао да нешто вреди. Он је тада почео радити на књижевном пољу и написао је историјску драму *Селим*, коју је и печатао. За тим је писао приповетке и има их читав низ, све лепша једна од друге. Као лицејац бацио се на научно поље и то га је одвело и из Отаџбине којој је вољан и душом и срцем послужити.

„Сад кад је свршио школе, сад се враћа у Отаџбину. Ту ће он показати шта вреди родољубиво срце и ум облагорођен науком, спаситељком човечанства.

„Дакле, поздрављајући њега ми не поздрављамо личност него научника, и поздравили смо га срдачније него обично за то што је Србин. Поздрављајући га и опет довикујемо нашим суграђанима: не чудите се него се радујте!“..

И та белешка учини своје. Интелигентнија класа потражи његове књижевне радове и налажаше у њима дара и духа У „Касини“ на кави или код „Коларца“ на пиву, не говораше се више ни о Богу ни о слову него о Д-ру Срећковићу. Професори нађоше у његовим радовима „дубоких“ мисли; из онога што је дао прорицаше се у њему геније. Чак се старији, „виши“ чиновници спустише млађим „нижим“, друговима његовим и распитиваху се о њему, и за кратко време знао је сав Београд живот младог доктора. Он се још канио на полазак, а већ му овамо беху сва врата и сва срца отворена, чекало се само на долазак његов...

II

Једном од последњих великих лађа, што пловише између Пеште и Београда, стиже и он. Била је ноћ. Београд је био слабо осветљен; овде онде жмиркао је по неки фењер, као жижак, и то само у главнијим улицама, иначе свуда беше помрчина. Небо наоблачено, густи облаци наваљиваху један

на другог; није било кише, али си је већ осећао, само што није рупила као незван гост; хладни западни ветар догонио је неку влагу која је душу притискивала, добро су је осећали и људи здравих а то ли болесних плућа...

На станици га је чекао Милан. Чим је ступио на обалу загрли га свесрдно као брата рођеног.

— Сам си? — упита Сретен.

— Сам; тако си желео.

— Добро је. Сад да потражимо каква кола.

— Где си намеран одсести? Хоћеш код мене? — упита Милан.

— Хвала, не ћу. Одсешћу у „Старом здању."

— Па што ће ти кола? Хајдемо полако уз басамаке. Или ваљада, имаш ствари?

— Имам, али то ћу сутра дићи... Ама кола, кола!... Кочијаш! Има ли какав фијакер? — викну гласније.

Из помрчине се јави кочијаш.

— Ту сам, господине.

— Притерај кола овамо!... Каква вам је ово ђаволска помрчина да човек врат скрха!...

Кад кочијаш оде по кола, Милан га погледа онако, испод ока, па му се не може на ино а да не пецне:

— Боже!... Што ти је научило од детињства! Не може маћи без фијакера!...

Али он не одговори ни речи на ту посмевку; учини се као да је ни чуо није. У тај мах затутњише кола и кочијаш викну:

— Изволите, господине!

Он спусти Милану руку на раме и рече:

— Седај!

— Шта, зар и ја?

— Седај, не дроби ту којешта!

Милан се не даде двапут молити него ускочи а он за њим рекавши кочијашу:

— Старо здање!

Затутњише кола неравном калдрмом. Милан, наместивши се у седишту, рече весело:

— Баш царска посла! Кад бих имао каквих залишних пара, почешће бих се овако провозао!... Него, како, како?... Што си се ућутао? Ја, збиља! Допусти да ти свесрдно честитам!

— Хвала!

— Оно, честитао сам ти писмом, али, писмо је писмо; хартија је хладна!... Знаш ли, угурсузе, да сам те се зажелео!... Па тек они наши! Сава, па Иван, па Јова, Стева па чак и весели Слава!...

— Шта је са Славом? — прекиде му Сретен реч.

— Ту је!.. Очекује час... Ови мутни дани учиниће свему крај... Јуче сам био код њега. Вели: волео би да те види!... Баш треба да га походиш!...

— То морам!

— И то што пре! Бојим се да ниси доцкан стигао! Весели онај отац! Знаш ли да ће га то поразити? А није ни шала, брате, јединац је!... Па и она жена му!... Красна нека женица! Гледа га као неку светињу... Пре два месеца добио је ћерчицу. Како је то мило детешце!... Сиромах Слава!... Ја сам му врло често ишао. Од пола године на овамо чешће је поболевао; али од кад му се нађе детенце, па се о крштењу мало развеселио, паде као кап у постељу из које се више, чини ми се, ни дићи не ће.. Сенка од некадашњег Славе! Да га бациш на ватру не би имало шта цвркнути!... Једва кожа кости држи!...

— А чича?

— Он је здрав. Ради непрестано. То је она сорта што ће умрети на раду!... Роб своје дужности!... Чега се прихвати мора извести до краја или ће се убити. Али ради смишљено; видиш му на самом раду да зна шта хоће. Ето, и ако је министар, у слободним часовима напише и по који чланак за моје новине. То је тако паметно, Срето, тако логично, да ми изгледа да оно нису сићана слова него стене!..

Кола стадоше. Сретен рече кочијашу да звони па сиђе с кола. Милан учини то исто. Кад вратар отвори, Сретен спусти кочијашу нешто новаца у руку, и овај, кад погледа и виде шта је добио, маши се капе па рече:

— Хвала, господине!

— Дођи сутра овде! — рече Сретен.

— Врло радо, господине, само у које доба?

— Око десет сахата. Питај за доктора Срећковића. Хајде, Милане, улази!

Вратар ношаше за њима мали кофер вичући:

— Молим, господо, десно!

Кад се успеше на први спрат, баш на самом улазу у ходник вратар зазвони. Из собе се на глас звонца, појави собарица са свећом у руци. Беше то пуначка, омалена, лепа женица, повезана црвеном марамом, у белом спаваћем руву с папучама на босим ногама.

— Собу за господу: рече вратар по обичају, а за тим, опет по обичају викну: Лаку ноћ, господо! — па и не сачекавши одговора оде низ степенице.

— С два кревета? — упита собарица.

— Не, с једним; господин ће се вратити — рече Сретен.

— Изволите — рече собарица и пође пред њима.

Уведе их у пространу чисту собу обложену тапетима. Од намештаја беше: кревет, диван, умиваоник, сто за читање, један сто насред собе са две столице. О зидовима су висиле некакве слике и огледало.

— Хоће ли господа да заложим? — упита.

— Готово — рече Сретен.

Она пређе к пећи. Тамо већ беху намештена дрва, само да потпали што она и учини једним палидрвцем. За тим изиде и донесе још мало дрва те их сложи до пећи у једну корпу.

— Треба ли господи још што?

— Не, хвала! — рече Сретен.

— Лаку ноћ! — рече она и оде.

Милан гледаше за њом неким чудноватим погледом, таким погледом да га Сретен мораде узети на око.

Беше леп дечко, тај Милан. Могло му је бити око двадесет и пет година. Лик му беше врло пријатан и примамљив; нешто детињски наивно беше у томе лицу, осењеном меком, црном брадом. Око му је сјало неким сјајем необичним, живим; по оку си му могао видети да ли је весео или тужан; у њему се огледала душа његова. Био је жив, окретан, поверљив, лакорд; часом плане али се и поврати; ако те је увредио молио

те је за опроштај, и то је ишло једно за другим. Било је то једна од оних природа што све лако прашта и лако заборавља; данас га увреди па се сутра на њ насмеј — он ти је све опростио. Никад се није могао опаметити; нека је сто пута о што главом ударио — удариће и сто први пут!... Сретен га је баш за то волео, за то што је тако — како он вели — „неозбиљан и што ће остати велико дете.“ Такав је био и у послу. Ничега се није могао свесрдно латити — за час га прође воља. Био је у државној служби, па кад га је окупила чама, канцеларијска чама, он се захвали па ступи у редакцију *Трговачких Новина*. Тај му је посао пријањао за душу; трчкарање му омилело; сазнао би сваку ситницу у часу. Сем тога био је прилично образован и начитан, а знао је и два језика.

— Шта је?... Да се ниси заљубио? — упита га Сретен по кратком ћутању.

Он се насмеја.

— Нисам, али готово!

— Која би ти то љубав била?

Милан махну руком.

— Ко би то знао? — рече.

— А, збиља, шта је с оном Љубицом што си ми пре три месеца причао? Неколико писама пуних имена Љубица... Каква је?... Чија је?... Дела, причај ми! Седи?...

Милан се насмеја.

— Шта је — упита Сретен радознало — да ниси испросио?... Па кријеш од мене!...

— Нисам — рече Милан седајући на диван и пребацујући ногу преко ноге. — Али то није сметало да се она испроси и... уда... Пре две недеље било је венчање. Удала се за једног трговца...

— Онда — опрости!... — рече Сретен, и на лицу му се показа израз сажаљења.

— Зашто?... Свеједно!...

— Е?

— Са свим! — рече он склопивши руке и протегнувши их, за тим стаде кршити прсте. — Ђаво га знао, али ја сам ти некако чудновато створење! За мене жена као стварно

створење не постоји, ја сам према њој потпуно равнодушан. И како ми се чини, ја се никад оженити не ћу. Ја тражим у њој оличени идеал, али не домаћице, него нечега узвишеног, надземаљског. Чим се она спусти у обичан живот, чим анђеоски облик ишчезне с њена лица; чим она почне говорити о обичним ситницама, као: о овој или оној, о кући, лонцима, квочкама и пилићима, ручку или вечери, хаљини и шеширу — она је за мене прошла!... У мојим грудима више ништа за њу нема...

— Ти си будала! — рече Сретен.

— Може бити!

— Ти тражиш оно чега нема!

— Међу нама; али има овде, у мојој души! Ја сањам дневе и ноћи о такој жени и тражим је неуморно!

— Тражи је, тражи! — рече Сретен смејући се. — Нека те охрабри света књига Божја која вели: тражите и наћи ћете! Али ја бих да пређемо на стварност Јеси ти вечерао?

— Јесам.

— Али ћеш се моћи презалогајити. Нема Бог зна шта! Мало сира и саламе и једна флаша добра црна вина.

Милан слеже раменима у знак да му је све једно, а он приђе своме коферу, отвори га и извади поменуте ствари те их стави на сто.

Док су јели и пили говорили су о друговима што беху са службом ту. Милан му је са заносом причао о њима, о честим састанцима на којима се разговор доста пута о њему водио, па, скоро снуждено, изјави како му је жао што му је забранио да им јави дан доласка.

— Спремили бисмо ти вечеру па бисмо се частили до беле зоре!... Али ти изреком тражиш у писму да те само ја дочекам и да ником не јављам о твоме доласку.

Сретен као да је навалице хтео да се о овоме почне разговор. Кад Милан помену писма он га као равнодушно упита и ако му то беше главна намера:

— А, збиља! Јесу ли ту моја писма?

— Ту су! — рече Милан и куцну се по џепу.

— Молим те, дај ми их овамо!

— Ево! — рече Милан и извади их сва из џепа па их стави преда њ.

Он их стаде разгледати.

— Је ли? — упита. — Је ли још ко читао ова писма?

— Нико. Ти си желео и ја их ником нисам показао!

— Збиља?

— Часна реч! — рече Милан и погледа га озбиљно.

— А ове белешке за новине?

— Њих сам ја, по жељи твојој, својом руком преписао и дао да се слажу. У осталом, то се да видети и на рукопису. Познаје се оно што је слагачева рука узимала.

— Хвала! Од срца ти хвала! Сад још једну молбу!...

— Та шта се превијаш! — викну Милан видећи како је молећиво лице Срета начинио. — Реци шта хоћеш?

— Дај ми ова писма натраг!... И дај ми часну реч — јер ја на твоју часну реч полажем више него на нечију заклетву — да о овоме никад и никоме не ћеш речи прословити!

— Боже, ал' си детињаст! Зар би ти, мислиш, могао имати неку жељу, коју би твој Милан био кадар учинити, па да ти је не испуни?!

Сретен се диже, приђе му, загрли га и пољуби у чело, па вративши се метну писма у џеп и рече:

— Нисам се ја преварио! Ти имаш златно срце! Од нашег познанства заволео сам те, јер ти си једини што ме никад увредио није! За то сам хтео да ово вече са самим тобом проведем, за то сам ти и писао онако! Хвала ти, брате, друже, пријатељу, једини пријатељу који ми не злобиш, који се радујеш моме успеху као да је твој! Допусти ми да ову чашу дигнем у твоје здравље и да је испијем на душак!

Па куцнувши чашом — јер само једну имађаху и то за воду — у флашу, искапи до дна.

Милану ударише сузе на очи. Он беше одушевљен. Да је милионе имао ставио би их пред Сретена, али он имађаше само искрено срце...

Сретен утиша његово одушевљење, не даде му га гласно изразити, рекавши:

— Него, де да ме мало ситуираш. Ја сам из Београда

пре пет година отишао, па сам много што шта поборавио. Кажи ми, како да се нађем!

И Милан му развезе причати о свему. Причао му је о чуду које начинише његове рекламе, рече му да је од тога доба у сваку кућу добро дошао. Нарочито му наговести да не заборави Славина оца, министра правде, који га срдачно воли већ и за то, што га Слава толико воли. Он му рече: да за своју стипендију има највише захвалити томе човеку, јер је он на једну Славину реч то израдио.

— Немаш појма колико те тај човек воли! Сваког дана скоро питао ме је: „па кад ће доћи?“... Радује се твом доласку као и Слава, а после, отац је; можда се и нада од тебе каквој помоћи. Али се Слави не може помоћи! Ти не смеш пропустити једнога тренутка, прву походу да њему учиниш, њему и Слави!

— То сам баш мислио. Него, како би било да и ти дођеш. Ја са старим нисам познат толико...

— Доћи ћу, не брини! Али ћу доћи само за то да код Славе идемо. Код чиче није потребна никаква етикеција. Он је сав Србенда; воли те и говориће с тобом као са сином — на *ти* Он ће те увести у друштва и упутити паметним саветом; ослони се потпуно на њ па не ћеш нигде скренути с правога пута!

— У које доба мислиш да би било најзгодније отићи?

— Кад хоћеш. Већ два-три дана стари не иде у канцеларију, због Славе, за то је код куће.

— Онда ћемо у десет

— Добро; ја ћу доћи.

На звонику црквеном изби дванаест. Милан се диже.

— А кад ћемо једанпут другарски онако, сви заједно? — упита.

— Доцније, доцније! Док видим најпре шта је са мном.

— Тако је, тако! А сад: лаку ноћ!

Сретен узе свећу са стола и изиде те испрати Милана. Онда се врати у собу која беше пуна дуванскога дима. Он отвори прозоре на које појури влажна ваздушна струја с поља. Ситне кишне капи лупкаху лагано у окна, а он приђе к пећи и метну још два дрвета на ватру. .

Затвори прозоре после неколико минута, закључа собна врата, па, пришавши столу, седе и извади из џепа на капуту једну бележницу. Корице јој беху од слонове кости а оков сребрн Он је отвори, преврте неколико исписаних листова и застаде на једном па га стаде рашчитавати. На томе листу беше исписано све што му треба првих дана радити. На првом месту стојаше написано: *„узети писма од Милана.“* Он то превуче писаљком, па оставивши бележницу, свуче се и леже у кревет.

На звонику откуца четврт на један...

III

Појава младог доктора чинила је у опште узевши, пријатан упечатак на човека. Кад га човек први пут види осећа се онако као кад први пут, после дуге и љуте зиме, изиде на пролетње јутро: и сунце греје и осећаш живот; ама онај студени поветарац вели ти: не скидај зимске хаљине с леђа! Тако си се некако осећао и пред младим доктором. Видиш младића у добу око тридесетих година, озбиљна, одрасла и стасита. Све је на њему смишљено а тако просто, да она смишљеност диже простоту до господства; кретање му природно, без усиљавања, говор одрешит а глас звучан, сталан; видиш у њему најобичнијег човека, а осећаш у исти мах како у њему има нечега што га диже над другима. Па и само лице не беше обично. Оно високо чело осењено густом кестењастом косом, с испупченим чеоним костима, приличном удолином што се зове звезда, и испрекрштано неколиким борама — наднело се као стреја над лице; црне, густе веђе беху састављене; испод њих, а из сенке дугих трепавица, вирише плаве, сјајне очи. Те очи гледаху како кад: некад отворено, некад сањиво; али гледале ма како, увек се у њима видела будна душа што бди и не сања. Па како су чудновато лепе те очи! Плавило њино се, заиста, може упоредити са небесним плаветнилом, бистро као извор а дубоко као пучина; па кад се загледаш у њих, нарочито ако би хтео да завириш у дубину њихову — онда видиш тек нешто зверско у њима што те тргне и поплаши... И тада се измене улоге: место да ти њих посматраш посматрају оне тебе!...

Образи му беху пуни али не једри него мекани; доста пута отпусте мишићи, и онда се виде као неке кесе испод очију плаветне боје — знак да млади доктор није баш најуредније провео живот. Нос је поносито седео на лицу; широке ноздрве никако не мироваху као у мисирског хата; усне пуне и румене, у полу отворене на осмејак, да би се, сем пријатности дали видети чисти бели зуби као да кокетоваху са сваким. Чудно лице, заиста! Као да су се и страсти и врлине усредсредиле на њему!

Рођен је у једном селу у рудничком округу. Родитељи му беху прости ратари. Мајка му, Миљана, умре оног дана кад је њему живот дала. Шта је друго и знао радити његов отац, Радомир, него да се ожени по други пут. Као самцу требала му је жена да кућу и дете надгледа. Није дуго тражио. Нађе у селу једну сиротицу, девојку и ожени се њом. Марија, тако се зваше она, гледаше кућу и дете срећна и радосна што је дошла у такав дом пун свега и свачега.

Сретен је растао као и сва деца сеоска. До душе Марија му је указивала нешто и више, прво, што сама није имала порода, а друго, да јој се не би пребацила небрига око детета. Док није дорастао да може објахати очев штап, он је седео у дворишту; али чим је могао отворити капију већ је био на улици и трчао с децом сеоском, бацао се прашином, каљао по барама, јурио по чајирима и потесима и чинио све што и друга деца сеоска.

Кад му је било осам година даде га отац у школу. Пазио се лепо с учитељем, а после и да му дете не остане слепо код очију, као он што је, даде га нека изучи књигу. Ако не буде од вајде не ће бити ни од штете.

И тако Сретен пође у школу. Дете здраво, бистро, схваћало је лако све што му учитељ казиваше. Учитељу се допаде дечко и он га заволи. Доста пута и самом Радомиру, а већ увек кад су међу људима, хваљаше он Сретена на сва уста говорећи: како ће Радомир огрешити душу ако ово дете, ову „памет“ остави да плужи. Радомиру је годила та хвала учитељева и он се учитељу захваљивао на свој начин, али никако се не могаше одлучно решити да дете „на науке“ даде, јер се не осећаше сигуран да то и одржати може...

И док је он тако бринуо снађе га изненадна смрт. Обарајући неки грм у шуми претиште га дрво и премлати. Живот је још тињао кад га кући донеше. Једва је имао снаге да рекне да му учитеља дозову, и кад овај дође, он га оком призва ближе и прошапута:

— Аманет ти мој Сретен! Ето имања, буди му отац и старатељ...

После тих речи издахну...

Сретен је био у трећем разреду. Учитељ наста свом снагом да га што боље спреми. И по свршеним испитима он га доведе у Београд. Ту га намести код неког Грка код чијег је оца и сам некада послуживао, а он се врати натраг, у село...

Била је нека срећна звезда што је пратила ово сироче од постанка његова. Оставши без мајке нађе он у Марији не мајку — јер Марија ни сама не имађаше деце — него жену која се трудила да му укаже своју милошту. Оставши и без оца нађе му се добри учитељ Максим, и он га даде на школе, нађе му чак и добре људе код којих га смести.

Он се у кући код кир Димитраћа осећао добро. Пазили су га родитељски, а пазили су за то што и они имађаху у школи дечака његова доба, који тако исто беше пошао у гимназију. Сретен је Косту веома заволео јер овај беше окретан и жив као мачка. Њих су двојица заједно учили и слишавали се а за тим играли разне дечје игре.

У кући се говорило грчки. Сретен и нехотице научи тај језик. Он је разумевао сваку реч и већ више не могаше пред њим своје тајне на грчком језику исказивати. У дугу дану брбљао је с Костом као врабац, питајући оно што не зна. Коста га је научио читати и писати. И то је све научио без муке и натезања.

Био је при крају другог разреда гимназије а знао је грчки и читати и писати и говорити. То му даде важности у сопственим очима. Самом себи рече: „више нисам дете јер вредим два човека! Од данас више нећу трчати улицом.“ Сави један табак хартије у књижицу, записа тај дан и тај завет, и од то доба заиста не потрча више.

Допаде му се то што је могао своју реч и испунити. Од то доба записивао је по више заветâ у ту своју књижицу

као: „од данас не ћу имати тројке,“ „морам научити немачки,“ „морам бити најбољи ђак“ итд. итд.

И збиља то му постицаше вољу. Он се дивио самом себи како све то може Једанпут, кад је решио неки тежак задатак, што нико у разреду није могао, он записа у своју књижицу: „*Ја могу све.*“ И од тога дана није ни ода шта зазирао.

Међу тим, учитељ Макса се озбиљно бринуо о њему. Он није носио само име старатеља него се трудио да то у самој ствари и буде. Како се Марија после пола године удаде, учитељ Максим распрода сву покретност и „образова“ масу. Од прихода с имања имађаше Сретен сваке године по два пара одела и довољно рубља и обуће. Сем тога учитељ Максим писаше му писма пуна поуке, управо очинска и упућиваше га како да живи и како да се влада.

Васпитајући себе тим својим начином, Сретен, мало по мало, обрати пажњу свију на себе. Он поста одличан ђак, најодличнији од свију. Професори га заволеше, другови такође. Он је чинио све да би одржао њихно поштовање према себи...

Нека струја обујми омладину: отвори се нека воља за књижевним радом Сви падоше на посао, сваки ти то поче писати ја песмицу, ја причицу, или бар путопис. Читали су заједнички и критиковали.

Сретен и ту заузе почасно место. Он у први мах само слушаше; не би речце проговорио чак ни онда кад је друге пена попадала доказујући и бранећи своје мишљење. На једанпут јави се он друговима с рукописом. Сви су се надали да ће се и он јавити, па их и опет изненади толики рад: *Селим*, драма у пет чинова!

Недахнимице слушаху; он је читао одрешито и одушевљено. Сви се дивише оној топлоти, оној дикцији, оним тирадама. Професор „Теорије прозе и појезије“ непрестанце узвикиваше:

— Дивно! То је генијално!

Његов рад поста углед. Он скочи од свију. Био је уверен да ће се његова „јести“, па ма и наопака била. И није се варао Могао је неко написати шта хоће, узор рад — ништа му то не би вредило кад би само Сретен слегао раменима! Што је он рекао да ваља ваљало је, што је он одбацио одбачено

је. Нико се није смео дрзнути против њега јер с његових усана не силазише Лесинг, Берне, Балзак, Иго Флобер, Гогољ, Бељински. Прочитао је о њима једва нешто али говораше тако као да је с њима младост младовао...

Свршио је гимназију и ступио у Лицеј. У том поста и пунолетан те га и учитељ Максим позва и предаде му масу. Сем очуваног имања прими он и прилично готових новаца.

Најпре хтеде понети све новце са собом, али му на једанпут паде на памет да би се тим новцем могао и на други начин користити. Могао би отићи куд на страну те школе свршити. Он замоли учитеља да му нађе каквог човека код кога би могао новце оставити. Учитељ му рече да их може под интерес дати, на што он одмах пристаде.

Узевши један део новаца и поверивши опет управу имања учитељу у руке, врати се он у школу...

Свршио је лицеј с одликом. Беше се решио да учи медицину, те се по свршеном школовању крену у Беч и изгуби се сасвим тамо. Нити се он коме од својих другова јављаше ни њему ко. Последње године школовања обрати се он за државну помоћ. Тада се јави писмом сину тадашњег министра правде а своме другу Славку Којићу писару министарства унутрашњих дела и замоли га да поради код оца, те да бар на његово заузимање добије државну помоћ. Славка обрадова ово писмо. Он настаде код оца и помоћ му се даде.

Кад је свршио медицину он се опет побрину — видели смо већ и начин — да се то рашчује. Сам је писао рекламе и слао Милану. Учинио је све да припреми земљиште како би се лакше могао пењати уз оне степенице што се зову: каријера у државној служби.

(Наставиће се)

Јанко М. Веселиновић

ИСТОРИСКИ ЕЛЕМЕНТИ

САДАШЊЕ НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ У ДАЛМАЦИЈИ

Ни у једној српској земљи није непрекидност историскога живота до данас, веза најстарије прошлости са садашњошћу толико јака колико у Далмацији. У осталим областима стари је живот од нас одсекла османлиска навала. После је још дошао у Црној Гори преврат почетком XVIII а у Србији почетком XIX века. У Далмацији вам земља и људи, грађевинама, обичајима, говором, животом, мишљењем, казују да сте у старинској земљи. По Србији, по Босни, по Маћедонији наћи ћете много старих српских споменика. Али од сталаћскога града треба да три сахата пешачите па да у Крушевцу нађете то старо име, једну стару цркву, једну порушену кулу и неколика платна градска. А у Далмацији вам се довољно осврнути: ту су цели градови, с платнима и кулама, с пристаништима и капијама, с црквама и дворовима, с кућама, с улицама и целим својим склопом и обликом остаци из старине. Још је знатније оно што ћете наћи кад с улице уђете у цркву, двор, кућу. Украс, намештај, посуђе, називи, имена, поступци, појмови изазивају сваки час пред ваше очи прошле дане. У том погледу: како је са стварима, тако је и са животом. Прошлост се у садашњици необично силно осећа.

С тога је за разумевање данашњега стања у Далмацији потребно знати и оно што је некада бивало. «Дело» је обећало проговорити опширније о раду покојнога Саве Бјелановића; али да би сам тај рад био јаснији, а уједно да би наши читаоци том приликом добили што разумљивију слику главних прилика

у којима наш народ бије своју борбу за политички и национални живот — потребно је, дакле, прегледати које је елементе ове борбе садашњост наследила од прошлости. После тога биће од стране уредништва искупљено и главно обећање[1]).

*

Сва три национално-политичка елемента, која се данас боре на нашем јадранском приморју — Срби, Хрвати, Талијанци са свима својим политичким нијансама — имају на том земљишту своје клице, јаче или слабије, још од почетка VII века после Христа, кад се са севера доселише стари Срби и Хрвати. Талијанаца тада истина није било, али су били његови преходници и романски рођаци — Латини или Власи. Ови су онда били на острвима и у неколико приморских градова, склоњени од оружја осионих словенских освојача, на којима тада оста сва друга земља

Ти нови далматински насељеници имају у почетку па за неколике стотине година само једно име у историским споменицима, оно које и сва њихова браћа по Балканском Полуострву — Словени. То им је име и доцније остало у устима њихових земљака и суседа. Латина. Кад се после почињу јављати засебна имена, хрватско и српско, хрватско се надева становништву на острвима и копну северозападно од Цетине, а српско народу по мору и суху с југа и југоистока те реке. Доцнији државни живот, хрватски и српски, утврдио је та имена једном и другом становништву и то за дуго баш у оним истим границама, јер је Цетина у главном остала међом преко које нису много захватале ни Хрватска нити која од многих државних творевина које тамо поосниваше Срби од IX до краја XV века.[2])

---

1) Име Далмација употребљавало се прошлих двадесет векова за земљу врло различитога обима. И кад бисмо при нашем даљем говору хтели сваки пут узети то име у смислу који му се давао у време појединих догађаја који ће се причати, настала би за нестручне читаоце права забуна. С тога ће се у овом чланку реч Далмација употребљавати само у данашњем смислу, као име све земље од хрватске границе до црногорске.

2) Најстарији споменик, који нам допушта да о томе проговоримо с више топографских детаља, а то су списи цара Костантина Порфирођенита из средине X века,

Али ни име Словенин није се изгубило. И ако је данас тешко рећи колико га је употребљавао сам народ српски и хрватски, опет је несумњиво да је оно било познато и да га је одржавао утецај туђински, најпре оних домаћих Латина па после талијанских Млечића. Ови су не могући видети међу Србима и Хрватима разлике, пошто их, осем можда ситних, није ни било, све сматрали правилно као један народ и звали га старим заједничким именом, словенским, онако исто као што су наши њихове звали све скупа Латинима, Власима па доцније Талијанцима.

Српским и хрватским насилним насељењем на приморју настала је, после војничке, народна борба словенско-латинска и није престала од почетка VII века до данас, већ се за цело то време водила јавно или тајно, некад свесно а некад и за саме учеснике несвесно. Оставићемо на страну прва мучна времена (VII, VIII и IX век); кад Словени стоје према Латинима као туђинци и освојачи њихове отаџбине, и кад су ти дошљаци, настављајући своје дело, стопу у стопу сужавали земљиште на ком се беху збегли староседеоци, те било отимали каки град, било заузимали им које острво, нарочито она на југу; а прегледаћемо, у општим цртама, доцније мене словенске борбе с тим Латинима што живљаху у Задру, Трогиру, Сплету, Дубровнику, Котору и по неким острвима на северу.

То градско становништво, имајући уређен свој општински живот — остатак из ранијих римских времена, а заклоњено царском влашћу византинском која се над њим протезаше, живело је, дуго, са свим одвојено од словенских дошљака, који према Византији беху остали увек самостални а често и потпуно независни па доста пута и јавни непријатељи. Што је још више делило ове противнике беше вера, и ако су латин-

---

дају нам ову слику како је Далмација била подељена у горе обележеним границама. Од тринаест срезова или котара, на које се сад дели Далмација, више од шест их беху српски: которски осем самога Котора, дубровачки осем града Дубровника и његове најближе околине, корчулски, хварски, метковићски, макарски и део сплетскога; Хрвати имаху такође више од шест: део сплетскога, највећи део задарскога, па целе: имотски, сињски, кнински, шибенички и бенковачки; оно осталих неколико места, градских и острвских, беше византинско.

ски свештеници ревносно радили да ту преграду уклоне и своје суседе многобошце преведу у хришћанство. Одржање многобоштва беше тада за Хрвате и Србе питање колико верско толико и национално и политичко, јер је примање хришћанства значило пристанак да им се с њим наметне и латинска црква па и јачи политички утецај византински.

Па ипак време и суседство беху учинили своје и пре краја IX века, те су се две противничке расе мешале међу собом, и ако ретко. Понеки српски или хрватски досељеник наместио би се с времена на време у овом или оном граду латинском. Па и хришћанска пропаганда није ипак остајала Латинима бесплодна. У главном им Хрвати беху управ доста брзо подлегли. Срби су, напротив, прелазили у нову веру само по изузетку. Тако беше потрајало до близу краја IX века, када мало који Словенин на приморју оста некрштен.

Ово се могло сматрати са свим крупним поразом словенским, да у исто време није и далматинским, као и осталим балканским Словенима, дошла са севера једна тековина. Услед рада браће и апостола Ћирила и Методија, дође Србима и Хрватима словенска црквена књига, те су се тако могли надати да ће моћи имати и своју народну цркву. Али због ове последње уста из оних градова далматинска јерархија са сплетским архијепископом на челу против словенске службе божје. Ствар дође пред папу, да је пресуди. јер су далматински градови били тада потпали под његову црквену власт. То беше значајан моменат, карактеристичан и оминозан за цело римско понашање према нашем народу, јер каки се Рим тада показао, остао је увек после, и данас. Рим се дакле солидариса не са словенским народом него с далматинском латинском јерархијом. Тако на сплетским црквеним саборима 924, 927, 1088 године буде забрањена словенска служба у цркви и уједно предузет читав низ других мера у корист Латинства а против Словенства. Осим тога је далматинско Латинство добивало из Италије и сваке друге помоћи услед многоструких веза и честога мешања са сродним талијанским Романством.

У том је погледу нарочито значајан утецај млетачки на далматинско стање. Млеци су после дуге борбе с Хрватима и

неретљанским Србима били успели крајем X века и завладали већим делом далматинских острва и главнијим градовима на приморју северно од Цетине, дакле само на хрватској обали, а не и на српској где су тек нешто доцније стекли врховну власт над Дубровником. На тим задобивеним стадима Млеци се, истина с муком, утврдише и одржаше све до средине XIV века (1358 године), кад их све изгубише.

За време те млетачке владавине придолазило је из Млетака и остале Италије на наше приморје пуно свакојакога градива и хране романском далматинском становништву; али је бујање околнога словенскога живота било тако јако, да се оно прелевало и у саме латинске градове. То је словенско прелевање, мало по мало, толико преобла**ђ**ивало па преобладало и над домаћим латинским староседелаштвом и над талијанштином која пристизаше, да се они утопише у словенски живот, и то негде пре, негде после, у главном свуда до краја XIV века.

Али то није било право топљење већ стапање. На градском становништву, које је постало тим стапањем, остало је било мноштво трагова латинштине. Па се ти трагови с једне стране распростираху даље по околини, по још чистом словенском становништву, а с друге се стране сами појачаваху, што им из Италије нису престајали придолазити све нови и нови елементи. Између једне и друге јадранске обале имаше тада читав сплет веза: политичких, трговачких и других привредних, верских, књижевних и осталих просветних. Италија је онда на тим пољима — у трговини, индустрији, књижевности, науци, уметностима и т. д. — била далеко одмакла од осталих земаља у Јевропи а нашим градовима беше она прави углед Ну исто овако непрестано, као из Италије, придолазило је и с истока, из унутрашњости, чилих словенских елемената. И тако из сталне борбе и ових спољашњих притецаја и она два домаћа супарника, из борбе дакле та четири трајна чиниоца састаљена је унутрашња етниска историја Далмације за дуг низ векова.

Ту би борбу било преопширно пратити у целини и на свим пољима. Констатоваћемо да се под утецајем те борбе и државнога живота српскога и хрватскога, у оном одсеку времена, у Далмацији стварају три народно-културна типа, са јасно обележеним особинама, и ако су се сва три међусобно прелевала у шареним нијансама. Један је тип латинско-словенски по приморским градовима, створен од оне мешавине романске са Српством и Хрватством. — Други је тип хрватски. Он се израђивао, с погледом на српски , у својем засебном историском живовању. И ако је у оно време, ваљда све до краја XV века, језгра Хрватске била на земљишту далматинском, опет су и у њој несловенски утецаји били необично јаки а словенски живот по томе слабији. То се јасно види и на друштвеном и на просветном пољу. Узроци су тој појави прости. У првом је реду већа изложеност тим утецајима по географском месту хрватске Далмације, бдиском не само млетачкој Италији него и немачким земљама. Због тога су Хрвати не само први трпели сву силу млетачке експансивности, него су још, у самом почетку свога политичкога живота, подлегли власти и утецању римско-немачке царевине Карла Великога. Кад се после ове опростише, не проживеше ни пуних сто и педесет година независним животом, па се везаше с несловенском и римско-апостолском Угарском. — Трећи се, српски, тип израдио на непрекидном сунцу самосталности и слободе која је српски народ обасјавала. На његовом су се земљишту, згодно намештеним на средини између Истока и Запада, спољашњи туђински утецаји један с другим сретали и често потирали, те, још под напоном домаћега српскога живота, никад не дођоше до пресудности и превласти над њим. Од тога српскога народнога тела били су нераздвојни део и далматински Срби, у границама које смо им раније обележили. — А као леп пример онога нијансовања типова могу послужити они међу далматинским Србима, који живљаху на острвима. Они су већином рано истргнути из државне заједнице с осталим Србима, те растрзавани између Млетака и Угарске, и тим били упућени путем друкчијим од онога којим је ишла главнина српска , па су на том путу, разуме се, више и подлегли многом чему латинском.

А сад ћемо узети један само примерак, како се живот јављао у тим разним срединама, и за то одабирамо кратак спомен онога што је бивало на црквеном пољу. Ту је рекосмо царовала латинштина римско-католичка. Али ни Словенство није са свим полагало оружје. На пр. ни сама забрана словенске црквене службе није се потпуно вршила. За тим, чињено је народном духу у другим питањима црквенога живота много уступака. На словенском језику пониче читава литература хришћанско-католичка, која имаше књига литургиских, чисто богословских, хришћанско-поучних, легенада па чак апокрифа и белетрије.

Ну то сеоском Словенству није било довољно. Оно беше жељно још већега. То се потврдило, кад у почетку XII века жички архиепископ Сава Немањић подиже у српском делу Далмације две епископије српско-православне, једну, зетску, у садашњем которском, а другу, хумску, у дубровачком котару. Све сеоско становништво, где је само смело од политичке силе, на целом простору од Цетине до крајњега југа пригрли вољно и оберучке православље. Том покрету није било никаких других основних разлога до то што се са православљем Савиним добивала словенско-народна црква, те се ради ње остављала латинска.

На хрватском земљишту, онако прожетом туђинским утецајима, оста римско католиштво по старом, те је латинска црква чинила хрватском народном животу само већ поменуте уступке.

Исто тако беше и у градовима далматинским на српском приморју. Ту управо Котор и Дубровник осташе стални противници православљу, и у том је погледу врло значајна црквена политика та два града, чија се самосталност, мање код Котора а више код Дубровника, кретала од обичне општинске самоуправе до праве републиканске суверености Том су политиком дубровачка и которска властела постала правим заточницима католичанства у српском народу. Они су на својој политичкој територији не само чували католиштво него је на њој Дубровник с једне стране у масама католичио православне а с друге уништавао у клици и саме појаве православља. У жупама око града, које је добивао од српских владалаца, укидао је православље не обзирући се ни на саме уговоре које је склапао

при њихову добивању. Осим тога су најпре Которани па Дубровчани и у осталим српским земљама вршили прави мисионарски апостолат римскога католичанства.

А оно исто што је било на верском пољу, бивало је у Далмацији и по осталим облицима народнога живота: књижевности, уметности, самом говорном језику, политичким концепцијама и т. д. Спој латинско-словенских елемената јављао се у разноликим комбинацијама, у којима претезаше час једна час друга страна. Тако је н. пр. нешто доцније сазрео онај лепи културни плод познат под именом дубровачко-далматинскогауманисма, у коме је ипак, поред свега онога туђинскога, основа као и целом том становништву била словенска.

Али млетачком владавином, која се опет јави почетком XV века доби Словенство новога противника а романски елеменат у Далмацији нове хране. Опадањем државне снаге српске, после Марице (1371) и Косова (1389), и угарске, услед раздора око престола по смрти Луја I (1382), политичке су прилике на српском и угарско-хрватском приморју постале необично повољне за млетачко ширење. Млеци се њима ванредно вешто користише те опет стадоше ногом на нашу обалу. Најпре добише на северу Задар, па на југу Котор, и одатле се лагано шираху из града у град, из једне жупе у другу, док их у томе не пресече османлиска навала која преко рушевина српскога и угарскога државнога тела допре до њихових владавина на источној јадранској обали. Млецима осташе само острва и нешто скучених срезова на суху, Дубровник се одржа пошто се поклони султану, а све остало овај притисну.

Време османлискога примицања далматинском земљишту па поступнога освајања и, на послетку, владања над огромном већином целога простора постало је пресудно за доцније па и данашње народно стање у Далмацији. У том погледу на првом месту треба споменути онај прилив српских бегунаца и ускока на земљиште млетачких и дубровачких владавина из чистих српских крајева зетских, херцеговачких, босанских па и самих рашких. То се поче већ крајем XIV века, па не престајаше све до краја прошлога. Тим се начином са свим ојача

Словенство; а поименце у крајеве на суху и острва јужно од Цетине придолажаху српски досељеници, а у западне крајеве северно од Цетине. нарочито острвске, долажаше поред српских и нешто хрватских из североисточних далматинских крајева и непосреднога им суседства. На тај начин буде и у Далмацији, као што је било и у данашњој Хрватској, уништена дотадања разграниченост српскога и хрватскога народа. Што је посебична државна судбина дотле била поцепала једно од другога, сад се нађе испретурано једно међу друго. Сад су у северној Далмацији Срби и заједничком домовином везани за Хрвате; од сад су они нераздвојни.

Није мање значајно, за доцније стање национално, ни само турско господарење по појединим крајевима. У њима је за то време становништво мешањем добило оно једно српско обележје које се срета по свим таким местима ако заредимо на северу од Карловца па свршимо на југу с Рисном. Дакле услед свега тога, колико латинштина толико Хрватство, са свим оним што је ово имало у себи несловенскога па чак и понечим што не беше туђинско, потиснути су са свога вековнога земљишта, и први пут од словенскога досељења у VII веку Српство се силно прелева из својих старих међа на дотадашње хрватско земљиште преко Цетине, а осим тога оно на целој прузи од Велебита до испод Ловћена подмлађује становништво чилим словенским животом.

Да престану те прилике, тако повољне за српско ширење на запад, помогли су много сами Срби Христове вере. Одушевљени идејом ослобођења од некрста, ни кад они не прекидоше своју упорну борбу с падишаховом царевином и њеним представницима, бројећи у ове и саму своју браћу која преверише и примише пророкову науку. А кад Османовићева сила стаде посртати, они на приморју подупреше Млечиће као год што су њихова браћа на Дунаву помогла хабзбуршки дом. Тако лав светога Марка стаде сузбијати полумесец Османов с добивених места и мало по мало рашири толико своја крила, да се на послетку сва садашња Далмација, разуме се: без Дубровачкога, нађе у XVIII веку под Млетачком.

Ту се сад поновише стари појави латинскога наваљивања који у ово млетачко време добише јасан тип талијанчења. Па и ово је сад најпогодније земљиште нашло у крајевима са највише трагова старога Латинства а највећег је успеха имало у градовима и неким острвима где јеараждева сила најпре ногом била стала, за тим у оним местима на копну и мору где је рано било завладала те која не беху никако потпала под Османлије, а најмање онде где јој власт трајаше свега од краја XVII века, стотину година, или и још краће. У том талијанчењу разликују се јасно три засебна, али конвергентна, чиниоца: млетачка политика, католичка црква и талијанска култура.

Влада Светога Марка није ишла на талијанчење саме масе народне. По ономе кака је она сама била у XVIII веку олигархиска по начелу а сва прожета кастинским духом, њој је главни посао био да одвоји племство од народа, да га однароди; ако на његово талијанчење није сама ишла, ово је после долазило само по себи. Тога домаћега племства у осталом није много било, али га Млечићи себе ради ствараху од оних елемената које могаху имати при руци. Угледније племенске и друге породице, заслужни јунаци, народни и сеоски главари добиваху, поред плата и пенсија, разне племићске ступњеве и одликовања. Сеоски кнежеви посташе млетачки «conti». Међу српску демократију унесоше се идеје о сталешким привилегијама, те се на телу народном, од самога његова меса и крви, оплете читава мрежа млетачких људи, који на својим леђима ношаху дуждево господство. Ну ти носиоци не беху влади несумњива подлога ако беху православни. С тога су Млечићи сматрали за политичку дужност уклонити што им је сметало да начине себи поуздане створове од таких људи, нарочито оних који живљаху по градовима, изван народа, те већ по томе беху слабије отпорне снаге; и за то им је прва брига била да им наметну католичку веру, у чем их црква вредно потпомагаше.

Тако народ остајаше без свих својих природних вођа, обезглављен. Још придођоше привредне невоље народне. Млеци су били град један а не држава, град који је хтео живети и живео од земаља које би себи подложио. Они су се о својим владавинама бринули само у колико су имале војнички значај, те су их бранили и утврђивали; иначе су их ценили само према својој индустрији — као потрошачка тржишта или као изво-

ришта јевтиних сировина. Нема места у Далмацији за чије је благостање штогод учинила млетачка политика. Цео њихов систем, а нарочито привредни, на који су као стари трговци и обраћали главну пажњу, просто је исисавао Далмацију па тим народ тамошњи чинио је мекшим и неотпорнијим према свему, па и према несловенским утецајима. Црно је стање привредно у Далмацији и данас, а онда је било још горе. Још треба имати на уму да је оно било време кад је цео источни басен Средоземнога Мора притискивало оно опадање које се поче од кад Португалци својим путем око Африке окренуше јевропско-азиску трговину на Атлантски Океан. Народ се у Далмацији просто преобраћаше у фукару, а тако су га и сматрали његови господари.

И систем политички и целокупне прилике и људи убијали су у становништва свест да је оно *народ*. Развијао се неки покрајински патриотисам — Далматинство. Па и то се сужавало на све ситније обиме. Једно је Трогир, а једно Сплет; једно Вис а једно Хвар: једно стари град на Хвару, а друго Хвар, на истом острву; сви их мостови на свету не хоћаху моћи повезати. Бока је била са свим одвојена од целе остале територије извана — Арбанијом. У самој Боци Паштровићи се не сматраху Бокељима, већ нешто засебно. Даље: Ришњане и Новљане слабо је што могло сложити; Пераштане и Которане још мање. Па ту беше мегдана, ту заседа, крвних освета, које се преношаху с колена на колено! То је крвљење слабо узнемиривало дуждевску позицију; напротив: то јој је њен посао олакшавало! Национална се политичка свест стално сатирала. Ако се изузму цркве, ни у немањићском Котору, ни у баошићској и деспотовој Будви ни у Херцегову Новоме нема, да привуче на себе пажњу, ниједнога виднога знака из времена српскога владања. Све што је било — заклониле су «преправке» млетачке својим крилатим лавовима.

Нарочито су зазирали од српскога имена, јер је реч Србин, треба им признати, доиста била читав политички програм. У осталом и успели су да га угуше на острвима где им је корен био најдубљи а где је притецање чиле српске снаге најређе досезало. Слично је било и у већини католичких места на копну. Згодно им беше да српско име вежу за православља а међу

тим су се старали да овоме сужавају границе. Ту им иђаше на руку факат што је православна црква била постала толико српском народном, да је за необавештенога посматрача српски и православни постало синонимно. У том погледу рађаху влада и католичка црква сасвим солидарно. Срби католици остајаху тако без народнога имена. Зову се кршћани, за разлику од православних — хришћана, или месним именима. Језик, за разлику од талијанскога, зову нашки, и та се замена правога имена негује пажљиво, као и у другим нашим крајевима где се такође било пошло путем одрођавања и зазирања од светлога имена српскога. Учени Млечићи називали су тај језик далматинским и илирским, па су то примали и наши виши редови. Али најшире је у службеној употреби било старо име словенско, које је и простом млетачком свету било обично. Ако се ово у самом народу још тада држало, млетачки га је правац подржао; ако ли га је овај тек из нова усадио, брижљиво га је однеговао. Та панславизам беше тада тек у повоју, нејако чедо занесених глава научничких, а Русија још далеко од мора̑ и Карпата! После, тај су назив Млечићева уста изговарала Шћавони, а то је уједно значило презрене *робове*. Ко би још од такога имена зазирао?! Па још то не беше једино име презрења које се Србину и Хрвату давало!

Често мрзак, увек зазоран, презрен свуда само не на крвавом ограшју, православни део нашега народа животарио је с малим изузетком у незнању и дивљини. На старим сликама нацртани су сељаци из неких крајева: без кошуље, голих груди само у гуњевима. Они немаху никога свога. Свештеници им беху као и они сами. Више јерархије није било. Неколико манастира беху народу једино иоле знатније уточиште духовно. Уза све то беху у православној руци јасне гусле са свим оним што уз српске гусле иде.[1])

Па ни у тој осами не беше Србин миран. Главно: хтели

[1]) Лепу слику црквено-политичкога и просветнога стања православних у Далмацији на крају овога времена даје архимандрит Ђерасим Зелић у својој аутобиографији, која би по свему заслуживала да је садашњи писмени, не велим: образовани, Срби много више читају. Надамо се да ће и с тим бити боље, кад добију у руке ново потпуно издање које спрема Српска Књижевна Задруга по рукописима, скоро пронађеним.

су га од вере отргнути. Тим влада није збиља главу морила, али је ту место ње била силна католичка црква, те су државне власти на њен прозелитисам гледале кроз прсте и с јавном наклоњеношћу. На збијена се села истина ређе ударало, али кад би појединац или једна кућа запала у католичку средину, чекаше им извесно католичење ако не прво оно друго или треће колено. Најлепши су пример многобројни православни Херцеговци који се населише по острвима. А католик, ма где залутао није могао бити изгубљен за своју цркву. Последице једнога и другога нису, разуме се, изостајале.

Све ово што се до сад говорило тицало се млетачкога дела Далмације: у дубровачком није међу тим било талијанских дуждеваца. Али је и Дубровник био захваћен општим привредним опадањем наших крајева; још у њему беше трусова, па беше и домаће лудости. Такво је у осталом било време. Као год Млеци своју, и Дубровник је имао своју политику; она је практички ишла да на својој државној области створи неку своју политичку народност — дубровачку. У почетку је словенска свест била јака, знале су се и нису се хтеле тајити везе своје са суседним Српством. Али кад се временом и Дубровчани заразише талијанским духом, постадоше и они према Српству ексклусивни као год и Млечићи. Према православљу пак беху нетрпљивији но ови. Млечићи никад не допустише да се претворе у просто оруђе црквено: Дубровчани — како видесмо, стари носиоци католичке мисли — не могаху себе одвојити од цркве. Отуд је талијанска црква по дубровачком још силније деловала у духу противном Српству и Словенству него по млетачким окрузима. Свакојако, оно што се има даље говорити о цркви и култури талијанској у Далмацији вреди у главном подједнако за целу садашњу покрајину, те га не треба одвајати за поједине њене делове.

Реч је дакле о свештенству, које је у покатоличених православних, као год и у старих католика, брижљиво уништавало све што је сматрало као српско обележје. Показали смо како су Српство идентификовали с православљем. Услед тога, име, идеали, обичаји уништаваху му се. Хрвати су тобож нешто боље пролазили. Међу тим познато је како су свештеници онога времена свуда радили да убију и само народно песништво.

Хтели су створити и стварали су безбојну масу људи католика, који неће ни за шта друго знати до за веру. То је са свим у духу онога што је римско-универсална црква радила и по осталој католичкој Јевропи; овде се с тим мешала и стара мржња далматинских црквених људи према свему словенском. Грешно би ипак било не признати изузетке, а особито попове и фратре глагољаше који су, са пуно преданости народу, чували словенску глаголицу (ћирилици већ није било спаса!) и књигу у црквеној употреби. Али главнина свештенства поста у млетачко време са свим латинска, управо талијанска. Не треба заборавити да је то оно време кад је у крилу римске цркве после протестантске реформе и трентскога сабора настало оно што неки зову католичком реформом а неки реакцијом, кад је, оснажењем средишне власти — Рима, талијански елеменат добио још већу превласт но до тад. Тако се и далматинска црква, с оно мало изузетака, са свим поталијанчи. А колико су свештеници у опште врста вољна да у других људи гледа и трпи штогод друкчије него што она има, познато је. Ваљало је дакле и паству талијанчити.

Међу свим пак духовницима у хришћанству није било других мање трпељивих од онога друштва које се именова именом спаситељевим, али место речи љубавне огласи људима, који нису као они, рат до истребљења. Исусовци доиста беху у Дубровнику главни непријатељ српскога бића. Страшно њихово културно-политичко средство свуда у свету беше школа, па тако беше и у Дубровнику. Појас омладине за појасом, смењујући старија колена, ступаше у живот све прожетији талијанским духом, све одрођенији.

А и није било лако борити се и одржати се где се јављаше силна талијанска култура и ступаше у борбу с народом сложно с политиком и црквом. Талијанска просвета у то доба не беше очувала своје давно првенство у Јевропи. Беху се поред ње високо винуле Инглиска и Француска па јој се и Немачка примицаше. Али у нашим западним крајевим талијанска књига с Тасом и Ариостом, талијанска наука с Галилеом и Галваном стојаше, силна, далеко од такмачења. Наш народ истина беше жељан своје зраке, али залуду: Качићев «Разговор» беше не-

довољан а Доситије тек почињаше састављати «Буквицу» баш овом истом «љубимом далматинском» свету.

Што се српско и хрватско — «словенско» — дете почело одрођавати на домаћем огњишту, у друштву и школама свога завичаја, наставило би се и довршило по вишим школама у Италији. Ту им се коначно на душу прицепљиваху талијански обичаји и навике, талијански идеали, њихови појмови и душа. Главом и срцем они престајаху бити Срби или Хрвати. Услед тога убаво дрво нашега приморскога песништва свену и осуши се. Место њега јављају се све слабија подражавања талијанским великанима. Најодличнији умови наши раде на пољу науке талијанске као синови талијанскога народа. Сав виши духовни живот далматински живи као део великога талијанскога културнога развића! Па се то спушташе у прост народ све ниже, све дубље. Народни се језик истисну из јавности, стаде се повлачити у домаће затишје. Па и отуд се народни дух изгоњаше. Породице се и спољашношћу, обликом презимена, одрицаху свога порекла. Српски или хрватски гласови и наставци у њима догоне се тада на талијанске. Све оно у друштву што се отима за боље и угодније, иђаше тим правцем. Тако беше озго; а како је било оздо, видели смо. Могло се чинити да је Далмација на прагу да постане део отаџбине коју пророковаху Данте, Макјавели, Филикаја и Алфјери...

Француска револуција преломи то стање у нас, као што је преломила много што шта друго по Западној и Средњој Јевропи. Бонапарта уништи Млетачку, па јој земље у Далмацији предаде Аустрији (1797), а после јој их отрже за себе (1806). И ако је ова француска власт мало трајала, ипак је била врло значајна, нарочито у земљама северно од Неретве. Словенска народност и језик јој буду од државе признати за јавност и тим дан мах пригњеченим елементима народнога живота, да се подигну. — Наполеон уништи и дубровачку републику, тај лепи цвет српскога државнога живота, и тим уклони политичке преграде између Дубровчана и осталих садашњих Далматинаца. Несрећа дакле ношаше у себи клице добра јер уравњаваше пут народном јединству. — Бока пак поста разбојиште у црногорско-

француској борби и тада се бокељско становништво без разлике вере приљуби уз Црну Гору и помлади, ако је требало, старо крвно и духовно јединство са земљама којима је Бока онако чаробно природно приморје... Све то беше за Далмацију трус који уздрма и поруши многу стару грађевину, на чијем би месту будућност могла почети ново зидање.

Сад се навршило сто година како је с падом млетачке владавине завршен старински одсек далматинске историје. Нека му је овим учињен тих помен, а о ономе што је настало, пошто бечки конгрес 1814 године предаде Аустрији Далмацију биће после нарочитога говора.

Априла 1897.

Ђ. Јовановић.

ПИСМО ИЗ БОСНЕ

Прошла су већ два мјесеца од како изасланици 14 најпрвијех српских општина предадоше у Бечу меморандум у канцеларији цара аустријског, а има непун мјесец дана од како је дошао и одговор, да меморандум није донео жељена успјеха. Чак с негодовањем био је и примљен. Свикли смо, да се из Беча свакому злу надамо, али нас је ово заиста изненадило. То ми је и дало повода да пред штоване читаоце „Дела“ изнесем неке ствари о просвјети у Босни и Херцеговини. И ако је српском свијету прилично познато стање у Босни и Херцеговини ипак ћу овдје ради потпуније слике споменути много што шта, што је већини може бити познато од прије из новина.

Просвјетне прилике у Босни и Херцеговини биле су за отоманске владе у врло жалосном стању. Отоманска влада није имала ни воље ни средстава, да просвјету шири, али бих ипак смио рећи да је у једном погледу с већим антагонизмом предусрела просвјету „културна“ Аустрија него некултурна Турска. Ако турска влада није просвјету ширила, није јој ни на пут стајала, док се то за Аустрију не може рећи. За турске смо владе имали у Босни и Херцеговини своју аутономију, која нам је зајемчавала религију и просвјету, ми смо могли сами да будемо „ковач своје среће“ — могли смо се сами својом снагом развијати и просвјећивати. Да видите до којих нам је граница могуће било, споменућу у кратким цртама у чему се та наша аутономија састојала као што су је и Босанско-Херцеговачки депутирци у меморандуму оцртали.

За турске владе су, српске православне црквене школске општине саме собом управљале. Слободно су употребљавале у школи српски језик са ћирилицом и називом „српски“; слободно су без претходног јављања власти и без присуства политичкијех комесара држале своје одборске и скупштинске сједнице; црквене и школске свечаности вршиле су слободно и без пријаве и утјецаја политичких власти; школе су китили историјским српским сликама особито сликом св. Саве: свештенике и учитеље постављале су слободно без икаква утјецаја и мијешања политичких власти:

без сметње су подизале и одржавале своје вјероисповједне школе (основне и средње) са слободном наставом, неограничено су примале тестиране завјештаје цркви и школи; слободно су располагале својим имањем, куповале и мијењале општинска добра у корист школе и цркве и оснивале народне црквеношколске фондове без претходног допуштења власти; слободно су располагале и управљале свијем општинским зградама, школама и црквама без разлике да ли су саборне или не, па тако исто и са манастирима и манастирским школама и имањем, где им је то у управу предато било: учествовале су при постављању васеленског патријарха и најзад су имали право, да шаљу молбе и да се туже свијем свјетовним и духовним властима.

То би била у најкраћијем цртама аутономија, што смо је имали за турске владе. Како видите у просвјетнијем стварима смо имали одријешене руке и могли смо радити, ако смо имали снаге и воље за радом Изгледаће вам може бити и чудновате неке тачке те наше аутономије н. пр. примање тестиранијех завјештаја без допуштења власти. Заиста сваки ће помислити да то није никаква повластица, да црква смије примити оно што јој који побожан Србин завјешта. Нама не би никад ни пало на ум, да и то назовемо неком аутономијом, да нијесмо стјецајем прилика дошли у таки положај, да нам ни то није слободно. Ето због чега и тако ситне ствари морамо да сматрамо негдањом аутономијом.

За турске владе је постојало више мушких и женских српских основних школа и осим тога богословија у Бањој Луци и полугимназија у Сарајеву које су стајале на нивоу тадашњих сувремених школа у осталијем крајевима Српства у Војводству и у Србији. И ако би се могло помислити, да су српске православне школе биле конфесионалне, барем гледајући на име, ипак то нијесу строго узето никако конфесионалне школе. Оне се од других основних школа разликују само тијем, што се више обраћа пажња српском језику и српској историји. Према томе носе више карактер национални. Међу тијем влада хоће данас да их окарактерише као чисто конфесионалне, док су за турске владе сматране, што и јесу. националнијем, и њих су похађали исто тако католици као и православни, само ако су и једни и други у једном мјесту заједно живљели.

Што се тиче Срба мухамедове вјере они су за турске владе били много напреднији од Срба православнијех ако погледамо на број школа. Али су њихове школе квалитативно далеко изостајале иза православнијех. Њихове основне школе, тако звани *мектеби*, ограничавале су се на учење наука вјере а средње школе, тако зване *руждије* и *медресе*, ограничавале су се на учење наука вјере, арапског, турског и персијског језика и шеријатског права. У осталом мухамедовци су могли образовати своје младиће и у вишим турским школама у Цариграду као што су и православни своје младиће слали на више образовање у Србију и Русију.

Мали број католика у Босни и Херцеговини није ни могао издржавати већи број школа и школе су постојале само у близини манастира

као у Фојници, Крешеву и т. д. Код тијех су се манастира могли ђаци да спреме и за духовни чин

Према свему овоме видите, да је просвјета за турске владе стајала на врло ниском степену, али опет морам нагласити ако турска влада није просвјету потпомагала није јој ни одмагала. А шта ради „културна“ Аустрија?

Кад је Аустрија дошла у Босну и Херцеговину обећа нам и што не мислисмо. У својој прокламацији рече нам ћесар, да „он заповиједа, да сви синови ове земље имаду уживати једнака права по закону, да сви-колици имаду штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра свога. Ваши закони и уредбе ваше неће се самовољно укидати, а штедиће вам се светиње и обичаји ваши, ништа се на силу учинити неће, сваком ће се згодом зрело размотрити и просудити шта вам треба“. Карактеристично је за ову прокламацију, да су је одмах од народа натраг купили, чим је Аустрија ушла. Хтјели су ваљда да немају свједока своје инконсеквенције.

Одмах првијех година окупације затвори аустријска влада велики број српскијех школа Тако је затворила да се више никад не отвори српску полугимназију у Сарајеву. Богословија у Бањој Луци затворена је била још за устанка, те тако босанској влади би закраћено задовољство, да је она својом руком затвори. Осим тога влада затвори велики број основних школа. Нема те српске школе која данас постоји а да није претрпјела велики број криза. Ослањајући се на бруталну силу бајонета служила се босанска влада свијем могућнијем средствима против српске школе почевши од укидања српске општине у Мостару у години 1882. и узимања управе у своје руке и поновног распуштања општине ове године па до најпростијег подваљивања каквог котарског (среског) предстојника дотичној општини и завођења народа слаткијем ријечима.

Човјек не може да појми с колико муке и пожртвовања издржава православни Србин у Босни и Херцеговини своју школу, а да је издржава, натјерала га је невоља и владине комуналне школе, које су кан' да ради тога и подигнуте, да однарођују млађе генерације. Што је православни Србин већма увиђао погибао која му пријети од владинијех школа то је с већим одушевљењем подносио жртве за своју националну просвјету. У тој борби између владе и народа морао је народ да буде врло обазрив и настојао је да даде што невинији облик тој борби. Та је борба развила у Босни и Херцеговини и прослављање првог српског просвјетитеља св. Саве. Гдје год српска школа постоји држи се о св. Сави свечана забава или представа у корист школе. Ту се прилажу прилози на олтар националне просвјете. Па и против овога рада устаје босанска влада најенергичније. Тако у некијем мјестима забрани прославу св. Саве са свијем, у некијем заплијени $^{2}/_{3}$ програма (програм се мора слати влади на цензуру) а забрану јави на један дан прије св. Саве тако да се свечаност мора или одгодити или никако и не држати. Влада забрањује салу за

прославу китити српскијем историјским сликама, шта више то забрањује и приватним људима. Догађало се чак и то да је влада захтијевала да се из школе избаци слика првог српског просвјетитеља светога Саве. У Санском Мосту чак су забранили и пјесму: Ускликнимо с љубављу.

Босанска влада има много врло много средстава, да нам уништи нашу школу и она се њима брижљиво служи. Тако је она узурпирала себи надзор над српским школама и без њезине потврде не смије учитељ ни једнога дана учити дјецу; а чекати на њезину потврду значи барем 6 мјесеци бити беспослен. Пошто општина изабере себи учитеља са свијема квалификацијама онда мора молити владу за потврду. Наредба земаљске владе од 25. маја 1892. број 325.224 I. Сада тек настаје искушење за учитеља: влада га куша на све могуће начине одвратити од српске школе нуди му награде, нуди му мјесто у комуналној школи са бољом платом и пошто одслужи прописани број година пензијом, и само јак карактер може свијем тијем невољама да одоли. Догађало се чак и то да влада нађе ману учитељу, па га не потврди а до мјесец дана га кандидује за своју комуналну школу н. пр. у Санском Мосту. Пошто влада све могућно покуша а учитеља опет не примами отеже његовим потврђењем што више да школа што више времена изгуби.

Под изговором врховног земаљског надзора мијеша се босанска влада и у најситније школске ствари, док смо за отоманске владе у томе погледу имали одријешене руке. Тако власти располажу општинским стварима, утјечу на општинска ријешења и евентуално уништавају их. Владини повереници улазе са жандарима у школу и растурују општинске скупштине, које се ондје држе и то без икаква узрока као н. пр. 1894. год. у Б. Градишци. Иновјерни неправославни повјереници владини присуствују сједницама и учествују у рјешавањима, пазе на дневни ред, што се све са канонима православне цркве не слаже. Забрањују куповање и преписивање непокретнина црквене школске општине без претходног допуштења политичких власти. Не испуњују наредбе, које се односе на употребу ћирилице према црквено-школским општинама већ патурују латиницу и хрваштину н. пр. у Стоцу, Приједору, Б. Новом, Б. Градишци. Ниште употребу српског имена и пријетњама намећу општинама назив босанског језика. Ускраћују слободан избор пароха на пример у Мостару. Растерују свештенике на пример у Б. Новом. Глобе и гоне лично поједине чланове општине као: предсједника, тајника и учитеља за ствари за које прима одговорност општина, чему они лично нијесу одговорни као н. пр. у Сарајеву, Доњој Тузли, Б. Новом, Приједору, Б. Градишци. Зидање српскијех цркава отежава се и потискује из угледних мјеста вароши у неугледне и ван мјеста н. пр. у Б. Новом. Уводе кулук да народ стражари око цркве кад неће да прими силом наметнутога свештеника н. пр. у Б. Новом. Цркве стоје затворене, а народ остаје без свјештеника н. пр. у Б. Новом, Витасовици На цркве и српске право-

славне општине примјењују наредбе о корпорацијама и политичким друштвима што се противи прописима православне цркве. Појединим општинама намеће се без судјеловања народа таки штатут, који се противи прописима православне цркве и који сву власт црквене општине полаже у руке полицијских власти. Влада настоји свијем средствима, да распири раздор између народа и духовне власти н. пр. у Мостару.

У најновије вријеме наредиле су власти посебице свакој општини, да имаду на неколико дана раније пријавити сваку сједницу са свијем предметима и она забрањује евентуалне предлоге, који би могли пасти на самом састанку. Осим тога је наређено појединим општинама, да имаду спискове својих одборника поднијети полит. власти н. пр. у Б. Новом. Власти самовољно интервенишу црквене утвари у олтару без присуства свјештеника н. пр. у Б. Новом.

Исто тако влада чини све могуће сметње подизање српских православних школа. Не допушта се куповање земљишта у ту сврху н. пр. општини Кукуљевској. Зидању школских зграда чине се све могуће препреке и потискује се на неугледна мјеста. Глобе се већ и они који јавно говоре за отварање српске гимназије у Сарајеву. Мостарској општини се не допушта подизање више дјевојачке школе из својијех средстава и ако су испуњени сви услови. На молбу јој се и не одговара, а међу тијем бијеле и црне сестре подижу такове заводе.

Што се тиче самога наставнога плана и ту влада сужује правице српскога народа сваки дан. Настава је спутана у окове цензуре. Забрањују се школске књиге, којима се негује српска свијест, име и језик српски, а натурују нам се такe које угушују наше народне осјећаје. Свештеницима се заповиједа, да у црквама објаве народу, да има уписивати дјецу у комуналну школу. Осим тога, и усмено и под пријетњом глобе, позивљу појединe родитеље, да уписују дјецу у школу комуналну н. пр. у Санском Мосту. Глобе оне, који савјетују, да се дјеца уписују у српске школе н. пр. у Б. Дубици. Дају само оним свјештеницима плату за катихизацију на комуналној школи, у којој учи барем десеторо православне дјеце само да ти свјештеници православну дјецу упућују у комуналну школу а не у српску као н. пр. у Стоцу, Доњој Тузли.

Противно конвенцији између Турске и Аустрије од 9. (21.) априла 1879. не допушта се урођеницима, који су своје науке свршили у иноземству, да ступе у какву владину или приватну службу. Тако се не допушта биоградским богословима, да буду свјештеници у Босни и Херцеговини, чак не допуштају становање у земљи ни оним урођеницима који су у Босни и Херцеговини врло потребни као н.пр. љекари. Тако је забрањено становање и пракса Др. Жерајићу, Др. Главану, који је науке свршио још за турске владе у Паризу, па чујемо, да и госпођица Др. Јакшић, рођена Невесињка, није могла бити примљена у Босну и Херцеговину премда је врло потребно да има у Босни и Херцеговини женскијех љекара особито због мухамедовскијех харема и т. д. и т. д. Ми заиста ни-

смо у стању да избројимо сва зла што их на просвјетном пољу трпимо од ове „културне“ државе.

Гдје влада види, да нема новаца, да се зиђе нова школа заповиједа да се обара стара, па да се зиђе нова. Ето вам примјера Б. Крупе. Ту је влада захтијевала, да се стара зграда обори а да се зиђе нова, јер је мислила, да се нова не може ни сазидати, па ће тако школа бити уништена. А када свјесни Крупљани дадоше и пошљедњу пару, па сазидаше школу, отвори се влади још већма апетит, да ту школу затвори. С тога захтијеваше категорички, да се школа затвори пошто нема сталнога фонда, али и тој уйдурми доскочи српски патриотизам, јер Марко Добројевић поклони школи у непокретнинама 42.000 фор. и тако спасе школу. Ми Срби доста пута пребацујемо себи немарност. Могућно је да има и тога, али ми се чини, да у нас има доста и одушевљења и воље за радом; но смо злим стјецајем прилика дошли у таки положај, да нам често није ни могућно нешто урадити. Ми имамо и сувише много препрека. Да смо немарни оклен бисмо имали толики број добротвора школе. Ево у ове пошљедње три године имали смо од већијех легата: Добројевића, митрополита Николајевића и Черовића. Али нам канда ни ово много не помаже. И против овијех узвишенијех осјећаја патриотизма и љубави према просвјети умије влада да се бори. Тако је издала наредбу, *да се српској школи и цркви не смије поклонити више од 10 фор. без претходног њеног одобрења. Заиста јединствен пример вандализма у историји европске цивилизације. Да како, да то влада није штампала у зборнику својих закона и наредаба јер би то изгледало и брутално пред цивилизованом Европом — ако у опће и за цивилизовану Европу може да буде што брутално* — али се ипак врло добро брине, да то њезини органи што савјесније врше, особито ондје, гдје се не надају јакој опозицији. Могло би се у опће рећи да нам влада својијем усменијем поступком већма уди него писменијем јер јој је ту све допуштено, нема никога да против ње свједочи, док код писменог поступка свједочи њезин потпис.

Ова сва зла што их српски народ трпи од аустријске владе нијесу могла бити а да не изазову отпор од стране народа. Свему има граница па и трпељивости. Das Volk lässt sich drücken aber nicht unterdrücken вели Гете. Народ је дао видна знака своме огорчењу, пославши, заступнике 14 најодабранијих својих општина, да проговоре у име његово и да предаду меморандум. Могли смо се и надати, како ће наши изасланици бити примљени од аустријске штампе. Ту се најприје настојало, да се цијела ствар забашури. Neue Freie Presse тако је невино представила цијелу ствар, као да није ништа ни било. Чудна ми чуда, Боже! Мостарци дошли да туже владику, а њима се придружило неколико трговаца из Посавине. Али када изиђе меморандум штампан у српскијем листовима и када чак и неке немачке новине проговорише озбиљније о цијелој ствари као: Reichswehr, Deutsches Volksblatt, онда нађе и Преса, да ствар није баш тако невине природе и шта јој је друго преостало но да се лати старога свога за-

ната, денунцијације. Тако слага и ништа јој не би, да је то све србијанско масло и да је меморандум био на мјесец дана прије штампан у Биограду него је депутација дошла у Беч. Осим тога је опет настојала да омаловажи ствар, говорећи да је депутација само послата од 14 општина а да у Босни и Херцеговини има 350 српских општина. На жалост нема толико српских православних општина у Босни и Херцеговини, са школом неће их бити ни 80 ако још додам 30 без школе мислим да сам прије рекао много него мало. Из свега излази да је Преса и ту слагала и да њој само број импонује а не сам меморандум. Чује се, да је сада отишла у Беч депутација од 24 општине (биће сада и Преса задовољнија) да тражи комисију од виших војничких лица да извиди, у колико су основане тужбе српскога народа. Ми знамо врло добро да та комисија, ако се и састане, неће бити непристрасна, али мислимо да ће бити ипак праведнија од босанских чиновника. Виши официри барем су толико образовани да један кочијаш или телеграфиста не може постати ђенерал, као што може предстојник котара (среза) н. пр. Плентај и владин полицијски повјереник и савјетник Черни.

Право да кажемо и ако смо се свикли сваком злу од аустријске владе нијесмо се надали оваком колачу. Чинило нам се да Аустрија најмање има интереса, да и овако узрујане духове у Босни и Херцеговини и даље узрујава, а с друге стране да још већма од себе отуђи Србе у слободној Краљевини и у Црној Гори. Али често пута човјек ради у најбољој намјери за се док ради против себе. Карактеристично је да је у исто вријеме док је депутација била у Бечу и Голуховски путовао у Берлин на прославу црнога руна. Могла се из њемачкијех новина тога времена врло лако да разабере мисао (особито аустријских) како је Аустрија носилац њемачке идеје на исток. Тијем се желила ангажовати Њемачка за источно питање. Колико се ту успјело не знамо али је карактеристично да смо и ми својом депутацијом могли и од користи бити Аустрији као доказ у Берлину њемачкога „Drang nach Osten“. Како рекох ми се нијесмо надали онаком одговору. Тон депутације био нам је и сувише мек и понизан, а да бисмо могли и помислити, да ће се онаким негодовањем одбити. Док бисмо по међународном положају Босне и Херцеговине имали право да се потужимо велесилама потписницама берлинског конгреса, ми смо та висока питања политике о суверенитету бацили на страну и потужили се аустријскоме цару, као своме заштитнику и надали смо се, да ће то наћи призрења у аустријскога двора. Шта више са неком врстом задовољства споменуо је и Reichswehr, што смо се обратили аустријскоме двору, али Калај са својијем уђурмама би јачи. Меморандум нам није донео никакве користи, али ако ништа друго он је јавни свједок аустријског притиска и протест против њега. У осталом то питање не сматрамо још као свршено него тек почето. Нијесу се наше снаге још истрошиле, а не вјерујемо ни да Калај не би био у стању још какву сплетку сковати.

Срби мухамедове вјере имали су не мању борбу да издрже на пољу просвјете него Срби православне вјере. Код њих је могу рећи било и горе, јер нијесу показали скоро никаква отпора. Већ тијем, што су мухамедовци оружјем у руци бранили улазак аустријскијем четама у Босну и Херцеговину испољили су веома много своје непријатељство према Аустрији. Сваки и најмањи отпор пошље пацификације Босне и Херцеговине сматрао би им се као бунтовништво. С тога се нијесу смјели ни опирати, и Аустрија је радила све шта је хтјела. Друго зло Срба мухамедове вјере било је што су имали своје племство: бегове, који су као и сваки други племићи, имали на првом мјесту пред очима своје сталешке интересе. Кад су они виђели да им се њихови сталешки интереси не крње, кад су виђели, да и даље могу исисавати босанског сељака, били су сви листом уз владу па с тога се нијесу много ни противили владинијем корацима око уништења њихове просвјете.

Већ одмах у почетку узела је влада у своје руке огромна добра (у вриједности до 15 милиона фор.), што је њима располагала мухамедовска просвјета тако зване вакуфе. Осим тога је и неправедно присвајала имања вакуфа. Џамије су окренуте у војничке магацине и то не привремено него и дан дањи пошље 18 година окупације имаду у сред Сарајева двије џамије које служе као војнички магацини. Двије од најљепших камених џамија у Сарајеву оборене су једна пред Ташлијаном и једна на Ат-мејдану, а колико је дрвенијех оборено ни броја се не зна. Велики дио мухамедовског гробља претворила је влада у Сарајеву у парк а не мањи дио запосјела је својим јавним зградама. Карактеристично је што се прича како су мухамедовци протествовали против тога насиља. Влада је имала у своме џепу ресул-улему. Кад су дошли мухамедовци да му се потуже што влада прави парк на њихову мезарју (гробљу) да власи газе кости њиховијех ђедова и прађедова одговорио им је: „Није, синак, тако, него који је год ондје био добри њега су Кудретен-деве однијеле, а који није добри гори је од влаха, па нема ни штете, да влах по влаху гази!“ Тако се умири та мирна паства мирнијег пастира. То је био вас њихов протест, што се вакуфу отело до пола милијона вредности земље.

Прије двије године била је у Бечу код цара депутација неких бегова из Травника, који су захтијевали, да им се поврате вакуфи и још неке повластице. Већ то је био рђав знак за бегове, што се нијесу дигли сви него само неколицина њих. Оно што их је отишло у Беч нијесу ништа испословали. Кад су се вратили кући били су прогоњени од власти и они шта раде? Мислите боре се и даље? Не! Остављају своја огњишта и селе у Анадол. Зар то није знак слабе њихове отпорне снаге? Сада се чује, да су се опет кренули и да их је велики број потписао тужбу на Султана, у којој се туже, да им је религија од Аустрије угрожена, али да ће и сада још мање имати успјеха јамчи нам немоћ Турске. Њима може само помоћи отворена борба на свијем линијама као што чине Срби православне вјере. Само борећи се у истим редовима са сво-

јом православном браћом могли би мухамедовци извојевати своја потиштена права. Да како да та борба не би смјела бити основана на некој платонској љубави, него на слози заједничкијех интереса.

Казао сам да су школе мухамедоваца биле за турске владе квантитативно добре а квалитативно рђаве т. ј. било их је доста, али нијесу много вриједиле. Влада је покушала, да унесе неке реформе у мухамедовске школе, али се озбиљно није ништа учинило у томе правцу, јер те школе не треба реформирати него реорганизовати. Влади није стало било до тога, да створи мухамедовцима ваљане школе, а они сами имали су опет и сувише мало увиђавности и још мање повјерења у добре жеље владине, а да би сами својом иницијативом што учинили у томе правцу. Тако су сада просвјетне прилике браће мухамедоваца много жалосније, него за турске владе.

Оно мало својијех основнијех школа, што су их католици имали за турске владе затворили су сами од себе као сувишне кад су увидјели, да се влада брине, да у њеним комуналним школама има боље propagatores fidei него што то они могу и пожељети. Али се за то за њих влада побринула. Особито што се тиче средњих школа. Католички живаљ је у Босни и Херцеговини најслабији и бројем и богаством и они не би могли ни из далека издржавати те своје школе, да им не потпомажу манастири, којих у Босни и Херцеговини има 15 и који добивају од владе све веће повластице па чак и читаве шуме на дар. Осим тога их влада и новцем потпомаже. Католици имају двије више дјевојачке школе и то код „конгрегације кћери божје љубави“ и код „милосрдних сестара“ у Сарајеву. Осим тога имају једну учитељску школу код споменуте конгрегације, имају полугимнасију у Гучјој Гори, имају богословске школе у манастирима: Крешеву, Плехану, Лијевну, Мостару и Широком Бријегу. Осим тога им влада издржа надбискупску гимнасију са дјечачким сјемеништем у Травнику са 18 професора, и једну богословију у Сарајеву са 9 професора. Они су једини којијем влада у конфесионалној настави иде на руку.

Кад је аустријска влада заузела таки фронт против српскијех школа, могло би се помислити, да се барем труди, да својим комуналним школама подигне просвјету што више и тако учини српске школе непотребнијем. Преварио би се ко би помислио да она тако ради. Комунална школа у нас не значи просвјету, то није завод за просвјету, него за пропаганду. Кад је Аустрија дошла у Босну и Херцеговину морала се просвјета да најми у службу политици и да ради само оно што јој заповиједа политика. То је дакле само иронија просвјете, иронија разума. Аустријска политика захтијева, да се у Босни и Херцеговини не говори српски, да ту не живе Срби и просвјета најозбиљније доказује, да је то тако. Аустријска политика жели, да историја Срба није историја Босанаца и Херцеговаца и просвјета одмах докаже, да је то тако. С тога не треба у Босни и Херцеговини ни учити српске историје. Аустријска влада не

настоји, да одгаји интелигентну генерацију, она настоји, да одгаји аустријску генерацију, која ће све па и народност бацити за интересе Аустрије. Таки начин учења у школи, да како, да није у стању, да даде ђаку стварнога знања. Школа учини да му се појмови са свијем збркају и оно здрава разума и чисте свијести што му је кућевно васпитање дало школа уништи. На дијете врло нехармонички утјече кућевно и школско образовање. Велика разлика та два образовања учини, да му се ум не може хармонички развијати. Дијете није кадро, да све прими критички, но прима све што му на дохват дође са свијем механички, и кад му се за младости упију у душу тако разноврсни и контрадикторни утисци какве владино образовање и кућно васпитање даје, оно није кадро да се сабере. Њему постају, или уверења што их задобије кућним васпитањем, или што их задобије школом илузорна или — што је још горе — оно није ни кадро да о њима размисли те мало по мало губи способност за размишљање. Школа га заглупи, она га баци више година у назадак и оно мора, најприје све да заборави што је у школи учило па онда из нова да зиђе зграду душевног живота. Ето шта је произвело мржњу српскога народа против тијех владинијех школа и против цијелог система наставе, који је против њега наперен. Често сам гледао где по неки Мухамедовац туче своју дјецу што хоће и код куће да уче из тијех „швапскијех књига“.

Навешћу вам и један примјер да видите какав успјех постиже Аустрија том својом политиком однарођавања. Догодило се у комуналној школи у Фочи има једна година дана. Дошао школски надзорник у школу и пита једно мухамедовско дијете: шта је то разбојник? Дјетету неугодно рећи, шта мисли, па се поче извлачити из неприлике па вели: рсуз (крадљивац); надзорник га пита: а шта је рсуз?, кад дијете немаде куд камо одговори: Швабо! Сада опет би надзорнику неугодно, па се он поче извлачити из неприлике па пита даље: кад је разбојник рсуз а шта је лопов? — Жандар! одговори српски мусломан. Исто је тако један врло пикантан одговор дало једно дијете госпођи Калајевици, кад је походила комуналну школу на Илиџи. Али из обзира према лијепом полу у који спада и госп. Калајевица прећутаћу ту епизоду.

Кад тако стојимо с основним школама хајде да видимо како стојимо и са средњијем школама! По владинијем извјештајима могло би се у Босни и Херцеговини набројити и 20 средњијех школа. До душе лијепо звони кад се каже двадесет средњијех школа али кад бисмо отален одвојили оне школе које у истини нијесу средње по европском мјерилу, онда би нам остало у Босни и Херцеговини средњијех школа по прилици и колико на руци прстију. Влада броји у Босни и Херцеговини 10 трговачкијех школа. Лијеп број а лијепо звони и име. Мислио би човјек: Бог зна како цвјета трговина у Босни и Херцеговини. А овамо све пештапска ћивутарија. За те школе се захтијева 4 разреда основне школе и у њима се учи још три године и дијете је спремно. Да како да број

година врло мало улијева повјерења: да ће се дијете за то вријеме заиста образовати, да буде добар барем трговачки помоћник, ако не шта више, али будите увјерени да много мањи изглед на успјех пружа спрема учитеља у тијем школама. За трговачку школу згодан је и способан сваки учитељ основне школе. само ако се показао, да знаде путове аустријске политике и ако је вољан да њима иде. Према томе босанске трговачке школе не би могле никако одржати критике да стану у ред трговачких школа у другијем земљама. Заиста човек се не може доста да начуди зашто влада издржаје ове школе. Оне не дају никаква стварна образовања. Не образују младића ни у опће ни специјално. Једном речју не образују ни људе ни трговце. Једина корист од њих то је да влада може рећи да има 20 средњих школа више. Други је смјер владин био да тијем школама одврати наш трговачки свијет од какве озбиљније наставе и бољег образовања. И могао бих рећи много пута и постигне смјер. Необавијештен наш трговачки свијет желећи имати ваљана замјеника и образована трговца даје сина у те школе и пошље дипленије, да стече шарлатана. С те нам стране ове школе много шкоде, и осим тога стварају једну врсту пролетâра из којих се рекрутују владине дијурнисте.

Јавних гимназија, имају у Босни и Херцеговини двије и то једна у Сарајеву и једна у Мостару. Осим тога има и једна реалка у Бањој Луци. Сарајевска гимназија постоји већ од 1879. год. а у мостарској је пак ове године отворен четврти разред, док је у Бањој Луци отворен само други. Гимназија у Мостару и реалка у Бањој Луци врло су младе те сада не можемо ни говорити о њихову развитку. Више ћемо се обазрети на гимназију у Сарајеву.

Будућ да напредак једне школе доста зависи од учитељскијех снага и на првом мјесту од управитеља. то ћемо овдје и проговорити коју — сада само — о управитељу. Од године 1885. управитељ је сарајевске гимназије г. Даворин Немањић. Како видите има чисто словенско име. могли бисте чак помислити да је и Србин. Није! То је човек по роду Словенац а по осјећајима Хрват. Ваљда је то, што то боље годи земаљској влади. Човјек је образован није непознат ни научном свијету: писао је нешто о акценту код чакаваца. У понашању је уљудан ако ћете чак и шармантан. Ако једном с њиме говорите кадар је да вас својом финоћом и задобије. Према млађијем људима се показује у неку руку човјек напреднијех идеја те је тијем кадар, да задобије и симпатије ђака. Али како се никаква неприродна улога не може дуго да игра, а да остане природна, то ћете и њега упознати у правој боји ако га неколико пута посјетите. Видјећете да се под том свом вањском финоћом крије покварено срце, видјећете, да је тај човјек само због тога навукао глазиране рукавице. да му се прљавштина рука не види. Што се тиче мржње на Српство то је јединствен човјек. Та га је страст тако обузела да је у томе погледу одвратан испод ниво-а човекова. Могу да појмим мржњу на човјека, па и између народа је могу појмити али све има граница.

Чак и у рату има некијех граница, које забрањују осјећаји хуманитета прекорачити. Али директору сарајевске гимназије нема никаквијех граница у мржњи према Српству. То је човјек који ће најсветије осјећаје хуманитета згазити, само ако може ваљану Србину да науди. Начинивши се 1885. год. пашом или боље да се изразим другим Калајем, он систематски прогони Србе ђаке. Особито воли да прогони најваљаније ђаке и најкарактерније. Ми Срби у Босни и Херцеговини у тако смо жалоснијем просвјетнијем приликама, да нам и не пада на ум, да тражимо, да које више мјесто у просвјети заузме какав Србин или човјек који би Србима симпатисао: ми бисмо се радовали кад бисмо видјели ту и каква човјека који нам не би ни мало био предан само да буде праведан и да има у себи барем осјећаја хуманитета, што се од једног образованог човјека може захтијевати.

У гимназији у Сарајеву има око 400 ђака и 250 су Срби православне вјере, али која корист кад од то 250 неће свршити науке ни 15 јер ће све остале директор растјерати. Особито воли да избацује ђаке у горњој гимназији, тако да сваке године сврши 1 или 2 православна Србина а гдје кад и ниједан. Ове их је године било дошло у 8. разред осморица и мислили смо: ха Боже помози, да их барем ове године више изађе, али људи суде а директор осуђује. Начини се пашом, те поче разгонити ђаке и до сада их је растјерао шесторицу, те су остала само два. Тако ће он и од сада радити а зна да ће га то код владе само препоручити. Ако ђаку не зна никакве мане и ако ђак радије трпи и његова прогоњења него да сам остави гимназију, ту директор просто напише један извештај на владу и влада истјера тога ђака из гимназије. Ђацима се и не каже да им је друг истјеран него дотичног ђака зовне директор, каже му да је истјеран из гимназије. Ако ђак запита за што. „Не могу вам казати" и процес је свршен. Заиста пашалуци овога морално поквареног човјека навршили су сваку мјеру и ја се не могу доста да начудим осталим професорима, ако имају у себи и мало хуманитета, зашто допуштају овако омаловажавање онога светога позива, који им је повјерен. Био бих готов да посумњам и у њихову ваљаност али ми чудно изгледа, да један скуп образованих људи нема увиђавности или воље да савјесно врши своју дужност но пушта једноме човјеку да смијеху извргава његов најсветији позив.

Сарајевска гимназија са данашњим њезиним правцем мора изазвати сузу на оку свакога ваљаног српског патриоте а румен стида на образу сваком хумано образованом човјеку. Да ли ће и друге двије средње школе кренути трагом сарајевске гимназије не знамо а жао би нам било! О наставном плану за сада нећу говорити, споменућу само да су све хрватске књиге уџбеници школски.

Осим ових школа имамо у Босни и Херцеговини и једну препарандију и техничко-шумарску школу. У препарандији су из почетка узимани ђаци из основне школе и ту су могли за три године да стекну обра-

зовање за учитеља основних школа, касније се и за препарандију захтијевало 2 разреда гимназије а сада се захтијевају четири. Мухамедовци имају и сада првенство да могу бити примљени и из основне школе и то због тога што се врло мали број мухамедоваца одаје науци. Препарандија лиферује из године у годину све већи број католика пошто су се они показали најзгоднији за пропагирање нових владиних идеја. У техничку и шумарску школу иду или гимназисте који су свршили 4 разреда или ђаци који су свршили трговачку школу и ту се образују за босанске инжињере односно шумаре. Представите себи технику која се сврши за три године и то пошто се сврше три разреда трговачке школе. а сјетите се колико мора да учи техничар у другијем земљама пошто је свршио гимназију односно реалку, па ће вам јасна бити вриједност ове школе. Трговачке су школе лиферовале и сувише материјала а да би сви могли узети бити за дијурнисте, дај онда стварај какву школу гдје ће се моћи ти наши синови жељни науке још 3 године беспослицом забављати. Продукат те високе логике била је техничко-шумарска школа. Наша техника је исто тако један уникум на круглљи земаљској као што је папа уникум у Риму. Не стоји боље ни шумарски одјел.

Влада издржава о своме трошку још три конфесионалне школе или боље да рекнем четири и то: богословију за православне, шеријатску школу за мухамедовце и богословију за католике. Четврта би школа била језуитска гимназија у Травнику, која не долази у владин буџет, а фактички је влада издржава. Тако су добили католици двије школе и ако их је на број најмање и размјерно најмање пореза плаћају; њихове су школе и најбоље уређене. Православну богословију бацила је влада у Рељево, где осим двије три сеоске куће нема никога жива. То је учинила да ђаци имаду што мање додира са народом и да мање упада Србима православне вере у очи када надбискуп Штадлер шаље своје пропагаторе да ђаке одвраћају од православља. Однарођавање је и у овој школи систематски удешено и пошљедица је, да имамо доста младијех свештеника без икаквијех идеала осим трбуха. Шеријатска школа која је основана за мухамедовце, имала би да образује неку врсту духовних судија (кадије) које је и аустријска влада задржала, да суде у споровима брачним и споровима нашљедства код мухамедоваца. Не знам у колико ова школа одговора задатку своме, али се чује, да су и њу мухамедовци спомињали у тужби, што ће је овијех дана управити на Султана. Језуитска гимназија у Травнику имала би да образује католичке младиће за богословију а фактички је то гимназија коју влада у земљи издржава једино за католике. Гимназија нема права јавности, али се влада побринула, да матура те гимназије има право јавности и тако оно 8—10 католика, што ту сваке године сврше иду мјесто у Богословију, на медицину, права и филозофију. О квалитету њихову не треба ни да вам говорим кад знате да су 8 година били у језуитској школи. Оснивањем ове гимназије специјално за католике покушала је влада, да паралише интелигенцију православног

елемента у Босни и Херцеговини. Исто би се могло рећи и за потпоре и стипендије које влада даје католичким синовима у много већој мјери него православнијем.

Видјели смо како стојимо са школством у Босни и Херцеговини. Обазримо се сада и на други просвјетни рад Земаљске Владе. Проговорићу вам коју о раду из којега је Земаљска Влада понајбољи политички капитал умјела да поцрпе, о раду који је аустријска штампа умјела пред Европом понајбоље да истакне. Мислим на радње босанске владе око истраживања босанске историје, на оснивање босанског музеја и „Гласника“ тога музеја, на оснивање „Школског Вјесника“ и на пошљетку на оснивање илустрованог листа „Наде“. Сваки добар рад је за похвалу и ми смо спремни, да влади захвалимо на свему што је учинила корисно за народ. Неће бити сувишно ако погледамо и на успјех босанске владе у томе њезину раду. Мислим да је најбољи успјех показао рад босанског музеја и ми смо захвални босанској влади што се побринула, да босанске старине не оду у заборав, а били бисмо јој још захвалнији, да не шаље, све што је од вредности у Беч и да систематски не уклања из музеја све босанске споменике у којима се спомиње српско име. Тај рад босанске владе добио је у музеју особито пошљеднијех година свој израз уклањањем свега српскога новца из музеја, исто тако листина у којијем се спомиње српско име и т. д.

Има двије године, био је конгрес археолога у Сарајеву. Влада је сазвала археологе из свију крајева Европе, да им покаже своје успјехе, лијепо их дочекала, частила их и они су сматрали за своју дужност да похвале рад Земаљске Владе. То је била најбоља реклама влади. Нека господа археолози залијетали су се на су ишли и даље те говорили о напретку и култури „босанског“ народа и о благостању становника Босне и Херцеговине, што се да како све има приписати босанској влади. Заиста би та господа бољу услугу учинила човјечанству, да су се најприје увјерила о „добру“ што га ужива босански сељак па онда тек писала.

Покушајем илустрованог листа „Наде“ влада је више насјела него успјела. Она се надала да ће добрим хонорарима моћи скупити око тога листа све југославенске књижевнике, па је и дала име листу „Нада“. Али се нада босанске владе што је очекивала од своје „Наде“ изјаловила. Карактери се не продају за хонораре. Ту скоро вајка се уредник „Наде“ у одговорима уредништва једноме дописнику: „Чудите се што нијесмо нашли одзива, чудимо се и ми!“ Лијепо је од уредника, да барем признаје, да је претрпио фијаско. Не ћу се преварити кад рекнем да се код „Наде“ прије може похвалити љепота хартије и израда илустрација, које се раде у Бечу, него једрина садржаја. „Нада“ никако не одговара суми новца што га тај лист троши. У владину прорачуну стоји за „Наду“ годишње 30.000 фор. али „Нада“ потроши и више од два пута толико. Један дописник „Српскога Гласа“ прорачунао је да „Нада“ стаје годишње владу 68.000 фор. Кад је то читао један виши чиновник на влади рекао

је: Jch weiss nicht wer das geschreiben hat, aber es stimmt. „Школски Вјесник" требало би да буде орган учитеља основних школа. Он не може ни из далека одржати критику кад се упореди с „Учитељем" који излази у Београду, има и исти правац. Влада сада издаје овеће дјело Ornis balcanica и неке су свеске већ изишле у Бечу.

Виђели смо успјех рада босанске владе а неће бити без интереса да изнесемо и узроке који су руководили босанску владу при овоме раду. То ће бити тим интересније што су ти узроци замашни па би се могло догодити, да престанком тијех узрока престане са свијем и вас рад босанске владе око просвете.

Познато је да је центар српске књижевности и просвјете у првој половици овога вијека особито двадесетијех и тридесетијех година био у Новом Саду. Није дуго потрајало и тај се центар мало по мало и непримјетно препио из Новог Сада у Биоград. Није ни чудо. Просвјета и књижевност хоће слободне, хоће широке основе, на којој ће се развијати, а тога није било у назадњачкој Аустрији и просвјета је прешла у Биоград да се ту на широкој основи национализма развија. То је Аустрији било врло у оку, с национализмом је имала много и у Италији посла, а сада да га осјети и у својој кући, јер су Срби аустријски могли сваког часа да добију импулс из Београда. С тога је желила да уништи центар у Биограду или да га барем паралише. Она свијем средствима потпоможе да се ствара центар у Загребу. Потпоможе покрет илиризма желећи у у исто вријеме наудити и српској и маџарској националности. Али аустријске се наде изјаловише, просвјета је нашла у Биограду и сувише здраву основу, а да би пошла на лијепак Аустрији. Од тада аустријска влада потпомаже чисто хрватске идеје. Ствара преко ноћ од Матице Илирске Матицу Хрватску, буди у Хрватима неке усијане идеје о неком уображеном праву велике хрватске државе, која би се имала остварити у оквиру аустријске монархије. Али ни тај фишек не упали, и поред подизања университета у Загребу оста центар цијеле српске књижевности у Биограду, а Загребу би суђено, да за њим само прикаскава у просвјети и то због истијех узрока због којијех је просвјета и прешла у Србији.

Са истијем жељама носи се и босанска влада. Желећи паралисати утјецај Биограда хоће да подигне центар у Сарајеву. Да ће ту још мање успјети но аустријска влада у Загребу јамчи нам њезина маћухинска брига око домаће интелигенције и националне просвјете. Изгледаће вам овака жеља владина и смијешна јер у свој Босни и Херцеговини нема него двије јавне гимназије и једна реалка, које све скупа походе по прилици 700 ђака, дакле нешто више него што има у Биограду на Великој Школи ђака, али будите увјерени на влади се заносе том мисли. Влада почиње да ствара центар и то почиње, мјесто од темеља, од крова. Мјесто да оснива ваљане средње школе и тако развије јаку интелигентну генерацију која би кадра била да што уради, она мисли да може то да прескочи.

на да почне одозгор. Она подиже оно чега нема у Србији. Издаје ornis balcanica да покаже да она може на научном пољу више но и једна балканска држава. „Нада“ је имала такође да буде један специјалитет своје врсте на Балкану али пошто српски књижевници ни овђе не дођоше на лијепак босанској влади „Нада“ промаши свој смјер

Други разлог тога рада босанске владе био је што је хтјела Европи да покаже, како је Аустрија културна држава и да је она најзгоднија да понесе европску културу на исток и тако да докаже потребу присаједињења Босне и Херцеговине Аустрији. Кад би она то постигла прошла би се она свега рада око просвјете. Она га није ни почињала из љубави према просвјети него из себичнијех интереса. Према томе видите да је овај рад босанске владе од пролазна карактера и само једна шимера којом се хоће моментано да замажу очи Европе.

Имао бих вам коју реч и о административној струци босанске владе у просвјети. Споменућу само двојицу шарлатана, који заузимају највеће положаје у администрацији и то Трешчеца пропалог правника и Длустуша учитеља нормалне школе. У њиховијем је рукама сва просвјета. Виђели сте каква је та просвјета. Је ли се шта боље могло и тражити од овијех умнијех пигмеја?!

Живко.

ПРВИ КОРАЦИ

РОМАН

К. М. СТАЊУКОВИЋА

ГЛАВА XVI

I

Сутрадан у јутру Рима се Михајловна сети синоћних сањарија с осећањем тешкога стида и с оном девичанском одвратношћу, која је властита врло страсним, уздржљивим природама женским.

Како је могла допустити да овладају њом, па и за кратко време, такви ниски снови? Где је био разум и воља? Зар је „круна стварања," у истини, таква животиња, да не може увек изаћи на крај ни са својим инстинктима?

Ова је мисао увек и сувише бунила њену душу. Морално јој осећање није хтело да призна део истине у таквом мњењу, које је врло увредљиво за женску невиност, и ако је, с друге стране, она, као будући лекар, и понмала да се чак и у идеалној „круни стварања" треба рачунати са „животињом".

Али рачунати се не значи признавати га за победиоца! Не, не! Синоћна је глупост само тренутна слабост и ништа више, и сва је кривица до ње саме. Зашто је она себи допустила да мисли о Стрепетову? Ништа слично неће јој се више догодити, и неће је овај „деран" нагонити да доживи још који сличан тренутак стида и презирања себе саме.

Тако је размишљала Рима Михајловна, журно, по обичају, облачећи се. Само јој бујна коса одузимаше много времена.

Она се давно већ канила да је подсече, али се... није одлучивала. А коса јој је била и сувише лепа, и урођена женска кокетност не допушташе јој да стави руке на њу. Седела је пред огледалом за тоалету, мала, мршава, у рекли, белој као снег, с читавом шумом од расплетене косе која јој допираше до колена, и сплетала је брзим покретима својих малих руку. Лице јој беше суморно, бледо, уморено, и данас се чињаше старолико. Велике јој црне очи гледаху укочено и оштро. Она је подсећала својим изгледом на монахињу покајницу. чија је чистота помисли изненадно била поремећена ђавољим кушањем. У те је часове она осећала према нехотичном проузроковачу њене јучерашње безопроштајне, како је сама пресудила, слабости — досадно, готово непријатељско, осећање.

„Ако стане често долазити, треба га одбити!“ — одлучи за се девојка, али се одмах затим појави питање: „Како то да се учини? И зашто, управо говорећи, да одгони тога младића, самохраног, скромног, деликатног? Због његовог одушевљено побожног понашања према њој, понашања које нема ни сенке од какве наметљивости?“

И Рима се Михајловна одмах ублажавала, осетивши нехотично сажаљење према Стрепетову. Вређати јаднога младића, свакојако, не би требало... Чешљање се доврши. Рима се Михајловна огледа у огледалу, и у њему се види тих, тужан осмек. Њено се лице чини девојци тако ружно, прецветало, старо!

„И шта је он нашао лепо на таквој баби, ако сам му се одиста ја допала?“ — помисли она

И ту прошапта, окрећући лице:

— Глупи младић!

При свем том, њу за неко време обузе неко неодређено пријатно осећање. Она још више пожали „јаднога младића“ и изиђе у гостинску собу.

Тамо је седела за самоваром, очекујући своју љубимицу, Надежда Васиљевна. Другарице се ћутећи пољубише. Коврова, по обичају, промотри своју Риму дугим, љубавним погледом и, пружајући јој шољу, упита:

— Надам се, данас ћеш се, Рима, одмарати? Лице ти није баш најбоље.

— Ја сам здрава! — кратко одсече Рима.

— Знамо већ твоје здравље. Погледај се у огледало — сама ћеш видети на кога личиш. Хајдмоте, Рима, боље ће бити, да гледамо слику Репинову

Рима одлучно одби. Треба да ради: скоро ће бити први испит. Слику ће она ићи да гледа у недељу

— Одмори се бар пре подне. Хајдемо. Ићи ће с нама и Стрепетов. Ја сам га позвала.

— А шта се то тиче мене?

— Зар баш, Рима, он тебе ни мало не интересује? Ама баш ни трунчице? А он тебе, сиромах, просто обожава!

— Та престани с тим глупостима! — оштро је прекори девојка. И при том јој бледи образи плануше, и усница јој мало уздрхта. — Ја, хвала Богу, још нисам така луда, да би ми се могао смилити деран кога првог сретнем.

— Али зашто се љутиш, Римице? И, најпосле, каква је то глупа оштрина у суђењу? Зар је баш то тако немогућно?

— Разуме се, немогућно?

— Зашто?

— Зато, што би то било глупо и смешно! — с необичном живошћу одговараше Рима.

— Као да срце пита: шта је паметно, а шта глупо. Заљубила се, и то је све.

— Тако раде у седамнаестој години, али не у двадесетосмој.

— Боже мој! Каква је, видиш ти, у свију вас овде премудрост! — узвикну Коврова, почињући, по обичају, жестити се. — Ви хоћете да се заљубљујете по програму? Слажу ли се године, или не слажу? Је ли тако? Трице, драга моја? У двадесет осмој се години још пре чине глупости у љубави. Или сте ви, докторке, од тога „осигуране“? — с подсмешљивим осмехом додаде Коврова.

— Надам се да се ја бар нећу заљубити у дерана.

— Је ли то из начела, а?

— Просто зато, што мене не може да занесе врло млад човек.

— А кад би те занео?

— А кад би на ме и наишла таква напаст — премда ми је то тешко и да замислим, — постарала бих се да је се опростим, те да не упропашћујем туђ живот и сатирем свој. Брак, у ком је жена много старија од мужа, неприродан је и не може бити срећан.

— Као да нема примера̂?

— Изузеци ништа не доказују. Та о чем се ми и препиремо? Ја сам равнодушна према твом Стрепетову.

— Ој! љубав је заразна, Рима, а нарочито кад је упорна Женско и само не опажа како подлеже утицају туђе страсти.

— Буди без бриге, ја се не бојим заразе.

Е, баш је глупо, врло глупо, што се не бојиш! — жестила се Коврова, гледајући мирноћу Римину. Јеси ли ти од камена, душе ти? Не желиш љубави?... Само да сам мушко, раздрмала бих ја тебе. Доскочила бих ти уз пркос твојој суровости. Ја бих...

— Ти се јамачно не би заљубила у тако презрелу девојку, као што сам ја! — с осмехом је прекиде Рима.

— Не продаји се, молим те, са својом замишљеном старошћу! Не би се, тобоже, хтела удати?

— Хтела бих! — просто одговори девојка. — Само ето нема суђеника!

— Нећеш га ни имати. Зашто бежите од људи? Зашто се тако држиш? Ти ни најмањег знака од кокетовања не показујеш! Вера бар уме терати шалу с мушкињем, кад је расположена. И како сте пробирачице! Један је сувише млад, други опет врло стар, трећи...

— Али нема ни првог, ни другог, ни трећег! — прекиде је, смешећи се, Рима. — Сви су ти кандидати за мужеве створови твоје ватрене фантазије, моја драга!

II.

— А какав ће бити по вашем мњењу брак, ако је муж седамнаест година старији од жене? Је ли то велика разлика, или није? — изненадно се зачу весео глас Вењецке, и докторка,

милокрвна весела и чила, у свом црном „визитном“ оделу, с докторским знаком на прсима појави се на вратима, поправљајући своју пепељаву косу.

— Јеси ли одавно с дежурства? Нисмо ни чуле кад си се вратила.

— Од куд и да чујете, кад сте се тако ватрено препирале! Ја сам стигла и да се преобучем, за визите, и још стигла да чујем један део вашега разговора.

Она се изљуби с пријатељицама, седе за сто и продужи, показујући главом на Риму:

— Она је дакле неумољива? А ја се не бих premишљала да пођем за Стрепетова уз пркос разлици у годинама, кад би му пало на ум да се у мене заљуби! Без шале, пошла бих! Он је тако леп, искрен, симпатичан, тај кудрави наивни младић. И рекла бих да је мекога, мирног карактера. У мојим би рукама он био покоран, примеран муж. Само се у мене, на жалост, такви безазлени, мекани младићи не заљубљују! — додаде смејући се, Вењецка. — Ја нисам тако идеална као Рима, и имам несрећу да се више допадам људима у годинама.

— И да им се понекад подсмеваш? — уметну Коврова.

— То каткад разгаљује. Зашто и да се не нашалим, кад каквом педесетогодишњем господину, на форму нашега старијег доктора, падне на ум да се размеће осећањима и да лојани очима. Такве лудаке и проматрати је занимљиво, а није штета ни проучавати их. Али, одговарајте на моје питање, господо судије! Каквог си ти мњења Рима, о будућој срећи мужа и жене, кад је међу њима седамнаест година разлике?

— Треба знати какви су људи.

— А зашто ти питаш? Ваљда се ниси заљубила у каквог човека „друге младости“? То је сада, веле, у вас по моди? — упита Коврова.

— Ја да се за-љу-бим? — отеже Вењецка. — И при овим речима она охоло усправи главу и презриво зашкиљи очима. Овај је гест лепо стајао докторци, дајући њеном нервном покретном лицу изазивачки, задорички изглед. — Од тога ме је Бог сачувао! Ја не спадам у слатко-киселе природе и не подносим заљубљеничку атмосферу.

— Их какво је у тебе самољубље! Одмах главу на више! А у Москви, сећаш ли се? била си залудела као ћурка.

— То је било у рано пролеће мога живота. Од тога сам доба, надам се, постала паметнија и немам ни најмање воље понављати глупости из шеснаесте године. Залуђивати се, како ти велиш, па да на крају крајева, останем на цедилу — хвала лепо! Мој темпераменат, хвала Богу, није такав!

— Та не лажи противу себе, Веро!... ускипе Коврова — Глете, молим Вас, чиме хоће да се похвали! Не може да се заљуби!? Ти, дакле, ниси жена, већ нека наказа!

— Е па не могу, драга моја; иначе, јамачно бих се одавно заљубила. Можда, уосталом, још нисам срела *онога*, који би ме нагнао да заглупим од љубави, а можда сам и заиста наказа.

— Просто у теби станује некакав ђаво! Ти би хтела човека необичног, који би ти пао пред ноге?... Самољубље је у тебе ђавоље!..

— Али немој грдити и не прекидај ме, ако хоћеш да знаш какав сам занимљив разговор имала јуче. И, уз то, разговор по твом укусу... као у роману! — додаде са задовољним осмехом докторка, лукаво жмирећи очима

— Е па де де, причај.

Али пре но што би почела, Вера Александровна узе неколико гутљаја чаја и прегледа не знам зашто своје лепе руке с танким, дугим прстима и беспрекорним ноктима, чисто желећи показати да оно што ће причати њу не узбуњује много, премда су узбуђено лице и особити сјај њених очију говорили противно.

— Дакле слушајте, — поче она мало дрхтавим гласом: — седим ја јуче као дежурна после ручка и читам „Disciple“ Пола Бурже, — кад неко: „куц, куц!“ и улази. . ко бисте мислили? Ни по што не можете погодити!... Улази .. Черник! Је ли, Рима, да се имало чему зачудити? Медицинска величина, увек послени Андрија Ивановић, чији су часови сви распоређени, и на једанпут дању .. сам главом код мене у дежурној соби!

— Мени се одавно учинило да му се ти допадаш, Веро! — изусти Рима Михајловна. — Иначе како да се објасни што

је у последње време Черник, који никуд није ишао, тако тачно походио твоје жур-фиксе?

— И мени се, овда онда, причињало да му се ја допадам али, знаш, тога Черника не може човек да разуме: кад говори озбиљно, а када се шали.. Он је сам некако једном објашњавао своје походе тиме, што сам ја „за њ занимљив субјекат.“ И додао је са својим лукавим осмехом: „за сада“

— Та већ кад се допадаш, то се осећа, Веро! — утаче се Коврова.

— О, он је велики лисац, те и сувише паметан, да би изигравао заљубљеника. Ја нисам, чини ми се, сасвим .. слепа — продуживаше с осмејком докторка — и видела сам како се удварају господа мушкарци; али ме је Черник непрестано збуњивао својим начином држања, као старац, својим једино другарским понашањем, у ком није било ни сенке од удварања. До јуче сам била готово уверена да овај подсмевачки скептик није у стању ни за ким да се занесе, и да он воли само своју науку, свој кабинет, своје књиге и, по каткад, пијанке. Мислила сам: долази овамо једанпут у недељи, „док“ му се ја будем чинила „занимљив субјекат“ — не пише узалуд расправу о „нервнопатолошким појавима у интелигентног женскиња,“ — а чим му се радозналост задовољи, неће више ни пригвирити. И то ме је, признајем, понекад једило Чак сам га једном питала о том.

— А шта он? — узвикну Коврова, сва занета причањем.

— Шта? Као да га ти не знаш! Осмехну се, по обичају, очима, узе прстима чупкати браду и одговори с примамљивом искреношћу: „Ви сте у праву, колега. И, надам се, Ви се не бисте зато наљутили на ме. Ви, чини ми се, такође тражите „занимљиве субјекте?“ То је — већ такав нам је темпераменат — да ништа не можеш учинити!... Па и на што бих ја себе мучио и походио људе, који за ме нису нимало занимљиви? За то ја немам ни воље, ни претворства, ни времена... Ја сам у великом послу, и боље да проведем вече за књигом него у друштву људи који ме не занимају“... Ја сам, уосталом, давно слушала о чудноватој навици Черниковој да прекида познанства, и по некад сам се губила у домишљању да тај вечито у послу човек и даље походи наше

журфиксе зато, да би, већим делом, ћутао или се ограничавао на пошалице. Чак ми је по кадшто долазило у главу: да ли нас Черник не походи због Риме?

— На вука повика, а лисице месо једу! — осмехну се Рима.

— Не претварај се, Веро!... Ти волиш да замећеш трагове. Јамачно си слутила да овај „тражилац занимљивих субјеката“ долази овамо ради твојих лепих и лукавих очију?... Та ти си, хвала Богу, кокета првог реда! — напомену Коврова.

— Е, баш — не верујете! Дајем часну реч да никако нисам о том била уверена... Па мене то питање није баш много ни занимало! — с извештаченом немарношћу додаде докторка. — Понекад ми је долазило на ум да му се ја нешто мало допадам, понекад — баш ни трунка.. Он је већ умео и сувише да крије своја осећања... И кад се јуче појави у дежурној соби, ја сам се чак збунила и мало поцрвенела... тако је то било неочекивано.. А он се, као увек, љубазан и весео, поздрави и запита ме: „Изненадио сам Вас, колега, чини ми се, својом походом?“ — „Нисам очекивала“ — велим Осмехује се и преозбиљно објашњује да је био ту близу на консултацији код једнога нервног болесника (врло је, вели, интересан облик!), сетио се да сам ја данас дежурна и одлучио се донети ми нову занимљиву брошуру Шарко-а. „Прочитајте, вели, колега, вреди.. Од овога ђенијалног Француза има човек чему да се поучи, а сада допустите да поседим код Вас пет шест минута и да попушим једну цигарицу, ако нисам на сметњи?“... Ја одговорих да ми је врло драго. Тада он стаде распитивати шта читам, похвали роман и задиви ме својим познавањем литературе.. Читао је, видело се, много и ван своје струке — а то је реткост међу господом лекарима Затим поведе реч о брошури, дотаче се Шаркоа, код кога је учио, исприча о интересном болеснику, погледа у часовник и рече: „Место пет минута, ја седим већ пола часа. Зар још нисам досадио?“ — и сасвим неочекивано додаде: „А Ви сте колега, заиста поверовали и да је био болесник ту близу, и да сам ја свратио, да Вам донесем брошуру?“ Изговори те речи, гледа у мене и осмешкује се. Ово ме неочекивано питање мало збуни у први мах. Али му ја одмах одговорих с

најневинијим и зачуђеним изгледом: „А зашто да не поверујем? И какав Вам је циљ лагати?“ — премда сам истога тренутка осетила да је Черник заиста слагао, и да је Шаркова брошура била само изговор... „Али зашто он сам о том говори? Мушкарци обично то крију, а паметне се жене чине да верују!“ — прође ми кроз главу. Али зато моја радозналост достиже највећи степен — и да се исповедим пред вама, моје, врлинама украшене, друге — тако исто и моје самољубље. Ја сам слутила да ће одмах настати објашњење, и врло ме је занимало: *како* ће се објашњавати Черник... И била сам награђена таквим објашњењем, какноме се никад нисам надала То је било нешто сасвим курнозно!

И Вера се Александровна стаде смејати звонким, веселим смехом, и уз то зажмири очима, а цело јој лице доби детињски задовољан израз.

— Та немој нас мучити.. Причај! — жураше Коврова.

— Не. Бога ми... само Черник може, чини ми се, исповедити љубав на такав начин.. Особито је лукав тај лисац! У одговор на моју напомену он се осмехну, као истичући да не верује његовој искрености, и подсмешљиво проговори: „А ја сам држао да Ви, колега, боље прозирете и да сте се досетили да сам ја несавесно лагао!“ И, са својом обичном отвореном шаљивошћу, признаде да је слагао само зато, што није имао храбрости да призна е је он, послени, солидни, наш „поштовани“ Андрија Ивановић Черник, дошао овамо „ђаволу на благослов“ у време кад га чекају болесници, само зато, да види мене, „колегу“ и да ми исприча о једној својој болести, о чијој је егзистенцији „он имао несрећу“ уверити се. „Врло непријатна и глупа болест, колега!“ — с комичним изгледом помену Черник и замоли за допуштење да ми тим поводом достави неке своје мале напомене. „Историја се тако ретке за моје године болести не мора Вас ни мало тицати (Ви ћете, вели као паметна девојка, надам се, избећи оне празне речи, којима лекари обично теше безнадне болеснике), али у сваком случају пружиће Вам, можда, мало забаве. А при садашњој свеопштој досади не треба одбацивати никакву забаву! — смејући се додаде Черник. — Хоћете ли ми дакле допустити да Вам отмем још десетак минута? Могу ли?“ — „Ако ће

и двадесет! Имам слободна времена, а историја је Ваше болести, наравно, занимљива за мене, као за још неискусна лекара!“ — одговарах и ја у истом шаљивом тону и додадох: „А за тим ћемо, дабогме, саставити конзилијум?“ — „Мучно да бисте Ви хтели да примите у њему удела!“ — напомену, осмешкујући се, Черник, и — мени се учини — не баш тако весео осмех замрачи за часак његово подсмешљиво, паметно, лице. Ја оћутах... (Ту је докторка не знам зашто одступила од истине или је смела с ума да није оћутала него одговорила, спустивши глас и мало кокетно зажмиривши очима: „А зашто? Можда бих и примила, ако Ваша болест није само замишљена, како ја држим, судећи по Вашем изгледу!“) Тада Черник, баш као лекар који ставља дијагнозу над болесником туђином, с комичном педантношћу стаде набрајати знаке: „Прво, помућено стање духа... Друго, сасређивање мисли све на једном истом женском лицу... Треће, неодољива жеља видети то лице, које се причињава, уз пркос стварности, као најлепше лице на свету... Четврто, убрзано било и неко заглупљење при изненадним сусретима... Пето, губитак пређашње издржљивости у раду!... Шесто, расејаност, сањалачко расположење, халуцинације и несаница!...“ Он пређе све те „симптоме“ најозбиљнијим, по изгледу, тоном, али му је лице у то исто време било тако насмејано, и његове мале, живе, лукаве очи, тако су се смејале — управо су се смејале — да сам се и ја нехотице осмехивала, слушајући га, и у исто време мислила: „да ли се он шали или говори озбиљно?..“ Некако ми није ишло у главу, гледајући га, да је његова „болест“ озбиљна... Али је глас његов, мек и ласкав, звучао тако срдачно и искрено, да је и противу воље нагонио да му се верује... Па и шта би му требало да изиграва комедију?... — „Па имате ли одавно ту непријатну болест?“ — смејући се, упитах. — „Равно година дана... Од 28. септембра прошле године били су опажени први слаби знаци, на које тада нисам обраћао никакве пажње. Тако се пак многе болести почињу. А сад је ствар дошла дотле, колега, да сам ја, четрдесетпетогодишњи шмокљан стао... како Вам се то допада!... стао писати чак стихове!“ — додаде Черник с најискренијим смехом, баш као да тај „четрдесетпетогодишњи шмокљан“ није био он сам, већ какво друго

лице, коме се Черник подсмева. — „Ви... стихове!?“ — нехотице узвикнух, — толико ми то дође неверојетно. — Јест, јест, ја... стихове!“ — понови он, весело смејући се. — „Двадесет је и пет година како нисам понављао грехе ране младости, кад сам дељао стихове у време, „лаких запаљења“, а сада ето. . видите!“ И Черник врло комично размахну рукама. — „Занимљиво би било — велим ја — прочитати их?“ — „Занимљиво? — пита. — Онда, молим Вас, овог часа. Понео сам, чини ми се, са собом плод моје несанице!“ И Черник извади из џепа табачић поштанске хартије и узвикну: „Зар то није дивно чудо? Професор Черник, у својој четрдесетпетој години, са седом брадом и најсолиднијом репутацијом, узео улогу трубадурову, са стиховима у рукама?... Врло занимљиво, колега? Е, дакле, чујте и... смејте се, колико Вам је срцу драго. Нећете ме увредити, јер се и сам себи смејем!“ — додаде Черник са својом заражљивом искреношћу. И он прочита доста лепу, по мом нахођењу, песмицу, па ми затим сам понуди да је узмем као „примерак јаке сумантости.“

Овде је писац дужан напоменути да се млада докторка, — иначе љубитељка истине, — причајући епизоду о стиховима наново огрешила о истину, пропустивши ову ситницу: кад је поштовани доктор прочитао свој спев, Вера је Александровна, прилично узбуђена, са зарумењеним образима и поносито засветлелим очима, исказала Чернику велико задовољство, учињено јој спевом, и сама замолила да јој да „ову драгу песмицу“ за спомен „и ако је она другој намењена“, — додала је докторка с врло одушевљеним изгледом наивне недосетљивости. И Черник је, весело осмехнувши се на последње речи, с очевидним задовољством испунио молбу свога колеге.

— Покажи нам, Веро, стихове Черникове! То је интересно... Ето, никад не бих ни помислила да Андрија Ивановић може правити стихове! — узвикну Коврова.

— Показаћу вам, само се ви, драге моје, немојте изрећи случајно о том пред Черником. . А уосталом, њему је све једно, судећи по том, што је он сам затим препоручио „посаветовати се“ с вама двема поводом његове „декларације“ и уз то напоменуо да је њему „потпуно све једно“ ако о његовој „бо-

лести“ дознаду не само моји пријатељи, него чак и сва академија. — „И сем тога ја сам човек милосрдан. Зашто остављати Вас без појмљивог задовољства да се о такој „интересној“ новости разговорите с пријатељима „на тајно“? Та и Ви сте жена!“ — додаде он с ироничним осмехом.

— При свем том, он о женскињу нема никакво мњење! — проромони Рима.

— Е па, дај, дај, Веро! Ја ћу прочитати! — жураше Коврова.

И, узевши од Вењецке танки табачић, који она извади из новчаника, Коврова прочита:

Кад куцне одређени рани час,
И ја се узнемирен, пробудим,
Тада већ очију више не сводим.
Нема спа. Мислећи само на Вас,
Бори се с њим мозак мој узбуђен,
И сан ишчезне. побеђен.
Тако сваки пут!

Чашицу брома испијам до дна,
Бројити шапућем док се не досади.
Ах! Као врло страшан вал,
Све собом носи мисао једна иста.
И, болесно осетљив за утиске,
Говора Вашега ја чујем гласе,
Не знајући за сан.

— Видиш! — узвикну Коврова. — Та, заиста, није рђаво за доктора невропатолога! Очито је, са свим се залудио у тебе, лукава Веро!... Ти си баш надахнула ученога професора! Бравос, професоре јуначе! Ја му се клањам... И покрај свега му одвратнога скептицизма он, бар, није изгубио подобност одушевљавати се и чак у четрдесетпетој години правити стихове.. Допадају ли се они теби, Рима?...

— Јест, чини ми се да су прилично прожети осећајима...

— Ето, видиш, и у четрдесетпетој се години може одушевљавати... Е, продужи, Веро .. Видиш како се она претвара као смерна овчица, а овамо, уверена сам, у души ликује својом победом .. Гле како је данас жива! Де, де, немој се чинити, молим те, равнодушном, — ми нисмо мушкарци, нећеш нас

обманути. Женском је увек пријатно, кад га воле, па чак и кад оно само себе не би волело .. И свима тим његовим подсмесима, пошалицама и осмејцима немој много веровати. Тако исто ни његову тражењу „занимљивих субјеката!“ То је само оригинална кокетност себељубног и паметног мушкарца, бојазан да се не покаже смешан у женским очима, што је „залудео“ у четрдесет петој години. С тога се он први и смеје сам себи... То је, свакојако, згодно у случају неуспеха. „Ја, сам, знате, проучавао!“ Ала су лукава та господа мушкарци! Про-у-ча-ва-о! Ето, он је тебе проучавао, као занимљив субјекат, и у време проучавања и заљубио се као деран, тај главом седобради скептик и љубитељ само своје науке и својега момачког кабинета... ха-ха-ха! Сада му је, дабоме, и кабинет омрзнуо, и наука му више није наука... Ја сам вам вазда проповедала, друге моје, да се љубав не шали ни с малим ни са старим... Она бахне... и сам ваш Черник, који је до сада „лукаво мудричио,“ на једанпут проговори у стиховима! — с победничким изгледом изусти Коврова, испрекидано и са заносом избацујући реченице једну за другом. — Дабогме, сада: „И, болесно осетљив за утиске, говора Вашега ја чујем гласе, не знајући за сан!“ Ни бром не помаже! Тако је, тако! — продуживаше Надежда Васиљевна с осећањем неке злурадости према професору. — А пређе шта је мислио? Про-уча-вао! .. Бојао се, видите да ограничава своју слободу и задовољавао се, као и многи, кратким пролазним везама! ? Причај дакле, Веро, шта ти је још говорио? Како је увијао репом лукави лисац? Како ти је понудио руку и срце? И теби се, наравно, може честитати? Та говори, говори!

— Па ти јој не даш да говори! — уплете се Рима Михајловна.

— Е, ћутаћу, ћутаћу. Ми Вас слушамо, будућа Frau Professorin!

— А ти већ и сватове предвиђаш! А можда тога финала неће ни бити. Ја се још нисам одлучила! — лукаво напомену докторка.

И Вера Александровна настави причање о том, шта је било после читања стихова, како јој је Черник рекао да се, после дугог размишљања, најпосле одлучио да објасни тој

девојци „која је нарушила мир његова живота“ појединости своје „хроничне болести“ и да јој понуди ризиковати да се уда за таквога неугледнога старца, „као што је Ваш покорни слуга.“ — „Истина, изгледа̂ на њен пристанак мало је — тако до пет од сто — додаде он, смејући се, — али се при свем том треба постарати те свршити ову ствар једном за свагда, не варати се празним илузијама и не тражити нов стан у академији. — „Како мислите, колега? Треба се постарати?“ — „А зашто, велим не огледати? Та Ви, надам се, на случај одбијања нећете пасти у очајање и нећете се убити? — додадох ја с осмехом. — То је за Вас, ја мислим, као гусану кад изиђе из воде. Ви сте, сећате се, говорили да од љубави само луде силазе с ума, а паметни се људи брзо утеше? Наћи ћете, то јест, за проматрање други занимљив субјекат, и кроз недељу, највише две, бићете сасвим излечени од „непријатне болести.“

— Их, каква си ти, Веро! Не можеш а да не прококетујеш и не пецнеш човека! — уметну Коврова.

— Шта да чиним! Не могох се уздржати, а да не пецнем. И, најпосле, једило ме, што Черник све то чисто из комендије говори.

— А ти би хтела исповест ватрене врсте? А ко се хвалио да не може поднети „љубавну атмосферу“? — напомену Коврова. Е де, де, причај даље, лукава докторко, до чега сте докомендијали?

— У одговор на моје речи Черник се стаде смејати. Имате, вели, колега, право; разуме се, нећу се убити, нити се утопити па ни доћи у очајање, али ће ми ипак зато нешто недостајати. До сада ја нисам имао такав хроничан напад нити сам правио стихове. Дешавало се, вели да је било „лаких запаљења“, али су брзо пролазила, и ја нисам мислио кварити самоћу свога кабинета. А ево сад... ова ми је самоћа досадна. И мени се чини да никакав други субјекат, па како био занимљив, не може заменити мога занимљивог субјекта.“ — „А зар је он баш тако интересан?“ — „Веома“ — вели. — „И млад?“ — „Ваших година, колега!“ — „Онда је дакле, стара девојка. Ја имам двадесет седам и по.“ — „Али зато ја имам четрдесет пет. Опет је седамнаест година разлике. Је

ли много, како Ви мислите?" — „Ту све стоји до карактера даме Вашег срца. Ви сте га, наравно, проучили. Какав је он?" — „Карактер, вели, њен није најмирнији: нервозан, прзничав, властољубан, деспотски. „Самољубље велико. Прилична је кокета, и ако, разуме се, она то поriче." — „И Вама се могла допасти тако несавршена девојка?" — узвикнух ја, смејући се, и ако донекле раздражена безобзирношћу његове карактеристике. — „Ето, видите, колега. *Тако* несавршена, па ми се допала. Јамачно ми се и допала што је таква а не друкчија. Како сам и сам далеко од савршенства, то нисам баш ни особити љубитељ савршенства. Поштовати их човек може, али је с њима за чудо досадно, до зла Бога несносно! Стави их у оквир, обеси о зид, па им се моли! Хвала лепо!" — „Али зар ће Вам донети срећу жена, чији портрет нацртасте? Претпоставимо да ће она чак поверовати у озбиљност Ваше „болести" и ризиковати, како велите, да се уда за Вас — добра ће мало бити. Та таква ће жена пореметити Ваш мир. Она ће Вас намучити, особито ако сте Ви суревњив и сумњичало. А ни Ваш карактер, чини ми се, није особито гибак, а уз то Ви волите и да проучавате „занимљиве субјекте." Шта ће бити? Кроз три четири месеца такви ће се младенци разићи свак на своју страну. Вреди ли, кажем, тога ради кућу кућити?" — „То Ви, колега, на памет говорите. Ја ћу бити муж прве класе: стрпљив, поверљив и несуревњив. Животно искуство, каже, није стечено залуду. Ја, вели, знам како треба да се влада муж у годинама, па да не буде налик на фластер и не постане смешан. Нека жена и кокетује ако јој се то допада; ја, вели нећу правити ни трагичних ни комичних сцена... дајем Вам, колега, часну реч. А ако се и деси што мало ћу се пољутити. — и то за се, при затвореним тако рећи, вратима. Запазите још једну одлику, знатну за породични живот: ја по вас дан нисам код куће и, с тога, нећу жени непрестано пиљити у очи, те ће, на тај начин, много мање бити повода за домаће сцене. А ако јој, вели, изиђем из воље и постанем сасвим „беспристрасан", или ако се она заљуби у кога — дешавају се и такве болести! — уметну Черник, — ја ћу јој, вели, и развод брака удесити, „часно и поштено", примивши сву кривицу на себе. Бога ми не лажем. И, поврх

тога, нећу се убити, нећу се отровати нити удавити па ни предавања нећу прекидати, јер су ти случаји врло обични“... Затим Черник пола у шали рече да ће жена његова бити господар а он њен покорни слуга, као што и приличи мужу у годинама. Нема опасности ни са стране „проучавања занимљивих субјеката“. — „Прво немам кад, а друго нећу ни хтети, кад буде крај мене овај „најзанимљивији субјекат на свету.“ Најпосле, ни године, колега, нису такве, да се траже „пустоловине,“ како Ви напомињете.“ — Он поћута, па додаде, „ради потпуности карактеристике,“ да он није зао човек и да у свом веку није учинио никакве озбиљне пакости, за коју би његова жена могла поцрвенети. — „О том не може бити ни сумње!“ — узвикнух ја. Черник заћута и узе чупкати браду, пушећи цигару, као да ништа није ни било. Ћутах и ја, погледајући крадом у њега. Он ми се учини сада интереснији но што је био пређе, и ја осећах самољубно задовољство бити љубљена овим човеком, и ако и не имађах према њему љубавних осећања. Срце је моје куцало мирно, али ми се Черник допадао. „Удавати се или не удавати се?“ — питах себе и одлуке не беше. Тако, прођоше два три минута незгоднога ћутања. „Тако, дакле, колега, одобравате ли да учиним предлог?“ — упита Черник и додаде: — „Ви сте се, држим, досетили о ком сам ја говорио и кога ради сам долазио на Ваше жур-фиксе?“ — „Ради кога?“ — упитах и поцрвенех. Он се осмехну, махну главом и прозбори са шаљивим прекором: „О како сте Ви недосетљиви! Ви баш хоћете над сваком јотом тачка да се удари. Е па изволите, вели, учинићу. Вас ради, колега, једино Вас ради, поштована госпођице; предлажем Вам да ризикујете бити мојом женом. Шта ћете Ви рећи на то? Разуме се: *не*?“ — журно додаде он, гледајући ми право у очи. — „А може бити и *да*!“ — омаче ми се некако неочекивано. Черник дође ван себе. Видело се да није очекивао такав одговор и упита: да се ја не шалим? Ја му рекох са свим савесно да, и ако сам према њему расположена, ипак нисам у њ заљубљена, захвалих му за част коју ми чини и замолих га, да ми да времена да се промислим.

— А он? — нестрпељиво запита Коврова.

— Он се осмехну и најозбиљнијим начином напомену да „заљубити се у њега, наравно, не би ни било могућно“ и додаде: „Промислите се, промислите се, колега, посаветујте се с другама. Ја, заиста нећу бити страшан муж, и ако је једна госпођица некако и уверавала да је боље обесити се о жалосну врбу него удати се за мене. Али пошто ја њој нисам ни мислио чинити предлог она се није ни обесила. Верујте, колега, да Вас нећу изненађивати сценама... Можда ћете се домислити — славно бисмо поживели. Летос бисмо пошли куд на страну, и Ви Шаркоа да чујете... свет да видите. Не хтеднете ли са мном путовати — отићи ћете сами — Ваша царска воља!“ Он дохвати шешир и, јако стежући ми руку, захвали што га нисам с места одбила. И подсмешљиво му лице весело се осмехивало, а он сам чисто се подмладио. „Сад је време и за болеснике. Већ сам одоцнио због историје своје болести!“ — прозбори Черник и изиђе, оставивши ме у некој маглуштини.

Вера Александровна погледа у пријатељице и упита:

— Е, шта Ви на то велите?

— Паметан је тај Черник. Вешто ти је учинио предлог! — рече Коврова.

— Ја се не бих премишљала ни тренутка, кад би ми се он допадао. Черник је честит човек! — проромони Рима Михајловна.

— А ја се премишљам. Та ја нисам заљубљена!

— Па ти ниси ни у стању да се у кога заљубиш, мила моја! — узвикну Коврова. — Ти мудрујеш и сувише, а и велика си обешењица. Черник је за те муж — као поручен! И заиста ћеш бити срећна с њим. Он ће успети да га заволиш. Та он ти се допада, није ли истина?

— Допада ми се, али то није љубав

— Доћи ће и она, драга моја. Ти њега поштујеш, он тебе воли — шта ту више мудровати? Занимаћеш се својом науком, не бринући се о сутрашњици, као сада. Постаћеш мати, настаће нов циљ живота. Или хоћеш да останеш уседелица? Ах, Веро, није сладак тај усамљенички живот! Узимај што живот пружа. Време пролази.

— А ако се наситим Черника?

— Ако... ако?? Зар мало што може бити у будућности? Лепо, и да га се наситиш, онда и мисли о том! — зловољно рече Коврова.

Све ућуташе. Докторка се замислила. Неодређен осмех прелеташе по њеном лицу.

— Е па, најпосле, нек буде по вашем! — проговори она, најпосле. — У сваком случају Черник је паметан, занимљив, и у њему нема ничега „ћифтинског.“ Брачних сцена с њим неће бити. А ја ћу се потрудити да будем за њ интересна! — ђаволасто додаде Вера Александровна.

— Дaћеш му, дакле, позитиван одговор?

— Јест, али ћу га замолити да свадбу мало одгоди.

— А зашто?

— Треба га пре свега испитати: да није сувише суревњив. Ја се, знате, страшно бојим суревњивих. Имала сам горко искуство! — заврши докторка, устајући да иде по визитама.

— Вера богме посред среће! — проговори Коврова. — И веруј, Рима, она ће бити узорита жена. Черник ће је неосетно довести под руку, и ако ће она мислити да је он њој под папучом.

— Само ће узалуд мучити Черника.

— А зашто?

— Вера уме дражити људе

— Он ће се, ти мислиш, уплашити?

— Не... Ако воли, неће се уплашити, али жао ми је човека. Вера је по некад без милосрђа. Она ће навлаш кокетовати било и с Петровом, да би искушала, како вели. Черника.

— Разумеће он њене досетке, не бој се.

— При свем том то не треба чинити. С осећањем треба пажљиво поступати, а Вера не зна да људма може бити

тешко од њених огледа, и да ће се после сама морати кајати! Ја се, уосталом, радујем за њу. Биће бар у пристаништу! — додаде после кратког ћутања Рима Михајловна и упути се у своју собу.

Коврова тужно гледаше за њом и прошапта:

— А овој није суђено да свије гнездо. И нема среће. Сасвим је друга природа.

(Наставиће се)

ЛИЧНОСТ У ИСТОРИЈИ

(Свршетак)

4. Утицај историског момента на рад великих личности. Значај масе у историји. Како велике личности врше своју улогу. Шта је несумњиво својина велике личности.

Говорећи о утицају срединâ на личност, ми ни смо нарочито поменули једну врсту, један моменат, оставивши га да се њиме позабавимо у овоме одељку. Мислимо на утицај историског момента

Стереотипна је фраза и у свагдашњем животу «дух времена.» Противу духа времена не помажу никакви рецепти, никакав отпор. Најпаметније је приклонити се деспотској ћуди његовој, ако се не жели бити комичним или екстремним, на кога ће свет прстом указивати. Дух времена тражи безусловну покорност и тешко ономе, ко му је одрекне. Њему не могу пркосити ни велике, генијалне личности, ма колико јак био њихов индивидуалитет.

Шта је «дух времена»? То је типско обележје једног историског времена, његов карактеристикон. Он се огледа у свима гранама материјалног и духовног живота, почевши од најнајивнијег облика њихових па до најозбиљнијег, од моде па до форме државне управе. Он чини те се једно време разликује од другог својом типском одлуком у свему. Где је чије делање, у којој области јаче, ту га он јаче и осећа; неко на политичком пољу. неко на литерарном, неко у привредној утакмици и т. д. Живот није стерилан већ покрет, развиће. Ничу нове потребе, нове погодбе живота и отуда промена у свему.

Постају нови обичаји, нови погледи на свет, нове предрасуде, друга подела материјалног богаства, другачији распоред социјалне и политичке моћи, једном речи нов свет чињеница, противу којих је немоћна воља и енергија појединаца. Целокупни материјални и морални живот добија други тип. И оно типско карактеристично у целокупном моралном и материјалном животу једне историске периоде или доба, зовемо «дух времена». Разуме се да се тај дух времена свемоћно распростире само на народе истог или блиског културног ступња. Оно што је сада «дух времена“ европскога друштва, не важи за примитивна племена Аустралије и Африке.

Противу духа времена, као што рекосмо, личност је немоћна да што учини. Једино је маса у стању да га измени јер је она базис, на коме се диже дух времена. Када она — маса — постане незадовољна њиме, она га и мења мењајући погодбе материјалног и моралног живота, те с тога мора настати и нови дух времена. Појединац је за све то немоћан. Ко би могао сада на пр. оживети онај религиозни дух средњега века и дизати крсташке војне? Или узмимо други један пример кабинетску политику XVIII века. Данас и у неуставним земљама немогућно је водити чисто кабинетску политику, којој би једино диктовали: лично расположење владара и династички интереси његови. Таква кабинетска политика немогућна је данас или бар мора да узме маску општих интереса. Интереси државе и расположење масе, то су данас чиниоци у међународној политици. Јавно мњење пресудно утиче на одлуке у питањима спољне политике, баш и онде где владе не презају од парламентарних већина. То је факат колико свагдашањ толико неоспоран.

Разуме се да се овом нашем тврђењу противи уобичајено уверење да су велике личности баш с тога велике што су независне од духа времена, што идеје и циљеви њиховог делања нису из потреба времена никли, но су далеко испред свога времена. Они би, по обичном схватању, измакли и идејама и циљевима свога делања далеко испред духа времена, јер би они то били, који би водили друштво, крчили пут развићу, па с тога увек и напред измакли. Свакако да није тешко и доказати да и те нове велике идеје и велики циљеви нису у то-

лико нови, као нешто несумњиво њихово, већ штоф за њих на крају крајева пружа само друштво, а велике личности прихватају га и формулишу. Живот и развитак друштва, као што већ рекосмо, ствара и нове погодбе и нове потребе. У старом се реду јавља незадовољство с њим, и та опозиција и незадовољство као и нове потребе дају градиво за нове циљеве борбе и нове идеје. А какав је утицај средине на развитак и правац интелектуалних моћи ми смо већ показали. Видели смо да мотиви и избор мотива није независан од утицаја срединâ, већ на против: који ће од њих преовладати, какав ће пут личност изабрати за своју акцију, све то од њих зависи. Утицај средина ограничује слободну вољу толико, да је, може се рећи, и нема. Дух времена помаже још више ову зависност личности. Ну он поред тога, што помаже утицају срединâ на субјективну природу воље, он још ставља — као што ова два примера лепо илуструју — и објективне границе њеној свемоћи и слободи, преко којих јој је апсолутно немогућно да пређе.

Да ли може велика личност — и ако се она развила под утицајем средина — мењати „дух времена" и историски живот, и давати му тип и правац, какав она хоће? На ово питање разуме се да се мора негативно одговорити. Тим самим, што она затиче известан ред морални и распоред политичке и социјалне моћи, постаје она зависна у њеном делању. Она не може све чињенице историског живота пребрисати, као да их није ни било и из нова почињати све, из нова стварати са свим други, нови ред и нов живот, нови дух времена. Таква снага била би надприродна а не човечанска. Не, она је за то апсолутно немоћна, ма како јака била њена воља да негира. Ако је морални ред ровит и ако би распоред политичке моћи изгубио здраве основице развићем друштвеним, онда, разуме се, и посао негирања иде лако и могућан је. У великим друштвеним потресима — револуцијама — изгледа да су велике личности свемоћне, да од њих све зависи. Па ипак није тако; њих носи матица покрета, а не дају јој они правца. Нити је пак велика личност и онда када су прилике као створене за то, свемоћна у рушењу. Јер и кад се руши не може се све порушити и ново из ничега зидати, већ опет на староме се земљишту диже нова зграда. Француска револуција срушила је средњевековни

друштвени систем, али није могла пребрисати многе и многе чињенице и облике његове. Нити је опет ново европско друштво — средњи век — могло апсолутно негирати класички живот и његове чињенице, и ако се с религиозном ревношћу радило на томе. Ипак је класички дух доцније оживео баш у самом том европском друштву — у периоди ренесанса. Тако је у епохалним прекретима и потресима, а далеко и далеко мања могућност рушења је у нормалнијем темпу историског живота. Велика личност мора дакле рачунати с оним чињеницама, с оним духом времена и потребама историског живота, које је затекла кад се јавила својом акцијем.

И као што велика личност не може све да̀ сруши, тако исто немоћна је и да створи она сама нов један распоред чињеница, да да̂ нов правац историског живота. Рушење и стварање иду једно с другим, у нераздвојној су вези. У историском процесу не може се нешто створити докле се такође нешто не поруши. Ко би још могао веровати да једна велика личност — ма како генијална била — може да створи од једног леног један вредан народ, од миролубивог ратоборан, од некултурног културан; какво би то чудо било да се може једно стање политичко и социјално на један пут пребрисати, и ново друго створити? Заиста би историја била тада једна прича о непрестаном хаосу у коме су могућне све супротности. Ну таквог чуда хвала богу нема! Историја је пуна примера где и најболе намере доиста великих људи остају само покушаји, па чак и онда кад би се могло веровати да су и остварене. Тако је изгледало и да ће монархија остготска, коју је Теодорих Велики засновао, доиста моћи прихватити културни живот римски и продужити га даље И све се то срозало као кућица од карата, чим је он очи заклопио, не са оскудице великих наследника, већ као нешто вештачки накаламљено на један изумр'о организам. Или — други један од многих примера — Јосиф II и његове творевине! Њему се није могла порећи ни јака ни добра воља, па ипак је доживео да опозове већину својих творевина. Такве су судбе биле и творевине и успеси просвећеног деспотизма у XVIII. веку. —

Ну и ако има оваквих примера, који очигледно доказују немоћ великих личности, можда ће читаоцу пасти на ум маса

других, који не би изгледали овако повољни по нас. Могла би се доиста навести маса примера где изгледа, да велике личности, и ако нису све срушиле и све ново подигле, ипак су оне оно нешто срушиле и оно нешто подигле, да њиховој иницијативи и моћи припада заслуга за прогрес или реакцију и у опште за развој историског живота. Ми велимо да «изгледа» јер ако их ближе проучимо, њихове узроке и последице, уверићемо се да није тако. Из масе таквих примера да узмемо као пробу неколике, епохалне догађаје, а који су доиста везани за имена великих људи. Тако би на пр. изгледало на први мах да је прелазак римске републике у монархију дело двеју великих личности — Јулија Цезара и Августа. Они су узурпирали и отмичарски приграбили власт римске републике најпре помоћу тријумвирата, а после потисли своје ортаке и остали сами. Изгледало би да овде не може бити сумње да злочин и заслуга, што је република прешла у монархију није њихово дело. Па ипак није тако. Прелазак римске републике у монархију природан је резултат дотадањег историског живота. Обладавши готово целим тадањим светом нестало је чистоте моралне и строгости обичаја; богаство се нагомилало, а моћ политичка колосално нарасла. Поред патрициског и бирократског племства развила се још и новчана аристократија. Републикански режим био је скроз аристократски, а међу тим је ниже слојеве беда и сиромаштина обузела, пролетаријат је узео маха и дизао главу. Такве су прилике биле кад је букнуо први грађански рат између Марије и Суле, између аристократије и пролетаријата. После ових страшних и крвавих грађанских ратова (првог, другог, трећег), после проскрипција и конфискација имања, опште несигурности личне и имовне и политичке анархије, сваки је жудео за једним јаким ауторитетом, који ће вратити сигурност и завести ред. Аристократија га је желела у појачаној власти републиканској, аристократској, а маса је већ познавала тај режим и није имала ништа противу узурпатора, и новога система политичкога, који је могао бити бољи по њу а не гори. Сем тога обим и пространство државе захтевали су да централна власт буде моћнија и јача, те је монархиски облик био подесан за то. Бар је широка маса нижих слојева дочекала промену облика државног не само без гунђања но и

с вољом. Марко Антоније могао је лако распалити такву масу својим говором и крвавим плаштом Цезаревим, а Брут и Касије нису могли наћи одзива код ње. Да ли су онда и J. Цезар и Август радили противу воље масе и имали је противу себе? Свакако да не. Империја се баш наслањала на масу. Од римских тирана трпела је највише аристократија, као републикански елеменат, и имућнији грађани, а маса најмање. Каракала је дао право римског грађанства свима слободним а читаоцима неће бити непознато с колико се упорности и искључивости носила римска аристократија с латинским племеном баш због исте ствари. Карактеристично је да се у Јустинијановој збирци закона — од којих су многи од ранијих римских императора — налазе се исти резони о природном праву људском и једнакости, као да су из доба француске револуције, која је прокламовала човечанска права.[1])

Исто тако није ни други један епохалан догађај — реформација само дело великих људи. Колико је жртава пало за исту идеју пре Лутера! Сетимо се од великих људи — Арнолда из Брешчије, Виклифа, Савонароле, Хуса. Идеја о потреби реформе била је прокрчила себи пута кад се Лутер јавио. Духови су били спремни за реформу, те је Лутеру пут био у велико уравнат. Сем тога било је и других историских прилика које су помогле успеху реформе. Не треба заборавити да је ренесанс по хронологији ранији од реформације. Велики проналасци и умни напредак друштва европског, пошто се оно упознало с умним производима класичких народа, спремили су земљиште за реформацију. Црква католичка, која још поодавна беше застранила, сада је својим лаксивним животом била потпуно зрела за реформу. А и у интересу вишега племства било је да помаже реформацију. Секуларизацијом црквених добара манастирска и црквена имања и читави крајеви, који су били под влашћу владика и митрополита дељени су између вишег племства, да је оно помажући реформу постајало и богатије територијом и било политички моћније. Отуда тај факат да је немачко племсто било већином уз реформацију. Зар је тешко било онда Лутеру успети и извести реформацију, оно што његови претходници нису

[1]) L. Ranke, Weltgeschichte, Vierter Theil 2. Band.

могли а за шта су плаћали својим животом? Међу тим баш из истог доба имамо један леп пример; како личне способности и енергија, макар и великих талената, нису кадре борити се противу духа времена и успети у томе. Карло V покушавао је да угуши покрет протестански, а признавајући сам у себи оправданост тежњи за реформом радио је да и реформише католичку цркву, без великих битних измена, како су то његови интереси и схватања налагали. Ни у једном није успео — протестантизам је успео а црква католичка остала је каква је и била, без реформе.

Оно исто осећање потребе за личном и имовном сигурношћу, помогло је да средњевековна феодална држава пређе у облик апслутистички. Феодализам је био права анархија — изгубивши први свој значај. Држава је била један агрегат мањих и већих феода, на којима су живели самостални или полузависни феодали, више и ниже племство. Монархиска власт била је немоћна да забрани љуте крајине, да их обузда да не врше насиља. У Француској је та независност племића ишла дотле, да су многи од њих ковали своје новце. Царина, као сада на границама држава, постојала је између појединих васалија. Колико је пак — код апсолутне немоћи централне власти узела маха анархија, огледа се у факту да је на послетку црква морала свим својим моћним ауторитетом интервенисати и узети у заштиту слабије, кад их већ држава није могла заштитити, уводећи treuga dei, забрану под клетвом да се у извесним данима бар не смеју делити мегдани. Маса света није дакле ништа могла имати противу нове форме државног живота — апсолутизма, но га је шта више задовољно могла дочекати симпатишући му и помажући, јер је боља и самовоља једнога но самовоља толиког броја племића и виших и нижих. Тако је апсолутизам одговорио животној потреби европскога друштва, потреби за јачу централну власт, за што јачи монархиски ауторитет. И Ришеље Мазарен и Луј XIV радећи за апсолутизам нису радили противу одлучне воље толике масе француских грађана. У Енглеској где је било и личне и имовне сигурности и слободе, апсолутизам је значио ограничење свега тога, те се с тога борило противу њега и победило. Довољно је мислимо и оволико ради уверења да прелаз из феодалне монархије у ап-

солутну није искључиво дело неколико великих личности већ је пре био потреба времена.

Да француска револуција није дело неколиких агитатора, већ изазвана дубљим узроцима општије природе, то је тако позната ствар да би било банално понављати је. Ну за то се мање хоће да зна и оној другој логици догађаја која је извела на историску позорницу Наполеона I. Кад се сетимо каквих је разорних резултата имао црвени и бели терор, каква се анархија зацарила какви су ужаси и насиља вршени, како су сељаци, некада слободни, и полуслободни робови, брзо заборавили на револуцију поставши сада сопственици разграбљеног племићског и црквеног имања и гледајући и осећајући личну и имовну несигурност и економски хаос радо ишчекивали и дочекали монархиски поредак, који ће им гарантовати нову својину, када се свега тога сетимо, онда није неразумљива појава једнога Наполеона I. L'empire c'est la paix. — империја значи мир! Уз то још назадак у производњи и економна анархија отежавале су још више несносно стање револуције. Републиканци још пре ступања Наполеонова изгубили су поверење масе, пропадали на изборима, фалзификовали већину и тражили спаса у државном удару. (септембра 1797.) тако да 18 brumaire није ништа ново но само један више на броју coup d'etat а најзамашнији по својим последицама. Док је још одушевљења у маси било за Наполеона и докле се Европа још не могаше сложити, дотле му је почињена била. Али, кад се латио једне немогућности — универзалне монархије, кад су непрестани ратови изнурили земљу и постали јој несносни, и маса није добила шта је од Наполеона очекивала — мир, онда, поред све историске славе његове, почео је хладнети француски народ према њему; тада су брзо дошли порази једно за другим.[1])

[1]) Како пак економни узроци утичу на развој историјски и какви су они чиниоци, покушао је Маркс да то покаже излажући револуцију француску 1848. и државни удар (1851). По његовом излагању не може бити сумње да су економни чиниоци, узроци, имају пресудни утицај у историском процесу, и да је сва историја, историја борбе класа и њихних интереса а не историја великих људи. Види: Karl Marx Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, Hámburg 1885; и Die Klassenkämpfe in Frankreich Berlin 1895. —

Велике личности — за нас је јасно — у овим су епохалним догађајима и историском процесу нису дакле свемоћне. Њихова делатност је ограничена реалним светом чињеница. То је дакле објективна граница делања историских личности — оне не могу рушити оно што није за рушење, ни стварати оно, за шта већина масе друштвене не осећа потребе. А раде опет не само по својим спонтаним импулсима, но по онима које је околина у њих усадила, и које им она намеће. Слобода и моћ личности су илузорне. Биографија њихова није дакле и историја.

Из примера које смо овде проучили а каквих бисмо могли још без потребе, навести видимо не само немоћ великих личности да управљају историским процесом, но и факат, да се историске чињенице не повијају према њима, већ је једна значајна истина да се — велики људи — прилагођавају њима у својој акцији, ако не мисле да пркосе духу времена. Тек онда акција великих личности може бити успешна.

Дух времена, историске прилике и чиниоци у историском животу, остављају оне објективне границе акцији великих личности преко којих она бива немоћна т. ј. безуспешна. Ну историски моменат утиче, као што се из оно неколико примера могло видети, још и другаче. Није једино његов утицај у парализању моћи великих личности, но он има и другу позитивну страну. Он помаже акцију великих личности, када су оне у смислу духа времена и потреба социјалних и политичких. И Цезара, Августа, Лутера, Ришељеа, Мазарена, Луја XIV, Мирабоа и остале велике револуционаре, Наполеона, Бизмарка, и т. д. историски моменат помогао је у акцији њиховој, да су се до-ста важни историски феномени могли везати за њихова имена. Ова позитивна страна историског момента не само што помаже акције великих личности, но их, кад је сретан случај чињеница и прилика, сама гони на рад и даје им маха. Историски моменат често пута сама ствара велике људе. Да није било згодног историског елемента, стицаја чињеница и прилика довољних за акцију, а које тако рећи гоне и изазивају на борбу и рад, многа историски славна имена не би никада избила, никада се не би ни знало за њих. Факат је неоспоран да велики историски моменти стварају и велике историске људе. Кад су на дневном реду у историском животу велики проблеми, велики

окршаји и потреси, борба за велике идеале и тежње, онда се у таквом времену нађу лако и велики људи. Историско доба, које се не одликује тако великим тежњама и идеалима, доба у коме преовлађују ситни, свагдашњи мотиви у јавном животу, такво доба, доба медиокритета, и не може дати велике људе. Листови историје таквих времена су празни, сиромашни су именима великих људи. А бацимо ли поглед ма на који период или време историско, било у старој, средњој или новој историји, на доба бурно и немирно а у коме се бори за победу тежњи и идеја светско-историског значаја, било негативних или позитивних, видимо свуда највеће историјске хероје. Ханибал и Сципио, Цезар и Август, Цицеро, Брут, Като, живели су доиста у таквом времену. Тако исто бурна времена средњега века с великим тежњама дале су и велике хероје историске. Из новије историје имали бисмо два еклатна доказа за ову тврдњу — енглеску и француску револуцију. Кромвел се спремао да емигрира у Америку, када га је краљевска власт, на своју несрећу силом задржала. Он се није осећао дакле као велика личност којој је досуђена онако светско-историска улога, већ као обичан незадовољник, коме је несносно било живети под туторским режимом апсолутизма; али када је букнула револуција он се нашао међу првим њеним борцима. Тако исто је леп пример значаја историског момента и француска револуција. Где је била она фаланга великих револуционарних духова пре револуције? Ко је знао пре револуције о Мирабо-у, Дантону, Робеспјеру, Камил-Демулену, Сен-Жисту, Бари, Верњиу и т. д. и т. д. Мирабо би умро у каквој Бастиљи или био само чувен са својих авантура; нити би историја записала имена — Робеспјера, Сен-Жиста и т. д. Таљеран би умр'о као владика, а Наполеон би можда био велики генерал или бунтовник противу Француске за слободу своје отаџбине — Корзике. Сви ови људи као да су из земље никли, кад је револуција букнула. Бесмислица је дакле тврдити да су велики људи баш изазвали и створили велике историске моменте а не они њих, као што би нам се могло одвратити на ово наше тврђење. Сви су ови револуционари и генији постали чувени тек пошто је револуција у велико пламтила. Кромвељ је такође тек доцније — кад је револуција узела маха — избио на површину као велики, геније́лан човек, после битке код Mastonmoor-a (1644).

Све наше досадање разлагање имало је једну циљ да испита границе могућности сценама једне истор. личности. Имало се једно да обори или утврди: је ли личност у историји свемоћна, је су ли велики људи кадри да историском процесу дају тип и правац по својој вољи, је ли другим речима, историја доиста само биографија великих људи? Ако би доиста била историја дело великих људи, онда би и идеје водиље у историји човечанства биле несумњива њихова својина, субјективна природа њихова била би независна од средина, да се не би могло рећи она се под утицајем њиховим развила. Ми смо показали пак колики је утицај средина (социјалне, економне религиозне и т. д) и других момената (нар. васпитања) скоро моћнијег од наслеђене природе. Тиме суверенитет личности постаје илузоран и независност њена од утицаја средина је једна бесмислица. Личност као зависна од средина није више свемоћна, већ ограничена. Ну тиме питање о значају великих личности није потпуно одговорено. И ако је личност овако ограничена утицајем, и средина и развитак и правац њених интелектуалних снага зависи од њих, ипак можда је, даље у акцији, у извођењу прихваћених идеја савремених, свемоћна. Али и ту акција сувремених људи наилази на несавладљиве препоне. да је могућна само онда ако се буде доиста прилагодила свету чињеница, које је у историском јој животу опкољавају. То су социјалне творевине, историске прилике и културни ступњеви развића с којима је тешко борити се а не подлећи. Ми видимо дакле да нема ни субјективне ни објективне могућности за једну апсолутну, независну, свемоћну акцију. Из тога би излазило да је личност апсолутно немоћна, да је она сламка којом се матица истор. процеса титра по ћефу, а да се некритичним погледима, који не виде дубље узроке намеће једна оптична обмана — као да су оне све и сва у историји. По овоме другоме гледишту, носилац историскога процеса је доиста човек али у своме агрегату, друштву, маси, која би чинила једну органску целину, организам. Њиме би владала неумитна логика закона каузалитета. Све би се збивало по строгом каузалитету, да ништа другаче не би могло бити, да је све што је било апсолутно тако морало бити и да се није процес ни убрзати ни успорити није могао. Ту не би било поља ни за

какву политичку акцију; људи би с фаталном равнодушношћу гледали, шта се с њима збива, имајући дубока уверења, да све то мора тако бити. Свако лично учешће и мешање били би не само безуспешни већ и грех противу закона природних, који владају друштвом. Свака помисао на протест и незадовољство са стањем, у коме се живи, свака борба политичка и економна за идеале била и неуспешна и узалудна. Такво сватање апсолутне историске нужности, која не даје ни мало места личној акцији, било би што и фаталисам. Ресигнација би тада у животу јавном било још најпаметније осећање, место воље за борбом, животом.

Међу тим тако бедно не стоји човечанска судбина.

У животу је са свим друкче. Ми видимо да су личности то, које крећу устајали живот; које дају импулса, које руше, које стварају. Ми видимо да се људи појединци, странке, сталежи, народи, друштва, боре за своје идеале, подлежу, падају, дижу се, побеђују. Али нигде трага да је осећање ресигнације које доминира природом људском, ма да тренутно и оно преовлада над осталима. Фатализма нема дакле у историском животу, а нема ни оне анархије, која би била могућна, да су велике личности свемоћне. Па чега има онда, у чему је улога личности, и колика је свемоћ масе?

Ми дакле не мислимо ни да је маса, као носилац историског процеса, свемоћна, нити да историска нужност има онако ригорозан карактер, какав имају егзактни закони природних наука. А исто тако не верујемо ни да је личност свемоћна. Истина ће бити у средини ових супротних уверења. Поред тога што је маса носилац историског процеса, ипак има места и за личну акцију, и за делање великих личности. Прво ћемо да видимо значај масе као носиоца историског процеса, па онда како је поред ње могућна и акција великих личности. —

Носилац историског процеса је маса, а она је агрегат личности, људи. Историски процес захвата широку масу друштвену. Никакав се велики историски прекрет у животу историском не може извршити а да судбина масе остане не дирнута. На против сви прекрети тицали су се не само масе, њеног развића и њених потреба, но су једино с њеним учешћем, њеном вољом и изведени. Немогућно је да се незнатна

мањина може осећати апсолутно независно од масе, и да се историски процес тиче само тог миноритета. Они су на против нераздвојно везани за масу и материјално и морално; само су за то и велики и славни што има масе, и само за то су и њихова дела велика јер раде да измене судбину масе, што је њихово поље рада дакле велико. Нити се пак може замислити, да се та мањина развија, напредује, а маса остаје непомична на ступњу, на коме се једном нашла, и не казује никакве знаке прогреса. Тога нема нигде. Где би маса таква била, онда би интелигенција била таква. За што у малих народа врло мало — сразмерно далеко мање — великих људи. Не за то што би ти мали народи били сразмерно неразвијенији интелектуално, и што не би било великих људи, него што велики људи имају узано поље рада, мало маха, мало снаге и средстава, јер је мало масе. Бизмарк поред све своје генијалности у каквој малој балканској држави не би могао извршити уједињење свих њезиних саплеменика а лако му је било да постигне тај циљ с Пруском и немачким народом.

И маса се као и појединац и ако не тако брзо развија, живи. Број потреба њених увек расте. Гледишта о срећи и задовољству се мењају. Већи број постаје незадовољним, клице борбе су ту а одмах се нађу и предводитељи — велике личности, који изводе те захтеве. Масе се дакле тиче историски процес промене; велике личности су њени *пуномоћници*, да се послужимо једним званичним термином, који овде има потпуно смисла свог. Па како онда бива историски процес?

Познати есејиста, Нордау, схвата историски процес као једну врсту сугестије, коју велики људи врше над масом Као оно кад се преко једне жице превуче гудалом, покрет се пренесе на другу те и ова задрхти, тако се и покрети душе једне преносе на другу. Сугестијом се преносе молекуларна кретања једног мозга на други мозак; воља једне индивидуе потчињује се другој.[1]) Човек сугериран постаје туђ аутомат. Велике личности сугерирају масу; оне су њезини хипнотизери. Васпитање је једна врста сугестије. Велики људи васпитавају своје народе, т. ј. сугерирају их; и ко хоће да проучи дух једнога народа, он ће га боље проучити у самим вођама његовим, а не у њему.

---

[1]) Paradoxe von Max Nordau, Suggestion 222.

Народи примају све од великих људи. Други је један мислилац у области социолошкој, француз, Tarde, своди такође суштину прогреса на покретаче његове, велике људе и оруђе му, сугестију, коју он само другчије крсти имитација. Јер и имитација није ништа друго до сугестија. Имитујемо само ономе, који нас је сугерирао ма чиме.[1])

Тешко је узети ову аналогију из индивидуалнога живота па јој дати онако пуну вредност, и у питању историског процеса у судбини масе. Доиста има нечега што чини да оваква тврђења постају вероватна, да се сугестија може да узме као објашњење историског процеса. На први мах на то наводи факат, да се доиста само појединци виде као фактори у историском процесу, да маса не излази као једноставна целина, индивидуа, па да она очигледно сама себи решава судбу. На против, велики су људи то, који се видно истичу и који говоре и раде у име масе. Али и ако је тако, питање је, ко је чији пуномоћник и извршилац, који је од пресудног а који од споредног утицаја.

Модус, којим се врши историски процес има нечега сличног — али не заједничког — са сугестијом. Путем прогреса не маршира сва маса једног друштва у једноме фронту, једноставно, једним кораком и једнаком брзином, — нико да не истрчи напред и нико да не изостане. Нити пак маршира у општем хаосу, да се не зна ко куда иде, ни ко иде напред, ко изостаје, ко за ким иде. Не, увек је незнатна мањина која се напред истакне. Та незнатна мањина брзо се претвори у огромну већину, ако је доиста потреба времена и друштва, идеја видиља, коју је она истакла. Велики људи, долазе у ту мањину, која предњачи на путу прогреса.

Из нових потреба времена и незадовељства са старим стањем рађају се нове идеје. Велике личности највише и осећају то незадовољство и оправданост нових потреба. Оне у жудњи за акцијом, на коју их гони њихова генијална природа и експанзивност интелектуалне енергије, често иду и даље но што би према потребама времена могло се ићи. Често пута незадовољство није ни сазрело и нове потребе су тек у клици,

[1]) Tarde Les lois de l' imitation.

старо стање још није постало трошно и спремно за пад, а велике личности већ енергично устају противу њега, истичу нове идеје, које су у ствари само нове комбинације датих елемената, боре се и — падају Тада се обично каже, да се за победу идеје траже жртве, али да ће она, на крају крајева, победити, што, доиста, тако и бива. Како потребе нове још нису продрле у свест широке масе и незадовољство још није сазрело, па, разуме се, да ни маса неће поћи за новим идејама, то онда и велике личности морају подлећи. Дух времена и историско развиће још нису такви, да би њихова акција могла имати успеха. Али свест о новим потребама постаје све јача, моћнија незадовољство све интензивније, идеје нове хватају све више корена, маса постаје за промену све спремнија. Тада и акција великих личности може бити успешна, јер је она сада у смислу духа времена, у смислу нових потреба и израз сазрелог незадовољства, јер је и маса тада уз њих. Доиста, за сваку успешну акцију потребно је историској личности, да јој импулс буде не само из субјективне природе велике личности већ општије човечанске природе, да буде одјек потреба времена и друштва Тада маса полази и помаже велике личности у њиховој делатности. Она им се потпуно поверава и предаје, и иде толико далеко, да изгледа, да се маса одрекла свакога учешћа у својој судбини, да је пасивна до равнодушности, гледајући мирно, како други решавају судбоносна питања њене садашњости и будућности. Све ово бива као да би се маса одрекла сваке активности и дала великим личностима пун мандат Детињски је наивно мислити, да ово привидно одрицање бива и формално и видљиво, већ и нечујно и невидљиво То се само види и опажа онда, ако акција велике личности има уза се сигурну потпору масе.

Ова преданост великим личностима, која бива више инстиктивно но свесно, осећајући да је њихова акција у смислу њених потреба, и оно привидно одрицање учешћа у стварању своје судбе има сличности са сугестијом. Отуда и веровање да је личност у историји свемоћна и да је маса и немоћна и равнодушна према њеној судбини. Као аргуменат, да је маса пасивна и немоћна, а личности активне, могле би се навести апсолутистичке државе, где автократни владар има безграничну

чисто божанску моћ. Он може ту масу по својој вољи кретати противу кога хоће, и то, ако му се прохте, и противу рођених њених интереса и она ће опет мирно слушати и с одушевљењем се пожртвовати. Где је та маса рецимо у данашњој апсолутистичкој Русији, где се и у чему се она пита? Па ипак није тако. Да маса макар и пасивно не одобрава апсолутистичку форму владавине, да она доиста не поштује до обожавања свога автократног монарха, и да та преданост њему није скоро као неки религиозни култус, онда не би било земљишта за аутократију. Ну за то што маса не осећа незадовољство с формом владавине и што нема многих и нових потреба апсолутизам је могућан. Није овде реч да ли је та форма владавине најсретнија за масу у опште или је демократска једино добра за њу, већ о томе да ли се она под њоме не осећа незадовољном, да ли има нових потреба времена, које она — владавине — не би могла измирити. Нити је реч о томе, да тај и тај народ са своје политичке незрелости и умне неразвијености трпи један такав режим, већ је реч о његовој вољи, да доиста таква владавина није противу ње. Нити мора бити чудо ако се неки народ не би осећао незадовољан са аутократијом, као што не би било ни чудо ако би се један демократски народ осећао незадовољан под њоме. Разуме се да се вечито не може остати у једној форми владавине, да се развиће не може спречити, као што не може младост забранити старости да дође.

У крајњој инстанци ипак је маса суверен, у ње је сва власт, сва моћ друштвена, коју она позајмљује али не предаје за вечита времена великим личностима. И најпотпунија аутократија и крајња демократија имају ослонца само у маси, без ње ништа не бива у историји. Она може уступити свој суверенитет личностима и формама, које одговарају њеном развићу свести, њеним потребама и гањањима. Она сада остаје пасивном према њеној судбини, бар како се чини. Али како све што бива — и у аутократији и потпуној демократији — бива с њеном вољом не противу ње, то она само привидно изгледа пасивна.

Кад је маса носилац историског процеса у крајњој инстанци, кад без ње ништа не бива, кад је личност у интелектуалном свом развићу зависна од утицаја срединâ па отуда и правац њене воље, кад дух времена и историске чињенице истављају објективне границе акцији великих личности, преко којих да пређе за њу је једна немогућност, — онда није ли личност потпуно немоћна? Није ли онда опет то исто, исти фатализам, противу кога смо се већ изјаснили? Јер где нема личне акције, утицања на своју судбину, где се маса сматра као једно органско цело, код кога се потребе истина конзеквентно али спонтано без сопствене сарадње развијају, зар онда није то фатализам, зар је могло бити и других путева и циљева у историском животу до оних, који су били?

Ми не мислимо да је то једина конзеквенца из целокупног досадањег излагања нашег, нити да има чега контрадикторног у томе, ако бисмо тврдили да ипак има места и акцији личности, да надиндивидуални елеменат оставља ипак свога отиска у догађајима и творевинама историским. Личност није прост агенат масе, који извршује њену вољу без иоле индивидуалног свог учешћа. Друштвени проблеми нису као математични — да се у решавање њихово ништа свог, индивидуалног, не може унети. Они нису прости већ компликовани, да је доиста остављено широко поље схватању друштвених проблема, а још шире решавању њихову. Са њихове компликованости долази и разноликост у схватању и извођењу. До природе великих личности којој маса инстиктивно даје мандат, осећајући да ова личност ради у духу њених потреба, зависи како ће и с колико генијалности и дубине схватити и с колико енергије решавати дати проблем. Ту је места за индивидуални, за лични елеменат. Ту има вазда да се може опазити разлика између личности, да се може видети и вредност великих људи и велики значај њихове акције.

Дух човечанства, вели Лоце, изјављује своје незадовољство, осећање: да га дате прилике гуше, и казује своје расположење пуно жудње и жеља да се то измени; он ставља управо проблеме, којих је решење једна потреба друштвена. Али испуњење ових жеља, и модус којим се извршује то је чисто индивидуална за-

слуга[1]) Често пута свест о потреби није доста јака и заслуга је великих људи, што је они, живље осећајући је, развију до јасноће, да изгледа да они силом натурају и натуре маси нове потребе и указују јој нове циљеве и путове, којим треба да иде. Много су пута велики духови, који далеко напред виде, умели ону бујицу расположења и осећања масе, тако да скрену да она заборави свој првобитни циљ, те су — масу и њено расположење — могли за које дуже време да потчине да иде за циљевима, које су они вештачки истакли[2]). Отуда није чудо што су кад када облици мишљења, идеје и уверења, које су велики таленти инаугурисали, пркосили и опирали се вековима људскоме напретку.

Зависност од природе гонила је човека на проналажење средства у борби с њом, и мисли које су га у овоме помогле, потекле су из обичног, свагдашњег искуства, тако да се н. пр. за оруђа, оружје, посуђе, украсе, и т. д. може одмах познати да одговарају потреби, која има корена у општем човечјем инстикту. Ну сва финија и савршенија оруђа и т. д. дело су појединаца личности. Да нам је нужно оружје да се бранимо, — то је опште човечанска потреба, али данашња репетирка за то није дело масе, већ извесне личности. Или узмимо други пример — религију. Она има корена н. пр. у каквој нејасној форми сањалиштва, али религија ниједна није без кога свога познатог оснивача, без личности дакле. Личност је овде извршила жељу и потребе масе, а индивидуално је оно, како је она извршила, какву је религију створила[3])

Исто то је и са акцијом личности у политичкој области. Она добија — не формално и видљиво — од масе као мандат, чија је њена акција у духу њезиних, масиних, потреба. Како ће она то извести — који ће моменат у врло компликованом историском задатку највише уочити, где ће и како ће развити своју енергију — све је то зависно од личности, ту се ставља на пробу њезин индивидуалитет. У границама тога мандата — расположења и потреба масе — кретање је личности слободно, ту

---

[1]) Lotze Mikrokosmos III 66.

[2]) „ „ „ „ 66.

[3]) „ „ „ „ 68

је она моћна, ту има маха за њен индивидуалитет. Ми у овоме видимо измирење оних крајњих уверења — да је личност свемоћна и да је апсолутно немоћна. Личност није свемоћна, али је моћна, као што рекосмо, у границама свога мандата. Овакво ограничење не значи немоћ, и оправданост ресигнације. Не. Слободне воље нема, али значи ли то да ту нема никакве акције, да кад гори кућа не треба је и не може се спасти, или кад обхрва болест не треба се лечити, већ оставити свуда природи, да иде природним током? Неслобода воље не значи то исто што и фатализам и бесмислицу и немоћ сваке акције. Тако је исто и са акцијом велике личности у историји.

Радећи у духу времена и потреба масе личност постаје моћна да *донекле*, у колико уноси свој лични елеменат у решавање истакнутих савремених проблема, утиче на историски живот. Али ова моћ личности није и свемоћ. Naturae non nisi parendo imperat! Ми савлађујемо природу покоравајући јој се; познајемо законе који у њој владају и користимо се њима. Ми не радимо ништа у пркос ових закона употребљујући снагу паре и развијајући електрицитет, на против баш у духу њихову. Тако нешто бива и са односом великих личности према маси Обладавши расположењем масе и радећи — макар и привидно — у духу њених потреба, она постаје моћна, као што рекосмо, у границама њенога мандата. Маса је крајњи носилац историског процеса и личност не може самовољно прекинути или дати му са свим други правац, али може успорити или ускорити његов ток.

Да резимирамо наше излагање.

Има правца у историји који држи да је личност свемоћна (— идеалистички), и други, који супротно тврди, да је апсолутно немоћна (— материјалистички). Велике — генијалне — личности одликује се необичном интензивношћу и развијеношћу интелектума и воље, моћи генералисања, те отуд тежња ка универзалному, општему. Интелектуална природа није наследна у строгом смислу закона; она се развија под утицајем средина, које одређују правац њене енергије и дају штофа за прерађи-

вање -- за идеје. Историски моменат и друштвене чињенице постављају границе могућности акцији великих личности, они је помажу или одмажу. Велики историски моменти нађу и велике људе. Однос између великих личности и масе има сличности са сугестијом. Маса даје мандат великим личностима да њиховом акцијом послуже потребама духа времена. Велике личности су у границама тога мандата моћне, уносећи свој лични елеменат у решавање истакнутих проблема.

Личност није свемоћна али моћна.

Драг. М. П.

БЕЛЕШКА О ВЛАСОТИНЦУ[1]

Српски чиновник упознаје своју отаџбину, свој народ и живот његов, скоро једино, на два начина: или кад се премешта, или кад врши какву дужност ван места у ком обитава. Нарочита путовања ради проучавања народа и отаџбине ретко му и на ум падају, јер то сопствена средства тешко допуштају, а нарочитих средстава тога ради нема.

И онај, ко је рад да вршећи какав званични посао у отаџбини, о њој што и разбере, принуђен је да закида од свога одмора, да би могао што сазнати, прибележити и казати ономе, кога случај или никако, или тешко доводи у прилике, да што о својој земљи и народу сазна.

Кад год би ми се указала прилика, да ма каквим послом прокрстарим, ма где по народу нашем, ја сам увек носио отворен бележник, закидао од одмора, и у бележник уписивао: што опазих, што чух или што осетих. Бележник ми беше вазда отворен и за оне, који беху вољни, да ми молбу испуне, и да по поруџбини у њега што унесу. На овоме нека је приложницима увек хвала, ма да им је одзив малобројан, а дар врло мали.

На тај начин унесено ми је у бележник прилично бележака и у пиротском округу, док прегледах школе у његова два среза: власотиначком и лужничком, у крајевима који су са много страна интересни, али који, на жалост, поред свег свог интереса, осташе само површно разгледани, јер време проведено у њима беше ограничено и сведено на најмању меру.

Овом приликом вадим из тих својих бележака, белешку о Власотинцу. — Не пишем монографију нити имам претензија, да израдим што исцрпно, већ само бележим оно што о Власотинцу чух и видех док бејах у њему. Колико је, толико је, мислим да није на одмет!

* * *

---

1) Из бележака по пиротском округу.

Кад се пође из Лесковца на исток, за два часа путовања на колима дивном равницом, а красним насипом, пошто се на средини пута пређе преко Мораве, стиже се у котлину, коју чине брегови, из чијих клисура долази *Власина.* У тој котлини, којом се уски пут Власинин везује са моравском равницом, на необично живописном положају лежи варошица *Власотинце.*

На широком оцедном платоу, чије крајеве пере брза Власина, окруженом са свију страна виноградима, простире се на левој страни Власининој већи, а на десној мањи део ове интересне варошице.

Она је интересна и изгледом својим и становништвом својим.

Изгледом је Власотинце интересно, јер је задржало стари облик, који и за време Турака имађаше. Све друге вароши, што их придружисмо домовини, изменише свој облик, приближивши га облику, што га имају и друге вароши у Србији, а Власотинце оста исто, саро Власотинце са лавиринтом кривих, уских улица неравнога пода, ниским дућанима и ћепенцима, склоњеним кућама, које су ограђене високим слабим зидом, иза кога се често налази најпре *дишер-авлија* — спољна авлија — у којој су: кошеви, кола, стока и други домазлук, *арем-авлија*, где је кућа, и поред куће дивна башта испуњена красним цвећем и османлуцима

Неколико кафана по плану, нешто незнатно нових дућана и кућа, сва је измена

И становник се Власотинца одликује од становника других места. Он је задржао своју стару ношњу и стари начин живота

Нешто чиновника и по неки прерушени, али само оделом, Власотинчанин, то је промена; остало је све по старом.

Средину вароши захвата пространа пијаца, која је и пре ослобођења била толика. Око пијаце је нешто нових грађевина, а около тога све је старинско.

У овоме идилскоме месту, где живот вредног житеља тече: тихо, без шума и једнолико, где те сваки грађанин дочекује насмејана лица, без извештачених манира, провео сам четири и по дана.

Кад би човек имао времена, да подвргне анализи и душу, и срце, и дела, и жеље ових људи, мало би нашао од онога, што је свакидање, овде би нашао, чини ми се, највише онога, што је у нас необично, што је стајаће.

Колико сам за ово кратко време запазио становник је Власотинца необичан био у прошлости, па је необичан и сад. У прошлости беше непрестани борац за своја права, који у свакој прилици, без дугога размишљања, улагаше свој протест за погаженим правом, и тежаше да га васпостави. У садашњости се озбиљно носи својом дужношћу. Он осећа да је слободан, и своју слободу цени; и ако ти то не казује, на лицу му читаш. Власотинчанин је поштен, предусретљив, љубазан, насмејан, а опет озбиљан и пажљив.

Власотинчанин са грозом помиње време турскога господства. Он Турке и сад мрзи оном истом жестином, којом их мржаше онда, кад под њима беше, ма да у Власотинцу никад нису седели Турци као грађани, ма да тамо ниједне џамије не беше, са које би оџа позивао верне на молитву, а Србе у раздражење доводио. До ослобођења у Власотинцу је становао свега један царинар, један писар, један буљубаша са седам пандура. Али су Власотинчани чудноват сој. Њих су тиштале патње српске, и томе своме осећању умели су одушке давати.

Сваки се скоро Власотинчанин поноси, што је потомак предака, који су крвљу својом тражили права себи и своме народу, или који су на тешким мукама проводили чемерне дане у тамницама, далеких азиских покрајина турске царевине, или који су тамо и своје кости оставили.

Намера ми је, да проговорим реч две о необичним примерима њихових тежња за време док под Турцима беху. Ови су примери вредни пажње и ја их исписујем колико о њима разабрах.

Власотинчанин с поносом говори о устанцима својим за време Турака. О тима устанцима које они пљачкама називају говориће вам сваки од њих: и дете, и младић, и старац: неко заносно и песнички, неко просто и испрекидано, без везе и реда, мешајући и оно, што је туђа творевина; али сваки са поносом и одушевљењем.

Краткоћа времена не допушташе ми, да ова причања о мученичким нараштајима овога места, и о њиховим честитим напорима и мукама што забележим, али сам замолио г. Косту Стојановића председника општине и народног посланика, који ми приповедаше о догађајима под Турцима и о уделу Власотинчана у њима, да ми то прибележи. Он је то учинио с оном истом готовошћу, са каквом се машаху оружја његови преци и суграђани, да даду маха своме незадовољству онда, кад се надаху да ће тиме себи створити боље дане. Нека му је искрена хвала, што ми даде могућности, да учиним овај помен.

Први власотиначки устанак био је око Ђурђева дана 1809. године.

Тада је дошао у Власотинце *Илија Стреља* из Градишта више Власотинца[1]), *Станоје Кала* и *Сава Дедобарац* из Дедине Баре. Они позову Власотинчане на оружје против Турака, рекавши им, да је српска вој-

1) Стреља је раније био од Турака утекао у Србију, војевао против њих и изишао на глас, и већ се прочуо као „лесковачки војвода". — Кад се српска војска 1809. год. примакла Нишу, Стреља пређе Нишаву и Заплање и дође у Власотинце. Уз њега пристану и околна села, и тако се овде почне устанак (М. Ђ. Милићевић. „Краљевина Србија", стр. 116.). — У „Поменику знаменитих људи у српског народа новога времена" од М. Ђ. Милићевића страна 609.—702, има биографија Илије Стреље, где се казује и како је Стреља дошао да побуни Власотинце и затвори Просечницу.

ска заузела Ниш, и да ће скоро допрети и до Власотинца. На такав позив устану листом Власотинчани, и лате се оружја, те их се преко 400 са Савом Дедобарцем крене у Грделички Дервен — Просечницу. Кад тамо стигну сместе се у Дедобарском Хану, да ту Турке дочекају и пролаз им спрече.

Баш у то време пошли су били неки лесковачки Турци се фамили јама у Врање. Срби их дочекају и све их потуку.

Међу тим изненада удари из Врања турска војска са топовима и другим оружјем. У Дервену се отпочне жестока борба Турци топовима разруше зидине хана у коме је била муниција, која се запали, и које од тога, које од непријатељског оружја пропадну скоро сви устаници. Ту је пао и Сава Дедобарац и многи одлични људи из Власотинца.

Кад је за ово чуо Илија Стреља, који се бавио у Власотинцу око даљега подизања народа, сам самцит побегне.[1])

Одмах за овим нагрну Турци на Власотинце, и што год су могли ухватити потуку и поробе, а варош опљачкају, и за тим спале.

Што је од народа могло побећи побегне у збегове у планине, али и тамо велики део од глади испропада.

После кратког времена паша нађе четворицу Власотинчана и нареди им да оду у планине, и да закажу народу, да га је цар помиловао и опростио му. Народ послуша и врати се на згариште свога домишта, где начини колибе у којима је дуго становао док није мало к себи дошао.

Други устанак Власотинчана био је, по белешкама г. Косте Стојановића 10. априла 1839. године.

1) М. Ђ. Милићевић у „Краљевини Србији", страна 116., а са неколико речи опширније у „Поменику знаменитих људи" страна 700· и 701., овако казује о Стрељи после пораза на Дервену:

„Чувши за ту несрећу, Стреља само викне:

„— Хаткињу!

„Власотинчани га опколе, и навале на њега питањима и прекорима:

„— Ша би? Како би? Шта учини од нас, од Бога да нађеш? Гурну ни угарак у куће, па сад бежиш?

„Стреља пуши, ћути, ни у кога не гледа. Изведоше му бедевију. Он уста, прекрсти се, баци јој се у седло, па одбивши облак густа дима, проговори:

„— Власотинчани! ја Просечнице не заптих, дружину изгубих, ваше куће сагорех, и вас поробих. — Сад идем да све то платим главом. Али, Власотинчани! Наш ће траг остати: њега керови не могу олизати. По нашем трагу доћи ће други, доћи ће трећи, доћи ће четврти... Добар је Бог... Што не могосмо ми — моћи ће неки... Који ће то бити? Када ће доћи? Ја не знам; али да ће доћи, тако знам као што вас гледам...

„То изговори, хаткињу ободе, и као муња одлете ка Каменици, к српској војсци! Али камен да је нађе! Место јуначке српске војске, која се спремала, да отме Ниш, Стреља виде страхотну грађу за — Ћеле-Кулу!"

Станко Бојаџија, *Цона Видосављевић* и *Цона Вучић*, сва тројица из Власотинца подигли су тада народ из Власотинца и околине на оружје против Турака, и ставили су се на чело побуњеника. Побуњенике поделе на двоје: једно одељење отиде да заузме Грделички Дервен и да спречи долазак Турака из Врања, а друго отиде ка Лесковцу, јер су вођи били уговорили са Србима Лесковчанима, да и они устану.

Међу тим власотиначки господар Латиф-бег, чим је опазио покрет народни побегне у Лесковац, и каже Турцима у Лесковцу, шта се спрема.

Лесковчани Турци стану се припремати: спрече устанак Лесковчана и пођу на већ побуњене Власотинчане.

Скупљени Турци из Лесковца и околине ударе прво на Грделички Дервен. Срби не могоше борбе издржати, а победиоци за тим ударе на Власотинце и разбију побуњенике.

Народ са фамилијама побегне у планине. Осморица Срба буду ухваћени и убијени, три жене буду у ропство одведене, све што се могло однети буде опљачкано, а варош и побуњена села буду спаљена.

После овога се настави гоњење устаника.

Један је сукоб био код села Црне Баре, где су се побуњеници храбро држали. Борба је била очајна, много Турака изгине, али Срби буду разбијени. Ту падне и један од вођа побуњеника, те му је и сад тело код Црне Баре поред пута. Остали вођи напусте своје породице и побегну у Србију где су много година провели. Фамилија Станка Бојаџије буде отерана у Једрене, и тамо је дуго била, док је цар није помиловао, те дошла у Власотинце.

На скоро после овога цар је издао ферман паши лесковачкоме, којим се саопштава разбеглом народу, да га је помиловао. Ферманом се наређује, да се сва раја слободно врати и слободно живи.

И тако се народ врати своме горелишту.

Чим се народ врати, паша му пошље 200 кола хлеба да се привремено захрани, док се за зиму не припреми.

Виногради око Власотинца били су те године толико родили, и ако су били неурађени, да би се род мучно могао сипати и да су судови били сачувани, а овако народ је морао све грожђе сипати у рупе, које су тога ради биле ископане.

На белешку г. К. Стојановића имало би се приметити то да није овај устанак био 1839. године, јер се зна позитивно да је био 1841. г.

У Ристе Даскаловића из Власотинца, видео сам један требник, који је некад био својина попа Симона Поп-Стефановића. Овај поп Симон био је учасник у устанку, који подиже Стојан Бојаџија. Пошто је устанак пропао, поп Симон бежећи стигне збег у коме је био и Стојан Даскал, учитељ из Власотинца, па му поменути требник поклони говорећи: „Стојане, ево ти овај требник, ја ћу погинути, а ти ћеш се онда запопити, па ће ти требати, узми га, служи се, само те молим да ме у проскоми-

дији помињеш." — Стојан прими требник и на првоме листу запише ово: На 1840. требнікъ поклонія попъ Симонъ Стоянѕ Даскалѕ. Диже се светъ н: 1840. м.-ца апрілія денъ 5.

Риста Даскаловић, у кога се нашао овај требник, казује да је у запису на оба места првобитно била записана година 1841. Синовац Стојана Даскала дâ овај требник неком попу на Власини, да се њиме служи, а овај из казивања неких људи сазна да је буна била 1840. године, па првобитне године избрише и поправи на 1841. Овај се поправак и распознаје.

На овоме месту хоћу да изнесем још неке податке, који се тичу покрета српског народа у години 1841. кад је већ говор о томе догађају, и кад је власотиначки устанак само део тога покрета народног.

М. Ђ. Милићевић у „Краљевини Србији (страна 36.—51.) забележио је податке, који се односе на рад српскога народа у старом нишком округу, не би ли се тај крај присајединио ослобођеној Србији, којој 1834. год. би повучена граница тако, да Ниш са околином оста Турској.

„Нишевљане, вели Милићевић, то силно заболе.

„Много пута на разне начине, молише они кнеза Милоша да их избави из турских руку. Кнез при свој доброј вољи својој није могао избавити их."

За овим Милићевић износи документе, који илуструју тежњу народну од 1834.—1841. године и рад кнеза Милоша, док најзад „злочеста турска управа и народна силна жеља спојити се са Србијом" не учинише те године 1841. букну у нишкој околини права буна на Турке.

„Устанике у Заплању предводио је неки *Никола Срндаковић*[1]) из Горњег Душника; Нишаву је дигао *Милоје Јовановић* из Каменице; Власотинце — *Станко Антоновић*[2]) *Бојаџија* и *Цека Вучковић* из Власотинаца, а Лесковчане — *Коца Мужџија* из Лесковца, и *Поп Ђорђе* из Пољанице" (Краљ. Србија стр. 49.).

У напомени на истој страни побраја Милићевић имена још неких људи из овога устанка, и међу овима и *Стојана Чавдара* из Крчмира (треба Крчимира). О овоме Стојану Чавдару види „Браство VI. стр. 294. до 306. где му је написана биографија од Свет. М. Марића учитеља и где се између осталога вели: „Душа заплањских устаника били су *Стојан Чавдар* и *Никола Срндак*" (стр. 296.).

---

1) Овог Николу обично називају *Срндак*, а не Срндаковић. Овако сам и сам слушао у Заплању, а види и „Браство" VI стр. 296.

2) На стр. 117 „Краљевине Србије" презива Милићевић овог Станка — Атанасковић.

О покрету нишкога краја казивао ми је Неша Качамаковић, трговац из Алексинца, који је родом из Каменице, ово:

„Пребегао сам у Србију онда, кад је горела Каменица. То је било 1841. године. Мени је тада могло бити око 20 година, а већ сам носио оружје.

„У Каменици је тада живео неки Милоје (презимена се не сећа.) Бавио се трговином, и не знам што Турци су га звали *Капетан Милоје*[1]). Носио се Турски, врло богато. Јахао је увек на хату. Два момка јахала би пред њим, а два за њим.

„Тај Милоје био је са мојим оцем Николом Качамаком ортак у трговини.

„Још пре тога био је у договору са кнезом Милошем, да дигне народ на Турке.

„Године 1841. баш око Ускрса, диже се буна;

„Мој је отац тада био опасно болестан.

„Паша нишки видећи да се народ комеша, поче слати људе Милоју, да питају шта је то. Милоје место да им одговара, затвори их у кулу.

„Долази Милоје те ми обилази оца, па му то прича. Отац му каже да греши што тако чини, већ треба да шаље место једног пет својих људи, који ће Турке разуверавати о његовом знању за покрет, да би себе сачувао за боље прилике. Милоје је тада одговарао. „„Себе не жалим, а боље прилике не тражим!“

Најпосле Турци ударе од Ниша. Народ остави села па стане бежати право српској граници. Мој је отац онако болестан јахао, а ми смо га придржавали и тако спасли.

„Кад се Турци примакоше, народ развали плот, па пређе на српску страну. Турци покушају, да и сами пређу границу и пођу на народ, тражећи своју рају, али им српски буљубаша одговори: „„Ваша је раја тамо овамо нема раје, овамо је слободни народ српски.“

„Турци се врате, запале Каменицу, која сва изгори.

„Милоје није хтео бежати, већ оста у Каменици затворивши се у кули, па је кроз мазгале пуцао на Турке, док га једно турско зрно није кроз мазгалу згодило.

„Пре но што је по Милоја настала опасност, један од рођака му беше му довео хата, да па њему умакне. Ну Милоје не хте бежати, да му народ не би приговарао, већ погибе.

„Доцније су Турци одобрили народу, да се врати, да обере берићете и да поново гради левине.“

---

1) Чуо сам да то капетанско звање значи у Турака и исмевање. За отреситије Србе веле да су говорили: „Ђаур-капетан“, „Срб.-капетан“.

Од других сам сазнао, а и сам сам се уверио да се породица Милојева из Каменице преселила у Соко Бању, где је и сад. Милојев син Марко удавио се у Бањи, у шопору купајући се.

Сазнао сам да се у цркви горње-матевачкој налази некакав „Пентакостар“, на коме има запис, који се односи на *Милојеву буну*. Тога ради замолио сам свога сродника Јована Стојановића учитеља хумског да ми тај пентакостар набави, да бих видео запис. Не знам што, тек ми Јован не могаше књигу послати, већ је био добар, те је цео запис преписао. И тај прилог исписујем овде онако како га је Јован преписао:

У неделю 15. марта 1841. године у Горнѣ Матевце претеслімімо паре одъ вілаетъ на Жікȣ Ђоріћевога і на Ігȣ Шіћерковога і на Ранђела Єлічіћевога за подізанѣ вілаетъ. Пріімаше паре осамнаесъ іладе дȣката і тріесъ іѧде цванціка і нетнаесъ іѧде рȣблѣ. Све теѧ паре осташе ȣ Жікȣ, ȣ Ігȣ, ȣ Ранђела непотрошене за вілаетскȣ послȣ.

У неделю томінȣ, 5. апріла 1841. годіне подігомо се, а ȣ сȣботȣ 11. апріла Кȣтінȣ разбіше Тȣрці, а ȣ неделю 12. апріла Матевці і Каменіцȣ Турци разбіше і такоі теѧ паре осташе ȣ Жікȣ, ȣ Ігȣ, ȣ Ранђела непотрошене на пріманѣ паре.

Сведоці: Станко Боѧџіѧ ізъ Власотинці, Стоѧнъ Чавдаръ ізъ Кръчіміръ Мілоѧ Чорбаџіѧ ізъ Каменіцȣъ. Стѧнъ Чȣчилъ ізъ Каменіцȣ, Здравко Гȣлівреќа ізъ Каменіцȣ Нікола Сръндакъ ізъ Дȣшнікъ, Нікола Каплаpъ ізъ Горнѣ Матевце, Цаѧ Боінъ, Стоѧнъ Піцандра, Ђоръ Голȣб. Іванъ Міѧ, Долнѣ Матевце, Благоѧ Железаръ. Ђурђанъ ізъ Паліграці. Сімонъ ізъ Кравѣ, Стеванъ Мандарацъ. Коста Чавка ізъ Нішъ, Здравко Паліȣла ізъ Нішъ, Нікола Саатчія. Спаса ізъ Дръжевці. Марко ȣчителъ дръжевачкі. Міліѧ ізъ Габровацъ. Цека Качаръ ізъ Кȣновіцȣ. Цветко Маностірацъ, Ђока ізъ Церѣ. Цветко ізъ Оревацъ. Іванъ із Врело, Петар Големі Іесеновікъ, Пеша ізъ Малче, Петар із Умъ, Неша ізъ Кнесело.

Овіѧ сведоці заклеше се ȣ манастіръ Горнѣ матевачкі, ȣ Светі Іованъ закле і попа Іованъ горнѣ-матевачкі і попа Янко каменічкі.

Сад настаје један став који ми је нејасан, и за који би ваљало загледати у оригинал, да се види да није уметак: „И Судьвскѣ. Капетан тад пита Жику Ђорнћевога за тея паре, куде су. Он каза: Закопамо и у подрумъ, кад видомо гори Кутина. — Подписа и сви Марко Поповић учителъ држевачки, у 26. априла 1841. годіне у Судьвскѣ у Контроманацъ 6 подьписани.“

Рукопис даље гласи:

У 16. априла 1845. годіне доіде ȣ Матевці Станко Боѧџіѧ ізъ Власотінці і Стоѧнъ Чавдаръ ізъ Кръчіміръ і нарекоше се за ракію да кȣпе і погодіше ракію ȣ Кітȣ Бабінога, па зовнуше Стевана Павловога Мандарца і Стоѧна Піцандру і Ђоръ Голȣба і Благоѧ Железара, па отідоше код Ігȣ Шіћерковога і кодъ Жікȣ Ђоріћевога і кодъ Ранћела Єлічіћа. Тада проведу разговоръ за онеѧ паре народне, що сȣ остале ȣ Жікȣ, ȣ Ігȣ, ȣ Ранћела, і поіска Станко одъ Жікȣ і рече: „Брат Жико, опаі ос-

тава, що остаде кодъ вас троицѹ, да ю дате нама да ю пренесемо ѹ Србію, ѹ Срьбскѹ народнѹ касѹ, зашто сѹ і тоѧ народне паре, да і оставімо кодъ кнѧза, да і он чѹва, і онъ ће да отпралѧ путъ за насъ, да не останемо овакоі за век тѹрскі робові.“ А кадъ чѹше тіѧ речі а оні се обрънѹше, па імъ рекоше: „Какве паре одъ насъ тражіте? Заръ малко еданъ пѹтъ народъ опленісте і ѹпропастісте, па і сагъ оћете тоѧ да работіте? Знате лі ако отідемо кодъ пашѹ що ће да бѹде одъ сві васъ?“

Станко пређѹта, докле Жіка і Іга изговоріше, па поче Станко говоріти Жіке і Іге: „А браћо моѧ, лоше лі е тоѧ що ѧ вамъ говорімъ? Не лі е тоѧ за васъ народъ добро, кадъ сасъ теѧ паре такоі ѹчинімо і ѹрадимо? Неће лі се наіде кадъ годъ за насъ іли за наші сінові за спомоћъ? Овоѧ оваком неће да остане на овѹѧ рѹкѹ, ако не може сагъ, а кадъ годъ ће да бѹде.“ „А Жіка па се обрну на Станка, і рече мѹ: „Іді одотле, пропасникѹ, немоі да мі кѹћѹ загѹбішъ, како що сі мі пре загѹбілъ!“

І такоі сі сві отідоше ізъ Жікіну собѹ. І такоі мало време проіде, отіде Жіка і Іга ѹ сераі, да кажѹ на Садіка, а Садікъ і одведе код пашѹ: Жікѹ і Игѹ, і оні казаше на пашѹ за Станка і за Стоѧна, где сѹ дооділи ѹ Матевце. І паша одма испраті Садіка і Адема ѹ Матевце Горнѣ і ѹ Жікѹ, те ѹватіше Благою, Стевана, Іованчѹ, Мілоша, а Піцандра і Голѹб ѹтекоше. Доказа ім Петар Саралім.

Кадъ годъ заузне Србиѧ Горнѣ Матевце, да е свакомѹ на знанѣ, коі зна да прочіта оваі запісъ ѹ пендікостаръ що е записан, аманетъ і да се каже на сѹдъ сръбски й да се йзстраже онеѧ паре одъ онеі ваміліе що сѹ записане по імена.

После Тѹрці откараше Станка Боѧцію у Стамболъ за овѹі работѹ кадъ і опътѹжі Жіка Ћоріћъ, і Іга Шіћерко. И такой да е свакомѹ на знанѣ, й да нес просто коі знае па не каже оваі пропіс що ѹ нѣга гласй,

---

Године 1860. покушали су Власотинчани такође да се од Турака ослободе.

О овоме устанку забележио ми је г. Коста Стојановић ово:

Мој стриц *Ђока Стојилковић, поп Станоје Јанковић* и Ранђел Горуновић, сви из Власотинца, здоговорили су се тада да подигну народ на Турке. Да би били и од Србије потпомогнути намисле јавити кнезу Милошу за зла која им се чине. Напишу му жалбу, у којој изложе многе зулуме: убиства, одвођење и силовање женскиња, турчење и т. д.

Пошто су све изложили, испотписују се на жалби, пробуше један штап као свиралу, и у штапу сместе жалбу, штап одозго затворе да се не познаје. Извесни људи под изговором да ће у печалбу, узму штап са жалбом и дођу у Србију, служећи се оним штапом као и обичним штапом од потребе. Овако су молбу пренели да је Турци не би могли наћи баш и кад би их претресли.

Кад је кнез Милош примио жалбу Власотинчана и видео шта је у њој, пошље је цару у Стамбол, с молбом, да закрати Турцима насиље.

Пошто цар прими жалбу пошље Садразама, коме даде неограничену власт, да ствар испита, и да неправде казни и сузбије.

Чим Садразам дође у Ниш, одмах позове оне људе, који су били на жалби потписани, да пред њим докажу зулуме и неправде. Потписници намисле да и сад, кад је Садразам ту, приреде једно дело које би га још више уверило о неправдама, које се народу чине, те удесе једно убиство. Нађу неколицину Срба и то: Јову Петровића, Петра Ђуркића, Петра Динкића, Милоша Шелића и Петра Планинца, све из Власотинца и наговоре их да убију неког Крсту из села Ломнице, који је дотле шпијунирао Србе и издавао их Турцима, подводио им српске девојке и т. д. па да се кривица за ово убиство баци на зулумћаре Турке. Петар Планинац и Петар Динкић нападну на Крсту и ножевима га исеку, а они који су за ово убиство знали стану јадиковати, како им арамије Турци убише најбољег човека, како је то грех и т д. само да би Садразаму ствар што горе представили. — Ну Садразам нареди строгу истрагу, убице буду похватане па на суду и кривицу признаду, и приређиваче целе ствари: Ђоку Стојилковића, попа Станоја и Ранђела Горуновића издаду, позвавши се и на сведока Хаџи Стаменка Ванчића из Власотинца, коме је Садразам обећао, да ће га пустити кући и дати му награду, ако праву истину каже, те овај све призна. И тако Садразам сазна, да су она тројица коловође, да су платили људе да они Крсту посеку, с намером, да Турке пред пашом окаљају и т. д.

Кад је Хаџија све ово овако посведочио, онда му паша рекне: „Е синко, кад ти то све тако лепо умеш казивати, и ти си њихов друг, па ћеш и ти с њима на вешала.“

И тако коловође: Ђока Стојилковић, поп Станоје и Ранђел Горуновић, заједно са Хаџи Стаменком Валчићем буду обешени 1. септембра 1860. године.

Петар Планинац и Петар Динкић буду посечени

Поред ових буду осуђени на смрт: Миљко Видосављевић и Петко Цуца, ну буду од смрти помиловани и отерани на робију.

Јова Петровић побегне у Србију.

Петар Ђуркић и Милош Шелић отерани су у Анадол на по двадесет година робије.

Поред ових осуђени су на робију: Стојан Буђа, Мита Вујић, Цветко Куцула, Хаџи Анђелко, Хаџи Коца и три сељака из Орашја. — Стојан Буђа, Милош Шелић и она тројица из Орашја тамо су и помрли, а остали су се вратили кућама, али са великом материјалном штетом.

Тако је свршен и овај покушај Власотинчана, који је познат под именом *Садразамска Иљачка* или *Садразамско Време.*

О ослобођењу Власотинца прича К. Стојановић ово:

У почетку зиме 1877. год. чули смо за велику борбу између Русије и Турске. — Турци су са породицама; из Видина, Лом-Паланке, Софије, Пирота и других места бежали преко Власотинца за Врање и даље.

Видећи да су Турци у незгоди, и да и српска војска напредује, ми Власотинчани устанемо на оружје 10. децембра. — Турски чиновници, који су у Власотинцу становали одмах побегну у Врање.

11. децембра заробисмо 180 Турака и узесмо им оружје. — Тог истог дана дође и *Коле Рашић*, и све нас наоружане нађе. Колу са друговима одредимо стан у кући пок. Стојилка Борнодолца.

Око вароши смо били поставили страже, које нам јавише да Турци долазе.

Кад Коле чу за долазак Турака, одмах са друговима седне на коња и побегне из Власотинца. Власотинчани пак, међу којима сам и сам био изађу пред Турке, покоре их, отму им оружје и мунициjу и похапсе оне које похваташе.

12. децембра опет смо имали борбу са Турцима код *Орашачког Моста* и победили смо их.

14. децембра борили смо се код *Козарачке Чуке* са редовном војском турском, где одржасмо исту победу. Заробили смо 26 низама, одузели смо им оружје и мунициjу и повезане их дотерасмо у Власотинце.

16. децембра борили смо се на *Косовици*, више Грделице. И ту смо одржали победу.

19. децембра, био је по нас опак дан. Договорили смо се били са Лесковчанима — устаницима, да пођу од Ораовице и да ударе на Грделицу, а ми да ударимо од Косовице и да Турке победимо. Ну Лесковчани нас издадоше.

19. децембар беше у понедеоник. Ја сам био четовођа власотиначки пођем са народом и ударим на Турке. Борба је трајала од јутра па до два часа по подне. Лесковчана нема, па нема! Ми се тукосмо сами док беше муниције. Кад нам муниције неста Турци нас разбише. Њих је било преко 4000, а нас свега 1200 устаника, од којих је само 400 имало пушака, а остали су били наоружани моткама, секирама, јатаганима и т. д.

У овој борби пало је на нашој страни 49 мртвих и обашка рањених. Између осталих тога је дана погинуо мој отац Стојан Стојилковић и рођени му брат, мој стриц Јова Стојилковић.

Мој отац и брат му Јова овако су говорили народу дижући га против Турака:

— Устанимо са свима синовима својим, јер ће народ само тако поћи, ако и нас пред собом види. Устанимо, да довршимо оно, за што је наш покојни рођени брат Ђока Стојилковић на нишким вешалима, пред Садразамом, мученички душу испустио! Напред, браћо, за слободу устајемо:

Они изгибоше на Косовици, а ми њихов посао настависмо.

Како смо 19. били разбијени, ми се 20. децембра повукосмо натраг, али се груписасмо изнад Орајша, код брда *Врапчи Рид*. Ту се ушанчисмо и чекасмо Турке.

20. и 21. децембра само смо стражарили, а борбе није било.

Покојни Стојилко Борнодолац сазнавши да је у Пироту српска војска, одмах одјури тамо да моли за помоћ. Пок. Ђура Хорватовић пошље нам у помоћ Јову Поповића потпуковника са једном батеријом топова и једним батаљоном војске, који 22. децембра у вече стиже у Власотинце, а сутра дан дође нама на логориште.

Кад се са српском војском смешасмо и још шанчева ископасмо, онда 24. децембра пођосмо на Турке. Борба је трајала од јутра до подне. Али нас турска војска врати натраг до логоришта. У мало овде и топове не изгубисмо. — Овде изгубисмо 76 војника, а било је и 52 рањеника.

Овога дана дигли смо и однели тела пок. ми оца и стрица, али без глава. Главе су им Турци однели, па их на Грделичкоме Мосту на коље набили, да њима грделичку рају плаше, да се не диже.

После овога само смо чували позиције и чекали.

Кад паде Ниш нашој се војсци придружи и друга војска. Дошао је Ђока Влајковић и са Турцима се на Грделици сврши као што се већ зна...

*

Такви су Власотинчани у прошлости. Они су такви и сад. Изгледа као да би сваки за голи нож ухватио.

Кад сам из Власотинца полазио многи су ме испраћали. Били смо сви на коњима. Тада сам видео старца што погурено иде, али је на коњу витез, који тражи да се са нама младима утркује... Бакрачлија сева, кљусе напреже последњу снагу и јури, а старац подигао обе руке у вис; у једној овлаш држи дизгин, а у другој подигао дебели бели дреновак којим се подупире кад корача. Ваздух му раширио пешеве од гуњчета, те им се постава црвени, а пуни кожни бисаги клопкарају и бију коња по сапима... Поносно старац у седлу седи, сече ваздух, јури мимо нас и старачким гласом пева. — Слика вредна кичице... Млађи за старцем јуре и не дају се. Пете ударају коње по трбусима, а кљусад брекће и јури.

Гледајући Власотинчане човеку се чини да добива крила, и да сам постаје јунак...

О Божићу 1896. године
Алексинац.

Тих. Р. Ђорђевић

ВАСПИТАЧЕВЕ ЗАБЕЛЕШКЕ

САОПШТАВА ИХ И НАМЕЊУЈЕ РОДИТЕЉИМА

СРЕТЕН

7.

Опасно залагивање.

Мали Влада беше само повећи несташко, иначе је био добро дете; али, његови родитељи нису били добри васпитачи.

Кад год би мала Влада у своме несташтву пао и туцнуо главицом о какав камен, па стао запевати, мати би његова дојурила сва престрављена, чучнула би поред њега и питала би га уздрхталим гласом, шта је било. Кад би дознала шта му је и уверила се да нема опасности, главна, јој је брига била утишати овог малог несташка да не плаче, „да се не кида“, те да му не би шкодило. Како јој је једина брига била да дете што пре престане плакати, није много бирала средства за утишавање — а, право да кажемо, није ни умела чинити избора у томе. Уместо да упозори дете на његову непажњу обично је она тада стала бацати кривицу на камен, на који се оно спотакло, или о који се ударило, грдила би тај камен и тукла га.

— Чекај ти, гадни камену! — говорила је она. Ти, што си мога Владицу оборио, да дете разбије главу!... Је ли, сине, јеси ли се на овај камен спотакао?

— На тај, на тај! — одговарало је дете кроз плач, и показивало камен о који је запело ногом те пало.

— Овај, је ли? Чекај ти, сине, сад ћу ја њега научити памети, па да он не дира други пут моје дете ни криво ни дужно!... А!... А!...

И мати је доносила дрво и тукла камен. Уз то је још често додавала, само да би дечју пажњу одвратила што више од догађаја и бола:

— Је ли, сине? Је л' да ти ниси ништа учинио камену, он те закачио за ногу те си пао?

— Јесте... Нисам ништа... гласио је неодређен и развучен одговор детињи.

— Неваљалац један!... А!.. А!...

Кад се дете поново спремало да удари у запевку, отпочињала је иста процедура и са оним каменом о који је дете туцнуло главом. Мати је тукла камен и руком, без дрвета, а по том се претварала као да је и њу повредио тај зликовац камен, па је на разне комичне начине искашивала своју уображену љутњу на камен. То је тако трајало све дотле, док се дете није умирило, или чак док није стало и да се смеје.

Матери је у овом начину васпитавања ревносно помагао и отац дететов.

Кад је овај мали несташко пентрајући се по столицама пао и стао плакати, прискакао би му отац у помоћ, стао грдити столицу, додавао би детету прут и учио га како да бије ту неваљалицу столицу. Дете је тукло столицу и престајало плакати, а отац је био срећан, што је тако лако залагало дете.

Кад год би мати умивала Владу по лицу, никад није прошло без плача. Уместо да је она тада сломила његово јогунство, рекав му уз то да се и он мора умивати као и сви остали, уместо да га је упозорила на то да више пази на чистоту па ће ређе бити умиван — уместо свега тога мати је Владу често залагивала тиме, што је за прљавштину његову бацала кривицу на сиротог Рундова.

— Гле, ти, молим те, — говорила је она — како је оно кучиште опет испрљало по лицу мога Владу!... Али, чекај, добиће он већ за то!...

Тада је мали Влада погледао кроз сузе на Рундова, па чим га је мати обрисала и пустила, тражио је штап и отпочињао хајку за псом.

Другом приликом неумешна ова васпитачица бацала је кривицу за извесну непријатност свог детета на мацу, трећом приликом на коку, и тако редом. И увек по том следовало је гоњење уображенога кривца и бој.

На тај начин је мало по мало навикаван Влада, прво, никад да не сматра себе за кривца својим недаћама, а друго чим му се деси што год непријатно, да искали своју зловољу ма на чему, што му се деси у близини.

Пошто је служавка најчешће бивала уза њ, она је сирота, највише и патила од његове срџбе. Њу је он најчешће тукао, гребао и уједао. Његова мати то је често гледала, али, по свом плиткоумљу, није у томе налазила ничега злога. Шта више, кад је дете једном приликом служавку јаче загребло по лицу, а она га за то без размишљања пљеснула мало по руци, начињена је у кући читава узбуна. Родитељи Владини су је изгрдили па и отерали из службе и узели другу служавку.

— Гле ти ње, молим те! — говорили су они. Шта јој је сад наспело, да бије дете! Зар не види да је дете мало, па не зна. Боји се, ваља да, да јој Владини ноктићи не нагрде дебелу сељачку кожмудру!...

Домаће васпитање овога детета вршено је непрестано у овом правцу. Учитељ је имао с њиме доста посла, али без успеха. О каквим злим по-

следицама од овакога домаћег васпитавања нису Владини родитељи били у стању ни слутити.

Али, кад од Владе постаде Владимир, не само родитељи но и цела околина његова патила је од зле нарави овога пустахије. Био је пуст и својевољан као нико, а никада није признавао своје кривице. Због својих неуспеха, услед своје личне кривице, насртао је он на свакога с ким је је у том послу имао какова односа, и то некад само грубим речима, а некад и песницама и чим је стигао. Своје родитеље грдио је најодвратнијим речима, па их је више пута и тукао. А кад му ни тога није било доста, разбијао је по кући посуђе, крхао столице и ломио столове.

Колико је и колико непријатности морао доживети и он и његови родитељи и његови ближњи, а све са оне његове зле навике, коју је стекао услед погрешног васпитања! Најзад је био познат под општим именом „Луди Влајко“.

*

Родитељи! Колико ли овде црте Влајковога васпитања има у вашем васпитачком послу? Нимало! Онда благо вама и вашој деци! Мало? И то мало је опасно! Ма колико да је овога, знајте, да то неће остати без сразмерног дела утицаја на нарав вашег мезимчета. Овда, онда, тај ће зао васпитни утицај ипак избијати на површину, било у једном или у другом облику, те ће с времена на време загорчавати живот и њему и другима.

Избегавајте залагивање деце уопште! Залагивањем се заиста може дете тренутно забавити, али се нарав његова не може тиме никада оплеменити.

Учите децу још из малена, да за своје недаће траже узрок најпре до *себе*, па до других. С том навиком колико ће бити увиђавнији и срећнији људи!

(по Салцману)

8.

Осветољубивац

Мали Света је био једанпут отрчао на игралиште, и ту је стао терати своје несташлуке. Између осталога отпочео је да се из шале баца на другове грудвицама, шљунцима и комадима од цигаља. То је био узрок те се и другови сташе на њ бацати. И тако отпоче међусобно гађање.

Ова је шала текла неко време прилично лепо. Ретко је ко кога ударио, а и ко је био ударен прошао је без повреде.

Но, Јоца се једанпут баци тако незгодно, да удари Свету комадом цигле баш у чело и разби му главу.

Тада престаде гађање. Деца се поплашише када видеше крв и окупише се око рањеног Свете.

Јоца се беше највише уплашио, а било му је и жао свога друга. Он га с тога загрли и љубљаше га, говорећи му узбуђено:

— Ах, Свето! Нисам хтео, Бога ми! Нисам мислио да ћу те погодити. И ти си мене ударио у бутину. Ми смо се шалили... Ходи на бунар, да се оперeш; ја ћу ти посути.. Чујеш Свето? Немој казати своме оцу, молим те! Ако кажеш, чуће и мој отац, па ће ме убити. Је ли, да нећеш казати?... Обећај ми!...

Света је примио к срцу Јоцину искрену молбу, а и остали су другови доказивали, да Јоца није крив. Света је отпочео гађање... И Света је појмио, да Јоца заиста није смерао да му разбије главу, а увидео је и да је сам главни кривац, што је започео ову опасну шалу. Осем тога било му је жао и доброга Јоце, што би могао бити избивен за оно за шта није баш он главни кривац. С тога обећа да неће своме оцу ништа помињати о овом догађају.

Јест, али није било тако лако затајати догађај. Убивотина беше баш на челу, те је није било могућно сакрити. Неко време Света се, истина склањао од мајчиних и очевих очију; али кад је дошао ручак морао је и он са осталима прићи к столу и скинути капу — и отац је одмах спазио убој.

— Но, шта је то? — отпоче отац полууплашен. Теби је, како ми се чини, разбивена глава? А?... Господе Боже, па то је над самим оком! Шта си радио?!

— Пао сам, па сам се мало огребао — гласио је Светин непоуздан одговор.

— Огребао? Како огребао? Та, то је читава рупа!... Како пао? Ко зна шта се ту с тобом десило! Где си био пре ручка?

— Био сам на игралишту у црквеној порти.

— С ким си био тамо?

— Били су Пера, Стева и Јанко...

— И више нико?

— Био је и... још и Јоца.

— Добро, онда ћу испитати ту децу, шта је било с тобом. Ако дознам да си ме слагао, онда се добро држи! А, већ видим да не говориш истину... Ево, одмах ћу се обући и ићи ћу да се изветим још пре ручка — рече устајући са столице.

— Немој, оче; казаћу ти шта је било. Неко ме је ударио каменом...

— Каменом, да! То сам већ могао мислити. А ко? Ко те то удари каменом?

— Не знам. Чини ми се Јоца.

— Јоца? Да, Јоца!... То је окачењак, каквога је ретко наћи. Неваљалац један! Тако да те удари! Тако душмански!...

— Али, оче .. отпоче Света страшљиво и кроз плач. Но отац га није ни слушао, већ се окрете жени:

— Жено, жено! Да видиш, само, шта је било с овим нашим добросрећњиком!... Погледај, колика му је рупа на челу! Гледај само, тако ти Бога!... Ударио га каменом онај неваљалац, Јоца. О, о!... Само да је било за прст ниже, па би му избио око. Помисли: око! — па да остане дете ћораво целога века! А, могао га је и на место убити... Тако душмански ударити дете каменом!... Али, чекај — чекај само! Неће му више пасти на ум, да гађа моје дете каменом! Зацело не!...

Скочи, обуче горњи капут, узе Свету за руку и одјури с њим кући Јоцина оца.

Но, сувише баш није јурио. Свима познаницима, које је успут сретао, показивао је он рану на Светином челу, и грдио Јоцу, као извиканог неваљалца, и кућу Јоцина оца, у којој нема ни реда ни васпитања. Наскоро се окупи око њих повише жена, људи и деце, који загледаху убивотину, махаху главом и додаваху, да ствар не треба тако олако пропустити. Најзад сва та гомила дође пред кућу Јоцина оца.

Успут је Света променио своје мишљење о догађају и о Јоци. Он стаде Јоцу сматрати као заиста пакосног дерана, којега само није пре довољно познавао. Та толики људи, ето, одобравају његовом оцу, који тврди да је Јоца неваљалац каквога више нема! Сада му се учини, да је Јоца баш заиста удешавао да му разбије главу. И, не само да га више није жалио што ће га отац избити, већ је се стао још радовати што ће бити кажњен — он, који му је хтео око избити, па, можда, и на место убити га. —

Кад су стигли пред кућу Јоцина оца залупа Светин отац на врата, као да их је хтео разбити.

Јоцин отац погледа кроз прозор, па, кад виде гомилу људи пред својом кућом, упрепасти се и брзо отвори врата.

Али, још више се човек упрепасти, кад га Светин отац дочека најпогрднијим речима, па кад назва њега нечовеком а његову породицу изметом друштвеним, и кад му стаде претити оптужбом и затвором.

Наравно да је и Јоцин отац услед тога изгубио сваки такт. Он се стаде најпре одговарати, а одмах за тим сâм грдити и оца и сина, па најзад ишћушка обојицу из своје куће и залупи врата за њима.

Сутра-дан, тек пошто се смирио, распита се он тачно о догађају и казни свога Јоцу по заслузи.

Али, пре свега то није видео Светин отац, а, затим, и да је видео, мучно да би с тим био задовољан. С тога је он свакога дана говорио о несрећи; која у мало што се није била здесила с његовим Светом, и зарече се да ће осветити своје дете.

Што је рекао, то је и учинио. Кад је једанпут, наскоро по том, десио Јоцу на улици, ухватио га је и тако га изударао, да је дете више дана после тога било као болесно.

Осем тога Светин отац се зарече, да никоме више неће остати дужан, ко дирне његово дете а Свети заповеди да га о свему извештава, чим му ма ко нанесе какву увреду. И, као што се зарекао тако је од тада заиста и радио. Кад је само неко дете рекло Свети какву погрдну реч и он о томе известио свога оца, дизао је он читав урнебес, грдио је и то дете и његове родитеље, ишао је њиховој кући и свађао се с њима. Исто су тако пролазили и старији, који су нанели Свети какву год непријатност.

Тако је он продужио и кад је дете пошло у школу. Кад је учитељ казнио Свету за штогод, отац је његов одлазио или у школу или кући учитељевој, те је протествовао и грдио.

— Ви сте сви мучитељи, а не учитељи: ви немате ни појма о томе, колико то стаје и муке и новаца док се једно дете очува! — то су биле најблажије речи, којима је частио учитеље у таквим приликама.

Оваким начином васпитавања Света је постао оно, што је неминовно морао постати — осветољубац. Свакога, ко је с њим ма у чему дошао у опреку, сматрао је као крвног непријатеља. Кад га је ко ма чим увредио, падао је у такву ватру, да је бивао као ван себе.

— Неће ти то Светислав заборавити, док живи животом; скупо ћеш ти то мени платити, само ако да Бог те не умрем! — то су биле обичне његове претње.

И те његове претње ретко су кад остајале неизвршене, а кад се указала прилика за њино извршење, онда се светио без милосрђа.

И као младић, и, доцније, као човек, увек је имао он ма коме и ма за шта да се свети. Према некоме је то чинио језиком, према неком песницом, а према некоме тужбом општинској и полицијској власти, па и самом суду.

Ненавикнут од малена да икада тражи кривице и до себе, он је врло често тужио друге и за оно за што је он сам био крвац. А неук да умерава звоју јарост према другоме врло често је долазио у такве заплете, где су њега други тужили. На тај начин је велико имање, које му је било остало у наслеђе по очевој смрти, мало по мало све је отишло на парничне трошкове и на глобу за увреде и насртаје. И кућа му је напослетку продата, и то опет за парничне трошкове због неке веће кривице, коју је учинио из освете.

И тако је због своје осветољубивости остао без игде ичега, па и без крова над главом.

Огорчен према целом свету, и презрен од свих и свакога, завршио је најзад овај осветољубивац свој теретан живот — у казамату!

— Опак човек! Како га Бог овакога створи? — говорили су људи чешће за њим, — а нико није ни слутио, где је била клица његовом неваљалству. Ни сам његов отац, да је био жив, не би знао казати где је био почетак злу — и он би мислио, да га је Бог опакога створио.

*

Благо томе, ко је васпитан за складан живот у друштвеној заједници! Тешко ономе, ко је навикнут само на парничење и кавђење!

Осветољубље је склоност, која тиња у души и културног човека. Не даје ли се тој склоности прилике у млађано доба, да се чешће испољава, она ће закржљати; даје ли јој се, пак, хране, она може набујати у онаку страст, која ће загрозити многоме, а која ће најзад прождрети и самог онога у коме је укорењена. Доба детињства, то је доба пролећа, када клија и вата корена и коров и цвеће — и порок и врлина. Вртари, то су васпитачи, који треба неуморно а опрезно да плеве коров а да негују цвеће — да угушују порок а да гаје врлину.

Непаметним васпитавањем, па ма оно иначе било ***најбрижљивије***, може се оставити детету у наслеђе много више неспокојства и несреће, но што му се може оставити богатим завештањем спокојства и среће.

(По Салцману)

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

Ако се обазремо на све што се око нас дешава морамо рећи, да су пред нама судбоносни дани. Ти се дани стварају годинама, деценијама па и вековима. Они су огледало свију тежња, страсти и идеја пегованих од толиког времена. Они су огледало и супротности и сагласности великих са великим, малих са великима, и малих са малима.

У таквим данима, где се *појединац* једва види и где крупну реч воде само велики народи које је историјски ток догађаја стопио или здружио у огромне, велике масе, мали народи добивају снагу и вредност тек ако се спрежу, и могу постати *нешто* у догађајима и политици коју воде велики и силни.

Наши погледи данас, кад су у питању опште ствари и интереси српског народа, прелазе, не, прелећу границе наше отаџбине. Наше мисли хитро облетају све крајеве Српства. У себи дајмо рачуна шта смо могли па не урадили да сачекамо овако значајне тренутке.

Годинама су сазревали догађаји док се до овог стања дошло и док су се утврдили неки односи између великих европ. народа чији представници данас праве лепо или ружно време, ведре и облаче по разним покрајинама светским а данас нарочито у Европи.

Ти дубоки односи који одређују спољне политичке радње силама самом својом величином домашују и нас. У тим домашајима су и „свере интереса и утицаја“. У средиштима одакле се домашује находе се привлачне и одбојне тачке тих великих сила између којих се, хтели не хтели, налазимо и ми мале државице на балканском полуострву.

Можда би се више имало рећи о тим утицајима с поља кад бисмо их износили како су били упућивани још из давнине. То би била особена студија у коју улазити сада нам, на овом месту, није ни могућно. За сада се може узети, као утврђен факат, да су се, на балканском полуострву (има већ две стотине година) две велике силе европске, свака са свога гледишта, нарочито бориле противу мусломанства а то је једно *немачко-католичка Аустрија*, а друго је *славенско-православна* Русија.

И ако се не сме узети да су искључиво те две силе свеле отоманску империју на овај садашњи обим, ипак се сме толико тврдити да су оне нарочито било непосредно било посредно вршиле свој део утицаја на стање те царевине и на промену у њој.

Непосредно су утицали било у дипломацији било ратовима вођеним противу те империје.

За њихне циљеве су употребљавани хришћански народи балканског полуострва, а нарочито ми Срби као племе које је и само по себи, стално, а дуго и једино давало кад веће кад мање отпорне снаге завојевачима.

После мало више од стогодишњег сузбијања мусломанства у извесне међе, кад ратом кад дипломатским средствима, створен је био нарочито за нас Србе један повољан тренутак да покушамо своје ослобођење. Тај је тренутак лежао како у политичком положају Европе за време и после велике Француске револуције тако и у растројеном стању саме царевине. После јуначких бораба под Карађорђем и Милошем створена је васална Србија.

Овај нов елеменат у почетку овога века у првим десетинама његовим одјекивао је по целом балканском полуострву, али се одјек нај јаче јавно на далекоме југу код садање Грчке.

И ако су животу ове нове српске државе чињене велике сметње у њезину развијању, ипак је мисао, — да преко граница кнежевина има 4—5 пута толико Срба, — светлуцала по свима крајевима где Срби живе.

* *
*

Ширење и српске мисли и српске државе је један врло природан процес у овоме веку. Устанак у Херцеговини 1860. и 1875., ратовање Србије са Црном Гором у друштву 1876., ратовање Русије, Србије и Црне Горе противу турске царевине беху знаци да Срби не мисле само отрести се ропства туђинскога већ мисле ширити и мисао и државу српску.

Ако бисмо прегледали у чем су проведени векови, кроз које је пролазила европска култура и цивилизација, кроза шта су пролазили разни делови државних области, видели бисмо да је свакојако дело културе и знатан корак за њезин развитак спајање народа и то: не само по вери као некада, већ и по крви и језику. Тај процес, спајања и стапања, извршен у Енглеској и Француској, учинио је те су две земље најкултурније у Европи. То значење има и данашња Германија, то и Италија.

Овај је век уједино две велике нације Немце и Италијанце. Није, дакле, никакво чудо што се озбиљније проучавају факти који су припомогли (или одмогли) да се створи талијанско уједињење или германска империја. То је све потребно, да би знале и мале народности, као што су Југословени, Грци и Румуни, шта им ваља радити за тај велики циљ.

Кад ће се тај циљ постићи врло је тешко погађати али се нешто мора знати и нешто имати готово а то су: многе и многе припремне

радње, многе и велике жртве, многа и премнога искушења, многа и тешка искуства.

Кад се узме у обзир да су народи на балканском полуострву огледна поља за европску дипломацију и њене интересе, нек не буде чудо што балкански народи са тако скученим средствима једва по штогод коракну ка томе своме циљу, јер према њима стоје и огромна средства, и огромне силе, и велико вековно искуство, и сигурни путови којима се на њих делује да их од тога циља одвајају и местом и временом.

Али ипак као да у озбиљним трепуцима, као што су ови у којима смо сада и који су колико толико предвиђани, да ће настати, наступају трезне мисли о неопходној вези између народа на балканском полуострву, веза којом се постиже да постанемо вредност о којој велики и силни морају водити рачуна.

Видљиви знаци су тога дакле посета бугарског кнеза Фердинанда, учињена нашем Краљу, посета кнеза Српске Црне Горе на сам Видовдан у Београду, враћање тих посета које чини наш узвишени владар кнезу Бугарском у Софији и кнезу Црне Горе на Цетињу. Специјално, пак, што је правило задовољства и бугарском и српском народу то је свечана прослава при фактичком ступању трговинског уговора у живот између Бугарске и Србије.

Кад упоредите ове догађаје са догађајима рата између Грка и Турака, видећете с једне стране један прећутан миран савез, један ланац између Србије, Црне Горе и Бугарске, ланац коме је један крај на Јадранском а други на Црноме Мору, а с друге стране борбу Грчке с Турском.

Борба?! Значајно за нас и поучно.

Да је среће можда би требало да буде борбе свуде или нигде. Кад је борба нека је на целој линији а кад је мир нека се уживају плодови његови на целом полуострву. Ослобођење је балканских народа у слози свију њих. Али, на жалост, стварност нас другом учи.

Кад се Срби борише од 1804. скоро све до 1820. Грци ћутаху. Кад су се Срби 1876.—1878. борили Грци су опет ћутали, и добили — Тесалију без крви.

С једне стране ћутање, а с друге борба, и обрнуто.

Из овога би се могло извести правило да ипак има неког поретка у политици коју су овога века водили балкански народи.

Та је политика, још неучешћа последица политике које се придржавају поједине државице на балкан. полуострву у вези са политиком какве велике „пријатељске силе“.

Али шта мислите има ли за балканске народе какве политике која би, и независно од утицаја ма које силе, била увек рационална за балканске народе?

Ми мислимо да и ако је нема још сада, никада не треба престајати са мишљу да је најздравија политика да балкански народи буду за живот најпре на себе упућени, и да, регулисање тога живота захтева извесну

разумну везу у решавању свију питања и материјалне и идејалне природе, почевши од трговинских веза до расправљања најнежнијих етничких, историјских и државних питања.

У регулисавању тих односа треба тражити довољну количину здравога разума отресеног од свију заблуда у које могу лако предрасуде и ситничарске памети увести.

Треба, дакле, тај општи разум, у којем се находи историјско искуство политичког живота балканских народа употребити за покретну силу свима великим радњама и делима, којима ће се осигурати будућност и живот балканских народа, обезбедити јединство језика и осећаја мисли, неокрњени интегритет појединих народности, јединство културе и сличност установа, веза саобраћајна и трговинска и т. д. и т. д.

Тај би се разум огледао у томе што се зове савез балканских народа.

Ми се данас само можемо радовати, што по неки знаци слоге и сложног реда међ поглавицама државним у овим мутним временима дају наде на то. Нека би само срећан исход из тога био користан по све спрежнике сложнога рада, и, ми ћемо у будућност балканских народа моћи гледати мирно. За данас се може само тај пријатан факат утврдити да је словенски елеменат на балкан. полуострву у државама балканским једна *моћ* пред Европом.

Ми смо уверени да ће само време све јаче истаћи мисао о заједничким интересима балканских народа као и мисао о заједничким радњама којима ће се они штитити. Само слабо познавање ствари, заслепљено гледиште, заблуде и ситнушни рачуни могу бити препрека за зближење. Кад се код интелигентних представника балканских народа нађе више стварног познавања односа т. зв. великих сила; кад интелигентни представници буду боље упознати традицијама држава и народа европских, кад буду боље упознали узајамну везу која спаја европску материјалну културу за живот ваневропских народа, — онда ће се разумети боље и *тежње великих држава и племена* и прави интереси балканских народа.

Кад се дакле уоче и схвате најкрупније линије и путови по којима се крећу интереси великих народа и великих држава и интереси племенски онда ће, нема сумње, балкански народи похитати да направе једну сливену чврсту везу која ће фактички свима туђим елементима и са запада и с истока направити фронт довољно јак да се одбије и навала варварства с истока и грамжљивости цивилизације са запада, које, и једна и друга штете млади и нов културни живот народа на балканском полуострву.

По традицијама које има германско племе према мањим словенским народностима, по ономе што се од стране Немачке учинило противу Пољака, од стране Немаца у Аустрији противу Чеха а од стране Аустро-Угарске што се чини противу Словена и осталих немађарских народа; изгледа да је права материјална и народносна опасност отуда.

Има већ више векова како се Чеси боре с Немцима а два ће века већ бити како се словенска племена на југу аустријске царевине потискују специјалним аустријским католичким унијаћењем, и колонисацијама. које имају задатак да врше германисање. Тај напор у овоме веку прешао је и на балканско полуострво колонијама у Босни и Херцеговини заједно са ревносним заузимањем Рима за ширење католичке пропаганде, која помаже политичке смерове Аустрије.

Али има већ више од два века како је руска држава такође имала свој део утицаја на ослобођење балканских народа. У току од ова два века она је више пута пролевала крв својих синова за то ослобођење и заштиту како народних тако и интереса православља. За то време првих сто година је и аустријска држава војевала за своје нарочите рачуне а у овом веку ни један пут, али се пажљиво користила свима приликама политичким тако да већ двадесет година уводи некакав поредак у Босни и Херцеговини који представља велики терет на плећима изнурене браће српске у тим покрајинама. Нагло подизање железнице, задуживање и оптерећавање народа с једне стране. германска колонизација и пропаганда католичка с друге стране јављају се као факти који народном телу задају болове у унутарњост који су много опаснији него ли силне ампутације којег органа телесног.

Сами ти факти изнесени и с једне и с друге стране, говоре о важним односима које имају балк. народи са тим двема великим царевинама: руском и аустријском. о односима који су се развијали сталном радњом и политиком, Беча и Петрограда.

Узимајући догађаје које смо видели на балканском полуострву код слов. народа за ово кратко време можемо их у овом времену бележити са задовољством.

На овоме полуострву највећи је елеменат словенски па онда народности грчко-романског порекла који су сви источно православне вере.

Из овога факта ваља извући овај закључак да и вера и народност на балканском полуострву стоје у супротности с аустријским католицизмом и навалом германисације.

Према овоме ништа природније него да православље и народности на балканском полуострву буду једна компактна уједињена сила коју словенска Русија има дубоког разлога да на југоисток Европе штити, чува и унапређује, има дубоког разлога и да мири и стишава шовинистичке тежње: да испитује, проучава и учини свакој народности правду чиме ће само добро схватити и своје велике интересе на истоку и свој положај и у Европи и у Азији...

Ђ.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Од последњег растанка имам да вам саопштим неколике новости, што је народно позориште пружило увек жељној публици својој. Од њих су најзначајније две посете страног глумачког особља: познатог талијанског вештака, уметника светског гласа, *Салвинија* и ***чланова српског народног новосадског позоришта.*** По обећању, које је Салвини учинио, он ће на скоро, при пролазу кроз Београд, опет походити београдску позорницу, те ћемо се онда обилније уверити о свестраној спреми овог талентованог вештака. Ја зато и остављам за сада оцену о њему, и прилазим игри наших новосадских гостију, од којих су нам неки већ поодавна познати.

У првој посети њиховој приказан је лажљивога првог априла *Лаубов* **Лажни цар**, а другог и трећег, две грубе стварности, **Риђокоса** и **Сеоска лола**; једна старинска историска трагедија и две лаке ствари, мађарскога духа.

Мора се одмах рећи, да је избор веома непробран, несрећан и по малој допадљивости и слабој вредности драмској, и по неодређености и немаркантности карактера, у којима би се огледала ваљаност глумачке студије. Не идем далеко кад тврдим, да је избор мађарских комада за овакву прилику, која има права да се назове свечаном, и неподесан и непромишљен. Јер допста, мора бити нелагодно српском срцу, и мора се помутити српско осећање, када збратимљена два српска друштва, у лепој згоди, да у престоници слободне српске краљевине покажу моћ српске глуме и благотворан утецај њен, то износе у тривијалности слабих мађарских драма и у њином националном чардашу! То ваљада није учињено због тога, да се ми, тако из близа, уверимо о срдачној уживљености у мађарски живот, због чега игра испада непосредна и интимна?!

У **Лажном цару**, *Димитрија* је приказао познати ветеран уметник *г. Ружић.* Ја сам навикнут да уживам у уметничкој игри његовој, али сматрам да је ова улога сада постала неподесном за њега. Јер ма да г. *Ружић* још задржава гипкост и лакост, својствену из ранијег доба, знатно

се замара у дикцији и у тумачењу унутарњег живота саме улоге. Наводим за пример оне значајне моменте када у скромним песмама тихог и побожног манастирског питомца Грегора, узаври страсна Рурикова крв и закуца очево јуначко срце. У тумачењу г. Ружића карактерност Димитријева личи на шепртљанију, племенитост на збуњеност, и Димитрије, кога је случај показао створеним за владара, оглашен је у свима смислима недостојним за то.

Ну, поред свега тога што се и код г. Ружића јасно манифестује малаксалост, карактеристична за издржљивост српских уметника, ипак г. Ружић служи на дику српској Талији. И ја само жалим што ова улога није ни издалека показала колико вреди дар и спрема овог српског уметника.

Бориса Годунова је приказао *г. Лукић*. Приказао га је нешто хладно за оне узбудљиве тренутке, што су потресале и завршиле живот цару Московскоме. *Г. Лукић* има диван бас којим задобија.

Противно овоме јавља се глас *г-ђе Вујићке*, који је пискав и прилично монотон, те због тога јамачно госпођа и има један несимпатичан гест подскакивања, кад треба да изрази јаче покрете у узбуђеној души. Госпођа је изнела осећаје *Марфине* декламаторским начином.

Г-ђица *Ђуришићева*, млада и симпатична дама, приказала је *Рибарче* веома живо, слободно и изразито.

Још су имали удела у овом комаду: г-ђа *Бакаловић* (Аксинија) и г.г: *Васиљевић* (Комла), *Тодосић* (Јов) и *Николић* (?, Мичек).

Тако новосадски гости нису у овој гломазној трагедији показали праву вредност своју онако лепо и онако јасно као у *Риђокоси* и *Сеоској лоли*.

У **Риђокоси** ми смо заиста видели прави мађарски сеоски живот, пуст и безазоран; весео до раскалашности, страстан до безумља и слободан до енергичности.

Г. Лукић представљао је *Кесега Михаља*, старог запаљивог љубавника, у необично верној и слободној игри, слободној чак и по једном непристојном гесту старог чапкуна.

Г-ђа *Лукићка* приказала је с осећањем и са живошћу страсну и бесну *Боришу Семешеву*.

Г-ђа *Вујићка* била је у улози *Агнеше* много природнија но у улози *Марфе*. Она је згодно извела ону чудновату мешавину између љубави и увређена поноса, која је у овом случају добила јасан и одређен облик.

Г. *Марковић* (Ферко) има мек и веома симпатичан глас, те ће својим лепим грлом увек бити топло примљен. Али његово певање не стоји у потпуном складу са глумачким разумевањем. Случај г. *Павловића*.

Највише од свију г.г. глумаца истакао се својим даром и глумачком вештином, комичар првог реда г. *Добриновић*. Г. *Добриновић*, необично лак и еластичан, увек ведар и свеж, увек млад и весео, красно је

извео улогу *Јанка Вериба*. Он је својом разборитом игром држао расположење и стекао признање публике.

У старој и сувише познатој позоришној игри **Сеоска Лола**, приказао је главну, натписну улогу, г. *Марковић*, као што се то већ може мислити. Изгледа да се г. *Марковић* већ сасвим уживео у њој, те је зато и изводи слободно и лако, и мени је још жива она сцена, која се одиграва пред крчмом, где се боца замењује боцом и песма песмом, а кроз пусто весеље провлачи сенка севдаха, од којега „горег јада нема".

Г. *Стефановић* (први циганин) има комичног елемента.

Г-ђица *Ј. Весићева* игра слободно, али много кокетно и „варошки".

И у овом комаду г. *Добриновић* (Мита Крадић) био је у силини своје моћи, те је улогу мајсторски извео

На представи 17. априла изведена је *Ханрионова* комична митолошка опера **Лепа Галатеа**.

Натписну улогу приказала је млада и даровита оперска певачица г-ђица *Цијукова*, Пигмалиона г. *Марковић*, Ганимеда г-ђица *Д. Весићева* и Мидаса г. *Добриновић*.

Певање њихово у стручној оцени подлежи извесној критици, али је главно да је општи утисак у толикој мери симпатичан, да је публика била раздрагана. Највише су признања стекли одлична г-ђица *Цијукова* и даровити комичар г. *Добриновић*. И завршујући кратку анализу појединих глумачких снага, ја признајем да немам довољно хвале за красан приказ Јеврејина Мидаса, ког је г. *Добриновић* тако марљиво проучио.

Г. Г. новосадски глумци као српски уметници, јако су заинтересовали београдско друштво. Услед тога су све представе њихове биле обилато посећене, а публика, увек склона на љубазан дочек, поздрављала је срдачно и са бурним тапшањем госте уметнике.

У овој серији гостовања ступиле су први пут на позорницу две младе Сомборкиње, госпођице *Харишеве*, у комаду *Кину*. Г-ђица Софија приказала је *Ану Дембијеву*, а г-ђица Милана *Кетику*. Г-ђице Харишеве, лепе и младе почетнице, не могу још бити предметом моје оцене. Ја ћу оцену дати о њима тек онда кад се оне више ослободе и кад стану јаче осећати своје улоге, а сад само имам да им пожелим лепа успеха у новом трудном послу!

Од нових превода представљане су три француске шале: **Паризлије у Паланци**, комедија у четири чина од *Рајмонда и Ордона*, **На ивици злочина**, комедија у три чина од *Лабиша и Шола* и **Томасенова плантажа** шала у три чина од *М. Ордона*.

Ја сам у прошлој хроници изнео оцене данашње шаљиве игре и карактеристику модерне француске шале и комедије. Она је јасно пот-

крепљена овим новим примерима. Ма какво да је излагање садржине ових игара, оно ће, у резимеу какво се обично износи, само показати градиво, које је употребљено. Главна тежина и главна вредност њихова лежи у ономе што служи као украс постављеној основи. У осталом оваке се шале не описују; њих треба гледати. Оне се једва прате у замршају комичних ситуација, а не остављају ништа за рефлексију, нити каквог дубљег трага у души и осећању. Оне су махом без студије карактера, без природности и логике догађаја, без здраве органске везе и чак без обичне памети радњих лица.

Да бих доказао да је све тако, ја ћу покушати да изнесем садржину н. пр. скроз смешне и шаљиве игре *Томасенове плантаже*, па ћете се одмах уверити.

Годишон, париски буржоа, човек запаљиве француске крви и слаб према женској страни, грешио је с лепом женом винарског посредника Трикара, човека преданог трговачком послу и мало склоног за љубавна миловања, И таман су згодна она три месеца, док је Трикар на путу по послу, да се Годишон баци љубави у наручја. Он је своју милу задобио за се представљајући се као Џонсон, чувени амерички ловац звечарака. Али Годишон, овај чудновати Американац, има жену, коју, поред све своје слабости, ипак воли, и има, што је још најгоре, и ташту, будну и јаку стражу, г-ђу Бомартен. Да би оправдао своје тромесечно осуство, он измишља да је наследио плантажу у Сен-Домингу, због које и мора сваке године путовати у Америку. Но враг не спава, и прохте се госпођи пуници да и она види америчко добро. Отуда их ми и видимо у I. чину на лађи за Сен-Доминго. Ту видимо још и Ван Остенда, Белгијанца са ћерком Леоном и сиромашним рођаком Леополдом, који се воли са Леоном. Да би згодно било за заплет, ту је и Трикар, преварени муж, који прича своју бруку и тражи Џонсона да му се освети, јер је дознао за његово име из потписа са једног дела подеране фотографије, коју је отео од своје жене.

Годишон је у великој неприлици и да би се спасао он прави све луђе и луђе сплетке.

Но прави лом и покор тек настаје на самој плантажи.

Питате ме ви: откуда плантаже, кад је он и нема? Нема је он, до душе, али је има његов пријатељ Томасен, и он је писао пријатељу, објаснио му у чему је ствар и замолио га да му уступи плантажу за неколико дана, само док се спасе из неприлике. Све је лепо срачунато, али кад би све и ишло тако глатко, не би било шале ни смеја. С тога је Томасен, има већ шест месеци, продао плантажу страшном плантажеру Џонсону и сам отпутовао у Аустралију.

Сви су стигли на плантажу: и Годишон и жена и пуница, и Остенде са својима, јер се Леона преко писма верила са плантажером Џонсоном. Ту је, на послетку, и сам Трикар, ког је госпођа Бомартен позвала као госта на плантажу. Те госте затиче у свом дому сурови газда Џонсон,

који је својим именом љубавник Трикарове жене и који сматра Годишона за Остенда, а његову жену за своју суђеницу. А Остендове пак представио је Годишон као своје сиромашне рођаке, те им је газда већ припасао кецеље за рад.

Ви видите да ће бити окршаја и ја остављам перо да га овде описујем. Остављам, јер је збиља немогуће тачно пропратити све оно шаренило заплета, сву бизарну масу комичних стицаја; све шеврдање Годишоново да би се спасао неприлика у које запада и због тога гомилање нових и нових пометња. Наравно, да је све то намештено, али збиља мајсторски удешено, да платка не испада одмах очигледном. На крају се мора све добро свршити. Излази да је Остенде љубавник Трикарове жене, и он обећава да ће се венчати њом, јер се она већ развела, а Годишон пак јавља се светао и чист пред женом и пуницом.

Моје је експозе, као што сам већ обећао, врло слабо и оно је имало једину претензију да изнесе градиво којим се послужио Ордоно и да у исто време да јачу контуру моме тврђењу.

Г. *Миљковић* приказује Годишона као одличан комичар. Ма да очигледно ствара и уноси своје у игру, ипак нигде нема претераности ни најацлука. Њему личи она равнодушност израза, слобода којом вешто влада и веран израз лица, као саставни елементи здраве логике. Претераности и кловнерај промашају циљ и нека има на уму г. *Стојчевић*, да је то шкодило г. *Динуловићу*.

Г. *Л. Рајковић* (Трикар), још нов и млад глумац, има очигледно дара за шаљиве улоге. Он напредује угледањем на г. *Миљковића* и често га врло вешто копира. Сетите се само како је он заменио г. Миљковића у улози генерала у *Богатом Мајдану*. Али често он има и свог елемента, он почиње да ствара. Из последњег његовог играња указујем на примамљиве и веште приказе Трикара (Томасенова Плантажа) и Де Пливија (Паризлије у Паланци).

Сем ових шаљивих игара приказан је и превод *Ечегарајеве* драме **У балчаку мача**. Познато име шпанског драматичара и чист укус и лепо разумевање преводиоца г. *Давича* требало би да јамче за вредност овој драми. Али је она омануле и далеко изостаје иза познате драме *Северо Толери*, с којом по теми има много сличности и с којом се могу учинити поређења. Ја сам већ казао свој суд о Северу Торелу, те већ тим самим прелазим преко ове слабије ствари.

Највеће би ми задовољство било кад бих могао да, на крају, похвалим једну српску драму од новог драматичара нашег, приказану у току овог времена. Али та је драма већ постала ствар позоришне архиве и име њено и њенога писца можете наћи у позоришној библиографији.

Ђор. П.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Бисерка, приповетка из сеоскога живота, написао *Мих. Сретеновић.* Београд. Издање књижарнице Велимира Валожића. — 8°. с. 99. Цена 1 динар

Када би код нас био обичај, као што се ради у неким земљама: да се поред имена писчева стави и његов већи пређашњи рад, — онда би уз име овога приповедача стајало: *писац „Радетића Маре"*. То би подсетило свакога да је писац ове приповетке исти онај Сретеновић који се први пут јавио с оном великом причом из мачванскога живота. А ко је прочитао то прво дело М. Сретеновића, биће радознао видети какав му је овај други рад. Ако се на овој причи опази да се писац чувао пређашњих погрешака, онда ће то бити знак да се он поправља и јемство да од њега може постати прави књижевник: буде ли му ова мања прича обрађена онако исто брзо и непажљиво као и она прва велика, читалац ће знати паизвесно да Сретеновић ради само за књижару Валожићеву, да он пише да би нешто издао, и не мислећи да ради на књижевности.

Да видимо како је радио Мих. Сретеновић.

На првим странама ове приче опажа се већ да њен писац не пази ни мало на интерпункцију. То изазива неповерење у читаоцу. Јер када се у неком књижевном послу нађе слаба интерпункција, одмах се мора изгубити вера и у доброту онога што је написано. Како ће тај писац извести заплет своје приповетке, основан на поступцима разних лица, како ће он поједине делове обрадити хармонично и нацртати верно људе и прилике — када он није пажљив ни према свом причању, кад његова рђава интерпункција смета читању? Погрешна и непотпуна интерпункција показује непажњу и неписменост, а ни једно ни друго не сме се допустити у књижевним радовима. — После ове изјаве неповерења у цео пишчев рад, да приступимо самој причи.

Ако се читалац мало задржи на имену приповетке *Бисерке* и на

њепој величини, на први поглед може му се учинити да ће приповетка имати у себи нешто оригинално што ће одвојити ову повећу причу од многобројних радова ове врсте. Али чим се почне читати ова „приповетка из сеоскога живота“, читалац одмах види како се јако преварио у очекивању. У причи ништа није ни необично, а то ли ново. Предмет је преко сваке мере обичан — отмица девојке која не воли тога насртљивога Грујицу, те га у одбрани рани и бежи, па се после болести венчава са својим драганом Милом. Тај је предмет толико стар, колико и наша приповетка са села, и о њему смо много и премного читали у свима нашим приповедачима. У своју обраду ове старе приче Сретеновић није умео унети ништа ново, ништа своје. Нека се изузме оно цртање неспокојства газда-Тодора Грозднћа када гледа свога сина рањена, — сцена која је изведена с нешто мало психолошког посматрања — све остало (али баш све остало) јесте незанимљиво, просто причање ради причања. Одавно знамо ми све те једнолике епизоде из мачванскога живота! Све нам је то Јанко Веселиновић испричао и боље, и лепше, и оригиналније! Ово што ради Сретеновић, то је само препричавање и пресликавање! Њему је рад Јанка Веселиновића узор, коме он не налази недостатака. Сретеновић се само труди да његово причање што више подсећа на приповедачки тон старијега, чувенога приповедача Веселиновића. Да изнесемо поштогод из тога угледања.

Зна се да Веселиновић воли градити поређења у свом причању, те и Сретеновић не пропушта ни један знатнији предмет а да га не пореди — од почетка па све до краја, кроз целу приповетку провлаче се обична поређења, која постају врло досадна. Даље се у Веселиновића често налазе дугачки разговори између мајке и ћерке, па и Сретеновић одужи те разговоре оним познатим: „О, нajo! — Oj, кућо! — Волиш ли ти мене, најо? — Зар још питаш? — Је л' много? — Много, ћери моја...“ и тако по читаве стране и свуда. — Као што оно Веселиновић написа неколико лепих речи о двојницама, тако Сретеновић хоће говорити о гуслару, — само што то код њега испада врло обично. Веселиновић исказује неку истину у кратким реченицама, у облику афоризма, па то ради и Сретеновић, али и онде где томе нема места. Чак Сретеновић помиње ону стару песму: „Oj орачу, млад орачу...“ коју је Веселиновић скоро изнео. Слаже се с њом и у песмама!

Али Сретеновић не иде за Веселиновићем у ономе у чему је јака страна овога приповедача: он не пази на цртање личности и на развијање догађаја, које у новели може бити доведено до драматског врхунца, него шири приповетку свим оним што му дође на памет. Отуда оно непотребно и слабо описивање четири годишња времена на селу и она бледа слика сеоске мобе; отуда они разговори и непотребне епизоде. Сретеновић уме радити још простије. Тако када говори о љубави својих јунака, он у првом лицу говори и о нечијој љубави — баш као и у *Радетића Мари*. Свој говор не прича озбиљно као Лаза Лазаревић, него и ту узима покрајински говор својих земљака, почешће се меша међ личности своје

приповетке и говори о догађајима као учесник... све онако како је радио и у свом првом делу *Радетића Мара*. Најгоре је пак што сваку душевну борбу приказује олако, брзо, те и овде, као оно у *Радетића Мари*, изјављује: „То се не може речима казати! Нема пера које то осећање може тако верно описати! То само срце, и то срце које љуби и које је љубљено, може осећати..“

Слике, којима би писац хтео оживети свој говор, врло су просте: проста су и пишчева опажања, просто је његово причање, прости су и описи, просте су и употребљене речи... све је просто!

Сретеновић мора својим радовима показати, да ли он жели ступити у коло наших правих приповедача или му је намера писати по поруци издавачке књижаре Валожићеве и за новчану награду. По досадањем раду он се колеба између овога двога, нагињући више другоме. Ако се приклони оваком фабриковању већих и мањих приповедака са села, онда он неће заслуживати да се о његову раду води озбиљан говор, баш као ни о раду других „књижевника“.

Крај свих недостатака ипак у Сретеновића поред воље за рад има и необрађена дара приповедачког. То се види по другој новој причи његовој, која се зове *Девојчин гроб*. О тој доста доброј приповетки биће говора у свесци што је на реду.

М. К. Драгутиновић.

НЕКОЛИКО НОВИЈИХ КЊИГА О БОСНИ

1. **Guillaume Capus.** *A travers la Bosnie et l'Herzégovine*, études et impressions de voyage, Paris. Librairie Hachette et Cie 1896 4°. 345.

(Наставак)[1])

IV, V, VI и VII, ГЛАВА

Сарајево.

Постанак Сарајева остаје и сада необјашњен. Држи се да је подигнут из стратегијских обзира, јер се од њега гранају путови на све стране на исток ка Гласинцу, на југоисток Рацији и горњем басену Дрине и Лима. Неки опет мисле да је то још у преисторијско време била дубровачка колонија. — За тим излаже историју, у којој становништво, по Калајеву принципу, назива увек Бошњацима. Историју Сарајева довршује „најзнаменитијим“ догађајем од смрти последњег краља — крвавом борбом за окупацију 1878. Разуздани отпор фанатичних бранилаца, изазвао

[1]) Исправка. — У прошлој свесци, стр. 554, р. 18. место Чеверсница, треба: *Чврсница* (*не*; *Чеверсница*) Стр. 555 р. 22. иза речи „долину“ треба додати: „Спрече и узима долину“ — Стр. 556, р. 1. место „левој“ треба десној“.

је силу нападача, услед чега је наступила крвава борба. Народ су били распалили мусломански дервиши, потпомогнути народним вођом, Хаџи-Лојом. Борба је почела у 6 с. изјутра, а трајала до 3 с. после подне. У пет часова ђенерал Филиповић заузео је конак, и огласио свечаност са 101 топом.

Шеснаест је година протекло (1894) и Сарајево је постало у потпуном смислу европска варош: куће по плану, хотели, биљарде, трамваји, електрично осветљење, шеталишта на кеју, бечке и париске моде и т. д. Ово је изазвало врло велику насељеност, нарочито странаца, аустро-угарских поданика, највише католика. Сарајево је 1. маја 1885. имало 26.268 становника у 5926 кућа. По вероисповести било је: 15786 мухамедоваца, 4431 православних, 3326 католика, 2619 јевреја, 106 разних других вероисповеди. По попису од 22. маја 1895., Сарајево је имало 37.713 становника, од којих су 17.074 мухамедовци, 5855 православни, 10.473 католици, 3994 јевреји и 517 разне друге вероисповеди. Мухамеданци су се увећали за 8,2 од 100; православни 52,1, католици 214,9, јевреји 52,6, а разни други за 199 на 100. Целокупно је увећање 43,6 на 100. Број кућа био је 7137.

Војна обавеза уведена је у Босни и Херцеговини, 1882, г. Сада имају 4 регименте босанско-херцеговачке пешадије, са штабом у Сарајеву, Бањалуци, Доњој Тузли и Мостару.

Буџет босанско-херцеговачки за 1895. износи 14.084.990 форината прихода, а 13,950.680 фор. расхода. Трошкови за централну управу износе 1,371.700 фор., финансијску, 4,995.725; правду 740.820; одељење за јавне грађевине (грађевински одсек) 666.495 фор. Нарочито одређено је у буџету централне управе 200.000 фор. за попис стоке и становништва; 756.000 иде на амортизацију железничкога зајма, за начињене железнице, и 58.000 фор. за конструкцију пруге Брчка-Тунија на Сави. Санитетски буџет износи 245.900 фор., а у прошлој био је 130 500. Овај вишак дошао је услед подизања нове болнице у Сарајеву и увећаног броја лекара. Буџет за наставу повећан је ове године од 570.000 на 714·810 фор., нарочито за подизање једне више гимназије и две више девојачке школе. У буџетском предлогу за 1896. год. ова позиција износи 775.770 фор. За ову годину повећан је порез на приходе и грађевине за 32.500 фор. и на ситну стоку 40.000 фор.

Највећи приходи за 1895. од посредних пореза били су:

Од дувана	4,606.000	фор.	вишак од 1894	620.000
„ десетка	3,858.000	„	„ „ „	389.000
„ соли	1,165.000	„		
„ пореза на приход и грађевине	753.000	„		
„ ситне стоке	400.000	„		
„ рудника	387.900	„	вишак од 1894.	125.000

„	царина	714.000	„
„	од марака	657.000	„
„	нар. штампарија	118.700	„

Народни музеј установљен је тек 1888. а може се својим богаством и савршенством мерити са најлепшим музејима ове монархије. Има два своја гласника, један на „југо-словенском“ језику: *Гласник земаљског музеја*, а други на немачком: *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. Музеј има две секције; једна је археолошка и историјска, друга је природњачка. 1893 имовина прве секције састојала се из: 1. Преисторијске збирке има преко 5000 предмета, од којих су највише нађени 1892., која се година одликовала богатим ископавањем у Гласиницу и Језеринама; 2. стара римска и средњовековна збирка, преко 1000 предмета; 3. нумизматичка збирка има преко 5500 комада; 4 збирка гравираног камења до 391 комад; 5. каменорезачка збирка са 54 оригинална комада и 45 отисака; 6. збирка печата и историјских докумената, који се тичу само Босне и Херцеговине, 146 комада; 7. антрополошка збирка, од 53 лубање од преисторијских римских и средњовековних гробова, и два скелета, од којих су један преисторијски, а други римски; 8. збирка старе и садашње ношње; 9. збирка етнографских ствари, међу којима је најлепша домаћа ткачка индустрија. Природњачка секција имала је: 1 минералошку и геолошку збирку од 4000 примерака, међу којима су највише заступљене цефалоподе из тријаса, и врло лепи фосилни делови великих сисаваца из неогена; 2. ботаничка збирка од 3000 разних варијетета; 3 зоолошка збирка, која је такође врло богата.

Бројно стање за последње две школске године, по верама, било је овакво:

школ. год.	муслом.,	правосл.,	катол.,	јевреји,	разни др.	свега
1892—93	2618	4463	4290	406	195	11972
1893—94	3044	5102	5027	447	182	12802

Сем државних школа постоје још и конфесионалне (исповедне) школе, нарочито су много развијене православне школе под управом школских општина. Из разлога што су сеоске куће, а често и сама села много удаљена од школа, те сама орографија земљишта спречава лаку приступачност школама, веле, није у овим земљама уведена обавезна настава.

Још у Босни има девојачких школа, које оснивају милостиве сестре — у Дервенти, Ливну, Жепчу, Сарајеву. Од ових школа много их је више на немачком него на „босанском“ језику.

Говори о такозваној *босанчици*, која се преноси с колена на колено подједнако је употребљавају жене, које се не уче у школи већ код куће. Пре 40 (?) година била је службеном азбуком у фрањишканским манастирима. Она је поникла, по Трухелци, у Босни као грана општег југословенског писма (ћирилице).

Од значајних песника из модернога доба, помиње Сунића, Мартина Недића, Марјановића, фра Јукића и фра Гргу Мартића — овога последњег највише хвали, и назива га словенским Омиром, због његових „Осветника“, донео је и његову слику. Осам његових оригиналних радова има и неколико превода класичних дела француске и латинске књижевности.

Босански песници писали су своја дела на „југо-словенском“, или „српско-хрватском“ језику. За овај језик наводи овај цитат из G. Perrot-ових „Успомена кроз словенски југ“, штампане у *Tour du mond* 1870. „Хрватски је као и српски, с којим чини само једно наречје (idiome) један хармонијски и звучан језик. Овај је језик одавна обрађиван. У XVI и XVII в. центар књижевни му је био Дубровник, доцније је пренесен у Загреб... Брат словеначкога и бугарскога говора, хрватско српски — ово му је најприличније име — биће једнога дана можда примљен као књижевни језик свих јужних Словена. Ово се јединство може постићи само интелектуалним развићем, поцепаност дијалеката нема успеха за велику литературу.

У средњим школама свуда се учи на „југословенском“ језику. „Југословенски“ је језик уздигнут на достојанство народног или „босанског“ језика, а помоћу њега се учи немачки. Мађарски се учи у вишим разредима. Религијске догме допуштају, по трима главним вероисповедима, тројаки програм.

У Сарајеву има осмо-разредна гимназија, која је 1893.—94. имала 346 ученика, од којих је већина православних. И у Мостару има сличан завод. У Травнику је од 1888. год. осмо-разредна језуитска гимназија. У Сарајеву постоји милитерни пансионат за официрску децу. Да би земља добила потребан број учитеља, установљена је учитељска школа, у коју долазе ученици свих вера, 1893—94. било их је 58, од којих је било 27 католика, 18 превославних и 13 мухамедоваца. 1887 установљен је шеријат, у коме мухамедовци добивају више образовање, учење у њему траје три године; поменуте шк. године било их је 38 интерних ученика и 9 професора.

Већина ових средњих и још многих других стручних школа, вели, постала је иницијативом самога Калаја

1889. установљена је једна техничка школа, да спрема раденике за техничке и катастарске радове. Школа се дели на три одсека: за грађевинарство, рударство и шумарство. Отворено је десетину трговачких школа.

Од увек је у овим земљама била добро усавршена вештина у изради металних ствари, нарочито оружја, које се одликовало изврсном орнаментиком. Кад је 1878. забрањено ношење оружја, ова је вештина нагло почела опадати. Али г. Калају није било по вољи да ова народна вештина пропадне, па се постарао те је у Сарајеву, Ливну и Фочи отворио три државне радионице, под управом чувених занатлија староседелаца. Ове

радионице примају велики број ученика, који су највише мухамедовци, па отуда закључује: да хришћани нису ни били наклоњени овим вештинама, изузевши ређих изузетака.

1890. установљена је у Сарајеву занатска школа, у којој се изучавају знатнији европски занати, столарски, браварски, коларски дрводељски и т. д. Учење траје 4 године, а примају се само староседиоци и не могу бити млађи од 14 година.

Заслуга за све ове установе на првом месту припада Калају. Сад се још толико и не осећају благодетни утицаји многих установа, али ће оне потпуно дозрети за доцније генерације.

VIII ГЛАВА

Илиџе—Бутмир

13 километара од Сарајева, находи се бањска штација, Илиџа,[1]) у сред Сарајевског поља.

У Илиџи на једном месту извире дневно 13800 ектолитара воде од 58° С.

Мојсисовић изнео је геолошку интересност о појави ових топлих вода. Држи да је илиџска равница која се находи на 500 м. изнад нивоа Јадр. мора, била саставни део једног терцијерног басена који се простирао од Сарајева до Зенице. Овај се велики басен тектонским покретима раздвојио. Раздвајање се потврђује што има ивичних слојева флиша, улеглим партијама алувијума и једном серијом топлих извора, дуж ове дислокацијске линије, од Илиџа на Кисељак до Бусоваче, близу Лашвине долине. Дужина ове линије износи 60 к.м. и паралелна је правцу планинских венаца, СЗ—ЈИ. И сада су чести земљотреси у овим пределима.

На четврт часа од купатила находи се агрономска штација у Бутмиру. Ту је угледно пољопривредно добро с агрономском школом. Имање износи 116 ектара.

Кишним талогом богатија је Херцеговина, средња годишња висина 1,42 м. а у Босни 0,82 м.

Главни ланац Динарских Алпа, пружа се од горњега тока реке Уне, до Неретвиних извора, у правцу СЗ—ЈИ, западним делом Босне. Он чини не само вододелницу Јадранског и Црнога Мора, већ и климатску границу. Клима је у Босни континенталнија, а у Херцеговини се осећа јак утицај средоземне климе. Имајући на уму два најзнатнија климатска фактора, атмосферски талог и топлоту, може се клима Босне и Херцеговине разделити у три зоне: Херцеговачка, босанска и једна интермедијерна зона, чији се центар може сматрати Ливно. Изобилним јесењим кишама и летњим сушама, приближује се херцеговачка клима суптропској. Јесен

[1]) У Capus-a: Илиџе.

и пролеће одликују се богатим атмосферским талогом, и то све више у колико се од обале иде унутрашњости. (Ово само вреди за Херцеговину). Средња величина за Херцеговину износи 1,42 м., за Босну, 0,80 м., а за околину Ливна 1,16 м. Али је број кишних дана већи у Босни (у Сарајеву 111, Доњ. Тузли 135) но у Херцеговиви (у Мостару 83). Ово равномерније распростирање талога у Босни иде на руку напреднијој агрикултури но у Херцеговини. У Херцеловини, неједнако распростирање киша по годишњим сезонама чини те су јесени и пролећа врло влажна, а лета врло суха. У Босни нема ових ексцеса.

Температурни подаци знатно се мењају. Ниски предели Херцеговине, до висине 300 м., имају суптропску температуру, чија годишња топлота прелази за 4° Ц. од средње годишње топлоте у Босни. Нарочито су благе херцеговачке зиме, и средња зимска топлота у Херцеговини од 3°.2, прелази за 6°,2 средњу босанску топлоту. Годишње топлотне разлике могу бити у Херцеговини 47°,5, а у Босни 54,°2. Средња год. температура у Мостару је 14°,7, у Сарајеву 8°,9, а у Ливну 9°. Највећа топлота за Мостар је 45°, а у Босни (Бјељина) 37°. Минимална је 20° испод нуле у Гацкоме у Херцеговини, а 27° испод нуле у Травнику у Босни.

Укупно узевши, босанско-херцеговачка је клима ексцесивна са великим амплитудама (разликама). Ови су ексцеси често и нагли, што јако утиче и на равнотежу атмосфере, те проузрокује јака и брза кретања. Јаки северозападни ветар, *бора*, страшан је за Херцеговину, а *широко* често пустоши и једну и другу. До средине лета виде се по планинским висовима неокопнели снегови, а преко зиме дебео снег покрива њихову површину; брзо га нестане у Херцеговини, а ако који пут падне у Мостару, остане само неколико сахати.

У геолошком погледу преовлађују кретацејски терени. У Босни највише је културног терена у зони кретацејској или у дилувијуму и алувијуму, који такође садрже кречњачке елементе.

Разлика између ових двеју земаља постоји и у томе колико која има ораће земље. И док су у Херцеговини само депресије једини представници ораће земље, дотле је у Босни велика већина њене површине под плугом. У Херцеговини карст захвата велике просторије.

По пореским књигама, овакво је стање земље у Босни и Херцеговини: (види таблицу на стр. 173).

Такве су геофизичке погодбе за агрикултуру. На ово могу својим модификацијама утицати текуће воде, човек и висина земљишта.

По висини, Балиф, разликује три културне зоне, од 600, 800 и 1200 метара. Прва је карактерисана културом кукуруза, друга озимним житима, трећа овсом. Главна су жита: кукуруз, пшеница, јечам, зоб или овас. Од поврћа се највише сади купус и сеју кромпири, пиринач само у Херцеговини у долини Требината.

Код великог богаства у свима радовима, за чуђење је како је та земља, којој је главно занимање агрикултура, могла ову своју радиност

оставити на тако примитивном, несавршеном ступњу. Агрикултура је до скора била примитивна, онаква каква је можда била за време босанских краљева. Узроке овоме треба тражити у политичком и друштвеном стању и географском положају ове земље. Агрикултура је дете (кћи) мира. Ред, стабилност, вера у будућност и сигурна законска заштита, потребни су за напредак сваке културе. Међутим Босна и Херцеговина биле су од

ЗЕМЉЕ	ОРАЋА	БАШТЕНСКА	ЛИВАДСКА	ПАШЊАЦИ	ШУМЕ	БЕЗ ПОРЕЗА	ВИНОВИХ ЛОЗА	СВЕГА ЕКТАРА
Запад (Херцегов., Ливно, Гламоч, Жупањац, Купрес)	127.327	2465	98.791	619.399	517.802	29.421	4842	1,400.047
Исток. Босна	916.993	37.162	233.992	304.087	2,154.204	69.272	111	3,715.821
Процентално Запад.—Карст	9,1	0,2	7,1	44,2	37,0	2,1	0,3	100%
Исток.—Босна	24,6	1,0	6,3	8,2	58,0	1,9	0,0	100%

увек поприште непрестане борбе. Земљоделац је морао непрестано да испушта из руку ралицу, а да узима копље или пушку. Социјално стање које захтева тврду веру у непроменљивост закона, овде је уништавало сваки дух земљораднику, одузимало му сваку иницијативу и покушај на боље.

Говори и о аграрном стању Босне и Херцеговине: земља припада агама а обрађују је задруге, које су дужне давати трећину господару, и десетину државн од својих прихода, те је такво стање морало довести земљораднике до апатије према своме раду Сточарство је могло повољније напредовати, јер је ово било својина самих чивчија, сељака, и могли су га држати колико су хтели.

Данашња управа. вели, сматра *десетак* као несавршену установу, она ради на томе да нађе за то згодан начин, да ову замени другом системом. која би била прилагоднија и за државу и за пореске главе. За Босну и Херцеговину требало би увести да се пореза плаћа по једном покретном (променљивом) мерилу, које би се подешавало по временским приходима.

Али оваква система има и бојазни за сељака који би био обавезан да своју жетву претвара у новац, те би тиме био изложен пијачним флуктуацијама, и падао би чешће у руке зеленаша и спекуланата.

Управа је другим путем радила на поправци овога питања: она је увела многа корисна предузећа која су дала полета агрикултури и свему што је с њом у вези.

Одмах у почетку окупације извршена су најпотребнија предузећа. увођење катастра, грађење путова и других средстава за лакши саобраћај. Доцније, 1882.—83., рађено је на потврђивању шумске својине, увођењем сопственичке књиге и правилне хипотекарне системе; за тим на стварању земљорадничкога кредита и на уређивању права сопствености. на које је дотле врло мало обраћана пажња.

Катастар је отпочет 1881. а завршен 1886., стао је 3 милиона форината. Хипотекарна банка учинила је, до краја 1889., 924 зајма, у суми од 203.305 форината.

Из једнога чланка, који је 1893. изишао у *Bosnische Post*, види се: да је при крају отоманске управе вредност годишње жетве просечно износила до 20 милиона форината, с обрађене површине од 1,6 милиона ектара. У периоди од 1887.—1891., оцењивана је годишња вредност жетве на 50 милиона форината, са површине од 2 милиона ектара.

Види се очигледан напредак у врло великом броју разноврсних поправака. која се могу учинити на овакој продуктивној земљи као што је ова. Све су ове мере извршене иницијативом саме управе, која је многе често велике, препреке имала да савлађује.

Највећа је сметња новим напрецима тежња староседилаца да одрже своје традиционалне навике, и да се противе сваком напредном ступњу. Ова је конзервативна борба у толико већа у колико је сопственост (имаовина) већма раздељена.

Кад је унесено, пре пет или шест година, први пут 150 гвоздених плугова. за земљорадњу код Ливна, били су предмет највећег љубопитства. За тим је управа често пута делила одабрана семена; установила неколико агрономских станица. којима је задатак да шире рационално

обрађивање и примену модерних земљорадничких инструмената, и у опште сваки прогрес у корист поправке земљорадње. У пролеће 1894., поклоњено је Дервенти и Мостару 140.000 винових чокота, 8000 дрвета дуња и дудова, и 3000 дрвета јабука, крушака, шљива, трешања, кајсија и бресака. — Баш ништа није заборављено!

Ова су нова увођења савладала немар и створила рутину. 1872. обрађивано је само 40 на 100 целокупне површине, а 1891. овај је процената порастао на 75, па је и производња жита удвојена у истој периоди.

Ради поправке сточарства, уведене су нарочите мађарске расе бикова.

У 1883. години извезено је само 250.000 комада јаја, а 1893. овај је број нарастао на 10 милијуна, што је дошло од олакшанога саобраћаја. Да би се поправила раса перната, установљена је у Приједору станица, којој је задатак да шири боље сојеве ове живине. Ту су вам разне врсте свих светских кокошију. На бечкој изложби 1894. пилежњак добио је златну медаљу и почасну диплому. Управа се труди да у Илиџи створи један кокошињак.

1883., Босна и Херцеговина имале су 800.000 оваца, а 1894. имале су милијон. Ово је умножавање дошло од смањивања приреза на ситну стоку. Прво је било 18 крајцара, па је спуштено на 10[1]): прирез се плаћа на преко десет оваца. Прирез на козе знатно је већи.

Ради поправке коњарства уведене су станице за пастуве. 1894. влада је набавила за сарајевску, травничку и мостарску станицу 79 пастува (којима он описује порекло и значај).

Thomson H. C The outgoing Turk, Impressions of a journey through the western Balkans *London* (w. Heinmann) *1897. 8° XXI, 281.*

Писац ове књиге, која је изишла ту скоро у лепом издању, украшена са седамдесет и шест мањих слика и три географске карте један је од познатијих инглеских публициста, те је од интереса његово описивање Босне и Херцеговине, како их је видео на једном свом путу, лети 1896.

Ми сврађамо пажњу наших читалаца на ово дело баш с тога, што се његов писац, поред све услужности и наметљивости органа Калајевих, умео узвисити, већма но остали западњаци, те посматрати земље које је проучавао и у којима се бавио с једне више тачке гледишта. Нама је мило што ово можемо нагласити баш код једног инглеског писца, и то нарочито с тога, што је инглеско јавно мњење било за дуго, те је у велико још и данас, на страни Аустро Угарске у овом питању. Не упуштајући се овде у дубље објашњавање узрока таквом инглеском држању, ми ћемо истаћи, за потврду духа истакнуте књиге само неколике мисли из ње. Тако он заступа гледиште, по коме би Србији и у опште, и у ин-

[1]) За 1896. опет је повећано.

тересу саме Аустрије, требало уступити све земље старе Душанове државе с Дубровником на Јадранском и са Солуном на Егејском Мору. На другом месту говорећи о подели Македоније, он се опет труди да убеди, како Солун ваља дати Србији, и ако на томе путу неће да јој помогне Аустрија у своме властитом интересу, онда ово ваља да учине Француска и Инглеска, у крајњем случају ова последња. — Раније пак износи сасвим правилно гледиште о вери становништва Босне и Херцеговине, и о незгодама које проистичу за Аустро-Угарску као католичку државу од факта, што је његова већина православна.

Дело је подељено на двадесет глава путописног карактера и лакога је стила, те га с коришћу могу читати и они, који нису баш најјачи у језику, на коме је писано.

Dr. B.

Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) Von *Karl Krumbacher* a. o Professor an der Universität München. Zweite Auflage. Bearbeitet unter Mitwirkung von A. Ehrhard o ö. Professor an der Universität Würzburg und H. Gelzer o.ö. Professor an der Universität Jena. München 1897. — C H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck Geh 24 M., in Halbfranz. geb. 26 M. 50 Pf. На вел. 8-ни. страна XX и 1193.

Још кад се појави прво издање овога дела, 1891. год., чуше се с неких страна мале замерке, те вредни његов писац, *К. Крумбахер*, уз припомоћ још двојице научникâ данас, на своме пољу науке, светскога гласа, *Ehrhard-a* и *Gelzer-a*, за непуних шест година, приреди ево друго, поправљено, са више од 600 страна и много рубрика повећано, издање.

Овим другим издањем Крумбахер је дао не само немачкој него и светској науци ове гране, монументално дело — путовођу кроз онај заплетени а тим важнији лавиринат духовнога производа човечанства средњега века, што се данас у науци *византинизмом* зове.

Има томе само нешто више од три деценије како је немачка научна литература изишла из онога периода у коме византиологија беше само саставни део класичне филологије и у коме се с неком одвратношћу приступаше томе магацину, резерватору антиквитета и чудноватости. — Не више него пре три деценије се и у Немачкој, с малим изузетком, знађаше за Византију само по именима *Константина Великог*, *Јустинијана*, *Василија Македонца* и још неких великих политичких личности, и по догађајима, као што су *Латинско царство* (1204.—1261.), *пад Цариграда* (1453.) и тако даље, те изгледа као да су радови *Гибона и Финлеја* утицали највише на Немце. — Данас пак Немци предњаче и на овоме пољу науке и стоје и од Руса и њихове литературе далеко напред. Данас у

Немачкој постоји, мимо многе алманахе и повремене листове за византиологију и нарочити „*Byzantinische Zeitschrift*“ већ у 5. години[1]) (види о часописима, овога дела стр. 1143.—44.). Међу тим сваки од нас Срба ко ма и летимице упореди културни напредак осталих јевропских народа и у овом погледу, а ко још уз то ушчита и ово дело, уздисаће до очајања из свега срца што се у нас, још и дан дањи ни најмање пажње не поклања византиологији, науци о држави и култури која беше готово једини и извор и понор нашега, политичкога и духовнога живота и развитка у средњем веку.

Ну да се вратимо на ствар.

Радовима, као што рекох, Гибона, Финлеја, Тафела, Хопора, Момзена, Зах. ф. Лингентала, Бора, Гелцера, Крумбахера, Веселовскога и осталих учених Немаца, Француза и Руса, све се већма подиже завеса са прошлости Византије и Византија се све интензивније распознаје као конча свега Истока и Запада, као центар одакле се догађаји у средњем веку на све стране развијаху. — Данас је већ у науци утврђено да се без познавања Византије и њене делатности у средњем веку не може ни прићи изучавању историје и прошлости: Јермена, Сиријаца, Јевреја, Арабљана, Египћана, Копта, Персијанаца и т. д. А још се мање може почети проучавање нас, балканских Словена и Руса, — данас велике и моћне Русије, једине праве и природне наследнице старе Византије. Сваки покушај испитивања словенске прошлости стоји у непосредном додиру с византинизмом.

Дело је, у главноме подељено, по сарадницима, у три дела: увод, прозаична литература (37.—639.), где је *Ерхардова* црквена историја (Theologien 37.—.219), поетска и вулгарна (грчка) литература: за тим *Гелцеров* „Abriss der byzant. Kaisergeschichte (911.—1068.).

Многобројним рубрикама обухваћена је историја визант. литературе и државе у свима могућим правцима. Третиран је постанак Византије; поступно одлучивање источне од западне римске државе; политичко гледиште на Византију; дуализам језика (латинскога и грчкога); преовлађивање грчкога језика и даље трајање римске организације државне и с поља и изнутра; име Ρωμαῖος; трајање имена Ромајос све до времена *Кинама и Халкокондила*; укидање латинскога језика; ковање новца; важност кованога новца; утицај натписа грчких на новцима; утицај слика и реверса новчаних. Грчка национална надмоћност. Први *грчки* цар *Тиберије* (578.—582.). Цареви *грчко-словенске*, *јерменске* и осталих азијских народности.

Политичко време *Византије* настаје тек око 800. године, тек пошто на западу постаде нова (франачка) држава, наследница *Imperium Romanorum*. Супротност између хришћанства и многобоштва; основа њихова и супротност између *византинизма и јелинизма*.

[1]) И Руси имају, као орган свога института арх. у Цариграду „Византійскій Временникъ“ (у трећој години); излази у Петрограду.

Даље се цртају унутрашње прилике државне; опште културне прилике, национално образовање и друштвени обичаји. Утицај на запад; вештина, језик, поесија (песник Nonnos) и тако даље. Истиче се обртна тачка у Византији — први је период од оснивања државе (источне) до *Ираклија*, (324.—640.). То је борба *античко-римско-јелинскога* са *средњевековним хришћанско-византинским духом*, где су истакнуте све гране духовнога продукта Византије. У погледу периодизирања културе византинске обухваћена су мишљења Финлеја, Грегоровијуса и Зах. ф. Лингентала и обртна тачка означена у доба око 800. године.

С почетком IX в. јављају се хронографи, за тим енциклопедисти, настаје доба реторства и т. д., а у XII в. ренесанс византинизма. За ренесанса се јављају као предњаци историографи (слично хронистима IX в.) као *Никифор*, *Бриеније*, *Ана Комнена*, *Кинам*, *Никета Акоминат*. Литературасе враћа класичним облицима и већ се почиње (XIII в.) разликовати књижевни од говорнога језика. Плод је овога периода вулгарна грчка литература.

Под Палеолозима узима литература полет. Између осталога почиње и борба противу *корана*. Одмах за овим узима литература, више него и када, полихисторичан карактер. Представници полихистора су XIII века: *Грегор Пахимер*, XIV *Никифор Грегора*, XV в. најважнији и најзнатнији полихистори су *Гемистос Плетон* и *Бесарион*.

Византинска је литература најпотпунији израз духовнога живота грчкога народа и римске државе све од истека старога века па до почетка новога доба. У литератури и осталим духовним производима Византинци су увек гледали наставак старога, грчкога века и тежили су да у свему имитују старе Грке и њихово доба. За то је византинизам јако утицао чак на Запад, — толико да се у времена *Карла V*, *Филипа II* и *Лудвика* XIV до таквих мирабилија развијао какве се ни у Византији не могу опазити.

Грцима се никада није дала згоднија прилика, да боље покажу своју умну делатност, као што то беше у средњем веку. За то су у сваком погледу оставили Латине и сав Запад далеко иза себе. Латинска литература није никада могла доћи до јединства, каквога беше у грчкој. За то из тога периода остају као вечити урнеци: *Фотије*, *Пселос* и *Евстатије*.

Утицај византинизма на све стране пронет је највише хришћанством — хришћанском литературом и вештином. Византинизам је био с Истоком толико скопчан и испреплетан да је карактер његов већ полуазијски. На нас је толико утицао да је наш духовни живот у опште и у појединостима тесно с њим скопчан.

И Румуни су били под утицајем византинизма. Маџари се брзо отеше!

Црквену историју (Theologien) ћу, ако нађем у нас материјалне потпоре објавити, допуштењем пишчевим у српском преводу. Ту су на стр.

37.—219 третиране: *догматика и полемика, егзегезе, аскетика и мистика, духовно беседништво, свети списи и катене.*

Објективност и материјал који су Византинци на тај начин обрађивали у облику *историјском*, уздигао их је над све културне народе средњега века. — Велике политичке личности њихове домовине као Јустинијан, Нарзес, Ираклије и др., неизмерна моћ снаге народне, коју Византинци показаше под царевима маћедонске династије; политички и литерарни полет под Комненима; франачки покушаји на Истоку; вешта дипломатија византиска и државничка мудрост и тако даље, дадоше материјала византинским историографима. Отуда ће на сва времена брилирати у историји светске литературе имена: *Прокопије, Симокат, Порфирогенит, Леон Дијакон, М. Аталиат. Ник. Бриеније, Ана Комнена, Кинам, Акоминат, Акрополита, Пахимер Грегора, Халкокондила, Дука, Франца и др.;* и хронографи као: *Малала, Синкел, Јован из Антиохије, Конфесор и његови настављачи, Никефор патријарх, Хамартола, Скилицес, Кедрен, Зонара, Манасија, Гликас, Сатас и остали.*

Словенска зависност од византинизма илуструје се највише у хроникама. Словени су хронике ове најпре само преводили, а доцније су, на основи ових, компилације изводили. Као урнек овога рада у Словена важи руска анонимна хроника, која се приписује *Нестору Кијевљанину.*

Географију нису Византинци ни из далека сразмерно према историји познавали. Више су познавали црквену географију. То им је било од практичке потребе. Представник је научне географије *Козма.* Нису боље стајали Византинци од Латина ни у *философији.* После 529. год., како би затворена философска школа у Атинама, угину и неоплатонизам, који се у неколико и третираше у Атинама. Византинци су се старали да философске идеје примене на хришћанство. Представник је црквене философије *Јован Дамаскин.*

Више су се Византинци бавили *астрономијом и математиком.*

Даље су опширно третиране остале гране византинске учености и литературе: реторика, софистика, епистологија, филологија (полихисториографи и схолиасти), правне науке, медицина и т. д. За овим долази поетска литература, вулгарно-грчка литература, са свима својим облицима и прозаична литература.

Особиту пажњу заслужује *поетска литература* и *беседништво.* И у једној и у другој грани налази се пута да се дође до изворâ у облицима песме и беседе, по којима се могу многа питања и наше прошлости објаснити, а још већма за шири хоризонат посматрања чинилаца у животу културних народа који беху у близини византинизма.

Гелцеров део, „Abriss der byzant. Kaisergeschichte“ је кратак али потпун извод визант. историје, који би у нашем преводу и пре добро дошао и нашим професорима историје који нису у положају да се оригиналима немачким и француским послуже. Ту је врло лепо третирана и историја Византије и Словена. Још на први поглед се осећа да писац

није имао ни једне историје српскога народа при руци, али се види ипак да се старао да се отме од утицаја странаца који су онако некоректно гледали на историју српску и на српски народ. — Гелцер је у свима правцима схватио живот нашега народа, те је подигао ове речи у своме Abriss-у: „*Im Westen war es den Serbenkönigen Stephan Uroš († 1272) und Milutin († 1321) gelungen, die Suprematie auf der Hämushalbinsel zu erringen. Es ist ein weltgeschichtlicher Jammer, dass der Unglückstag von Kosovo Polje diesem herrlichen Volke, dem edelsten aller Slavenstämme, die Herrschaft auf der Hämushalbinsel entriss und so der türkischen Barbarei, gegen welche Griechen und Venetianer gleich ohnmöchtig waren, freien Raum liess*“ (стр. 1054). Тако исто је схватио и високи значај цара Стефана Душана и снаге српскога народа.

Гелцер је, у погледу историје Византије, устао противу досадашњега периодизирања противу год. 476. као полазне тачке за деобу историје[1]).

Он дели историју Византије у ових девет периода:

I.	Прејустинијаново доба	395.—518.
II.	Доба Јустинијана и његових наследника	518.—610.
III.	Династија Хераклијева и борба противу Ислама	610.–717
IV.	Препорођај под Изаурцима и иконоборство	717.—867.
V.	Кулминациона тачка источно-римске моћи под јерменском династијом	867.—1025.
VI.	Распад државе	1026.—1081.
VII.	Комненовићи и Ангеловићи	1081.—1204.
VIII.	Никејско царство	1204.—1261
IX.	Рестаурација Палеологâ и пропаст...	1261.—1453.

Осем тога Гелцер је противу Фалмерајерове теорије о пословенивању Мореје и Пелопонеза Тако исто није се држао ни досадашње теорије о размештању Словена а на по се Срба и Хрвата на Балканском полуострву и тако даље, и т. д.

На стр. 1068.—1145. је општа библиографија ка овој науци. Ово је партија за нас такође од неоцењене вредности. Осем тога уз сваку грану литературе навођени су извори, издања и помоћна средства — једном речи све што ваља при изучавању каквога питања или кога писца средњевековнога који је у додиру са византинизмом.

На крају дела је списак са хронологијом свих личности које у историји византинизма какву улогу играху. Списак је и папâ и патријараха такође изложен уз врло опширан регистар.

То је најновије монументално дело у немачкој књижевности, из кога се ми Срби имамо многом и многом чему доброме научити. Како је

[1]) Овде Гелцер тражи сличност између *пенсионирања* последњега цара Imperium Romanorum, Ромула Аугустула и *абдикације Краља Милана* 1892. (место 1889.), наводећи их за јединствене случајеве у светској историји!!

скупо те га многи у нас не могу имати, ваљало би га набавити најмање за сваку средњешколску књижницу. Е да би се онда и у нас нашло подражавалаца ученоме Крумбахеру.

марта 1897. у Бечу.

Јов. Х. Васиљевић.

Историја Срба по домаћим и страним изворима и писцима израдио *Милан С. Убавкић*. Друга књига. Београд 1897. Цена 2 динара или 2 круне. Велика 8[0] стр. 151.

Ово је наставак прве књиге Убавкићеве Историје Срба што је изишла пре 10 год. У овој је књизи обухваћено време од 1367.—1499. г., од свргнућа Урошева с престола па до пропасти Зете. Ту се у засебним одељцима говори: прво, о Србији, односно јужним и северним државама на које се распаде царевина Душанова: за тим, о Босни, па о Зети. Задатак је ове књиге „да пред шири круг читалаца изнесе у истинитој светлости критички срeђене резултате, до којих је дошла историска наука у својим најновијим испитивањима": задатак врло леп и у главном добро изведен. Убавкић је добро погодио пут којим је требало да пође при израђивању овакве књиге: да просто среди оно што су разни наши историци на разним местима расправили, не уносећи никаквих својих домишљања. Само он то није свуда чинио баш толико „критички" колико просто по укусу. Јер на пр. онако разлагање о боју косовском и иначе о влади Лазаревој не можемо, после онога што је о томе у нас већ написано и расправљано, друкчије тумачити него укусом, личним, већим поверењем и бољим расположењем према једнима од писаца којима се служио. Та му је партија најслабије и најнекритичније израђена, и у толико пре пада у очи што је остали део књиге у опште лепо израђен. Тачном али у исто време и врло растегљивом ставу Новаковићеву „да народно мишљење и веровање није постало без икаквога повода" дао је Убавкић врло широко значење, много шире него што му је и Новаковић мислио дати. Народна су веровања у опште клизава подлога на коју је поузданије и не ослонити се, просто хипотезе које тек треба доказати па да вреде. — Осем тога је, рекли бисмо, књига ова израђена с непажњом. Ова је само могла учинити да су и у овој књизи остали на пр. по неки ставови Клајићеви, у којима се он више истиче као католик него као прави историк, као што су на пр. онај да су Турци упавши у Босну после бегства Твртка II у Угарску палили нарочито римокатоличке цркве и манастире, и како су све оне издајице због којих је Босна пропала били заклети патарени и само па силу католици (а не „прави", који су, излази, сви били патриоте) и др. То је и др. могао лако избећи као што је и иначе с разлогом на неким местима исправљао Клајићево причање, кога се у главном држао у излагању историје босанске. Непажњом само тумачимо и онај став у натпису где се вели да је књига рађена по „домаћим и

страним изворима и писцима". Иначе се Убавкић врло пажљиво и лепо служио изворима и списима што их наводи, тако да су се често одржали и цели ставови оригинала.

К.

Д-р Ђорђе Петковић: *Abel-ова теорема доказана алгебарски и помоћу Riemann-ове теорије функција.* (Докторска дисертација 1893. г. штампана у срп. држав. штампарији 1897.).

Писац у овоме раду расветљује познату Abel-ову теорему, која данас служи као основа целокупне теорије интеграла алгебарских функција. Рад је у толико од интереса, што је у њему ова основна теорема расветљена двема важним модерним теоријама: теоријом елиминација и Riemann-овом теоријом функција. Прва од ових двеју теорија употребљена је за алгебарски доказ теореме; друга за истраживање битних особина функција дефинисаних алгебарским интегралима — а све је то изнесено са довољно јасности и потпуности и рад би могао корисно послужити онима који би се хтели дубље упознати са Abel-овом теоремом, која данас игра тако важну улогу у математичкој анализи.

J.

Michel Petrovitch: *Sur l' équation différentielle de Riccati et ses applications chimiques* (Штампано у Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag 1897).

Писац налази неколико у применама корисних особина Рикатијеве диф. једначине и примењује их на решавање извесних питања из хемиске динамике. Резултати су од интереса с једне стране због увођења теорије диференцијалних једначина за решавање извесних хемискодинамичких питања, а с друге стране с тога, што се из њих изводи једна нарочита хемиска метода интеграције извесних типова диференцијалних једначина.

И.

Michel Petrovitch: *Sur la décharge des conducteurs à capacité. résistence et coefficient de self-induction variables.* (Штампано у Comptes Rendus de l' Academie des Sciences de Paris, №- du 1. Mars 1897).

У познатој Томсон-Хелмхолцовој теорији испражњавања наелектрисаних кондензатора претпостављен је услов да су: капацитет кондензатора, отпор и коефицијенат селф-индукције спроводника стални, непроменљиви у току експеримента. Поменута теорија оставила је недирнуто објашњење појава у оним многобројним експериментима, у којима се поменути фактори мењају у току времена. Писац у овоме раду даје теорију таквих појава и показује како се извесни основни резултати Томсон-Хелмхолцове теорије генералишу и код поменутих компликованијих појава; у исто време указује на пут, којим би се разрадила детаљна теорија кретања електрицитета, кад су поменути фактори променљиви.

И.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Академија наука. — Од свечанога скупа па до краја априла поједине Академије имале су по неколика састанка. Тако *Академија философских наука* имала је два састанка: на једном је, заједно с Академијом уметности, прегледала зачелна слова и вињете из рукописног јеванђеља војводе Николе Стањевића, које је у наруч из Хилендара узео и овамо донео Љуб. Ковачевић, и одлучила: да Мих. Валтровић огледа да сними фотографски та слова, па после да се види хоће ли се и бојама осветљавати; на другом су примљени преписи епископа Димитрија са четири пергаменска свитка из XIV в. у ман. Хилендару, за Споменик другога разреда (по реферату Љ. Ковачевића), и чланак Драг. Костића „Тајно писање у споменицима српским", за Глас LIII (по реферату Ст. Новаковића). У овом раду Костић износи да су: три главне врсте тајнога писања у споменицима српским или 1) бројеви у разним својим односима замењују писмена; или се 2) сама писмена међу собом замењују; или 3) нарочити неки знаци (обично на разне начине искренути знаци писмена) замењују писмена. У прву врсту иду: а) онај, у споменицима нашим најчешћи начин што га протумачи пок. Даничић (Гласн. XI) а допуни и утврди Новаковић (Гласн. XXV); и б) онај, много ређи, што га протумачи Ковачевић (Гласн. LVI). Другим начином прочитано је име једно с рукописа бр. 46. Српског Ученог Друштва, а за тим је ту показан пример (до сад нерешен) четвороструке комбинације тајног писања, у коме су писмена: 1) јавна, незатајана, 2) затајана Даничићевим, 3) Ковачевићевим и 4) новим једним начином, у коме се резултат добивен Ковачевићевим начином, дели још са 2. — У другу врсту долази нов, до сад необјављен начин којим су прочитани записи у Споменик. XXX на стр. 37. у другом ступцу, у Спом. XV на стр. 4. и у Гласн. С. У. Др. LXIII на другом приложеном листу уз чланак *Србуље у Сарајеву*. Правило је тога начина ово: знаци (тачка, хоризонтална или вертикална цртица) *над* писменима значе да у буквичном реду треба од тог писмена ићи у *десно* за толико места колико је знакова; знаци *испод* писмена значе тако кретање у *лево*. Код ове врсте показано је, да јавна писмена, ако се нађу у тајном запису, нису баш дошла *погрешком* него *намерно* — да се тајност учини још већом. Наведени су примери комбинација прве и друге врсте. — Трећом врстом покушало се да се протумаче нека писмена у записима, што их објави и прочита Тих. Остојић у Јагићеву Archiv-у књ. XIV, св. 3.

Академија друштвених наука имала је три састанка: 1. марта дати су на реферат арх. Н. Дучићу поднети рукописи Дим. Руварца „О манастиру Рачи и о Беочину" и „О Василију Петровићу владици црногорском"; и одлучено да се Л. Војиновића „Дубровник и Османско царство" штампа у тисућу примерака и да се наштампа П. Срећковића некролог пок. Јеврему Грујићу. 16. марта примљени су за „Споменик" другога разреда: Ст. Новаковића „Две адресе Народне Скупштине од 1817. и 1827. г. Кнезу Милошу" и „Француске службене белешке о западним балканским земљама из 1806. и 1813. г.;" проф. Ј. Н. Томића преписе: седам српских писама из Млетачког Архива и нових података о битци код Сиска 23. јуна 1593. године" (ово двоје по реферату Љ. Ковачевића). 21. априла примљени су за „Споменик" другога разреда: Ст. Новаковића „Два српска правна споменика новијега доба", М. Ђ. Милићевића „Рада Радосављевић, тамнавски буљубаша" (од 1807. до 1817. год.) и Б. Тирића „Поменик ман. Житомишљића" и „Писмо Патријарха Максима." За преписе Тирићева 43 писма из доба Карађорђева одлучено да се штампају само они, које Љ. Ковачевић означи.

Председништво имало је два састанка. Одобрене су одлуке појединих академија, дата акад. издања онима који су молили, одређена цена „Споменику XXXII" у ком су подаци о земљотресу у 1893. и 1894. години и одлучено: да се рукописи примљени за „Глас" и „Споменик" не шаљу државној штампарији делимично већ укупно; колико су којој књизи намењени.

Друштво св. Јеронима. — „Вијенац“ нам даје ове податке о овом марљивом друштву загребачком. Оно постоји већ ево 29 година. Укупна његова имаовина износила је по „Danici“ крајем 1895. округло 158 тисућа форината. Чланова је било уписаних 12.828 доживотних. Чланова који су плаћали по круну годишње нешто преко три тисуће. Многа се места одликују слабим одзивом према овом друштву тако: Загреб има само 614 чланова, Карловац 137, Вараждин 82, Крижевац 68, Пожега 74, Сисак 66, Земун 23, Прграда само 5 (а има преко 10.000 становника) и т д. Ко плати 5 форината, добива књиге док је жив. Сељаци, обртници и ђаци могу плаћати по круну годишње па добивати књиге. Друштво је до сада издало 105 књига верске, опште поучне и забавне садржине.

Чешки етнографски мусеј. — Управа чешко-словенског етнографског мусеја у Прагу одлучила је, те од 1. новембра издаје под редакцијом управитеља мусеја д-ра Л. Нидерла „Vestnik národopisného musea českoslovanského“, који ће излазити шест пута годишње, на пола табака, а доносиће: саопштења о раду управе мусејне и одбора етнографскога друштва чешкословачкога, извештаје о поклонима који стигну мусеју и расправе о организацији мусеја, збирака њихових као и етнографске радове у опште. У декембру одлучила је да од ове године почне издавати и зборник научних етнографских радова, који би под именом „Národopisny Sbornik“ као орган етнографског друштва чешко-словачког и етнографскога мусеја чешкословачког излазио два пута годишње; уредник ће му бити д-р Фр. Пастрнек, професор словенистике у прашком университету. Прва се свеска већ почела штампати; у њој су чланци д-ра Коваржа, д-ра Тила и проф. Поливке, даље преглед развића фолклористике од д-ра Коваржа, критике, библиографија, кратке вести и т. д.

Матица Српска у Будишину. — 8. и 9. априла свечано су прославили Лужички Срби педесетогодишњицу њихове вредне „Матице“ Том приликом положен је и камен темељац „Матичину дому“, овом новом заточнику народне свести наше северне браће. Покрај других телеграма из Београда и наше је уредништво, о свечаности, послало своју срдачну честитку.

КЊИЖЕВНОСТ

Паметно „Назаренство“. — Брже но што и мислисмо, изиђе друга књижица Јаше Томића под истакнутим натписом. У њој нам износи правила „земљорадничке задруге“ и тумачи их. Књига има ова четири главна одељка: Да се још боље споразумемо. — Правила „земљорадничке задруге.“ — Сравњивање разних правила „Земљорадничке Задруге“ — Како да почнемо? На 8-ни је, има 71 страну, а стаје 20 новчића. Препоручујемо и ову књижицу.

Трговачко књиговодство. — Недавно је изишло друго исправљено издање оба дела *„Трговачког књиговодства“*, које је саставио за школску и приватну употребу Јосиф Предић. У првом је делу „Просто или једноставно књиговодство“. Стаје два и по динара. Са другим делом, у ком је двогубо или двојно књиговодство, стаје четири динара. — У Загребу такођер је штампан недавно први део „Trgovačkoga knjigovodstva“ у ком је „просто књиговодство“. Ово су написали: Отон Бошњак и д-р Јос. Клајбиг. На 8-ни је, има 200 стр., стаје форинту и 30 новчића. Лепо би било обе напоредо претрести и оценити.

Три сирочета. — У српској ман. штампарији у Карловцима штампао је Јован Л. Богдановић књижицу, којој је натпис „Три сирочета или како пролази породица сиромашног умрлог Србина занатлије“. Стаје 25 новчића.

Кратки славено-српски речник. — Само једном кратком похвалном белешком и то у „Вечерњим Новостима“ оглашено је у Београду у своје време, да је у штампарији С. Хоровица код „Просвете“ штампан „Кратки славено-српски речник“, који је израдио М. М. (митрополит Михаило). Ми немадосмо још прилике да видимо тај речник, али ослањајући се на суд Јов. Живановића, који га је приказао у 3. броју „Бранкова Кола“ од ове године, можемо слободно рећи да није никака добит ни помоћ нашим богословима при читању црквено-словенских књига. Речник има само 35 листа, па и оно што је у њему није написано као што се пишу речници. Има и погрешно забележених облика; прилично их је навео Живановић. Стаје 80 пара динарских. За чудо нам је, како је Главни Просветни Савет, покрај толиких недостатака и махна овога Речника, ипак могао, и без реферата, (види „Просветни Гласник“ за јануар, стр. 16.) на састанку свом од 27. новембра, да препоручи за *уџбеник* у оним школама, где се учи црквено-словенски језик

Чича Станко. — Из нове књиге Јаше Томића „Слике и приповетке“ оштампана је и посебице лепа слика „Чича Станко“. Има 25 страна, а стаје 15 новчића.

Удата жена. — Јаков Јелисавчић бивши секретар беогр. општине штампао је недавно у књигу расправу — један одломак из упоредного законодавства под натписом „Удата жена у грађанском браку.“ Књига стаје 80 пара динарских. Свакако правници изрећи ће свој суд о њој.

О Доментијану. — Има већ две три године како у Земунском „Новом Времену“ излазе писма о српској књижевности, која пише д-р Владимир Николић. Једно од тих, десето, оштампано је и у засебну књижицу

под натписом „*Доментијан српски књижевник XIII. века.*“ Ово писмо има интереса, и ако не научничкога, јер писац не разбира тачно изворе добре од лоших; он је само аматер ових књижевних послова. На двадесет страница, колико свега има ова књижица, прича о Доментијану; његову пореклу; крају у ком је рођен и т. д., значају његову, истичући да је он ударио темељ историјској књижевности и т. д. О овој књижици досада је, колико знамо, било само говора у „Бранкову Колу“ бр. 15, стр. 477.—479., и то по писца, неповољнога.

Хаџи-Лојина буна у Босни. — Под овим натписом изишао је низ чланака у „Народу“ они су сада и у засебну књигу штампани. Писац ових интересних мемоара је Алекса Ј. Поповић — Сарајлија. Књига стаје динар, а на 8-ни има 96 страна.

Миши. — Под овим натписом издао је Сава Витас, капетан у Београду једну књижицу, којој би као требало да је задатак да досадашња читања јероглифа од стране чувених јегиптолога огласи за погрешна и да натури нова читања, по којима би изишло да је српски језик мисирскога порекла или Мисир српскога порекла. Али жалимо труд и стрпљење пишчево, па и читаочево, јер његова тумачења сем натезања у читању пуна су бесмислица и незнања и најобичнијих правила у језику. Нису јероглифи ребуси из немачких шаљивих листова, те их тако одгонетати, не гледајући ни на најобичнији смисао одгонетљаја. Прва књига стаје динар.

Тумач законски. — Штампарија Ђорђа Ивковића у Новом Саду јавља, да је намерна да изда: „*Тумач* повластица, закона, уредаба и других наређења српске народно-црквене автономије у Угарској, Хрватској и Славонији“ који је написао д-р Жарко Миладиновић адвокат у Руми. Књига је дата у штампу. Изнеће до тридесет штампаних табака велике шеснаестине. Стаје два форинта. Упис на претплату траје до 15. маја.

Моји записници. — Стеван Бешевић, који сада живи у Загребу, јавља, да је припремио за штампу дванаест сличица, и то: неколико својих успомена и неколико снимљених из друштвенога живота, које ће издати у књизи од 8—10 табака под именом „*Моји записници.*“ Претплату прима до 1. маја, а штампаће само у онолико примерака, колико му се јаве претплатника. Стаје круну.

Брзакове песме. — Драгомир Брзак издао је проглас, у ком јавља, да је намеран штампати у једну књигу своје песме, које су досада штампане по разним листовима, ако се јави довољан број претплатника. Књига би изнела око осамнаест табака францускога формата, а цена јој је три динара. Штампаће се у богатом издању, укусним словима и на најфинијој сатинираној хартији. Богдан Поповић написао је, вели Брзак у прогласу, за ово издање његових песама нарочити предговор под натписом *Поглед на наше лирско песништво.*

Последњи пророк. — Драг. Ј. Илијћ опет јавља да је дао у штампу књигу под именом „Последњи пророк“. У овој књизи обележио је, вели, историјски појаву Мухамеда, његов живот, делање на остварењу ислама, као и културну вредност корана. Штампа дело у онолико примерака, колико му се претплатника јавило. Књига изнеће до седам штампаних табака, а стаје круну и пет новчића с поштарином.

Соколовачка учитељица. — Пре неколико година у новосадском „Јавору“ излазила је приповетка из учитељског живота „Соколовачка учитељица“ од некога Јована Добројевића из Барање. Сада се јавља, да ће изићи и у засебну књижицу, која ће стајати 25 новчића.

Издања Југословенске Академије за год. 1896. — Месеца фебруара довршена је друга серија издања Југославенске Академије за год. 1896.; у њој је шест књига и то:

Рад CXXVII разреда филол.-хист. и филос. јурид. У њему су ове четири радње: а) К. Војиновића „Државни ризничари републике дубровачке“ (стр. 1.—101.); она има ово седам одељака: Постанак и устројство државнијех ризничара; Развитак властитога подручја; Задужбине и закладе од XV до XIX в.; Државни ризничари и црква; Државни ризничари и јавна управа; Државни ризничари при паду републике и Благо дјело (Opera pia) под француским и аустријским владама. б.) Шрепла „О Гундулићевим сузама сина разметнога“ (102.—140.) Писац прво доказује, да је Гундулић пошао трагом савремене талијанске поезије; за тим износи да је Гундулић књижевну форму за „Сузе сина разметнога“ нашао у духовном епу Тансилову Lagrime di S. Pietro, и да је у concettima ученик талијанске школе. У овом епу поједине мисли изазвала су дела Тасова, Овидијева и Хорацијева. С литерарноисторијског гледишта објашњује и ове песме „Љубовник срамежљив“, „Усмрт Марије Каландрице“ и „Фердинанду II кнезу тосканскому“. в.) Мусића „Кондиционал у хрватском језику“ (141.—209.) Кратку садржину овога чланчића саопштили смо према извештају хрватских новина још у VII књизи „Дела“ стр. 144. г) Анта Бауера „Матафизички сустав Вунтов“ (210.—2-8). У расправи се осврће на Вунтово гледиште о мишљењу у опште, а за тим расправља у три дела: његову дефиницију мишљења, облике мишљења и основна начела мишљења. Стаје форинту и по

Рад CXXVIII разреда математ. природословнога. Садржина му је ово: Први је чланак почетак радње д-ра Х. Храниловића „Те-

орија раздоља" (1.—58. стр.); овде је историјски преглед. Други је: Л. Стјепанка „Интерполација функција, које зове Euler ,functiones inexplicabiles' (стр. 59—100.). За овим је д-ра М. Кишпатића „Прилог познавању вертикалнога гибања јадранског морског дна" (101.—109. стр.), К. Карамате „Прилог односима описана круга према додирним круговима код тропкута" (110.—117. Ова је радња и посебице оштампана), Л. Трговчевића „Ротарије загребачке околице" (118.—130.). Последња су два чланчића Кишпатићева: „Дванајсто" и „Тринајсто потресно извјешће за год. 1894." и „1895." (стр. 131.—154, 155—192). Стаје форинту и по.

Рад CXXIX разреда фил. хистор. и филос. јурид. У овом су ове три радње: а.) П. Матковића „Путовања по Балканском Полуотоку XVI вијека" (стр. 1.—89.). Ово је наставак Матковићевих ранијих студија, а у њему се претресају: Путописи Хенрика Порша од г. 1579., Андрије Волфа и Левина Рима од г. 1583. и Мелхијора Бесолта од г. 1584. Путописи ови тичу се путовања посланика Рудолфа II, који су носили поменутих година данак Порти у Цариград; они путују истим путем од Беча Дунавом до Београда, а одавде иду сухим, познатим војничким друмом београдско-цариградским. б.) К. Војиновића „Царинарски сустав дубровачке републике" (стр. 90.—171.) За овај рад Војиновић се служио царинарским зборницима од г. 1277. и 1413. и лисницама, које се чувају у државном аркиву дубровачком. Има два дела. У првом („средовјечно доба," XII—XIV в.) описује: „Трговачке прилике Дубровника: општи царинарски сустав, царинарске писане законе, царинарске зборнике, устројство велике царине, стонску царину, увозну, извозну и провозну царину, протрошну царину, вински монопол, јавне житнице и царину на храну, царину на робове, друге пристојбе, царинарске прекршаје, царинарски реципроцитет, царинарске односаје с Котором, словенску царину (Dogana schiava), царинарске односаје с Млецима, царинске односаје с Јакином." У другом („Модерно доба", XV—XVI в.): „трговачке прилике Дубровника у опште, трговачку политику с Турском, односаје са западом, царинарски сустав овога доба, развитак устројства велике царинаре, раширење царинарске надлежности, увозну и извозну царину, уређење продаје дувана, повишење царине пред падом републике, плаћање царине у туђини, провозна царина, царинарско поступање с храном, с уљем, вински монопол, ослобођења од царине, друге пристојбе, поступање с туђинцима." в.) Фр. Врбанића „Демографске прилике у Јужних Словена" (стр. 172.—254.). Кратку садржину овога чланка саопштили смо још у VIII књизи „Дела" стр. 501. Стаје форинту и по.

Старине XXVIII. У овој књизи су два прилога д-ра Косте Војновића: „Прилози к архивалнијем набирцима дубровачкијем" (стр. 1.—96.) и „Додатак расправи „Државни ризничари републике дубровачке" (186.—260.); у првом даје кратак библиографски преглед дела, која је нашао у Дубровнику: у доминиканској књижници, аркиву надбискупије, аркиву благог дјела (Opera pia), сјеменишној књижници бискупије, породичном аркиву Маринице кнеза Ђорђи и у приватном аркиву белгијскога консула Пере Негринија; други је прилог поменутој расправи у Раду 127. Трећи је рад (стр. 97.—185.) у овој књизи. Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII, која је прибрао Кукуљевић; ово је наставак и тиче се година 1280.—1299. Из ове књиге, а и из ранијих, оштампана су сва ова регеста и у једну књигу, као целина; стаје 6 форината. — „Старине" стају форинту и по.

Рјечник хрватскога или српскога језика, свеска 16. Ова свеска има речи од *језичац* до *каменопобити*, а само 10 табака (од стр. 641.—800). Стаје два форинта. Према ранијој одлуци од сада ће свеске „Рјечника" бити од десет табака, те ће тако сваке године по једна свеска изићи. Штросмајер даје годишње хиљаду форината Академији за израду „Рјечника."

Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена, свезак I, уредио проф. Иван Милчетић. Како је ово новина у издањима загребачке Академије, то ћемо о њој, као и о песмама „Матице Хрватске" опширније проговорити у којој од даљих свезака. Стаје два и по форинта.

Фанар и Ватикан. — Под овим натписом штампао је недавно у Сушаку о. Андрија Вукичевић своју кратку расправу о сједињењу цркава Не би згорега било, да бар наш „Весник Срп. Цркве" прикаже и ову књижицу, која ће свакако бити и од интереса, ако не каког другога, а оно да се зна шта се све пише о том без сумње значајном питању.

Школски излети. — Претресање питања о ђачким излетима и екскурзијама у нас је на дневном реду, с тога обраћамо пажњу бар оних којих се тиче, да је недавно штампао у Петрињи, у штампарији Драгутина Бенка и Ловро Матагић учитељ вјежбаонице у Петрињи „Rukovodj za školske izlete". Књижицу ову израдио је по делцу јенског учитеља Е. Piltz-а; има два дела: теоријски и практични. У првом делу истиче значај и потребу излета, па износи начин како треба приређивати излете и најзад какве су справе потребне при излету. Практични део састоји се у питањима, који се намећу при разгледању природе; уз тежа питања има и краћи одговор. Стаје 40 новчића.

Пољаци о нама. — Међу пољским листовима, нарочито се одликује „Przeglad Tygodniowy", један од најпопуларнијих листова у Руској Пољској, доношењем лепих приложака о Србима, који су махом из пера да-

ровите им сараднице госпође Руже Винавер. Тако је између осталога прошле године излазила у Przeglad-у од г-ђе Винавер живахна прича из српскога живота „Јова“, а у месечнику тога листа, књ. 3., штампан је интересни чланак њен „Muzika w Serbie.“ Опет у броју 49. од ове године, кратком али топлом белешком приказане су обе песмице — Коноп.ьицке и Каспровића — што у српском преводу угледаше света у „Делу“. Радујемо се овом живом интересовању Пољака за нас и за нашу литературу и уметност. И „Дело“ ће од своје стране настати, да с времена на време упознаје своје читаоце са књижевним и уметничким радом у Пољака, који заслужују свакако нашу пажњу и са своје богате литературе и уметности.

О Србима у Угарској. — „Бранково Коло“ у бр. 14. јавља да је Јулије Дудаш штампао књигу од 78 страна велике осмине под именом „A bácsakai és bánsági szerbek szereplésének története 1526.–1711.“ У њој описује улогу Срба у историји Мађарске од Мохачке битке до сатмарскога мира. Заслужује у сваком погледу ова књига нашу пажњу. Уједно „Бранково Коло“ бележи натписе неколико мађарских расправа, које се баве расправљањем појединих момената у историји Срба у Мађарској. Добро би било, у интересу саме ствари, да се нађе когод који зна мађарски, да опширно прикаже све те расправе, које се тичу нас; јер свакако вредно је упознати се с њима, а мало их је који их могу читати у оригиналу.

La Grande Encyclopédie о Маћедонији. — У последњој XXII књизи (Lemont-Manzoni) француске *Велике Енциклопедије*, која је недавно изишла из штампе, налазимо на страни 864.–867. чланак о *Маћедонији*. Како је ово француско предузеће једино у своме жанру и од велике вредности то не пропуштамо прилику а да не проговоримо коју реч о поменутом чланку. Писац се није потписао испод свога рада, ма да је он приличне величине, али се може узети за извесно, да је то сам Луј Леже, који је тако рећи и до данас написао све чланке у овој Енциклопедији, који говоре о Словенима, нарочито јужним. Ево најглавнијих ствари без икаквога коментара, које нас могу интересовати: Писац тврди, да је маса маћедонскога становништва неоспорно словенска, а цела покрајина броји преко два милиона становника, само је немогућно одредити тачно статистику појединих народности. Поуздано се може рећи да Словена има на један милион, 200.000 на разне народе као: Арнауте, Јевреје, Цигане, и т. д., а остало долази на Грке, Турке и Румуне. Како је црква била у рукама Грка, то се мислило да је Маћедонија задобивена за јелинизам, али са буђењем Бугара јавља се и борба међу народностима, нарочито од 1870. год., од оснивања бугарскога егзархата и Сан-Стефанскога уговора, по коме је требало да Маћедонија буде саставни део Бугарске кнежевине. Писац вели за тим, да је бугарски карактер Словена у Маћедонији примљен од већине путника и етнографа, али и Срби од 1878. године траже за своју расу један велики део, па чак и целу покрајину. Истина је, вели он, да се словенски дијалекат у Маћедонији у извесним обзирима приближује српскоме језику, али он представља најкарактеристичнију особеност бугарскога језика, јер има деклинацију као српски а има члан као бугарски. Долазе за тим подаци о школама разних народности. На крају чланка писац је донео библиографију по овоме питању, коју је поделио на гледишта: бугарско, српско, грчко, румунско и дела која у опште говоре о тој покрајини. Ево бугарских извора: Верковић, Браћа Миладиновци, Л. Леже, Шопов-Офејков, Дринов, Бендерев, Ламуш и последња књига Ив. Иванова, *Положај Бугара у Маћедонији* (1895). Од српских извора забележени су само ови: Карић, *Србија;* Јастребов, *Обичаји отоманских Срба*; Стој. М. Протића, *О Македонији и Македонцима*; и Гопчевићева, *Стара Србија и Маћедонија*.

Скупљена песничка дела Врхлицкога. — Вредна и предузимљива књижарница прашка J. Otty отпочела је да издаје у елегантним свешчицама „Скупљена песничка дела Јарослава Врхлицкога“. У ово издање ући ће сем до сада штампаних ствари овога одличнога чешкога песника и до сада још необјављени његови песнички радови. Свешчица стаје 16 новчића, а ко се претплати на 10 добива их бесплатно поштом.

Политичка историја савремене Европе. — Издањем париске књижарнице Colin et C-ie излази у свескама Histoire politique de l' Europe contemporaine, par Ch. Seignobos. Ту се износи развитак политичких странака и облика државних од 1814. до 1896. године. Кад цело дело буде било готово, до данас изиђе седам свезака, гледаћемо да упознамо с њиме наше читаоце детаљније. За сад бележимо, да је књига подељена на три дела. Први део посвећен је историји унутрашње политике свих европских држава. Писац иде хронолошким редом и изучава засебно и једно за другим унутрашњу историју свих тих држава. У другоме делу, писац се занима неколиким политичким феноменима, који су заједнички разним европским друштвима, као што су преображај материјалних погодаба политичкога живота и акција међународних странака (католичких и социјалистичко револуционарних). Трећи део посвећен је спољним односима међу европским државама, т. ј. ту се износе главне црте сваке периоде и објашњују, како су се преобразили односи међу државама, подела територија и утицаја. Књига је на обичној 8-ни, стр. 800. Дело ће стати 12 дин., а ко га буде набављао у свескама дин. 10.

НОВИНАРСТВО

Нови листови. — У Београду у последње време почели су излазити ови листови: „*Српски Завет*“ под уредништвом Лазе Комарчића, излази три пута недељно на табаку. — „*Поглед*“, лист за политику, народну привреду и књижевност, излази у формату Виделову, такођер три пута — средом, петком и недељом, власник и одговорни уредник је Радоје П. Радојловић. — „*Балкан*“ независан лист за политику и књижевност, власник и уредник му је Драгољуб Миросављевић штампар, излазио је само од 1. па до 16. марта свако по подне, када је и престао излазити услед слаба одзива читалачке публике. — „*Радничке новине*“ од краја марта, излазе три пута недељно.

У Загребу је опет „катехетски одбор“ покренуо педагошко научни а на првом месту католички лист „*Кршћанску школу*“. Расправљаће и о школским питањима, оцењиваће школске књиге и списе за младеж, а доносиће и записе из школскога света. Уредник је „Кршћанске школе“ Анте Јагар духовник милосрдних сестара у Стењевцу. Стаје два форинта на годину, а излази два пута у месецу.

Престали излазити. — У децембру месецу још је престала излазити „Слога“ са слаба одзива. И „Отпор“ би кратка века, после неколико бројева умуче. Земунски „Мали Свет“ морао је на другом броју застати, јер се није јавио довољан број претплатника.

Промене. — Смрћу Саве Бјелановића уредништво је „Српскога Гласа“ прешло прво на Душана Баљака, који је неколико бројева лепо уредио, а за тим на Станислава Бркановића. — Тако исто и „Цариградски Гласник“ добио је новог уредника, пошто му је вредни уредник Ник. Савић умро. — Одлуком министра просвете престао је бити уредником „Просветнога Гласника“ Јов. Миодраговић. Уредник му је сада Љуб. Давидовић, секретар министарства просвете. Под његовом редакцијом изишла је већ априлска свеска са разноликом и одабраном садржином.

Ускок. — С дана на дан овај орган бораца за ослобођење и уједињење Српства, постаје све бољим и бољим листом, правим носиоцем српске народне мисли. Уредништву „Ускока“ има се потпуно честитати на њихову пожртвовању и на раду око овога листа; јер њиховим заузимањем добили смо у „Ускоку“ прави патриотски лист, који не само тачно и опширно извештава о свима догађајима, који се дешавају у српским земљама ван краљевине, већ и даје забаве у патриотским песмама и у лиску, у коме изиде по који пут и опис покога народнога обичаја (као н.пр. онај у броју 57. од игумана Филарета о ношењу звезде о Божићу). Малена је цена „Ускокова“. Само пет динара за читаву годину дана, а сваке недеље излази на целом табаку. И овом приликом скрећемо пажњу читалаца на овај лист, који ће моћи још боље цветати и радити на српској мисли, само ако га што обилније претплатом потпомогнемо.

УМЕТНОСТ

Народно позориште у Београду. — Месеца марта даване су у Народном Позоришту 23 представе, од којих је пет дневних, а остало вечерње. Од *дневних* представа три су оригинала („Благо цара Радована“, „Живот за динар“ и „Подвала“), један с француског („Лионски улак“) и један по мађарском („Вампир и чизмар“). Од *вечерњих* представа четири су оригинали („Вук Бранковић“, „Суђаје“, „Материна крв“ — драма у пет чинова, написао Коста П. Петровић секретар министарства нар. привреде, игран први пут 14. марта, даван два пута, и „Тодор од ~~Сталаћа~~“), по један с немачкога (Шекспиров „Кориолан“) и са шпањолскога („У балчаку мача“ драма у три чина, написао Хосе Ечегарај, превео Х. С. Давичо; први пут игран 1. марта, даван два пута), а остало су *све* преводи с француског („Паризлије у Паланци“ — два пута „Женски пријатељ“, „Годенове кћери“, „Ниоба“, „Црни Капетан“, „Тата-тото“, „На ивици злочина“ — комедија у три чина, написао Е. Лабиш и А. Шоле, игран први пут 27. марта, даван два пута, и „Адмирал Плаве Ескадре“).

Најбољи приход од дневних представа дале су представе: „Живот за динар“ (635·50 дин.) и „Лионски улак“ (611 дин.), а најмање „Подвала“ (339 дин.). Највећи приход био је од вечерњих представа на: „Тата-тото“ (552 дин.) и на „Тодору од Сталаћа“ (503 дин.), а најмање на овим представама: „На ивици злочина“ (101 дин., кад је други пут даван, а први пут пало је 399 дин.) „Ниоба“ (152 д.), „Паризлије у паланци“ (171 дин. кад је други пут у овоме месецу даван) и „Годенове кћери“ (172 дин., у септембру прошле године дала је 161 дин.)

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Нова одликовања. — Д-р Михаило Петровић професор наше Велике Школе одликован је недавно и избором за дописнога члана кр. чешког ученога друштва и за члана друштва Circolo Matematico di Palermo у Италији.

УРЕДНИК
Др. Драг. М. Павловић

ВЛАСНИК
Ст. М. Протић

ПИСМА ИЗ НИША

О

ХАРЕМИМА

ОД

Јелене Јов. Димитријевића

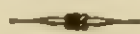

(Свршетак)

ПИСМО XIII

9. Першембе (четвртак)

Ифетлу, исметлу емширем,

Јуче, као што знаш, око три часа по подне, похитах с пријатељицом на свадбу; на улици нам се придружише још неколико њих. И ако поседасмо удно собе, ипак нас буле попреко погледаше. Зашто? Била нам је обућа мало влажна; јер пре него што ћемо поћи, паде росна кишица из ведра неба, изненади нас.

Никад не маре да им се ступи у одају обућом; а кад још ова није чиста — погодићеш како им је.

Њихова стоји пред собним вратима; а младе и «фине» не излазе из дворишта без каљача никада. Некој не можеш ући у собу обућом ни за Бога; још на вратима повиче измећарка (научила је безбели ханума):

— Молим вас, госпоја, не можеш у собу с'с путине!

Кад чујеш ово: или се изуј, или се врати; учини шта ти је пријатније.

Мени је пријатније ово друго... Одох једном оној старој Акиле-хануми, што нашара Хајрију, а кад тамо истрча преда ме измећарка и рече:

— Аде при хануму, ама пешин (прво) собуј путине.

— Зашто да их скидам кад су чисте? Је ли код куће ханума?

— Код куће... ако су чисте, не можеш у одају с'с путине.

— Изути се нећу. Поздрави хануму, много јој фала! рекох измећарци и — вратих се.

Кад се за ово потужих једној младој Туркињи, она рече:

— Немој, џан'м, да си толико серт — лошо је. Такò ни је адет; а у Акиле-ханумово собу да идеш с'с путине, хич не бива. Он је старо, моли се на Бога и дан и нок; па зар туј куд он клана и збори име Бòжино (Божје), да се оди с'с путине?! Јок, не може — грејота. Ете, за оној и у џами не одимо с'с путине.

Но све не претерују. И Бећир-беговица је стара и побожна, али ми њени млађи не рекоше до сада ни речи. —

Шарена одаја, у коју ступисмо, била је пуна; но, чини ми се, беше више наших жена, него Туркиња.

Од оних була, које сам пре јенђе-ђуни виђала код Мејреме, нема ниједне. Из тога је краја овде само Хајрија и лепо девојче Севдије.

Тек што седох, поче Алисе:

— Погоди, госпоја, где сам спавала ноћас? (Она говори српски добро, јер у овом крају где им је кућа нема Турака. Она се, како сама вели, дружи с „госпоцком" децом.)

— Не могу да погодим, рекох ја; ваљада у Хајрие-хануминој соби.

— Тамо. Ал' помисли где! Боже, Боже, свуд пуно! И на миндерима и на шиљтетима спавају жене, деца... «Где ћемо спавати?» питах другарицу, ето ову Севдие-хануму.

— Хајде да видимо овамо. Овде има душек, јастук...

Послушала сам је.

Боже, што се зачуди јутрос Мејрем-ханумина кћи, кад хтеде да остави јорган!... Нашла нас је у долапу.

Насмејах се Алиси; омиловах руком и њу и њену духовиту другарицу, (зар није духовита кад је нашла згодан конак и себи и дрỳзи?) па стадох разгледати по одаји. Све је исто као ово дана. Свирачице певају, буле се накинђуриле, седе,

пију каву, пуше; неке жваћу сак'з а неке устају и, на позив домаћичин, одлазе у другу одају те седају за пуну софру.

Зар у то доба ручак?

Да. Дошле су у подне, после ручка, јер ручак им је био и данас као и вазда, а-ла-турка — у десет часова.

Знаш ли зашто сам ову одају назвала шареном?

Зато што су јој зидови обложени од дна, па до тавана; и таван је обложен. Чеврета, јаглуке и разне бошче наместила је по зиду и тавану једна вешта кадуна правилно, уоквиривши сваки комад разнобојним газовима, прлантама, тулом и стамболским шамијама. Поврх бошчица намештене су дуван-кесе, кесе за новце и сахат, а било их је преко тридесет. У кутовима испод тавана направљени су од газова и чеврета лептири и птице. Над невестином главом беше највећа птица: она је раширила крила, брижљиво погнула главу као да чува своје птиче.

А где је данас невеста?

Чекај мало.

У долапима — а с њих су врата скинута — стоје склопљени душеци, јоргани... све оно што са нишаном беше донето из Бећир-бегове куће у Мејремину, и све што је Мејрема кћери спремила. Крај долапа намештено је нешто у облику постеље; ово је покривено многим чаршавима од свилена платна; озго је рубље за даривање и Хајрију, хаљине, серџаде за клањање, сребрни светњаци, зарфови и сви дари што Хајрија доби од мајке и рода, од мајчиних пријатељица и својих другарица. (Од неке је добила за ђувегију бошчалук, од неке кесу за сахат, или чевре. Са цветом или сапуном задовољна је као и са великим даром, јер, веле, велики дар долази од богаства, мали од срца!

Учело собе, у углу, испод великога огледала, на високо-уздигнутом и богато намештеном седишту био је кип... Кад овај кип мрдну, препаде ми се једна пријатељица; но брзо се прибра — умирише је ове моје речи:

— Не бој ми се, џанум! — то је невеста.

— Ју! је ли истина? Па лице јој је тетовирано! рече она.

— Чим је намазана ако Бога знаш? прихвати друга.

— Иста лутка од вашарских колача, додаде трећа.

— Господи, боса! прозбори тихо четврта, па удари у смех. Све се узесмо смејати заклањајући махалицама усне. Али не све. Погледах ону што синоћ беше; она се уозбиљила, ћути и поглêда буле редом. Ова њезина озбиљност би ми смешна; дирнух је:

— Баш познајем да ти је жао што нема твоје колегинице, јузбашинице.

— Враг је однео, што ми је колегиница, изговори она чисто срдито.

— Па обе сте капетанице... Не бој се, неће доћи: од к'з-алки неће бити данас ниједне. Бећир-бегова снаха вели да ће оне доћи у понедељак, са мајком невестином.

Дакле, као што ти рекох, турска невеста много личи на кип; личи увек, данас највише. Лице јој је нашарано, очи склопљене, руке скрштене; нити трепће нити се покреће, а кад си подаље од ње чак ти се учини да и не дише — аман, Јараби!... Па још кад јој погледаш црвене руке и ноге! (Папуче су јој, као обично у кадуна, наврх прстију; скривени су јој њима готово само црни нокти.)

Јуче видех да је она љубичаста чанта врло лепа и богата, белки је стала Бећир-бега сто крменаца, њезина цена не чини ми се сад тако велика као кад је први пут чух.

Гледала сам невесту, гледала, па тад питах једну:

— Ама што је наместише онде, ханум?

— Е, такој. Данас гу најповише водимо чес.

— Мени се чини да би она од ове части више волела играње ораха?

— Јо-о-ок! Зашто? Ако си па искаш, није с'г вак'т за играње с'с ораси. С'г по воли младиња да се кити с'с ђулови и да си оди уз Нишаву, но да се игра с'с ораси. Ораси се волу там' под јесен а не у ђул-вак'ти.[1])

До после икиндије невеста се не маче (кад је онде села заборавих питати), а тад је изведоше — позлило јој је. Како, јадници, и не би? И ако беше све, скроз отворено, — оне се промаје не боје — ипак у овој ниској одаји, пуној жена и деце,

1) Доба кад цвате руже.

владаше грдна запара. Та да не беше крај Хајрије девојака с махалицама, издахнула би — не би дочекала ђердек... —

Синоћ је био ђердек; но о њему ћу ти, севђули, писати, ако Алах хоће, сутра саба'иле; а сад: Алла'-еманет-ол!

20. маја 18**
у Нишу.

Твоја
J.

ПИСМО XIV

10. Ђердек (ложница)

Све видех, па и ђердек. Поведох и своју пријатељицу, али нафиле, не хтедоше је пустити у ону шарену одају, у ђердек и ако сам молила за њу као за себе. Стара ми беговица збораше:

За хатар твој учинила би све друго, само овој не би — не могу, не смем. Онуј ноћ смејао се, па, безбели, и с'г ће. Мој Алӣ аџамија је, па се млого срамује; има срам и од нас а некмо ли од јабанџи (туђина); па јоште к'д би чуја дека се неки смѐје — мани се, свет би фатија. Ама, знајеш, госпоја, и ти си не можеш да стојӣш у ђердек, зира к'д би те видеја, бирден (од једном) би излегнӯја, побегнӯја би — млого се срамӯје. А, после, знаш, госпоја, у ђердек не може је бидне хич никој, салте *они* и ашчика. Моја ђелин-ханума нака стане с'с тебе при пенџер у другу одају, ама, џан'м, не си дизајте перде млого — да ве не опази Алӣ.

— Пођох са Бећир-беговом снахом, држећи да у тој одаји нема никога; а кад тамо, изненадих се: уз прозор се шћућурило неколико турских жена, крај њих стоје две девојке и подижу перде. Без ових последњих, како видиш, није се могао проћи ни ђердек! Та без њих нигде није; пред њима, све говори; од њих се ништа не крије. Ни од деце ништа није саклӣ. У нас, по паланкама, не знам како је у Београду, није обичај да девојке иду породиљи; у мусломана иду сви џумле. Жене, девојке, деца, измечике — све је ту, нарочито треће и шесто вече, кад се гради к'на-геџеси (буле веле: овој си је како ваш

бал), пуно их је. Ту су, као што рекох, жене, девојке, деца, измећарке, па ту је и беба и породиља; око ове је намештено — мани се; и она је лепо обучена и накићена а на челу јој је ладен баш колико пет пара, да је не „уроче." Било јој пријатно или не, мора слушати свирку и сав џумбуш до зоре.

И без измечика ништа не пролази. Шта ћеш кад их хануме радо имају и седе по ваздан и сву ноћ берабер са њима (истина хануме горе, на миндерима и шиљтетима, а измећарке ћенарда (у крају), на ћилиму а по каткад и на не застрвену пôду.) Заједно пуше, разговарају се; измећарке по штогод причају, доносе новости, итд. Па ипак, поред свега овога, што ми је веома за чудо, оне ни за часак један не заборављају да су ханумама потчињене; а кад изусте реч „ханум" — изусте је с највећим страхопоштовањем! Често пута, кад се која бивша турска измећарка, Циганка погађа да ступи у службу код које госпође, па је ова пита умели радити по кући како треба, одговориће, и то чисто охоло, подигнувши главу у вис:

— Како јо-о-ок! Ја сам си служија у хан'ме, та не можем ли у тебе, молим вас?!

Она што је имала «у хан'ме» десет гроша ајл'к (месечно) и један кат рубе за бајрам или Хедрлес (Ђурђев дан), од нас тражи на месец *банку*, па и алтмиш грош (шесет гроша); јер, вели, башка је кудѐ су само паре, башка си је па кудѐ је и руба. —

Тек што ми стадосмо и подигосмо перде, али само малко, колико да се намести око, уђе у ђердек Али-бег: узе у хамамлуку абдест, убриса се, пређе једанпут преко собе, па тад заиска од ашчике леген и ибрик.

— Шта ће му сад вода? питах мајку мале Алисе-хануме.

— С'г ће видиш, одговори ми она.

Ашчика узе из хамамлука леген и ибрик и принесе га Али-бегу.

— Ђел, Хајрие-ханум, изусти он веома нежно.

Изненадих се кад видех Хајрију; нисам знала да је у одаји; седела је иза оне високе постеље. Приђе Али-бегу, он узе спирати тел са лица њена. Започе ово, али не доврши: уми се нева сама. Ашчика спусти ибрик, па брзо узе с чивилука убрус

и пребаци га преко мокрих рука прво Али-бегу, па Хајрији. Кад се Хајрија убриса ашчика узвикну:

— Шућур! Био је тел чист — није јој лице нагрђено. Гле!... Погледај, кузум, Али-бег! Је ли лепа?

— Машалла'! узвикну он задовољно и омилова је руком. Ове овамо где сам ја, нарочито девојке, узеше се смејати, и потрчавши, да би што пре побегле, повукоше перде: конац се прекиде — перде паде.

— Би ми врло непријатно, те похитах куту брзо, да ме не би видели младенци. И хануме дођоше у неприлику. За један час све су лежале на поду. Мало, па врата на ђердеку лупнуше — изиђе Али-бег.

— Видео нас је, побегао је, рекох ја.

— Јок, рече Алисина мајка. Неје имаја к'д да не (нас) види... Отиде си у џамију да клања јаци.

Аман! Шућур! шапутаху буле, а ниједна не хте устати док Алисина мајка не намести перде.

У џамији је било људи. После свршене молитве допратише Али-бега божанственим песмама до саме куће. Овде старије пољуби у руку, они га благословише — с младима се изгрли па пође у двориште; његови несташни другови удараху га у леђа, да би, ђоја (тобоже), што пре стигао невести. Гости пише шербета, благосиљаше и разиђоше се: неки одоше у ка'аву, а неки у селамлук[1]) Бећир-бегу; ђувегија прође кроз редове запаљених свећа, што опточаваху стазу од порте до степеница: да би му у брачном животу било увек и у свему светлости и видела. При уласку у двориште стајаше тас пуне воде; ашчика му рече да га гурне ногом и проспе — послуша је: ако је било чини, растуриле су се. Уђе у ђердек и, готово одмах, узе клањати на једном крају невестина дувка. Други крај беше невести на глави преко лица, она стајаше смерно са скрштеним рукама за све време његова клањања.

Нас неколико опет бесмо у оном одаџику (собици) крај прозора. Перде хич не мироваше. Све смо биле прилично радознале, али оне две девојке... Није много требало па с једном

1) Одаја где мушки примају госте.

од њих «кавгу да направим», јер мало јој би што ме неколико пута гурну, но ми чак и на ногу стаде; пошто не беше баш т'нацка и лака, то ми дође да се заплачем и да јој се окренем, но, шућур, погледавши Алисину мајку, умирих се. Она ми прошапута:

— Ако ме милујеш, ћути! Има не на овај свет турли турли (свакојаких). Па тад додаде: — Знаш ли што праји с'г Хајрие-ханум?

— Стоји.

— Е, видиш дек не знàш! С'лте не стојй — Алаха моли; а какò га с'г моли, неје га до с'г овакој молија никад: зира што год поиска од нега, Алаха, дор вој ђувеги на дувак клана — све ће да вој даде. Он, валла'! билла'! талла'!

За све време клањања гореле су пред младенцима оне две свеће с црвеним концима, што беху о венчању Хајрији на палцевима.

После клањања послужише се узајамно руменим шербетом.

Кад пођосмо из одаје рече ми Алисина мајка:

— Нака на њума бидне у овуј кућу како на мене што је, па берићет-верс'н!

— А, â! оће, узе једна тихо и као за се. По в'здан седи, работи и дузленисује песме на Истамболију. Сам ги дузленисује, сам поје — с'в комшил'к знаје си овој...

Јуче, пре подне, пошто је био млади бег у хамаму, отишао је пуници те је пољубио у руку и предао јој даре за све редом. Пуница му добила ка'аве-ренги атлас за шалваре, свастика и стрине плаву свилу за чанте, старији стриц чоху за хаљине, млађи јелек и фес, Цариграђанка, Хајријине другарице — оне што су га даривале — и посестрима ружичасте прланте, а Фатиме-калфа, кадуна што је учила Хајрију ђерђефу, басму за шалваре.

Код пунице је ручао; јела је, веле, било много, и то: слатко па слано, слатко па слано, итд. —

Два дана ћу се, севђули, одмарати а после.. Овде би рекла која кадуна: «Ама не ли си дојдомо до овде, заш' се бригнеш, џан'м ?»

21. маја 18**
у Нишу.

Твоја
J.

ПИСМО XV

II. Сертме (походе)

Севђули к'зчаз'м,

Вак'т дође да свадбу завршим.

Данас бих ти могла писати много, јер, шућур, одморила сам се; могла бих, али немам шта; малко само да поменем свршетак свадбе, сертме, па то ти је све. Емма, јаврум, нећу ти помињати оно сертме којим се риба лови, но — походе. Зашто се овај дан зове овако не умеју ми каде објаснити никако «Е, видиш, веле, овој дан безбели се вика овакој затò, што си је невестино мајка справија меџлис (скуп), па од њума, сви џумле, ће си идемо при негово к'ерку, невесту. Сертме си је, белки, куп, збирање... кој знаје.»

Како му драго, кузум, тек јуче беше петнаести и, као што рекох, последњи дан свадбени. И Хајријини стричеви позвати су на сертме. Поведоше све своје пријатеље, одоше селамлуку Бећир-бегову; дочекани су лепо, пријатељски. Бећир-бег је одвео Хајрији њене стричеве и рођаке, од којих се не крије, да им пољуби руку. Остали су код ње мало, даривали су је па изишли. Поседали су у селамлуку сви за софре. Ручали су, проегленисали крај песме Шабине и Ахметове и пошли: пријатељи су их испратили чак до улице.

И Мејрем-ханума је позвата на сертме. Поведе све своје, дође Бећир-бегову харему радије но икад, јер у његов харем броји се сада и мило сонче (мезимче) њено. Не виде је четири дана, па се зажелело мајчино срце: грли је, пољуби је у лице и чисто чело и промуца:

— Џан'м, џигер'м, како си ми ?

А она не одговори; низ снежно-беле образе ваљају се крупне сузе. Нису ли ове сузе одговориле мајци на питање? Јесу; али шта су одговориле? Та сузе нису само исказ туге и бола, него и среће и радости. А да ли је срећна Хајрија?...

Пољуби се са сестром; изгрли се с другарицама; ижљуби сестрину децу и лепо девојче Севдију плачући.

Кад пођоше к'з-алки степеницама, попрскаше их ђул-суом, покадише их амбром мирисном, па их уведоше у шарену одају.

Чим поседаше, зареди Хајрија са заовама и јетрвом од једне до друге: некој додирнуше руку уснама и челом, а пред неком правише јерден-темена̀.

Са зидова и тавана ове одаје ништа није скинуто. Остаће овако још до сутра или прексутра, па ће се поскидати и оставити, а чеизом ће даривати Хајрија бега свекра и девере, Хануму свекрву и заове; род је Али-бегов многобројан, отићи ће јој преко тридесет бошчалука. Којим ће бошчалуком кога даривати зна она, научила је мајка њена. Дариваће, веле каде, све редом лепо, како се пристоји хануми из добре куће, како доликује кћери богате мајке.

Јуче се Хајрији хич није водио «чес»: час је стајала с Несимом у дно собе, а час нас је, берабер са заовама, послуживала. Емма што се тиче части — зарар јок (нема штете), барем је била слободна, говорила је с Несимом, па, по каткад, и осмехнула се нарочито онда кад јој Несиме прислони усне на ухо...

На њој беше она љубичаста кадифели-чанта. Низ плећа јој се спустила шивета, искићена рубијама, ситна, чинило ми се да им броја нема. А са стране прикачене су за косу и пале преко ушију, до пола образа̂ читаве гужве бисера. Е ово, вала, кузум, хич убаво није; подсети ме на трвеље сељанака око Алексинца и мога Крушевца.

Ово дана не беше на свадби буле коју ја не познајем; јуче видех пет непознатих. Прво дође једна млада, доведе је Шехназе-ханума, сестричина Френчевић-бегова, посади је баш до мене и рече:

— И ја ћу мало при вас да поседим. Ви се разговарајте, ја ћу да ћутим и слушам како си убаво зборите српски.

— Зар ханума говори српски?

— Хаде види: питај га нешто.

— Одакле си, ханум?

— Из Босне.

— Из Босне! узвикнух весело и обрнух се Шех назе-хануми:

— Где нађе хануму?

— При мене је Он си је моје мусафир (гост). И негово је муж аскер; у Истамбол је. И хан'ма ће с'г у Истамбол — иде при мужа.

Дуго сам се разговарала с Босанком. Причала ми о себи, својима и Босни. Шехназе-ханума нас је слушала, а после рече:

— И Бога ти и вера ти, госпоја, право ми кажи: милујеш ли овој хан'му?

— Много.

— Ашколсун! узвикну стара.

— И ја тебе, прозбори ми Босанка.

— Знајем ја овој и без ваши речови: познаја сам хан'му од очи (по очима) а тебе, госпоја, од љице (по лицу) зира кроз ђозл'к (наочари) очи ти не видим... Ама, безбели, ће да се милујете. Ако ви неје једно дин — језик ви је једно... сестре сте, к'ерке сте на једно милет (народ): овој знаје и Алла' и битеви алем (цели свет) — Валла'! Билла'! Талла'!...

— Тако је, добра и права ханумо! рекох задовољно и узех старичину смежурану руку, подигох је и притиснух на њу зажарен образ свој, па се окренух кћери поносите Босне, и, тако ми имена нашега, имена српскога, роде, са њена сам лица прочитала радост, у њену сам оку видела сузу.

*

У другој одаји софре су спремљене одавно, а хануме не устају. Час-по излазе Бећир-бегове кћери на доксат и поглêдају орта-капији — некога очекују.

Овде је и Солунка и Зехра и Цариграђанка и све... ама јок све, нема луде Фатиме, од кјучук-к'ŝа-гецеси не видех је никако.

Таман Ата узе поглéдати Солунку и Зехру, тек што се Севџа накашља и удеси са сестром једну севдалијску, којој је припев: «Џамадан срмали, срмали! Ђозлери сурмели, сурмели,» улете у одају млађа Беќир-бегова кћи, зборећи:

— Сус, Ато! Аман, Севџо! — иште мусафир (ето госта)!

Циганке умукоше, спустише дахира на колена.

— Изиђите, боље да нисте у одаји, рече им Беќир-беговица и похита пред тога госта.

-- Шта је ово? питах јузбашиницу. (Ја сам увек поред ње, јер спрски гвори брзо, као из ћитаба.)

— Не знȁм. Некој иде.

У одају ступи тај мусафир с једном сиротом, старом кадуном. Не питах Мирсаде-хануму, јузбашиницу колико јој је година, али мислим да је у тридесет четвртој или петој. Појава јој је отмена, господствена; горда је, а Бога ми, и лепа. На ногама је дочекаше све, осем Шехназе-хануме и Али-беговице; погледавши у њу дотакоше се пȍда и теменâ, као по команди; направише јој место горе.

А-а-а, с'г знајем што је. Овој си је мајка на Хајредин-Хасан-бега. Удовица је већ девет године... он је како ваше калуђерице: моли се на Алаха дан и ноћ, и пости, млого пости. Зира к'д негово муж теше да умре, закле му се да неће да се одадѐ хич никад; да ће да бега од свирку, певајне и веселбу, како жални што прају, до мезар. Илахи (божанске песме) може да слуша и, ако иска, да поје, а друге јо-ок! да Бог сечува!

— Наше су калуђерице по манастирима.

— Ј-о-ок, манастир! Седи си он дом, моли се на Алаха и чува си децу. Какȍ би било да ги јабанџи чува при живу мајку? Добра су гу деца, мани се. Има си две, деликални и па девојче, ете оној Севдије.

— А, сад знам. Ово је Хајријина несуђена свекрва.

— Јес. Бак, бак (гледај, гледај), како Хајријово образ мени ренг (боју)!... За кога се моли на Алаха бездушна, к'д душу нема!

— Чудо је дошла?

– За хатар на беговицу. Чуја сам кји Беќир-бегово хан'ма сам је ишо та га зваја.

Држала сам да ће бити на ручку. Али не, остала је врло мало. Није хтела скинути фереџе, па ни јашмака (само га још при уласку с уста смаче); не погледа у очи ниједне; не послужи се ни чим; проговори са Бећир-беговицом и Шехназе-ханумом неколико, па устаде. Остале је претекоше, направише јерден-темена брже но мало час.

— Баш ми је за чудо, ханум, што јој ниједна не приђе руци. Оволике девојке...

— Хм, рука. Зар па мислиш да ће се даде да гу некој пипне?

— Па девојке.

— Ни његово евлад (чедо) не може, не теки јабанџиске девојке. Сваки вечер к'д иска да легне, казују, преобучѐ си на девојче све, оперѐ му ноге, обује му чорапе дори до колена. Спије си, завали, с'с мајку у једно душѐк, па да гу не пипне с'с босе ноге, да гу не фрљи на душу гре'. Не ли си запазија какȍ прибира фереџу?.. Неће гу унесе у своју собу за Бога — с'с њума је седела на миндер куд грешни седу. Море, мани се, његово га чудо у бели свет нема

— Зашто се бар кавом не послужи?

— Јо-о-ок, неће. Нѐ (ни) пије тутун, нѐ кахве... Не пије при другога, а у његово кућу кој зна, белки... Све има стра', кји при другога неје чисто.

— Па то је неки особењак.

— Е, ето, видиш! Сви викају кји знајем добро српски, а ја ти тај реч не разумам...

Чим Хајредин-Хасан-бегове мајке нестаде, уђе Ата са сестром својом. Прилупаше у дахира и викнуше:

„Инџи ми с'н? јакут ми с'н?
„Ак ђердан да бир бен ми с'н?“
(Бисер ли си? рубин ли си?
На белом подвољку младеж ли си?)

— А, ха:

„Не инџиим, не јакутим,
„Не ђердан да бир бениим:
„Емен дујња де бир бенım.“
(Нит' сам бисер, нит сам рубин,

Нит' на белом подваљку младеж сам:
Само на свету једна сам.) —

узвикнуше Зехра и Солунка и припљескаше длановима.

И к'з-алки и оне што беху у јенђел'к — згледаше се.

— Ето, и ово су удовице, Мирсаде-ханум.

— Па и ја сам, ем од к'д, и-ха-а! Остави ти овеј, махсус Зехру — оно је шејтан... Солунка је богата, азг'н (бесна), деце нема...

И ову песму не довршише свирачице; и сад уђе Бећир-бегова кћи зборећи:

Немојте певати! Изиђите!

— Шта ће сад бити? питах Мирсаде-хануму.

— Безбели па некој иде... а, ете: Дервиш-беговица.

— Па?

К'ерка му умреја... Гледај, младиња побеже. Ће да бега, требе да бега, зпра како би било на негово срце к'д би ги видеја, па јоште овакој дузленисане искитене, Алла'! Алла'!... У нас је такој, к'д умре младо, при негово мајку ће му иду другарице, ама неће да се обучу ни па закиту. И на бајрам су све овеј, што побегоше, ишле при њума да га пољубе у руку, ама се ниједна неје обукла у нову рубу, ни једна се неје закитија. Како му к'ерка умре, неје се у комшил'к ач'к ни засвирало ни па запојало; ако се свира 'ел ти поје — све јаваш (полако), у крај, да она не чује, да се још по више не ражали, да му се још по више не разболи болно му срце. Срце му је салте рана. А, рана! На овуј рану најде се мехлем да му болење малко умири, ама да га излечи — јок хич никад.

— Кад је овако, што је дошла на свадбу?

— Е, ће да дојде: зваја га сам Бећир-бег и па ханума му — род су. Немаш децу па, безбели, не знаш како мајка воли, кол'ко мајка жали. К'д *жена* плаче, она сам' себе плаче; к'д *мајка* плаче, баш за чедо плаче. Жена плаче за свој рахатл'к и слободију; мајка плаче за синово му ел' ти к'еркино младос' и убавињу... Како ми умреја муж има дванаес' године, како к'ерка, девојка од петнаес' године, тамам двас'. К'д поменем с'г мужа, не могу да плачем; чим поменем к'ерку, бирден се заплачем...

И заиста, не мога зборити више, не дадоше јој сузе. (Кроз плач узе клети Јак. агу. Каза ми да јој је кућу присвоио, а њу оставио да се потуца без свога крова са својим малолетним сином Исмаилом. Клела га је тако страшно, да ми се од грозе и страха кожа јежила.)

Дервиш-беговица је обична жена: лепо се одмах разви па оде с ханумама у другу одају да руча. Истина, после ручка не остаде ни часа; желела је, белки. да младе хануме много не дангубе, но да што пре наставе прекинуто еглене.

*

Једном ми Алисина мајка рече да нас има на овоме свету турли турли. Па тако је. Ни слутила нисам да има у мусломана, и то још овде у Нишу, девојака које се неће удавати. Читала сам а и од Туркиња чула: да неке њихне песникиње остареше, помреше а не удадоше се; али овако... Белки и ове што јуче видех дузленисују песме. За једну рече Мирсаде да је имала просилаца много, «одвише,» ако је ружна. јер од соја је. «Ама она, аклли, (паметна) — вели Мирсаде — неће; зна дек би га врнуо ђувеги бирден. дор би га видеја. Еве на Бећир-бега к'ерка, Нашит-хан'ма, добро је: од голем мерхамет (сажаљење, милосрђе) дори не ваља, па — фајдеси јок. Зашто? Затој дек је млого грубо. Одаде се у Шехер-ћој (Пирот), па по скоро отудке не теки одовуд. К'д га видеја оној чапк'н, бег, ђувеги му, а он беж' из Шехер-ћој; отишаја чак у Софију. па отудке пратија писмо на мајку и роднину му: «Ако ви је мило да ви хич дојдем — врните Нашит-хан'му на оца, зира ја га нећу, не милујем га. Не ли сте зборили онакој какȍ није — ете ви.»

— Зар Нашит-ханума није удовица?

— «Јо-о-ок, удовица! Зар ђоја до с'г хич неси чуја дек нити је у жене жена, ни па у девојке девојка?

На једну би се, опет, рахат могла применити наша народна песма:

„Ђевојка је мало ђевовала,
„Седамдесет и седам година;
„Седам пута ћаби долазила,
„Десну руку на ћабу метала:

„„Ћабо, кућо, удати се нећу
„„Док не роди јавор јабукама,““ и т. д.

— Кој зна, рече Мирсада, зашто ова остаре, а не одаде се: зира к'д погледаш неје одвише грубо.

— Па има, ханум, овде доста ружних жена.

— Истин', има. Ама несу сви мужи једнò. Овеј, видиш, имају си стра'; по волу да су девојке, но пуштене. —

И пуштеницâ беше доста. Но ове сам виђала и ово дана, и код Мејрем-хануме и код Бећир-бега. Мирсада рече да једна од њих остави мужа зато што је била добра и верна: на његово место није помирисала ружу, а он се «врз» њу ожени другом: за једну, опет, што јој муж не направи за бајрам џанфес рубу и, још, што је не одведе у Бању уочи Хедрлеса. «Ама, вели, моја госпоја, руба и па Бајна — капак су: с'с тој је поклопила *оно* заради што га је оставија — немиловајне (немиловање). Да га је волеја седеја би при нега јок само без џанфес-рубу, но, по неко пут, и без леб'.»

— А ове што су отеране.

— Е, и туј се нашло; овој, оној — најде се.

— Да није криво неверство?

— Јок то. Зар па мислиш да ће гу за тој муж салте фрљи? Море ако гу бастише (ухвати, затече), ће гу удави, убије... како куче ће гу убије

— Куршум у срце, а, ханум?

— Јок у срце: у главу; зира на човека се рачуни главасахиби (господар), срце — х'зметчи (слуга). К'д млађеји направу зијан, главешина је кабаат (крив); кабаат је што ги неје стезаја, но ги напуштија — па за тој главешина требе да се казни. Ама муслиман по воли да казни жену за овој с'с нож... Најголеми парчики од њума ће да бидну, ете, овол'ки, (ту показа рукама) к'д ги фрљи на сокак да на'рани ма'алска пцета.

Тако је, севђули. Јуче се разиђосмо после икиндије, а кад данас пуче глас по Београд-махали: Хајрија је незадовољна, јер ми смо њу гледале, осмевале смо се — а она се не осмехну баш ни једанпут.

После петнаест дана вратиће ћерка мајци походе, али не сама, но с војном. Пуна три дана неће се престати са свирком и песмом никако; кому ће бити до весеља, навеселиће се. Да ли ће и тада хануме рећи: Хајрија је незадовољна, не знам; да ли ће се она потужити Фатими, и то не знам. Тек и ако ћути знаће каде како јој је, јер су, као што ти више пута рекох, добри познаваоци душе. Испитаће јој душу оне за час; сагледаће јој дно срца циглим глêдом једним:

А њега ће моћи сагледати свака,
Јер су њене очи два бистра кајнака.[1])

Описах ти, мила Српкињице, хареме и свадбене обичаје њихове кол'ко знадох и како умедох; но ово су обичаји само нишких харема, јер ја друге мало познајем; познајем цариградске и солунске по причању бўла, иначе не. Ако Бог дâ, отићи ћу тамо, видећу их и проучићу их, писаћу ти много, много.

А сад? Сад је ред на тебе.

Мусломанке веле:

«Аллах види хиљаду и једну погрешку нашу — у лице нам не удара ни за једну.» Па и ми видевши погрешке и недостатке ближњих својих, не ударајмо им у лице — «грехота је.» Но кад би ми ти, мила, прочитавши ова писма још једном редом казала ач'к шта ти се у њима свиди, а шта ли не свиди, и кад би ме умела посветовати — не би било греха ни мало; јер друго је световати а друго корити. Кад коримо кога, поред греха имамо и штету. Грех је: јер начинимо да се збуни, поцрвени, застиди; штета је: јер губимо љубав његову...

Алла' еманет ол!... Петнаести је дан свадбени; које ли је мухабетли-наме? Па колико у њима речи... више. Колико у Нишави песка и на небу звезда, баш ти толико топлих селама шаље

24. маја 18**
у Нишу.

твоја

J.

— СВРШИЋЕ СЕ —

[1]) Студенац.

ОДГОВОР ЈЕДНОМ УРЕДНИКУ

(од Е. Јакоба.)

Све бадава, — ево псуј ме.
Ево туци,
Не могу ти песму спеват'
По наруци.
Кад у срцу среће нема,
Бол заћути,
Шта би могло песму дати,
Задахнути?

Чврста воља, памет оштра
Чине чуда,
Оне сёгну па победе
Свуда, свуда;
Све тешкоће могу дићи
Ил оборит, —
Ал не могу ни најмању
Песму створит'.

Ако даклем песму желиш:
Ради тога
Мораш куцнут' на тамницу
Срца мога.
Јесте, јесте, срце ми је
Роб недара, —
Ал ја ипак немам другог
Господара.

ЗМАЈОВА

НАРОДНОСТ И ЧОВЕЧАНСТВО

ЈАВНО ПРЕДАВАЊЕ

г. грофа Анђела Де-Губернатиса

Држано 15. фебруара у Грађанској Касини.

Пошто је прва људска заједница, прва држава, била породица, у којој је отац био уједно и старешина и владалац, дужност тога првога господара, првога владаоца, означавало је његово име. Индијска реч *pitar*, латинска *pater*, француска *père*, немачка *Vater*, енглеска *father*, испрва је само означавала *онога који подржава, који штити*. Исто тако санскритска реч *patis*, грчко-латинска *potis*, која значи *господар*, у почетку је именовала заштитника; ведичка реч *dâsapati*, пре него што је постала *деспот*, значила је: господар и заштитник робова, у рату покорених и у народ увршћених. Кад у Оченашу призивамо нашега Оца који је на небу, ми у њему видимо само Господа који нас заштићава. Човек бива старешина и владалац велике људске породице само под условом да је брани, чува и заштићава од непријатеља, као што пастир уклања вука од својих оваца.

Патријарси беху пастири и у ведичком и у библијском свету; од Авеља до Аврама видимо низ пастира, патријараха и племенских старешина.

У ведичко доба имање се првога пастира шири; *готра* (затвор за краве) насељава се; око те прве велике патријархалне породице и око првога најстаријег пастирског племена чији се старешина у Ведама и тада назива *гаспати*, т. ј. крављи господар, преко жена које у *готру* улазе, гомилају се и образују

разне породице; али тај *гасиати*, пошто је постао сточарски крањ, постаје крањ освајач у Пенџабу, као што су *хиксоси*, арабљански сточарски краљеви, Египтом овладали. Сточарски крањ је идеалан крањ; тако нам се стари јунаци указују, Кир у Персији, Самсон и Давид у Палестини, Херкул и Парис у Грчкој, Ромул у Риму; самога Христа испрва пастири обожавају, па му је и символ јагње; и ведички *гâсиати* понова се јавља као *Госиод*, велики божански пастир, небесни крањ словенских народа, и као старешина дома, *господин*. Тај исти ред патријархалних мисли треба применити и на реч *хосиодар* или *госиодар*, која је првобитно морала значити: отац и кнез пастирски. Али је у патријархално доба требало да старешина племена, у својој кући која је уједно била и народна црква и стан за стоку племенску, буде у исто доба и главни свештеник општине.

Пре истеривања стоке на пашу, остављања стана а после претходне поделе дневних радова и дужности члановима племена, требало је да старешина изврши приношење жртава, да понекад сâм собом састави и пева химне. Назив узвишенога приносиоца жртава и призивача богова стварао је старешини племена готово божански, а држави која се на племену подизала теократски карактер.

Осим тога што прва држава једно заједничко земљиште заузима, што се у њој заједнички језик говори, што у жилама њених људи једна иста крв тече, религиозно јединство, та врста идеалне везе, највише јој улива јаку кохезију и готово карактер нераздвојнога јединства; ето зашто смо у последње доба видели, како један католички владалац, Немац, да би се што више сродио и изједначио са својим православним народом, прелази у православну веру; и како се једна словенска кнегињица, да би се умилила једноме католичком, латинском, народу, коме ће краљица једнога дана постати, одриче вере свога љубљеног оца и прихвата веру свога узвишенога супруга.

Али се народности и на друге начине образују.

Још у почетку историјскога доба ствара се трговином између племена и племена нека врста међународног права. Растећи, развијајући се, свако племе осећа потребу да нешто прими од свога суседа, ради поправке свога стања и обра-

зовања. Затим се оснивају трговачки уговори, облик најнесавршенији али најпозитивнији и најтрајнији међународног удруживања. Трговином се развија знање о туђини; тада се сазнаје и за жене у суседству, и инстинктивно се осећа физиолошка потреба да се врсте укрштају, у толикој мери да у неколико закона на Истоку постоји строга наредба да људи траже себи жену у каквоме суседном племену. Отмица Сабињанака није никако прича римских хроничара већ потврда старога обичаја, који није сасвим ишчезао из индо-јевропских и алтајских навика, бар не, према успоменама сачуваним у народним песмама и свадбеним обредима.

Жену је требало тражити у суседном племену или краљевству. Или су је захтевали по извесноме прописаном реду и око ње се цењкали, као при куповини каквога драгоценог зрна бисера; или су храбро ишли да је с оружјем у руци отму; или су је сјајним јуначким делима, у часноме двобоју, добијали. Жена се сматрала као благо, и то благо је требало заслужити.

Земљиште, стоку, производе суседове, или су добијали на основу права размене, или су их силом, на основу права јачега, отимали. Пријатељско племе установи један трг; око трга се подигне варош. Јаче племе често прогута слабија, под изговором одбране од штетних суседа; тако на штету савезничких, под заштиту стављених и придружених племена, првобитно малена област може постати велика краљевина. Ако је покорени народ друге вере и на нижем ступњу образованости, он готово увек постане робом победиочевим. Али највећи број славних народности у историји образовао се као неко сложено тело једино услед других пријатељских веза и хомогености. Оно што се слаже приближује се; оно што се не може само одбранити тражи ослонца и налази га у суседу, коме се највише диви. Свуда у природи се може онај исти процес асимилације опазити, који се у људскоме друштву налази. Исти закон молекуларног и динамичног привлачења ка једноме складном тежишту у историји се врши између људи и људи, а у природи између ствари и ствари. Када се тежиште помери, организам од тога пати и наступа распадање.

Изгледа да је од свију елемената, из којих се састоји оно што се некада звало држава а сада се зове народност, писце међународнога права најмање занимао онај елеменат, који би највећи значај требало да има.

Бесна сила може за један тренутак у јединству држати читаву велику царевину, из најразноврснијих елемената састављену; у дугоме низу векова то се неколико пута остварило, и довољно ће бити да се четири велика царства, Александра, Карла Великог, Карла Петога и Наполеона, помену; али чим је колоса нестајало, наступало је распадање царевине

Зашто је Римско Царство напротив тако дуго трајало да га видимо где због рада на образованости и после смрти још живи? Зато што се многоструко придруживање земаља није ни нагло вршило, нити га је један једини човек остварио, нити се у једноме веку испунило. Оно је на против лагани рад једне органске еволуције и дубоког убеђења код покорених народа, да је Рим закон, правда, провиђење, благостање, и да та велика дадиља може својим изобилним млеком цео свет исхранити. Грађанским и црквеним правом и споменима своје величине и узвишености и данас Рим влада.

Исто тако необична појава животне снаге, живота после смрти, јесте Отоманско Царство, предмет врло велике забринутости Европе и врло ватрених пожуда; објашњење те појаве се једино налази у искључивоме праву на титулу наследника Грчке Византијске Царевине, сада недостојног тога источног царства које је посредовањем једнога Илира, погрченог и поромањеног Словенина такође било једно велико дело Рима. Као што се види, Грци из Византије су још од Диоклецијанова времена Словене к себи привлачили. Када се о будућности народа на Балканскоме Полуострву размишља, не треба ту чудновату историјску судбину заборавити. Рим, творац Источнога Царства, може се једино радовати природноме понављању првих историјских времена. Права господарења над северном афричком обалом, над обема обалама Црвенога Мора, над Сиријом и целом Малом Азијом до граница Персије, права на која се Отоманско Царство, и ако је тако немоћно, и данас позива, јесу она иста која је Рим некада Византији уступио; а разбојници из Курдистана које Порта тако често против хришћана

распаљује, час у Бугарској, час у Јерменској, час на Кандији, унуци су оних старих Парћана, које нико није могао савладати, који су и римско оружје тако често побеђивали.

Али та снажна дисциплина, која је продужујући живот Источноме Царству мудро управљала првом организацијом новога Отоманског Царства, по што је допринела да и поред разлике у вери и раси разни народи четири века трпе и сносе доста тежак јарам, била је драгоцена поука и богато наследство Рима.

Узрок што је старе римске дисциплине у Цариграду данас нестало, и што је распадање царевине од лењости остареле и у пороку угњилеле неизбежно, не треба тражити само у томе што мухамеданска Турска, немајући ни мало идеалности, не може у себи да нађе довољно снаге за нови живот народни на путу напретка, већ и у збрци појмова у главама Европљана, која се од тада створила.

Сада је на реду Кандија; сутра ће бити можда Румелија Македонија и Арбанија. Босна је једина као жртва тобожњих *Великих Сила* само променила господара и из једнога царства прешла у друго; али ти грехови против природе никад не измакну од Божије казне; једна хришћанска пословица вели да Бог не мора баш у суботу платити, али да ће се кад-тад одужити — кад се човек најмање томе нада.

Кад која било царевина не брани више народе, који су у њој, и не брине се за њихово благостање, њено је туторство штетно и нема никаква raison d' être. Има разлога да постоји једна Руска Царевина, која уједињава све народе што руским језиком говоре, и која шири по Азији користи од своје полу-европске образованости; потпуно има разлога да постоји Германско Царство, које у заједници држи све народе што немачким језиком говоре; оба сў царства органска, и докле год буду она остале земље на миру остављала и само се својим посебним интересима занимала, зато што на своме пространом земљишту патриотску мисију врше, заслужују наше поштовање.

Али има царевина не тако чврстих, царевина, које је сила склопила, које су дипломатске сплетке дуго одржавале, чији су делови лукавством и уговорима везани; тим царевинама,

чим им нестане потребне снаге да се силом намећу и да истичу своје право, изгледа да је досуђено да пропадну.

И тада се у недрима тих пропалих царевина нови организми образују, нова, животном снагом и идеалношћу обдарена друштва оснивају. Чим један народ постане свестан своје индивидуалности, одмах му и сјајно достојанство независне народности припада. Истина могу историјске прилике ту потврду природнога права на краће или дуже време одложити, али закон природин, коме је стало до множења и мењања врста, кад-тад мора прокрчити пут оним врстама, које имају нарочити разлог за своје ступање на људско бојно поље, па према томе имају и потребну снагу за живљење, борбу и рад на њему.

Сви нови народи, уздижући се, сасвим природно око себе стварају нова сјајна средишта, која своју околину обасјавају.

Велико богатство, унутрашња снага, право на бесмртност, које као да Италија има, нису последице једног јединог историјског догађаја, величине Рима, већ им је извор у укупној снази, која се у великој разноликости њених средишта живота и њених светлих огњишта образовала; извор им је у разноликости елемената цивилизације, који су њену велику народност створили. Богатство, унутрашњу снагу и бесмртност Италије створиле су разне расе, које се беху настаниле на извесноме делу Апенинског Полуострва, и оставивши траг свога карактера беху једна другу потисле и измешале се; оне беху уједињене прво у великој царевини законодавнога Рима, затим под духовном влашћу папа по том у струји слободе, од трговачких општина потеклој, и у јелинској и етрурској светлости нашега дивног Препорођаја, најзад у све већој мржњи на све туђинске владе, докле није усред ратоборног народа, који није изгубио дух, чврстину, снагу, понос оних старих Алоброжана, о чијој се храбрости Јулије Цезар на делу уверио, онај велики болни узвик до срца једнога краља доспео.

Антрополози и етнолози се много муче у нади, која ће пре бити велика обмана, да ће нас најзад уверити како је на свим обалама Средиземнога Мора једна једина раса, без сумње афричког порекла, живела; како су Сикули, Иберци и Лигури били од незнатнијих раса; како становници са острва Сардиније и сада на својој лубањи показују малену интелигенцију

своје расе; како су под именом Јелина из Велике Грчке Етрураца из средње Италије и Келта из цисалпијске Галије полуварвари Италиоти постајали. И док ми још сумњамо да ли су Словенци, који наравно говоре једним словенским језиком, и који припадају данас великој породици тако-званих Југословена, по своме физичком саставу прави Словени, антрополози и етнолози у најдубљем уверењу траже у овим истим Словенцима словенске претке Млечана. Али из свију тих фантастичних теорија, често замршених и бесмислених, које су шта више у својим најмање основаним и најсмелијим закључцима и примљене, могло би се извести једно једино тврђење: да разноликост раса није никад сметала образовању једне народности. Као најочитији доказ за ово служе нам Италија и Швајцарска.

Не знајући од које управо расе воде порекло данашњи становници Швајцарске, ми за сада знамо да у Швајцарској има Немаца, Француза и Талијана, или да се тачније изразимо, ми знамо да се у тој земљи говори немачки, француски и талијански језик. Али ко би нас икад могао убедити да су сви Швајцарци што говоре француски или талијански прави Латини? Да ли су планинци из Тесинског, Ангадинског и Валеског кантона у почетку баш извесно били Латини? Да ли су планинци из оних швајцарских долина које излазе на језеро Фирвалштетерско били Немци? Кад би се о томе судило по физичком типу, не би се ни за једне ни за друге нашло да су Латини и Германци. Па којој су од нама познатих раса припадали непобедљиви Хелвећани, којих се Цезар плашио? Љубављу према независности у опште сви се планински народи одликују, и калабријски и арбанаски, и црногорски и шкотски. Али сви ти народи воде порекло од своје расе. Хелвети су се на против груписали као народност, уједињили су своје силе у заједничкој и пресудној борби, бранили су своју планину од туђина, никад се не обзирући на своје народно порекло, а још мање на језик који су говорили; они су се испрва звали Хелвети, доцније Швајцарци; као у Алзасу, земљиште је било отаџбина; отаџбина је у имену, које становнике тога земљишта спаја, она је у једноме једином заједничком интересу, у једноме друштвеном јединству које се не може разбити. Народна свест је Швајцарцима све, и то у толико јача, што је врло давно ство-

рена, још у оним Хелветима из чијих је груди при доласку римских армија први узвик независности по долинама одјекивао, управљен против странаца што су њихов мирни сточарски живот узнемиравали. Стари швајцарски племићи, што се зову Хелвети, створили су швајцарску народност, и то је можда најчуднија појава у историји народности.

И никако не треба заборавити да стварањем народности често један виши закон управља, који вреди разматрати. Као што у породици један човек може сам свём своме потомству племство заслужити, тако се прелиставањем дугачке легенде о стварању држава лако можемо уверити да најславније државе за свој живот треба да захвале не гомили, често слепој и бесвесној, већ аристократској мањини.

Каогод што државе ствара воља и ум једнога јединог човека, њиховог оснивача, па им је због тога, што су постале по срећи тога човека, суђено да се одмах пошто оснивача нестане сруше, тако у историји опажамо да се бројем незнатније али јаке и интелигентне расе намећу гомили, и користећи се својом признатом надмоћношћу, поштовањем или пријатељством које уливају, да се на земљишту на које су дошле настањују, да ту покоравају, предводе и образују староседеоце, и да суседне народе, жељне једнога сталног моћног заштитника, к себи привлаче.

Све најславније народе, који су се у историји појавили, представљала је једна племенита мањина.

Погледајте најпре Аријце у Индији. Они управо нису створили праву индијску народност, али су још много пре Енглеза Индију уредили, основали, образовали и њом владали. Данас се још називају Хиндуси сви они који су у некој вези с Индијом, као на пример мухамеданци, хришћани, парси, јевреји. Али кад би се од индијског броја становништва и одузело седамдесет милиона хетерогених елемената, ипак би остала гомила од двеста милиона, која се обележава именом Хиндуси. А кад би требало да антрополози, које занима проучавање и груписање индијских раса, класификују праве хиндустанске Арийце, чини ми се да би број Хиндуса од чисте аријске расе спао на неколико милиона; остатак би се састојао од урођеника, полу-дивљих и измешаних раса. Тај рад одбирања антропологу је потребан, али је готово без икакве важности по

историчара; кад су све те разне расе пристале да им Аријци буду господари и учитељи, индијску образованост су у неколико и ти поданици створили; они су непрестано по нешто од Аријаца примали, час језик, час веру, законе, обичаје, тако да сада у Индији, као једној целини, видимо један једини огроман поаријањен народ. Реч *arya*, Аријац, у санскритском означава човека *племенита*, *узвишена*, *надмоћна*. То је значење довољно да се у опште покаже надмоћност индо-европске расе, која је заузела и образовала велики део Азије и готово целу Европу, и над њима владала. И у Европи и у Азији масу су састављали урођеници нижих раса; али је могуће да су неке од тих раса, које је тешко одредити и описати, имале су у себи елемената, који су у додиру са арийском образованошћу могли изазвати нарочити ред. Међу начином живота победиоца и побеђенога било је некад и сличности, тако да би сада било несмотрено свако тврђење, које би заслугу за неки облик образованости само раси, која је победила, приписивало. И ако признајемо да без аристократских мањина победоносних народа, не би било ни једне сјајне индо-јевропске образованости, ипак је оно што се на земљишту Индије, Грчке и Италије морало догодити и сувише поучно, да не морамо најстрожији рачун водити о повољним приликама за развијање једне нове образованости, које су се у покореном народу господару указивале.

Први Аријци беху ушли у Гангесову долину као прекрасна раса не само храбра, јуначна, добро наоружана, одевена и храњена, већ и оплемењена, са готово уређеном вером и првим закоником за породицу и друштво. Смели су певати, молити се и заповедати; толика надмоћност им поможе да расе врло непослушне и непријатељски расположене према образованости у планине сузбију; да остале које су могле примити образованост, покоре и у неколико са собом изједначе, да, увећавајући обим четврте касте, у њу уведу у корист образованости већи број урођеника и из тога извуку добити. Строги брамански закон, који без изузетка забрањује члану прве касте ступање у брак са чланом ниже класе (та је наредба у осталом не једанпут била погажена), не врши се са истом строгошћу према члановима треће и четврте касте; тако је веће приступање у измешаним кастама оних који нису Аријци.

Аријцима у браманству помогло, да се примањем нових елемеменатa образованости из нижих слојева наметне готово свој Индији и с једне и с друге стране Гангеса.

Стварна снага првих Аријаца који су Индију освојили и њоме владали, није дакле лежала у бројној надмоћности већ у узвишености мисли, у прекрасној и нежној природи осећања, у ономе зрачењу лепоте, у ономе чару и дражи, који се опажају на сваком човеку и на сваком народу интелигентном.

Али је и до данас најсјајнија на свету остала јелинска образованост. Чудновата привлачна снага коју према свакоме образованом човеку има оно што је у вези са јелинизмом, осећање кога смо у данашње дане сви свесни да је ствар која се на Криту брани наша ствар, да се на њему боре за светлост, напредак и човечансто, та слога у тежњи ка чистијем идеалу, сами су по себи чудо, које се само може објаснити фактом, да су се од свију народа на земљи Јелини највише Богу приближили. Одиста је врло мала даљина и разлика између богова са Олимпа и историјских јелинских јунака; између Венере на пример, и Аспазије, између Ахила и Алкибијада, између Јупитера и Перикла, између Аполона и Платона: никад није толико божанскога ушло у људску расу. Требало је да мит о Прометеју, порекла индијскога, у Грчкој прими духовни карактер; у Индији се још тицало ватре скривене у дрвету, која се услед трљања разгорева, и то је била материјална ватра; ватра коју Прометеј од бесмртних краде да је Јелинима подари, била је божанска; и после те позајмице са неба човечји мозак никад није толико чудноватих дела смислио, у свету никад није толика светлост светлила. Јелини су према своме лику створили богове за обожавање, а ми сасвим пристајемо да обожавамо Грчку. Не изгледа ли Партенон као права боговска палата? Зар не би човек рекао, да су хорови што се певају у старој грчкој трагедији, хорови са Олимпа? И није ли јелински језик, што личи час на жуборење потока час на зујање између ружица и меда у одама Анакреоновим, језик Грација? Је ли сама Минерва много паметнија од Сократа? Је ли Вулкан већи уметник од Фидија? Зар је митски Орфеј узвишеније химне од Пиндарових певао? Јелин је своју велику даровитост развио на обалама Мале Азије, на острвима Архипелага, у

Атини, Шпарти Тиви, у Великој Грчкој, Сицилији и свуда је створио божанске гласове и облике.

Како је могло то људско чудо, што се назива јелинством после готово баснословног напредовања и стварања тако брзо растурити се и са нашега видика нестати? Каквим превратом? Каквом казном небесном?

Тај прави Божји народ, који се звао старим Грцима, у ствари је био малобројан. Ти велики племићи из Старога Века су у неколико сами себе исцрпли, жељно и силно се наслађујући у своме дивноме дѣлу; они су љубили и стварали као богови, са божанским уживањем; али и ако их је унутрашњи жар гонио на стварање спевова у стиховима, камену, гестима, којима као да није никако била суђена смрт, њихова нежна иловача била је смртна. Последњи потомци старе јелинске Грчке можда су пропали у својим ратовима са Римљанима, у великим војним походима Александра Великог кроз Азију; и Александрова, царевина се образовала помоћу Јелина који су га пратили; преко две велике грчке вароши, Византије и Александрије, два нова светска средишта образованости пренела су наследство Грчке и Истока Западној Европи. Правих некадашњих Јелина можда више нема; али су они у јелинизму, јелинском духу, многобројне трагове своје појаве за собом оставили и свуда клице и варнице разбацали, које су се нарочито у земљама, у којима су се они некада били истакли, као тајанствени ренесанси развијале.

Тако је требало да се у ономе делу јужне Италије, који се некада звао Велика Грчка, куда је Платон био отишао да се спреми за уливање поетске чари у позитивну Сократову философију, роди и његов најбољи тумач Руђер Бонги; тако су се у Великој Грчкој појавили најславнији и најоригиналнији талијански философи Бернардино Телезио и Томазо Кампанела, Ђордано Бруно и Ђанбатиста Вико, Пијетро Ђаноне и Гаетано Филанђијери, Пасквале Галупи и Антонио Ђеновљанин; и у оној истој Сицилији, у којој је Теокрит певао своје пастирске спевове, требало је да се чује брујање прве талијанске пастуреле, и да у почетку овога века Ђовани Мели опет узме стару Анакреонову лиру.

Али и ако у самој Грчкој нема више непосредних потомака старих Јелина, њихов дух још у њој лебди. Тако су се за време

дивне борбе за грчку независност, за коју су се Француска, Енглеска и Италија ради јелинизма тако одушевиле да су најплеменитије жртве принеле, пред нашим очима а на класичноме земљишту Саламине и Маратона опет указали неколики стари Плутаркови јунаци. Тако је дух старих Јелина продро у племенито срце краљевића Ђорђа, који је као Тезеј из Атине на Крит отишао, да чудовиште убије.

Ништа не може сасвим умрети, ако је одиста божанско; божанска Грчка ће и даље непрестано надахњивати песнике и мудре законодавце, даровите уметнике и јуначне ратнике.

Али ко је икад помислио да процени величину Атине и Флоренције по броју, и множини њиних становника? Као год што је једно малено сунце довољно за осветљавање једнога света, индивидуално дело, кад пламен генија прође кроз дух једнога човека, тим божанским предањем и извором постаје у корист целога човечанства универзално дело. Када се један човек зове Омир, Данте, Шекспир или Гете, Александар или Карло Велики, Јулије Цезар или Наполеон, њихов геније сија се у свима светским пределима, у свима историским временима.

А ако је то истина у погледу индивидуалном, колико ће већу корист човечанство осетити, кад изгледа да геније читав народ напаја, као што се неколико пута догодило: као примери служе нам Арийци у Индији, Јелини у Грчкој, Римљани и Флорентинци у Италији, Паризлије у Француској, Нормани, Англосаси и Германи на северу? Коме ће словенском народу сада бити суђено да предводи будућу балканску образованост? Ако је тврђење Фалмерајерових противника, који веле да су свуда у Грчкој потомци Јелина, по свој прилици претерано, и ако је сасвим чисто латинско порекло Румуна сумњиво, ако се дакле баш мора нешто одузети на рачун какве филојелинске и филоримске обмане, та двострука светла пруга, што је ипак прешла преко Балканскога Полуострва, може Србима увереним о историскоме задатку своје земље, показати пут којим треба да иду те да постану онај идеалан народ који ће моћи са Грцима и Румунима вршити пријатељску хегемонију над балканским народима. Схваћени у својој величини, јелинизам и романизам били су у прошлости па су и данас два најдрагоценија елемента образованости; онај балкански народ који се буде највише јелинским и романским

духом напојио, и ако не буде баш бројно најмоћнији, задобиће сву потребну надмоћ да се стави на чело најплеменитијег и најидеалнијег царства.

Данас сматрамо римску царевину за најогромније дело из римске историје. Али је то велико дело извршила једна мала, снажна и чврста мањина, која је била умерена; извршила ју је седмовековном истрајношћу у раду на уједначивању поносита, отмена и образована, али бројно доста малена аристокрација

Од онога дана кад су се прави *Aryâs* или племићи одважно на Тибру настанили да ту оснују *речну варош*, (како лингвистика вели, *ficus ruminalís*, руминална врата, значило је управо *смоква на реци, врата на реци* и најстарије име Рима долазило би од једне прастаре аријске речи, која је гласила *sruman, река, матица*) они су се, немајући других путева, послужили реком као најсигурнијим и најзгоднијим путем за ширење на суву и на мору своје прве трговине. — Као што се већина историјских градова појавила на обалама какве реке или мора, и Рим, лежећи на Тибру, претворио га је у први свој велики друм ради обележавања новога пута образованости. И кад је доцније Рим постао света варош и престоница хришћанскога света, душе умрлих које су се морале у чистилишту очистити, по средњевековном веровању од Данта усвојеном, тајанствено су се у пристаништу Остији на бродове искрцавале, одакле их је један анђео к Адамовом вису водио, који је био на планини чистилишта, на чији су врх по некоме источном предању у средњем веку земаљски рај стављали.

Пошто су се на обалама Тибра утврдили, Римљани су к себи привлачили Сабинце, који су морали у Рим доносити земаљске производе, и Етрурце, који су тада свим Тиренским Морем владали, и који су били већ почели у Лацијуму скупљање производа са великих острва Средиземнога Мора и нешто блага из Африке и са Истока. — Јогунству, с којим су још у прво доба свога живота Римљани сатирали моћ Етрураца, користећи се уз то њиховом образованошћу, узрок је једино у жељи да као морска сила њихово место заузму. Одиста видимо да одмах после победе над Етрурцима, Римљани имају прекрасну флоту, врло добро наоружану и способну за равнање са такмацем — картагинском флотом.

Али великој надмоћности Римљана над свима осталим великим историјским народима узрок је у вештини, са којом су се умели користити побеђеним непријатељем. Ниједан се народ није у толикој мери напојио духом покорених народа као Римљани. Хорацијева изрека: *Graecia capta ferum victorem coepit* може се врло згодно применити на све римске победе; али Рим се нарочито помоћу Етрурије и Грчке просветио и образовао. Римљани су извесно много примили и научили од Оска, затим од Картагињана и Гала, доцније од Илираца и источних народа, али вера и уметност Етрураца и Јелина измениле су римске установе, законе и дух римски; живот Римљана је био прожман лаганом духовном инфилтрацијом која је већином била неосетна, али потребна и идеална; она је, не мењајући му основ, снагу, у римски карактер унела онај нови сој, помоћу кога су Римљани, кад су постали умни господари света, пред нашим очима добили облик и изглед народа бесмртних. Сам Рим беше се претворио у ковницу, по којој се затим цео стари свет управљао. Око те ковнице кретао се за Августова доба измешан народ од три милиона душа; али ако су радници постали огроман народ, господари ковница никад нису били многобројни. Извесно је да од старих Римљана, рођених и одгајених на Тибру, није било много у животу. Али као што се у Француској сви који оду у Париз и ту се настане, да себи створе неку врсту племства, чине Паризлије, и сви Талијани у последње доба римске републике и у Августовоме времену хтели су бити Римљани, међутим Катул, Виргилије, Тит Ливије и Плиније били су из горње Италије, Плаут из Романје; Теренције, афричанин, имао је кудраву косу, Еније је био дошао из Велике Грчке Овидије из Абруције, сам Цицерон из Кампање он је дакле био, један од оних Наполитанаца који и данас имају од природе говорнички дар. Али Цезар, који се први усудио на оснивање царства, био је прави Римљанин. Тај велики ковач широких идеја, који је своме унуку оставио најтеже али и најдивније наследство, такође је предање старога Рима о присвајању за основ своме делу узео. А који ли ће народ бити творац савезне балканске царевине?

Из Берлина нам поручују да по праву наследства у овоме тренутку пружимо руку на Византију. Према балканским на-

родима Рим има задатак племенитији од материјалног покорења; свети карактер, који јој је историја створила, дао је тој светој вароши право благосиљања, и она мора само благосиљати и штитити, и потпомагати сваки напор балканских народа да себи поврате право опстанка и корачања у напред. Народна савест Талијана побунила би се против свакога покушаја освојења; и ако дипломатске обавезе талијанске владе за сада Италији не допуштају слободу у покретима, која би постигла већу активност и плодност наших симпатија, балкански народи, Срби, Бошњаци, Црногорци, Бугари, Румуни, Арбанаси и Грци могу бити уверени, да ће онога дана кад се провиђењем и уједињењем тих народа створи велики народни балкански савез од независних кнежевина и краљевина, најбољи савезник тих Уједињених Држава бити Италија.

Августова царевина је после четири и по века вреднога живота пропала; али је идеја правде, напретка и човечанства, која је предводила њено стварање, остала, и сада је готово неповређена у законима данашњих народа. И ако је исто тако после десетогодишњих бојева и трзања силом створено Прво Царство потонуло, мудро и мирољубиво дело као што је Наполеонов законик преживело је тога великог Латина са Корзике, и до данас је остало његова најлепша слава. Увек се више гледа на мисао него на дело; она му је често узрок, она га мења; дело је често пролазно, мисао може бити вечна; и Италија може још само великим мислима и великим осећањима учествовати и као велика народност своје мишљење рећи , с правом и у нади да пријатељски и с поштовањем буде саслушана.

Али да бих и даље уверавао Србе, Румуне, Грке да снага не лежи у великом броју већ у племенитости, вољи, идеалности, ја ћу и даље развијати своју историјску тезу о аристократским мањинама.

И у гомили варвара који су у неколико махова римско царство поплавили, усред разорилаца као што су Цимбри, Хуни,- Вандали са Арминијусом, *Херманом*, човеком господа рем, по јави се немачка народност; са Теодориком, одгајеним у грчкоме цариградсктм друштву, установи се царевина Острогота, са Албојином, Ротаријем и Ластпрендом у Италији се два века

одржа једна лонгобардска краљевина. Германци, Остроготи и Лонгобарди као и доцније Нормани били су храбре и интелигентне мањине. Да су Лонгобарди, угледајући се на своју краљицу Теодалинду, били погодили и разумели колико је снаге хришћанство папама давало, они неби сами себи пропаст спремали, и Италија је сасвим могла опет постати независна народност, макар и под тим поромањеним варварима. Али је полатињени Франак Карло Велики из те Галије која је толико допринела стварању римскога царства, из далека био бацио око на Италију. Идеја о римскоме царству често се врзла у његовом великом, забринутом и плодном уму. Можда је у њеноме куту Француске, у Арлезима у Прованси, тој вароши тако згодно на Рони положеној, слушао да је у тренутку љутине на Рим велики Цезарев ум помислио да се у Галији настани, и да је почео Арлезе насељавати римским женама, чиме се објашњава зашто су Арлежанке, које се и данас сматрају као најлепше и најелегантније Францускиње, сачувале класични тип ванредне чистоте и отмености. Али Карло Велики, који није био само велики војсковођа већ и необично мудар човек, да би у Француској обновио римско царство, добио је у папи велика савезника против Лонгобарда. На тај начин римско царство са папским благословом постаде веома хришћанско у Француској, свето у Немачкој, католичко у Шпанији и Аустрији. У разним тим премештајима римскога царства идеја народности постала је нејасна. Разни народи, пратећи развитак и благостање царства, молили су за заштиту час једнога час другога господара, кога су за свемоћна сматрали, а коме је међу тим све, што се у унутрашњем животу ма кога народа догађало, непознато било.

Када Хохенштауфени из Швабије са царском титулом сиђоше у Италију и утврдише се у краљевини двеју Сицилија, присуство тих царева на талијанском земљишту почело је бивати непријатно папској курији, која није више била задовољна само са духовним царством, па је већ нишанила на пространије световно господарење. У тој борби лакомих жеља Талијани, отровани, поделише се на Гелфе и Гибелине; усред тих противности, слобода општинска често је бивала жртвована; ситне области и кнежине, на крају четрнаестога и у почетку

петнаестога столећа, беху замениле малене републике, ђеновска и млетачка нарочито, чије су снажне олигархије, поверавајући старање о држави извесноме ограниченом броју привилегованих породица, имале за последицу да та два народа бројно тако малена а ипак тако силна неколико векова у својој руци имају све Средиземно Море, да се дуго против Турака држе, и да вековима очувају своју независност.

Ми знамо да Верцингеториксови Гали по себи нису били бројно велики, али да се око тих јунака неколико других галских племена скупило да галску народност према Цезару оснажи. Први Нормани, који су заузели Исландију, Енглеску, Француску и јужну Италију, могли су се пребројати; али је сваки ратник био витез, а сваки је витез сам вредио колико хиљаду других; својом храброшћу, смелошћу и романтичним мислима они су постали освајачи. Оснивачи руске царевине нису били из словенске масе; Варијази, који су из Шведске у Кијев дошли, беху само шака јунака предузимљива духа; али као племићи, осећали су се достојни господарења; и надам се да нико неће рђаво разумети смисао који дајем речи *племић*. За племиће не сматрам оне који су то постали само извесног дана, на извесном месту, по вољи извесног владаоца, по праву каквога пергамента. Те повеље имају некога значења кад су нека врста јавне потврде већ заслуженога племства; али су ретко способне да оснују право династично племство, које мора зависити од саме природе личних осећања појединца, породице, расе. Реч племић у мојим очима има само значење речи *arya*, која нарочито означава умну племенитост. Разликујући се од својих претходника Хуна који су само рушили, Мађари, оснивачи угарске народности, међу народима турске расе од које воде порекло, племићи су; хришћанство их је врло брзо образовало; у додиру са латинском образованошћу а под утицајем талијанскога ренесанса доцније су се подигли на довољну висину да друге просвећују. Налазећи се у старој Панонији и у једноме делу римске Дакије, и ту се настањујући, Мађари нису бројно били тако снажни да је сами могу населити. Као год Турци на Балканскоме Полуострву, не марећи за обрађивање земље и ручни рад, стари Мађари кад су дошли на место пређашњега

господара земљишта, у мало су случајева сами за себе зарађивали, радили и трговали. Они су драговољно земљу поверили: рукама старога панонског тежака, који се на северу претворио у Рутена, на југу у Румуна или Србина, неке занате Циганима, трговину Немцима и Јеврејима. Не губећи урођени понос, снагу, и физичку лепоту старе турске расе, Маџари под утицајем хришћанства постадоше у Европи образован, племенит и васпитан народ, који је пријатељ напретку; али и тај народ на пространоме земљишту, на коме се налази, представља само једну аристократску мањину, која треба да буде захвална за своје историјске успехе извесној узвишености над осталим племенима турске расе и дугоме васпитавању усред образованих народа.

Англо-саси, освајачи и господари Енглеске јесу од најплеменитије и најчистије германске расе, чији представници до душе ни у самој Немачкој нису у великом броју. Шпански хидалго постао је благотворном мешавином арапскога витеза са старим римским племићем; прави Парижлија је најнежнији од поромањених келта; једна сјајна народност, кад се ма где појави и укаже било напредовањем какве нове непознате расе, било мешањем две старе племените расе, утиче на нас као она пена на узбурканоме мору, усред које се поетској машти Јелина божанска Афродита привиђала

И нимало вам се не ласка, о племенити Срби, у чијој крви, изгледу, снази и полету као да се опажа укрштање три велике расе, словенске, грчке и латинске, ни мало вам се не ласка кад се каже, да човека обузима радост при помисли и нади да ће вам се на скоро, према вашем првенству по пореклу, признати право старешинства над балканским Словенима, право које као да вам је народна историја задржала и обезбедила.

После овога што сам изложио, изгледа ми да се не може порицати тврђење, да за стварање једне народности није само потребна сродност у језику и раси, и да су од важнијег утицаја црквено јединство, усвајање једних истих историских традиција, и нарочито као у Швајцарској, заједнички интереси; али се живот једне народности најбоље постиже неком врстом умне узвишености и надмоћности, која не помаже само једном

народу да се против својих старих угњетача странаца побуни, већ му пружа право да се над нижим расама уздигне и њих покори, докле год се оне не образују и не постану племените да се могну овога туторства ослободити. Докле год се не осети то поносито умно достојанство, немогућ је и устанак, и ослобођење. То достојанство, што ствара народну свест, главни је услов за очвршћавање и образовање једне народности.

Истина свака нова народност, кад се образује, у неколико иде на штету својим старим господарима или заштитницима и својим блиским суседима.

Али трпеза образованости ни у чему не личи на остале земаљске трпезе; то је само трпеза од ваздуха и светлости, на којој се дисањем и гледањем осталим гостима ништа не узима; присуство једнога новог госта напротив само умножава количину светлости, јер општем осветљењу човечанства придружује ново светло средиште. Када се човек приближи тој гозби, чини му се да се увек, кад треба начинити места једноме новом госту, осети нека непријатност. Али чим су већ једном сели и једни другим се представили, мало по мало се уверавају да нови гост није тако непријатан, како су испрва мислили, и задовољно опажају да је својим уделом у заједничкоме животу олакшао светли пут напретка.

Зар је стање у Европи отежано, откако су старе дунавске књажевине постале независне државе? Откако су Грчка, Угарска, Италија и Немачка слободне? Деспотска држава, какав стари организам чија је зарђала машинерија почела рђаво радити, без сумње је претрпела штету од случајног стварања нових народности. Вештачка држава основана једино на интересу једнога славољубивог човека или једне исцрпљене династије, држава које су уговорима створиле сила одозго и глупост одоздо, држава по милости Божјој, која људима све слободе укида, данас је немогуће да постоји, и чим у њеноме крилу почне ницати и развијати се осећање народности, она се мора распасти.

Али то тако природно и човечно осећање само добре последице може имати, не само по народ који се у његово име образује, него и по све људско друштво, коме се стварају нови

елементи што као да беху за друштвени живот пропали, који се најзад по правилима једне грађанске државе срећују, узимају историјски облик, развијају у образованости свој рад и своју индивидуалност. Тиме се још једна сила додаје свима људским снагама што раде за напредак; сви пријатељи напретка могу према томе радосно поздравити појаву сваке нове народности као освећење природнога права, као драгоценог и жељеног помагача, придружена у заједничкоме раду на образованости.

Према томе између осећања народности и осећања човечанства нема никакве несагласности; и пошто се оба осећања потпуно слажу и једно друго допуњују, нема никаква разлога за њихово одвајање, за презирање родољуба из усиљеног осећања за човечанство, или за презирање човечанства из усиљеног патриотизма.

У осталом цело моје Вјерују о томе изражено је строфом једнога тосканског песника нашега доба, Ђузепа Ђусти:

Prima, padron di casa, in casa mia;
Poi, cittadino, nella mia città;
Italiano, in Italia; e così, via
Dicendo, uomo nell' umanità;
Di questo passo, do vita per vita,
Abbraccio tutti, e son' cosmopolita

(Најпре домаћин у дому своме
Затим грађанин у своме граду
Италијанац у Италији и тако даље
Идући, човек у човечанству
На томе путу дајем живот за живот
Обгрљављам све и постајем космополита.)

Сваки се човек мора најпре бринути о својој кући, својој породици; сваку породицу може занимати средина у којој се налази; али кад се то друштво увећа, постане отмено, и назове се отаџбином, кад то отмено друштво постане слободно и независно, и с тога се ничега са стране не узмора бојати, може и оно даље бацити поглед, мислити на човечанство и тиме дивним делом које је често опште и бесмртно, може се узнети још више, до божанства.

Из ма које малене земље осећањем идеалности може се поглед у врло велику даљину бацити. И мале као и велике

народности знају нешто рећи, нешто поучити, неку услугу човечанству учинити. У очима мислиоца, у очима мудраца који размишља, ниједна грађанска држава, ма колико да је малена, није количина, која се може занемарити. Атина и Флоренција, које у својим славним годинама никад нису достигле број од сто хиљада становника, свету су светове открилe. Величину народности ствара душа његова, која се указује у његовој храбрости и мудрости, вештини и знању. У изразима одушевљења свакога народа и у његовим ванредним делима не открива се само урођени карактер народности, већ и његова моћ идеалисања и развијања, која сваки народ уводи у човечанство и помаже му да буде део општега карактера.

Без сумње треба чврсто стајати на своме земљишту, или великом стварању потребан је широк видик да у већу даљину погледа, да чистији ваздух нађе, да се у светлости према Богу окупа. С тога изгледа да само они народи, који су показали на делу своју пространу идеалност, и који су у својим умним производима показали разумевање и осећање човечанства, имају стварне важности за историју. И зашто нам се карактери Омира и Данта, Сервантеса и Молијера, Шекспира и Гета, јављају као песници човечанства? Јер су не губећи своју народну физиономију, умели створити опште типове. Зашто и у данашње доба књижевни рад норвешкога драматичара Ипсена, данскога критичара Брандеса, рускога романсијера Толстоја, тако јако одјекује и изван земаља, у којима се извршио? Зато што је сваки од тих даровитих писаца, чувајући нарочити индивидуални и народни жиг, људски разумео представљање стварнога живота, и тим двоструким посматрањем блискога и далекога знао занимати и одушевити једну међународну публику.

Одиста постоји читав свет идеалан, који нам је свима једнак. Само се на један начин љуби, — љубећи заиста; само се на један начин постаје племић, — оданошћу племићима; само се на један начин бива хришћанин, — чинећи искрено добро. Под тим условима чини ми се да би се сви могли споразумети, и да би се све идеје слободно могле ширити. А ако су те идеје добре, сваки језик може постати одличан њихов весник.

Ето зато сам, као Талијанац, и немајући никакве наде да

ће ме на моме матерњем језику у Србији разумети, ни могућности да вам на којем словенском језику своје мисли саопштим, ето зашто сам молио да ми се допусти служење у Београду најслађим, најгипкијим и најзгоднијим језиком за саобраћај умова. Ако нисам рекао онако како сам то желео, бар се надам да сте потпуно разумели, шта сам хтео рећи. Чини ми се да у очима свакога образованог човека страни народ не би требало више да постоји. Ја истина осећам да само моју земљу обожавам; али веома поштујем и искрено волим сваки народ који ради на своме напретку. Ето зашто сам Србе као најпросвећеније и најомиљеније посреднике међу Европом и Истоком изабрао, да им као стари поборник на међународном миру кажем једну искрену реч, у нади да ће та реч, прелазећи преко тога плоднога земљишта, добити топлине и даље донети плод.

ПРОЛЕЋЕ

Река носи лед порушен,
Студени;
Лахор пири,
Цветак мири
Шарени.

У ливади пасе стадо
Пребело;
Жбуње снева,
Славуј пева
Весело.

Поток тече и заносно
Жубори;
Глас се чује,
Одјекује
У гори.

Јавор листа, трава ниче
Зелена,
На увојке
Као дојке
Свијена;

С њоме ничу успомене
Прошлости —
Моје ране
Закопане
Младости!

1896. г. Сокољанин

ЈУНАК НАШИХ ДАНА

— ДРУШТВЕНИ РОМАН —

(НАСТАВАК)

IV

Кад се тргао иза сна било је седам сахата. На пољу падаше ситна, јесења киша, а у соби беше прилично хладно. Он се диже, откључа врата и зазвони, па се опет врати те леже. Собарица уђе.

— Жели ли господин да заложим?

— Молим.

За тренуће — ватра је пуцкарала у пећи и он већ осећаше пријатан и топал дах.

— Жели ли господин још што год? — питаше собарица.

— Једну црну каву, и, будите тако добри, дохватите ми дуваањару и палидрвца са стола.

— Турску или швапску каву? — упита собарица додавајући му тражене ствари.

— Турску, горчију.

Собарица изиде да поручи.

Он запали цигару и гледаше за плавим колутима, што се мирно дизаху таваници. Мисао му оде за часак у прошлост; он се загледа у свој живот и беше потпуно задовољан собом.

— Сама дрскост! — рече насмејавши се гласно — Свуда сам побеђивао једино дрскошћу својом!... Бацим овом свету мало праха у очи, па онда заседнем те свима на тенане капу кројим!...

Па пружи руку те дохвати капут, што беше на столици крај њега, и из џепа извади ону синоћњу бележницу и писма што му их Милан даде. Загледа се у писма, читаше их, па се стаде опет смејати.

— Ах, Твене!.. Салтикове?... Где сте!.. Ово што ја чиним није ништа ново; али ово што ови у Србији чине, после ових реклама, ово је вредно. Једино ваша пера кадра би била верно насликати и оцртати ову ситуацију!...

И по трећи пут се насмеја гласно, па сави писма и исцепа их.

— Вас ће, драга моја „умосозерцанија", брат Срета одмах у ону пећ! Сигурнија сте ми тамо него у моме џепу! Јер кад вас онај црвени пламен пригрли он вам ни трага не оставља.

Па се диже из постеље и баци оба писма у пећ, и, оставивши врата отворена, гледаше док све до парчета не изгори. Тада затвори пећ, врати се у постељу, леже и пребаци јорган преко себе. Онда узе бележницу.

Собарица уђе носећи каву и чашу воде на служавнику.

— Дајте овде, на столицу — рече он

Сркао је каву и пушио док собарица спреми воду и све што је потребно за умивање.

— Је ли господину још што потребно?

— Јесте. Нека ми дође један кројач, а око осам сахата берберин.

— Добро, господине.

Кад она оде он стаде разгледати своју књижицу која беше препуна разним белешкама.

Одмах на првом листу беше написано лепим рукописом: *Што хоћу — то могу!*

А испод тога истим рукописом само ситније:

„Сва је несрећа људска у нерешивости и лености. Да би човек доспео до циља треба хтети и — смети!"

— Јест, јест! — шапутао је он гледајући ситна слова — Треба хтети и — смети! Шта ме је муке стало док је ово правило постало моја својина!... Шта је ту било напора, и колебања, и стида и страха!...

И он зажмури да би створио што јаснију слику прошлости....

Заиста, било је ту грозних мука. Све му излажаше пред очи, све што је некад чинио. Било је то још у раној младости. Беше ђаче у гимназији кад се међу омладином, као вихором донесен, заче покрет литерарни. Њега то затече неспремна; једва да је што више прочитао сем уџбеника и неколико Видаковићевих романа, које је обожавао. Међутим други су и читали и знали. Они превођаху овог и оног писца а писаху и сами песмице, причице и путописе. И он поче читати, али то не беше лака ствар. Узалуд је бдио по читаве ноћи над књигом, њега то не могаше начинити писцем. Писао је, брисао, цепао хартију — ништа. Што данас напише сутра поцепа, јер му се није допадало. Кад се већ јави, хтео би да његов рад буде нешто најбоље, да сви занеме, да одскочи изнад свију .. Али му то није никако полазило за руком. У дубини душе признавао је рад свима па се осећао беднији од роба. Кивне, љутите сузе поливале су белу хартију пред њим; да је могао ухватио би се с Творцем у коштац. Кад му је већ одузео све земаљске радости: и оца и мајку, за што му бар не даде дара да тиме светли?

Једнога дана тумарао је по тавану где беху разбацане разне ствари. У ћошку под једним рогљем нађе он неку стару књижурину штампану још у првој четвртини овога века на грчком језику. Он погледа да види наслов, али беше лист исцепљен Он стаде превртати листове и виде да је то нека драма у којој Турци бесне а хришћани се боре за свету веру православну...

Као да га сунце огреја. Њему дође у главу једна мисао која му чисто крила даде. Метну књигу у недра па слети с тавана и закључа се у својој собици. Није ручао, али је прочитао књигу. Био је пресрећан. Већ је скомбиновао и нова имена и како ће од те грчке драме направити српску драму... Осмејак среће и задовољства лебдео му је на лицу. Да би сакрио од свију шта ради, он се пред свима правио тако забринут да је готово изазивао сажаљење. На једном састанку, на коме је исти Славко Којић, који се највише својим радовима истакао, читао један свој путопис кроз Мироч планину,

похвали га професор „Теорије прозе и појезије“ за тако леп рад, рекавши и ово:

— Сви ме изненађујете својим радовима, али ме Сретен Срећковић изненађује својим нерадом. Шта је то с тобом, Сретене? Зар ти, најодличнији ђак, па ништа?... Гледам само шта ови чине; а ти, од како ово почесмо, ниси ни уста отворио!...

Он погнуо главу не одговарајући ништа. Сви га погледаху као с неке висине. Он је осетио те погледе и ако их није видео и насмешио се у души. Знао је да ће их његове речи смрвити све, али опет не хте ништа рећи, уздржа се.

— Нека!... помисли. — Све ћу вас ја за појас заденути! А кад то учиним, показаћу вам свима шта вредите! Ја ћу вам пресуђивати да ли ваља што сте урадили!...

Славка су сви поздрављали најсрдачније И он је то чинио, али код њега завист и мржња бираху лепе речи да га дигну како би га после са веће висине збациле. Он је мрзио свакога који се истакао, и то у већем размеру онога што се више истакао...

Једне суботе објавише на табли да ће сутра, у недељу пре подне, Сретен Срећковић читати свој састав: „*Селим*, драма у пет чинова.“

Освану та недеља. Дан је био леп. Он се уми сапуном, очисти своје ново одело и обућу, веза мараму око врата, очешља се лепо и углади па дуго стојаше пред маленим огледалцетом и огледаше се, градећи миме на лицу како би најдостојанственије изгледао.

Кад би време састанку он узе свој спис, метну га под пазуво, па скромно, као сељачка девојка, оборених очију и бирајући где ће стати, упути се у школу.

Сала је била препуна. Није шала: један гимназијалац чита драму! Ко ти све ту није био! Било је и лицејаца, који су дошли из пуке радозналости...

Угледавши оволики свет он се уплаши. Није он био баш тако плашљив, али му сину кроз главу: а ако се овде ко нађе што је тако исто знао за Селима?... Осећао је како му сваки живац игра; у тренутку и зној га је пробио и беше

хладан као стена. Навала мисли беше обузела јадну главу његову.

— Ох, Господе! — шапутао је. — Само ме сад спаси! Никад, никад више не ћу ни помислити а камо ли урадити овако штогод!...

На један пут му паде на памет завет: *ја могу све...* Као да га неко уми па скиде сав страх с њега, као што хладна вода скида маглу с очију.

— Па шта!... помисли. — Од куд ће ме ухватити! Ни они у кући, чија је књига, не знају за њу а то ли ће знати ови. Овде ни један не зна грчки. Па на послетку нека и зна ја сам Селима изменио; заменио сам имена... удесио сам ја да се то не позна!...

Дође време. У дворницу уђе и неколико професора које радозналост и одушевљење њихова колеге, професора „Прозе и појезије“ ту доведе.

Нешто блеђи него обично, ама поносит и озбиљан попе се Сретен на катедру. Онда поче читати.

Завладала је мртва тишина. Он читаше гласно. Нестаде оне дрхтавице што га у почетку беше обузела; глас му је мало по мало добивао сталности; све одрешитије и ватреније читаше он оне дијалоге и монологе... и тако сврши први чин

Професор „Појезије и прозе“ узвикну одушевљено:

— Дивно!... Генијално!...

А дворница се захори истим узвиком. То окуражи Сретена са свим Хвала Богу нико не зна да је на свету постојала она купусара! И он поче с таким одушевљењем читати други и остале чинове као да су заиста његови. Овда онда прекидали би га бурним поздравима, на што би он ућутао, преклонио главу са свим озбиљно на све стране па наставио.

Сврши се. Професор „Појезије и прозе“ с колегама честита му. Збиља, одушевило их.

— То је генијално! — узвикивао је професор — То већ више није ђачки рад, то је рад за штампу. И ја бих предложио друговима Сретеновим да позову на претплату па да се књига печата. Ја сам пренумерант за десет књига па по што буду!

То исто изјавише и они други професори. Скуп одушевљено прими тај предлог. Професор оцени колико ће бити печатаних табака и одмах одредише и цену књизи: четири гроша. Повреше сви с претплатом и примише се дужности да купе претплату...

Тај први корак одушеви га. Он виде да нико не зна одакле је он узео *Селима*, и то га охрабри да се и на даље послужи туђим перјем...

Па како га тек преобрази тај први успех. Она скромна глава подиже се гордо и гледаше друге као нека ништавила. Он који је до сад на састанцима редовно ћутао, поче сад редовно говорити. Не умејући свагда заштитити своје мишљење, он је облачио своје лице у миму презирања и багателисања. Шта би и шта пута место сваке речи, само слегао раменима и погледао отегнутим погледом, што је код њега значило да се чуди како неки имају куражи с чим било јављати се...

Поста охол: говорио је о свакој ствари ауторски. Прва му дужност беше да сузбије оне што се раније истакоше. То не беше баш лако, али његова снажна воља победи. Сви се уклањаху испред његова дрског погледа; сви се бојаху његове оштре критике као жаоке. Нико се више с њим не ухвати у коштац него се све стаде лепити и савијати око њега. Он поста стожер око кога се купише сви, вођ чију су реч слушали, заповедник чијим су се заповестима покоравали.

— Само напред! — узвикивао је сам себи. — Он је осећао како Славко стоји изнад њега својом спремом, али је видео како му се и Славко покорио, како и он његову реч слуша и премишљао је:

„Па шта је човек?... Зар је њега тако лако сузбити и поплашити?... Зар је он толико некуражан да оступа и од онога што зна пред оним који му се јачи учини?“...

Видео је да је тако. А слабост његових другова давала је полета његовој дрскости и таштини. То је он видео свуда. За то је и хтео и — смео, за то је и истурио на првом листу своје књижице: *што хоћу — то могу!*

Таман да преврне лист а лаки куцањ на вратима тргне га. Он спусти књижицу на прса под јорган, па рече гласно:

— Унутра!

Собарица уђе.

— Кројач је дошао, господине — рече.

— Нека уђе.

Кројач уђе.

— Молим вас, госпођице, — рече он собарици — ето на столу кључића, откључајте мој кофер и извадите црно одело.

Собарица послуша

— Мајсторе, узмите то одело, ишчистите, ако има каква прљотина на њему, и попеглајте. Може ли то бити за један сахат?

— Може, господине.

— Добро, онда идите и донесите ми кроз један сахат али немојте да чекам! — рече некако заповеднички, господски.

Кројач метну одело преко руке и изиде са собарицом.

Он се опет маши бележнице и стаде превртати листове.

Одмах, на другом листу стојаше онако исто лепим словима написано:

Знам и оно што не знам!

Испод тога стојаше опет ситнијим словима:

„Не дај никоме да ти у душу завири, нарочито не дај да те ко ухвати да нешто не знаш! Помози се осмејком, погледом, презирањем, багателисањем, чим знаш!...“

И тај га је завет много пута спасао. Није лако све знати; и не може један човек све знати; али он се није могао с тим помирити. И као што је са даром, тако је чинио и са науком, Лексикон је говорио о свачему — он је учио Лексикон. О свакој ствари знао је онолико колико је Лексикон давао; што није знао багателисао је, спасавао се вицевима доста пута и неслани. То му нису узимали за незнање него као нарав његову.

Али његова дрскост није само ту застајала. Он се сети два случаја из живота где је његова дрскост била луда, али он је морао остати доследан и остао је, он је морао знати оно што не зна па макар га главе стало.

Било је то још у Лицеју. Један од другова бријао се, али како није имао новаца да плаћа редовно бријање, то је сам набавио бријачицу. Једне недеље сео да се брије, али како махну руком — посече се. Даље није смео дарнути, а међу

тим требало му је журно отићи неком у походе. У тај пар бахну му Сретен у собу. Овај га у шали запита да ли би га он — који свашта зна — умео обријати.

— Умем — рече Сретен, и ако никад бријаћице није у руке узео.

— Шалиш се.

— Умем, Бога ми! Шта сам ја сељака обријао кад о распусту у село одем.

— Па, де, болан, обриј мене.

— Хоћу.

И смаче капут, насапуни га и обрија тако да се овај не умеде довољно нахвалити. Он не рече да никад није бријаћице у руке узео; годило му је што му пријатељ ласкаше:

— Ђаво те твој знао! Ти као да се ниси само књигом бавио, него као да си све занате учио! У твојим рукама свака ствар иде својим правим путем!...

Други је случај још дрскији.

Био је у гимназији. Једнога дана дигну се на Саву да се купају. Неки се хвалише како им је то ништа препливати Саву. Упиташе и њега:

— Знаш ли ти, Срето, пливати?

— Зар има што да он не зна? — рече Милан.

Он климну главом у повлад.

Кад стигоше на место свукоше се, па се пливачи одвојише те позваше и њега. Никад преко појаса није дубље у воду загазио, а сад пође с њима да Саву преплива... Нагазише...

Док је могао газити газио је; кад већ више не може ни прстима дно дохватити, кад га вода поче подизати, он се диже и стаде грабити воду рукама пода се. Није смео погледати на обалу, али се напрегао да се одржи присебан.

Већ су скоро били на другој обали кад неки смотрише један чун привезан. Појурише к њему, одрешише га и потераше овима што заосташе у пресрет. И било је крајње време. Снага га почела издавати. Он се маши руком чуна, кад мимо њега беше, и препе се...

Уморни мишићи играху му на телу.

— Гле, гле! Што ти тако играју мишићи? — упиташе са свију страна.

— Нисам се одавно купао па због тога... Него вода је врло хладна

— Хладна?

— Јесте... рече Сретен.

И онда на један пут скупи ногу и намршти лице.

— Шта је?!

— Кажем ја да је хладна вода; ево ме грч хвата! — рече он.

— Ниси се ти одавна купао а вода је добра — рече Славко Којић. — Него немој више у воду кад грчеве имаш.

— Шта немој? — рече он и појми се да скаче

Али га задржаше доказујући му да грчеви спутају и најбољег пливача.

И тако се он врати на чамцу са Славком и Миланом, потпуно задовољан. Та, ето, уверио их је да зна чак и пливати!...

Опет преврте лист. Овај лист беше пун. На њему беше исписано ово:

Походити министра правде.

„То је човек озбиљан, научен, напојен српским духом. Пред њим треба бити веома пажљив и пуштати га да он што више говори па одобравати Добро се треба чувати ласкања јер не трпи. Више треба говорити с њим о Слави, и ту истаћи што више своју докторску спрему и начитаност.“

Походити министра унутрашњих дела.

„Човек глуп, прост. Нема своје воље ни свога ја; ради само оно што му заповеде, али је хвалисав и сваком готово хоће да натури како је он све то смислио. Треба му *безобразно* ласкати.“

Походити министра председника.

„Безгранично поштен. Стар. Патриота. Треба му говорити о Отаџбини и одушевити се њом до суза; заветовати сваку кап крви, сваку мисао — све Отаџбини.

Походити министра иностраних дела.

„Човек од будућности. Понашати се скромно а достојанствено: мерити сваку реч, поласкати му из далека како се

само у њега можемо поуздати, како је он стуб и умна снага и да ће његови успеси бити народни успеси. Говорити о себи, али прећи одмах на њега као узор“

„За све ове походе треба црно одело, цилиндер, рукавице, кола“....

На другој страни беху исписане походе што треба учинити: професору Марковићу, професору Вилотијевићу, начелнику санитета Д-ру Недељковићу, кир Димитраћу, суседу Димитраћевом Јовановићу, председнику суда, Стојишићу, касационом судији и Јевтићу трговцу

Испод њихових имена стајаше ова напомена:

„За ове походе треба црно одело, рукавице, полуцилиндер. Не требају кола.“

Онда долазише походе друговима од којих су неки професори, неки секретари судова и судије, а неки чиновници министарстава. Испод њихових имена не беше никакве напомене, њима ће ваљда ићи у обичном оделу...

Опет преврте лист. Ту сад беше читав програм. Он се загледа у њ читајући оне сићане редове .. Ништа није изгубио из вида, ни једну стварчицу, а свака стварчица што ју је забележио имађаше дужност да истакне њега...

— Добро је! — рече задовољно склапајући књижицу. Ако сам и радио нисам узалуд! Све је предвиђено. У осталом ако сам нешто и заборавио то ћу допунити у току рада.

Остави књижицу у џеп, па опет узе правити цигарету. На звонику изби осам сахата.

Опет се зачу куцањ на вратима.

— Напред.

Уђе берберин пуначак омален човек, ретке косе, уфитиљених бркова. Он држаше у левој руци торбицу од мушеме, у којој му беше алат, а у десној шеширић с малим ободом.

Како уђе поклони се грациозно.

— Слуга понизан! Добар дан, господине!

— Добар дан...

— Част ми је представити се: Јован Радоњић, берберин.

— Драго ми је — рече Срета прилично хладно.

— Мало пре дође ми „хаузкнехт“ и рече: „мајсторе, дођите да обријете једног господина.“ Ја сам био, знате, сам у

у „официни“; имам, знате још два момка али они су знате отишли да брију „кунтове“. Шта ћу, помислим, дај велим, знате да идем ја обријати господина...

— Добро — рече Срета само да би прекинуо причу берберинову, јер, како изгледаше, овај би сад имао вољу да прича до мрака. — Ево ме!

И диже се из кревета, навуче панталоне, па онако у кошуљи седе на столицу.

Мајстор Јова отвори своју торбицу и извади из ње потребне ствари: убрусе, бријаћице, суд с млаком водом, чинију за сапунање, кајиш и све распореди по столу. Онда застре убрусима доктора и стаде сапунити.

— Без избријавања — рече Срета.

— Разумем. Управо, то и јесте најбоље, знате. Ви сигурно имате врло нежну кожу. Еј, знам ја то! Такав је и г. Пера Танасијћ адвокат. Чим га избријете одмах почну по лицу неке бубуљице... Оно, зими то још може и поднети, али лети је до зла Бога досадно!... Не сме, знате, штиркану кошуљу да обуче!... За то ја њега бријем. Сто пута ми је казао: „мајстор Јово, алал ти вера!“... А ја велим: „за што?... Па то ми је занат!“ Зар није тако?

— Тако је — рече Срета.

— А је ли господин из прека?

— Нисам.

— Да нисте одавде, из Србије?

— Јесам.

— А из које вароши, ако смем питати?

— Ја нисам варошанин, ја сам сељак.

— Та оно јест, сви смо ми, знате, сељаци. И моји су стари сељаци. паори, ал ја сам мали отишао на занат и сад ето живим у вароши. Тако и ви. По оделу се види да не живите на селу.

— Не живим.

— А нисте живели ни овде у Београду?

Сретена је најпре нађутило оно брбљање, али му се сад допаде ова радозналост берберинова. Одмах је видео да то не беше човек кога је лако одбити, а у исто време он никако

није ни имао намеру сад одбијати људе од себе. „Ко зна може он мени бити и од користи!“ помисли. И рече:

— Нисам. живио сам у Бечу.

Берберин беше свршио сапуњење и пошао да убрише руке, па застаде.

— У Бечу?... Да нисте трговац?

— Не, ја сам доктор.

— Доктор у Бечу?

— Тамо сам свршио школу.

— Да нисте ви доктор Сретен Срећковић?

— Јесам

— А!... Онда вас ја морам бријати! Не дам ја вас другом за живу главу!

Па узе бријаћицу и стаде је превлачити преко кајиша.

— Од куд ви знате моје име? — упита Срета.

Сад тек берберин окрете причати: и како је читао у новинама, и како је слушао шта људи говоре, и то први људи, и ту стаде ређати имена чиновника, трговаца и других грађана.. Срета из његове приче сазнаде и о својој ђачкој слави и о оној грофовој ћерци, и о своме патриотизму. Берберин му је причао одушевљено, а уз то га бријао тако пажљиво; дотицао га се с неким особитим поштовањем као неке светиње.

Док га је обријао напричао му је чуда Божја. Из његових речи он виде тек успех својих реклама..

— Господине докторе — рече берберин и поклонивши се, примивши своју зараду — ја се клањам! И молим вас немојте ме оставити! Ја сматрам за срећу што сам вас обријао, а бићу још срећнији ако ми постанете муштерија!

— Добро, мајстор Јово.

— Слуга, господин' докторе!

— С Богом!

Смејао се кад је берберин изишао. Најсмешнија му беше грофова ћерка и његов патриотизам.

— Који ли је битанга то измислио?... питаше се.

Онда приђе огледалу и огледаше се задовољно. За тим се стаде умивати.

Док се он умио донеше му и одело које је кројач лепо ишчистио и попеглао, а дође и Милан.

— Ја рекох ти још спаваш —. рече Милан пошто се поздрави с њим

— Не; ја устајем рано. Хоћеш каву?

— Хоћу.

— Овде или да сиђемо у кафану?

— Боље овде — рече Милан.

Срета зазвони и поручи две каве.

V

Тачно у десет сахата стаде фијакер пред кућом министра правде у абаџиској улици. Кочијаш отвори врата и из кола изидоше доктор Сретен и Милан и упутише се капији.

— Хоћу ли чекати, господо? — упита кочијаш.

— Дођи кроз један сахат — рече Милан.

Кочијаш се прихвати капе па се препе на своје седиште и окрете кола, а њих два уђоше у двориште, које беше простраио и чисто при свем том што се већ од кише раскаљало.

— Хајде ти напред, ти си познатији — рече Сретен.

Милан отвори врата на предсобљу и пред њих изиде једна постарија жена.

— Ти си, Милане?

— Ја, госпођо, рече Милан пришав јој руци. — А шта ради Слава?

— Онако... рече жена тужно.

— Ово је г-ђа Јелисавета, Славина мајка, а ово је наш друг доктор Сретен Срећковић — приказа Милан.

Старица се обрадова.

— Баш вам хвала што сте дошли!... А Слава вас једнако помиње .. Вели веселник: „Да ми је само да га видим, па би ми, чини ми се, лакше било!“ Хајде, Милане синко, хај'те у собу.

И отвори врата лево, те их уведе у једну видну и пространу собу.

Већ по самом мирису, чим је врата отворила, видело се да је соба болесничка. Слава је лежао у кревету.

Соба беше намештена у српском духу. Више кревета у

самом ћошку, што беше на источној страни, висила је икона кућњег свеца, св. Ђурђа, и пред њом кандило; одмах до иконе десно на зиду, висаху слике владалаца из Обреновића лозе у лепим оквирима, на зиду на коме су врата беше дугачак чивилук на коме беше извешано оружје и гусле; на средини собе застрт сто на коме беше нешто књига и један албум са сликама; око стола и по соби тамо амо беху разбацане столице од шарене сламе; под беше застрт ћилимима и шареницама; бело рубље беше од српског платна. .

Жалосно је изгледао Слава у болесничкој постељи Оне црне очи вириле су из дубоких очних рупа као из неке дупље; лице му попало неко самртно бледило; коса му пала у нереду по бледом, великом челу. Али кад угледа и познаде Сретена заруменише се јагодице и лице доби светлију боју. Диже се у постељи и рашири руке.

— Ти си! Ох, како си добро учинио што си дошао!... Ходи овамо ближе мени!

— Па да се пољубимо, бар! — рече Сретен.

Слава је то сам хтео али није смео. Као и сваки болесник, који осећа да му је близу крај, погледао је испод ока Сретена да види да ли истину говори, да ли он то не чини невољно тек да га поутеши. Али Сретен не даде ништа прочитати на лицу свом Он се смешкао тако задовољно и блажено, да му Слава свесрдно паде у наручје

— Хвала ти! — шапуташе му тихо

— Па шта ти је, море?

— Не знам, али не ваља ништа!...

— Ех, не ваља? .. Дај руку овамо!

— Што ће ти?... Остави се докторисања! . Да си ми бар био од почетка уза ме, веруј да би ми и помогао што год, али сад...

И док је то говорио гледаше га опет оним испитивачким погледом, који је тако снажан код болесника у јектици

Сретен га, смешећи се, узе за руку.

— Имам грозницу?... Је л’? — упита Слава.

— Јест.

— И јаку ватру?

— То је услед грознице. Него, како једеш?

— Добро

— А столица?

— Добро.

— А како је са сном?

— Како кад. Неки пут не могу сит да се наспавам, а неки пут ни да тренем. Кашаљ ми додијава; имам много шлајма. Да ми га је избацити било би ми лакше.

— Ко те лечи?

— Д-р Петровић, али смо позивали скоро све па ништа. Из њихових лица читам ја да ми помоћи нема. Да видиш само шта ми дају!... Мајка, где су они рецепти? Питај Анђу она их је тамо негде оставила

На прагу побочне собе појави се млада жена лепа лика, грахорастих очију, видело јој се по лицу нешто зачмале свежине, очи неиспаване, мишићи на лицу отпустили се од напора и бдења.

— Анђо, рече Слава, где су они моји рецепти?

— Ево их — рече она и пружи му скоро читаву књижицу.

Сретен и Милан, који беху сели, дигоше се.

— Срето, ово ми је жена, а то је, Анђо, мој Срета.

Сретен је поздрави уљудно и узе рецепте.

— Она те по мојим причама већ познаје. Ти си био врло често предмет нашега разговора — настави Слава. — Па и отац те познаје из мојих прича... Ето видиш!.. Дају ми сам морфијум!... Мисле да ме треба успавати. . Па ја ћу заспати и без докторског морфијума! . Шта је, мајка?.. Баш не смем пред њом речи проговорити!. . Кад јој видим сузе у очима, убио бих се! Теже су ми њене сузе од мојих болова!...

Сирота мати не проговори ни речи.

— Но, но! Па не треба ти тако! — рече Сретен оставивши рецепте. — Мајка је, брате! Да си се само по прсту посекао па је њена брига велика!... Што ли ја немам мајке!. . Него манимо се тога!... Устајеш ли ти?

— Устајем

— Сам?

— Сам. Још ми није требала ничија помоћ!. .

— Опрости ми, али ти си се мало размазио.

Њему опет сенуше очи; опет онај поглед паде на Сретена а овај га гледаше отворено

— Јест, јест, размазио си се — тврдио је Сретен. — А родитељи, па госпођа — све се то дигло да ти укаже сваку милошту. Ја да сам ту био, ја ти не бих дао ни да лежеш у постељу! Не бих ти дао да једног тренутка можеш помислити да си болестан Твоје уображење веће је од твоје болести.

— Велиш ли збиљу?! — рече Слава и придиже се гледајући зажареним погледом у Сретена.

— Прво те мора озбиљно прегледати.

— Па, хајде — рече он.

У тај мај отворише се врата на која је он ушао с Миланом и на прагу се појави отац Славин.

— И ја вас баш хтедох за то замолити! — рече он гласно, жељно.

Сретен се окрете и поклони му се дубоко.

— Господине министре...

— Али, за Бога, оставите се тих непотребних ствари! — рече старац. — Овде вас отац, родитељ моли! Прегледајте га.

Сретена то не збуни. Погледа око себе погледом који је речито говорио да женскиње изиде. Старац погледа у женскиње и оне изидоше у другу собу.

— Де, дигни се и свуци кошуљу — рече он Слави, што овај и уради.

Сад наста куцање и ослушкивање; прислањао му је уво на груди, на плећа; нагонио га да дише јаче; за тим је опет куцао и ослушкивао. Онда га је питао о свему до ситница: о јелу, пићу, спавању, да му се у будном стању не стварају какве слике пред очима — једном речи: није пропустио ни једну ситницу. Кад све сврши рече Слави да обуче кошуљу.

Болесников поглед почивао је на њему нетренимице.

— Шта мислиш?... Је ли да је са свим рђаво?

Он му гледаше право у очи.

— Добро није, али није баш са свим ни рђаво. Најгоре је то што си сам изгубио веру у своје оздрављење, и то је горе од саме болести, драги мој Славо.

— Па шта ћу? — јадаше се Слава боно. — Нигде весела лица око мене, све брижно и сузно. Да сам имао три срца, као Муса Кесеџија, па бих опет клонуо!... А око мене сам сумор, сама туга!... То ме је убило и сатрло!... А може ли ми се помоћи! ..

— Може!... Само храбро погледај свакој недаћи у очи! Нека те ништа не плаши и не буни!

— Хоћу!... Хоћу!. . Ја хоћу да живим. Ја сам још млад! .. Па тек сам настао на свет! Ја још не знам ни за радост ни за жалост!... А живот је тако леп!... Сећаш ли се како као ђаци идеалисасмо о њему?... Јест, јест!. . Ја хоћу да живим!...

Ту се закашља тешко и прихвати за груди... Готово се зацени од кашља.. Оно жуто увело лице дође црно као чова; нокти на прстима помодрели, очи закрвавиле... Кад к себи дође, држећи се за груди прошапута:

— Ту боли!... А овде, видиш, у самом котлацу, засело нешто па ме гуши... Да ми је то избацити, било би ми много лакше!...

— Не напрежи се толико. Све што је сувишно не ваља. . Смири се мало. . рече Сретен.

— Слушам те, ево! — рече он и заклопи очи.

Старац и Милан стојаху немо над постељом. Старом Којићу се учинило да је прозрео у душу Сретенову; његово родитељско срце слутило је да су оне лепе речи ветар, прах. . Ухвати Сретена за руку и повуче га рекавши гласно:

— Ходи, синко, за мном да се мало разговоримо, а Милан ће ту причекати . Па кад си дошао?

— Синоћ, господине министре — одговори он прегнувши главу. И прво што сматрах за своју дужност то је да походим вас, једно ради себе самог, да бих вас за савет припитао, и да вам се захвалим на очинском заузимању за мене, а друго да обиђем свога најмилијег друга од детинства

— Добро, синак Ходи! — рече старац.

Сретен пође за њим. Мислио је: „Ова похода испада више фамилијарно... И боље! Бар ће ми искреније и свесрдније бити на руци!“ ..

Старац прође кроз предсобље и уђе у другу собу чија врата беху према вратима ове из које изидоше. Велики про-

зори гледаху у башту засађену разним воћкама које сад врло невољно изгледаху, јер оголеле шибљике штрчаху у нереду а с њих падаху велике капи на влажну земљу.

Соба у коју уђоше беше радионица министрова. Без икакве раскоши беше просто окречена; десни зид беше претрпан књигама, а тако исто и велики писаћи сто на коме стојаше, сем осталог, и неки започет рукопис. Према столу беше један кожни диван а до самог стола једна столица; другог намештаја није било сем још мале тучане пећи у ћошку у којој пуцкараше ватра.

Стевану Којићу могаше бити нешто преко педесет година. Импонзантно је изгледао овај старац са његовом као снег белом косом и брцима, свежим, озбиљним и здравим лицем, и високим стасом који не беше ни најмање погурен. Рођен у Београду, син једног терзије, који у доба детињства његовог имађаше огромну радњу која је врло добро радила, и кога отац хтеде по што по то нагнати да изучи исти занат, како би поред имена и крсне свеће наставио и радњу очеву.

Али Стевану не иђаше занат од руке. Радије би он дрва цепао или коње тимарио, него што би сео да продева крајац. Мајка му, која беше веома болећива за децом увиде то што строги отац никако није могао па навали на мужа да дете у школу даде.

Отац се у почетку противио, али разлози матерни беху веома јаки и он попусти те га даде да књигу изучи.

Сав срећан Стеван се даде на науке тим пре што му је отац припретио да ће га вратити на занат ако само не буде учио. Учио је и дан и ноћ. Све своје књиге знао је на памет; часловац, псалтир где отвориш читао је као какви стари попа; сем тога читао је и песмарицу и Доситијеве књиге.

Баш при крају „нормалне“ — тако се зваше основна школа — кад је отац мислио да га је доста школовао и да би га требало где у трговину дати, срећан случај осигура даљу науку и школовање његово. Било је то лицем на Цвети. Учитељ одредио њега да чита апостол, што је обрадовало не

само њега него сву кућу Кад на службу стадоше, дођоше у цркву и Господар Милош — чија престоница беше тада у Крагујевцу и који се неким послом десио у Београду — и Господар Јеврем брат његов.

Када дође време да се Апостол чита, Стеван изиде и очита га тако лепо да су сва срца заиграла. Отац му је плакао у цркви од радости. После службе Божје, кад пред цркву изидоше, запиташе Господари: чији је то дечко што је тако лепо Апостол читао. Свештеници погледаше учитеља а овај Стевана за руку те изиђоше пред Господаре и приђе им руци.

— Ко те је научио, море, да читаш тако лепо? — упита га Господар Милош.

— Учитељ — одговори Стеван.

— А слушаш ли ти учитеља?

— Најбољи ми је ђак, господару.

— А волеш ли ти књигу, море?

— Волем.

— А би ли још школа учио?

— Бих.

— Добро онда ћу те ја школовати. Ти си мајстор Ђорђев син?

— Јесам.

— Е нек си жив и здрав! На ти ово!

Па му спусти дукат у руку. То уради Господар Јеврем који га још и помилова по образу а учитељу рече да дође у конак.

— Оцу његовом, ма да не беше право, ласкало је то. Он пристаде кад је то жеља Господарева...

И тако Стеван пође на науке. Учио се врло добро. Сваког испита доносио је кући књигу што је добио и „Похвалителни Лист“, који је отац одмах дао метнути у оквир — као своје мајсторско право“ и обесити у соби нека сваки види.

Кад Стеван сврши науке у Београду, Господару се прохте да га да̂ да и даље учи. Дозвао је себи Ђорђа па му рекао:

— Нама треба научених људи. Видиш ово је земља неписмена: неписмен ја, неписмени ови око мене. А око нас људи научени, зинули на ову лепу земљу, што смо је крвљу нашом откупили, па хоће да је прогутају као трешњу. Да је то,

брате да се бијемо — ми би с њима лако, и ако то није баш тако лако; али ту треба да суди перо и памет. За то ја од тебе тражим да ти дадеш ово дете на науке! Ти дај а ја ћу га издржавати. Његова памет треба и мени и теби и свима нама; па кад га је Бог на то одастро, нека пође у свет па нека увиди како се они уче свему томе! А после, брате, докле ћу ја око себе купити људе из туђе земље?... Ја сам човек прост, дође ми неки пут тешко па се и заплачем! Па кад је тако, не ћу да туђин гледа на моје сузе и да нам се смеје; нека гледа мој, па да тражимо заједно злу лека!

Газда Ђорђе није знао ништа друго одговорити до:

— Твоја воља, Господару!

Само кад му вечни сан склони трепавице заборавиће он тај дан, кад му отац дође кући озарен неком светлошћу, преображен одушевљењем. Он више не говораше о трговини, о занату, о радњи, о старости и замени у послу — све то старац баци на страну па стаде говорити о „отечеству“ и господару, о науци на коју треба да се дâ син његов.

— Треба, синак! Отечеству, треба, Господару треба!... Иди, роде, па учи и научи!.. И изучи све!... И завири Швабама у душу!... И кад изучиш све дођи овамо те не дај да нас лажу!... А што се куће тиче — не брини! Још се ја не дам! Све ћу то ја сам, ја и твоја мати!...

И тако он оде у Немачку у Хајдлберг, и стаде изучавати философију.

Све што је тамо видео беше му ново и интересантно. Он се распитивао и обавештавао о свему. Жеља му беше да што више види и што више научи, те зато све слободно време посвети изучавању друштвеног живота и уређења. Дневе и ноћи проводио је над књигом и у препиркама са друговима: о одмору школском путовао је штедећи од својих уста да би само што више видео и научио...

Разуме се само по себи да је у дугим ноћним часовима сравњавао овај живот са оним што га је оставио. А кад се човек унесе и уживи у какву ствар, и кад је сравњује са већ познатим стварима, онда види и сличности и разлике...

И он је увидео разлику између своје отаџбине и ове цивилизоване земље; и баш та разлика учини те још више за-

воли своју отаџбину. Он заволи оне мирне и благе обичаје, ону патријархалност у дому и демократски дух у друштву. Отварао је очи и загледао сваку ситницу тражећи шта би се могло позајмити од те цивилизоване земље; размишљао је да ли да ту позајмицу просто пренесе или прекалеми на какву готову основу која већ постоји...

И тако учећи и радећи довршио је своје школовање и вратио се пун оре за радом кући.

Ступио је одмах у државну службу. Своју делатност почео је у просвети као професор. Одмах у самом почетку, видела се и његова искреност и његова спрема. Он није прегонио ни у чему, није тражио од просвете да она дâ оно што даје тамо, где је он учио, јер је рачунао са чињеницама с којима се располагало. Благотворан утицај његових савета показивао се већ на самоме послу; он је био тако стваран да није требало велике памети па да се опази...

У том се десио један прелом у државном животу. Господара Милоша и Михаила свргоше с престола. Он, као обележени Обреновићевац, више не имаде оног утицаја, али га не дираше; само га кренуше из Београда у једну варош у унутрашњости.

Међутим он је и даље радио. Где је год требало паметна савета он га је давао, где је требало дела био је први. И ако су га сматрали за противника, гледали су га и трпили јер је био потребан. Није био букач, али се никад није уздржавао казати јасно и отворено своје мишљење о овој или оној ствари.

А прилике у земљи ишле су путем који је судбина прописала; а путеви судбине су врло чудновати. Нико се тако човеку не може насмејати као судбина. Кад мислиш да си све средио и удесио — она ти тек, каквом било ситницом, поремети све и ти тек онда видиш како ниси ништа урадио. Тако је било и ту. Оно што беше доле дође горе. Светоандрејска скупштина учини читав преврат. Он, као члан њен уђе у историју својим радом и енергијом.

Њега вратише на своје место. Али ту је требало преуређења у свима гранама државног живота. Неколицина њих истакла се а међу њима беше и он. Сад је настао свом сна

гом и предао се послу свесрдно. И науку и искуство позвао је у помоћ те је лебдео над послом занесено и предано. Имао је једно начело: у свакој ствари тражио је основе у животу народном па ако је што додавао додавао је опет према животу; са страхом је погледао на сваку позајмицу од цивилизације бојећи се да то не буде тропска биљка која не ће успевати на овом поднебљу, или отровница која може заразити организам. У томе је био толико пажљив да је терао до конзерватизма држећи се пословице: незнано — непитано, знано — вољено...

И док је тако радио и тако се послу предавао — сваки би рекао:

Па то му је ваљда сва брига!

Међутим он имађаше једну грдну бригу а то је кућа његова. Имао је доброг друга али није имао среће — деца му се нису држала. Пет синова имао је — сем Славе — и свих пет је дао матери земљи. Или их отргне неумитна смрт кад су најслађи кад ти се распричају; или кад у отвореном високом челу гледаш наду и радост. Од пуне куће остао је само Слава. Он је био живот и радост, он је био накит седе косе и потпора старости — кућна свећа и колач.

Па ето шта и с њим би!...

Ноге су клецале старом Стевану за све време док је Сретен Славу прегледао. Трудио се свом снагом да завири у душу овом младом човеку, али старе очи не умедоше више читати у туђим очима... Није могао издржати даље, за то позва Сретена у свој кабинет, у који су мало час ушли.

Клонувши на своју столицу, он руком показа и Сретену столицу.

— Седи синко.

Сретен климну главом у знак захвалности и скромно се спусти на столицу.

— Пре свега, дете моје ја те молим да будеш искрен. И ако сам родитељ и ако би ме твој одговор могао убити — опет сам рад знати како стојимо са Славом?

Сретен диже главу. На оном лицу више се не огледаше скромност него ауторитет докторски.

Врло рђав, господине министре — одговори он војнички.

Старини задрхта глас:

— Дакле му нема помоћи?

— Не.

— Никако? Баш му се никако не може помоћи?!

— Допустите! — рече Сретен.

И узе листак чисте хартије испред њега, извади оловку и брзо нацрта срце с оба плућна крила, онда узе ситним штриклицама оцртавати нешто, скоро под самим врхом плућа.

— Ево, — настави, — ово су плућа, његова плућа. Ово обележено па на ниже то је пропало, тога нема више, остаје још само ово, сучим једва дише.... Сад, дајте тога Бога, који ће вратити ово што је пропало!.. Господине министре наука је ту немоћна!...

Старац јекну и паде по столу.

— Болест је сад у последњој екстази. Његов би се живот могао на сахате израчунати. Што још више ускорава смрт, то је несрећно време овај влажни ваздух...

Старац не дизаше главе Он поћута неко време па рече:

— Опростите, али ви сте тражили истину.

Старац диже главу. Две крупне сузе слеваху се низ образе.

— Хвала ти, синко!... Тако је!... То сам и сам требао знати!... Али пусто срце родитељско нада се... нада!... А и он сам!... Храбар је то̀ болесник!... Једнако је говорио о животу... само је тебе чекао!... Ал' јест!... Имаш право: ово несрећно време!... Кад год је леп дан и има сунца, он је весео!... А данас... видео си!.. Па то сатире и мене здрава, а то ли не ће њега болесна!... Само пази! Немој, да би се пред њим одао!...

— Не ћу.

— То би ускорило...

— Знам!... Али то, што ви мени препоручујете; препоручио бих ја вама! На мени он не ће то никад познати, али ће, као болесник, прочитати са вашег брижног, родитељског чела...

— Јест! Имаш право!... Треба се чувати!...

— А да му не би у очи пао наш изостанак — рече Сретен — то се вратимо к њему. Он жмури али нас очекује. А кад се на прагу појавимо, први ће испитивачки поглед његов на вас пасти; за то разведрите чело Не говоримо о њему и његовој болести него распитујте мене о мени... Видећи да се о томе разговарамо и он ће се разведрити...

— Тако је синак! Сад видим да си прави лекар, кад о души болесниковој водиш рачуна. Лекару није вајда од саме његове лекарске науке ако и психичког образовања нема... Хајдемо дакле!

Сретен се насмеши у себи. Ово признање министрово може му само од користи бити.

Излазећи из кабинета он говораше гласно, како би га и они у соби чули:

— Било је борбе, али се издржало! Сиротиња није несрећа кад постиче и снажи човека! Сад сам ту Па као што наши стари веле: дрво се на дрво не наслања, а човек на човека вазда — тако се ево и ја ослањам на вас и у ваше руке предајем своју будућност.

Отварајући врата болесникове собе рече му старац:

— Не брини, синак. Ниси се преварио! Ја ћу заиста све учинити да ти створим угледан положај и отворим широко поље за делатност. Само ради! Нека те ништа не буне неуспеси; немој ни мислити о њима него ради!...

Слава диже главу и гледаше их. Мора да се старац добро чувао кад он ништа не прочита на лицу његову. Лак осмех задовољства као сенка прелете преко лица његова. Страх га мину као да га неко руком однесе. Он се смешкао погледајући оца.

— Не брини ти за њ! Ја сам теби казао ко је он!... Не ће он окаљати свога образа нигде...

Срета му приђе, метну руку на његово усијано чело и рече благо прекоревајући:

— Зар ја теби не рекох да ћутиш?

— Не могу! Зар се пет година не видесмо, па данас да ћутим?!

— Немој се напрезати.

— Не напрежем се! Збиља се осећам боље!... Је ли? Хоћеш ли ми ти што год преписати?

— Хоћу.

— Шта?

— Да једеш и пијеш шта ти душа жели.

— А зар смем?

— Смеш.

— А зар ми не ћеш и ти дати морфијума?

— Не. У осталом и они што су ти давали нису погрешно. Прво, доза је мала, тек толика да ти помогне да шлајм лакше избацујеш... Али, манимо се тога! Као што рекох: што мање мислиш о болести — боље је Да говоримо о чему другом ..

Слава пристаде. Поведе се реч о ђаковању. Сећаху се разних догађаја и ситница. Сретен је нарочито наводио разговор у коме се истицала његова вредноћа. У томе му је Милан чинио врло велике услуге причајући старцу одушевљено и заносно.

Славу оживи разговор. Он се диже и седе у постељи. Лице му беше озарено радошћу и задовољством. Од дана кад је у постељу пао нико га не виде тако расположена.

То развесели сву кућу И поред оних горких речи што их чу из уста Сретенових, развесели се стари Стеван, видећи сина весела.

— Еј, што ли раније не дође! — мислио је старац. — Ко зна шта се још не би могло учинити...

Разговор им прекиде тутањ кола. Дижући се Сретен рече:

— Ми се прилично задржасмо.

— Седи — рече Слава.

— Па већ... и време би било. Треба ти да се мало одмориш и проспаваш. Ја ћу и опет доћи да те обиђем.

— А кад?

— Кад год ти хоћеш. Кад ти год затребам пошљи у „Старо здање“ — тамо сам одсео — свакад ја имам времена на расположењу за тебе!.. До виђења!

— До виђења.

Он се поздрави с мајком и женом Славином, а стари Стеван изиде за њим. Праштајући се с њим рече Сретен.

— Г. Министре, Бог ми је сведок да бих куд и камо срећнији био да се познасмо у бољим приликама. Ваш савет би ми био од неоцењиве користи. Међу тим сад...

— Свакад, синак, на мене рачунај!

— Хтео сам вас нешто запитати...

— Да чујем.

— Како би било да походим г. министра унутрашњих дела?

— Врло добро! Треба .. треба све да походиш! Код свију си ти лепо записан!... И ја ћу колико данас писати друговима о теби, јер не могу ићи на седницу.

— Хвала, г. министре! С Богом!

— С Богом, синко!... Ако би нам био што год потребан, можемо те наћи у гостионици?

Тамо сам!

Још се једном руковаше и он с Миланом изиде на улицу.

Кад су сели у кола, Милан, потпуно задовољан, и не сањајући о ситуацији рече:

— Баш ми је мило! Казао сам ја теби да те старац воли! Знаш ли ти да ће он за тебе све учинити! .. А он много може!.. Његова се и на престолу слуша! .

Сретен је ћутао

— Шта је? — питао га је Милан.

— Знам да он за мене може много учинити, али ја за њега ништа не могу.

— А Слава?

— Он је свршио

— Како свршио? Па ти њега ниси пре видео! Данас је он преображен! Ја сам данас први пут поверовао да ће оздравити!

— И преварио си се. Она живост његова то је последњи прасак кандила што догорева...

Обојица оборише главе. По кратком ћутању Милан опет рече:

— А зна ли старац за то?

— Зна; казао сам му све...

Са озбиљном мимом на лицу сиђе он с кола и поздрави се с Миланом који му обећа по подне доћи па оде у своју собу.

Ту узе опет своју књижицу, пребриса оно: походити министра правде, па зазвонивши поручи флашу пива ..

— Добар је почетак! — рече. — Само напред!

(Наставиће се)

ДАЈТЕ МИ ЛИРУ!

Дајте ми лиру, јаку попут грома, —
У њене жице да ударим сада!
Хоћу да пјевам, ал' да пјевам много
К'о још никада
Нећу да пјевам својој вјереници,
Да славим њене муњевите очи;
Нећу да пјевам о слободи златној,
Ни рујном вину, што се свуда точи.
За моју лиру и за пјесму моју
Још неко већи достојнији има, —
Хоћу да пјевам, ал' да пјевам много
Никоме другом него — *тиранима.*
О ви тирани! О хероји прави!
Газите сваког мучите мукама,
Гњавите грозно и без милосрђа
Док има ниских, да пузе пред вама!

Свет.

САВА БЈЕЛАНОВИЋ И СРПСТВО НА ПРИМОРЈУ

I. Пола века ћесарске владавине (1814—1867)

На оном истом бечком конгресу, који Далмацију предаде Аустрији, отворена су овој широм врата готово целе Италије па добрим делом и Немачке; Аустрија је просто бачена на те две земље. Отуд у аустриске политике правац са свим немачки и талијански. Надајући се новим добицима у Немаца и Талијанаца, она се начини некаком, истина непризнатом и наметнутом, заступницом њиховом, па се тога пута прихвати и у својој унутрашњој политици; а сматрајући да од Словенâ нема шта ни добити ни изгубити, окрену се готово са свим против ових, подржавајући на њихову штету у већини својих земаља Немце а по приморју јадранском Талијанце. С тога одмах по бечком конгресу угушује све што је у нашега народа била пробудила француска владавина и враћа се к талијанским предањима млетачким у управљању Далмацијом. Шта више, она млетачким путем пође даље и од самих Млечића.[1])

У Далмацији црква католичка беше остала готово сва талијанска. С њом се сад удружи држава, те не само наставише талијански дух у крилу католика, него навалише из све снаге на православне, како никад није било у време duждево. А велика је била полициско-политичка сила реакциске Метер-

[1]) О приликама у Далмацији до бечкога конгреса говорено је у прошлом броју „Дела“ у чланку „Историски елементи данашње национално-политичке борбе у Далмацији.“

њихове владавине, и познато је кака је она свуда била према разним народима што беху срећни да живују под њеном палицом. Али је притисак на православни део народа у Далмацији био нарочито силан. Големе су невоље које је он издржао, да се одбрани од наметања црквене уније с Римом. И у свему другом држава православне потискиваше, и свачим истицаше безазорно њихову потиштеност.[1])

Време је, XIX век, чинило опет своје, и мучно се могла људима силом наметати вера коју не верују. Али је црква била за то неограничено силна међу самим католицима. У том погледу Далмација, ако није претецала најклерикалније земље, Напуљску, Пољску, Шпанију, за цело им није заостајала. Школе већ беху све у рукама поповским и калуђерским. Манастира беше по пет шест у граду од хиљаде католичких душа. Десет хиљада бокељских католика имају и данас засебнога бискупа. Па многобројни каптоли, па конгрегације, па братства световних људи. Црква беше пустила таки јак корен са свим тим жилама у народно тело, да га је собом са свим проткала и спутала.

Аустрија се, у осталом, показала права небрига према својој најновијој територискoj тековини — Далмацији. Ово нарочито вреди за њено понашање према земаљском привредном стању, које је у осталом само од себе нешто живнуло услед престанка млетачкога система. Аустриска се управа ограничавала на полициско-политичке мере. — Већ јој војна сила, бирократија и црква католичка беху главни стубови. Још, према духу целе своје политике легитимитета, потражи, као год по другим својим круновинама, ослонца и у конзервативних елемената у друштву далматинском; наслони се на ону слабашну, и ако многобројну, домаћу властелу. Многи конти посташе царевинским грофовима. Ипак је Аустрија, као држава по склопу куд и камо модернија од млетачке, имала много више оруђа и начина да уноси себе и свој утецај у живот народни, и тај је утецај поступно бивао све јачи.

Као год црква римска, и као сама држава, рађаше и талијанска култура, силна у Далмацији као никад дотле. Њена

---

[1]) Једна полициска наредба 1828 године наредила је да и православни својим нерадом светкују католичке празнике.

литература у првој половини овога века с Монтом, Фосколом. Леопардом, Пеликом, Манзоном процвета како није цветала од Тасова времена, те понови своју стару славу.

Тако је талијанштина могла необично напредовати, и напредовала је од 1814 до 1848 године. Степан Љубиша '48 с правом бесеђаше: «Нас је Аустрија више поталијанчила у тридесет година него ли Венеција у четири века.» Одлични синови нашега народа иду у Талијанце, као и дотле. Зна се да су неофити увек најревносније и најзанесеније присталице уверења која они од скора примише, па тако и многи наши поталијанчени Далматинци постајаху најватренијим талијанским патриотама. Шибеничанин Никола Томазео поста не само један од најугледнијих умних радника Италије XIX века него један од оних бораца за њено уједињење чије име стоји одмах иза Гарибалда, Виктора Манојла, Кавура, а упоредо с Мацином, Д Азељом, Манином. Сва образована класа по Далмацији беше поталијанчена. Талијанство владаше по многим варошима у целом јавном друштвеном животу. У духу млетачкога и аустрискога олигархисма, интелигенција презире народну простоту сељачку, налик на оно што беше у неким другим нашим крајевима. У том презрењу, она кида све везе с народом, оставља обичаје, стара се и копечи да живи, мисли и понаша се са свим талијански. И данас путницима из осталих српских крајева пада у очи да по Далмацији Срби и Хрвати врло много говоре талијански. А онда: употреба талијанскога језика у јавности по варошима беше безгранична, па се тај језик беше увукао и у куће, међу само женскиње, најпре и више у католика па поче улазити и у саме православне породице. Само прост народ по селима остајаше при свом говору. Језик је једно, а како је с њим било, тако беше и са свим осталим.

Љубиша у својој биографији пише да «ће пожњи повесничар наћи да је године 1848 међу Бáром и Задром бивало у изображеној врсти свега седам људи који нису били изгубили свест свога имена и порекла.»[1]) У самој маси католикâ се са

[1]) Да ове Љубишине речи, поред могућнога претеривања, нису у ветар речене, казује нам и једна одлука талијанске општинске управе у Сплету која тврђаше да је тада у целој Далмацији највише двадесет писмених људи знало народни језик. Ако је и претераност, опет је карактеристично што су мислили да им се слободно зауставити на толишном броју.

свим изгуби име Србин а губило се и хрватско; напротив словенско се боље држало, а језик је остајао «нашки». Осем тога све више преоблађиваху месна имена: Дубровчани Бокељи, Далматинци и т д. Ова су месна имена и у самих православних заташкавала народно име. Како с именом тако беше и с народном свешћу. Српска је и хрватска свест и даље, као и у млетачко време, непрестано слабила и у оних који не одлажаху са свим у Талијанце, и то на два начина: место праве народне долазило је или оно аморфно и анемично Славјанство или оно што Талијанци зову кампанилисмом, јер не зна ни за каку ширу заједницу од оне коју обележава видик са месног црквеног торња (campanile). Наш се народ у Далмацији просто распадаше.

За то се време Словенство далматинско бранило пасивно, без активне борбе. Друкчије није ни могло бити, кад је било без своје интелигенције, већ једина му снага у селу, и то све под Метерниховом Аустријом! У католичких Словена беше нешто врло слабих остатака старога културнога и на по се књижевнога живота с локалним књижевностима најужега обима, али све то беше већ на умору.

У животу православних биле су две стране. Једна је она општа струја права низбрдица одрођавања и она је негде била јача негде слабија; друга је страна — крепко држање за своје народне особине. Главни грудобран беше у томе вера с народном црквом, а сами нападаји на ову изазивали су у народа с отпором и свест о самом себи и свему оном што Србина чини Србином. У опште се може рећи за православне, ако само нису као појединци упали и остали усамљени у каквом поталијанченом граду да су се у свој оној невољи добро држали.[1])

[1]) Како је прави народни живот силан, види се из овога догађаја 1827 године, који прича Сима Милутиновић у једној белешци уз песму о браћи Јакшићима Степану и Дмитру и Анђелији њиховој сестри. У Котору, једно вече у гостионици, седео је с неким младим Србима и читао им ту песму. Није ближе познавао своје друштво, „кад ал' једном од њих — пише Сима — име Степан и брату му Дмитар: увераваху да имају сестру Анђелију, и зову се од старине Јакшићи.“ Замислите призор, и у њему Симу!... Несумњиво, они младићи нису лако могли заборавити своје народно порекло па залутали онолико далеко у туђинштину, колико два стара Јакшића за сестром у земљу Арапску!

Уз то се православни подмлађиваху непрекидним притецањем досељеника из Црне Горе, Херцеговине и Босне — чистих Срба. А и српска просвета у православних Далматинаца поче добивати јаче хране од своје браће из северних крајева. У том погледу далматински Срби беху у непрестаним везама с књижевним радом па и самим књижевницима који удараху основе новој српској књизи. Доситеја смо већ споменули. Његов ученик Соларић продужи везе с приморцима, после то наставише Сима па Вук. Довољно је погледати разне спискове «пренумераната» онога времена, па да се види како је нови српски живот снажно стао захватати Далмацију. Поједини људи постају Вуку вредни сарадници, као његова два имењака Врчевић и Поповић, оба Ришњанина. То су православни Срби свијали себи гнездо, из кога ће полетети смели тићи, чим се мало засветли на видику. Томе треба додати везе многоструке с Црном Гором и црквене и школске с Карловцима.

Далматинско је Хрватство с пређевелебитским загребачким, имало врло слабих веза, готово никаквих. Књижевности су им се делиле због дијалеката и правописа. На приморју владаше чакавштина и нешто икавске штокавштине, а у Загребу кајкавски; на приморју се писало правописом удешеним према талијанском а у Хрватској према мађарскоме. Тек Гајево Илирство оснажи те везе; али само име илирско нађе у Дамацији врло мало одзива, и ако је зање у њој било највише историско-антикварске оправданости. Место свега тога, и Хрватства и Илирства, узвину се од једном С л а в ј а н с т в о. Само обличје речи, руско, показује како је с поља унесено. Оно се подстаче панславистичним покретом који у Аустрији развише Чеси и Словаци тридесетих и четрдесетих година. Пламене речи Славе нађоше краснога одзива у Далмацији. Онај део домаћега становништва далматинског, у кога је од свих народних имена живело још једино с л о в е н с к о, прихвата «Славјанство» које му дође са севера. Ни православни Срби не туђаху се тога имена. Они су за то били приправљени «Славено-српством» наше српске књижевности и културе крајем прошлога и прве половине овога века. Уз то погледаху на једноверну «славјанску» Русију, с којом далматински поморци имађаху разних, нарочито трговачких, веза. Тако и они прихватише нови покрет,

те се сви будни далматински Словени нађоше у једном н а р о д н о м, с л а в ј а н с к о м колу, и ако их је међусобно многошташта делило.

У осталом грехота би било прећутати још један елеменат који је за народни покрет спремио многе наше образоване Далматинце. То је национално-револуционарни дух талијанске литературе и целога народнога покрета у Италији. Он је и по Далмацији ширио национална начела и требало је само да нешто дође и скрене та начела и примени их на наше народно поље, па да се све мисли, сва осећања талијанскога патриотисма пренесу с Италије на своју отаџбину. И доиста је талијански патриотски покрет, кад је настало време, почео и у Срба и Хрвата изазивати тежње, унисоне с талијанскима али засебне

Тако се далматинска интелигенција поче будити. И чим се први католици дигоше, православни гомилом јурнуше у борбу. Згодно им је било што се сад поред људи «царске вере» упуштају у ватру, од које су се, док су сами били, као сумњиви морали далеко чувати, па се за тим стаде придизати и остали народ и стаде осећати себе самога као етниску целину према Талијанцима. Ови су у то доба, заједно с домаћим Талијанашима, почели истицати формулу — Далматинство. И кад доцније народна странка стаде тражити уједињење с браћом преко Велебита, они се огласише за политичку самосталност, а у т о н о м и ј у, Далмације, по чему им се и странка назва а у т о н о м а ш к о м. Они имену «Далматинац» хтедоше дати неки етнографско-политички характер, са свим онако како се сад хоће да има «политички Маџар» и «политички Хрват!» Под ту се формулу, осем Талијанаца и за Талијанство добивених наших, скупи још све што је у Далмацији било утучене свести, плашљиво пред влашћу, предано поповштини. Ова је брзо огласила да је вера у погибли, а то јој је толико згодније било, што су православни збиља војевали да се у правима изједначе с католицима. Са свим тим противницима почињу сад «Славјани» борбу, те и они узимају на себе део ондашњега широкога народнога покрета српскога и хрватскога.

У почетку је рад приморских посленика био двојак: један на јачању народне свести у свим редовима својих присталица, а други на повраћању одрођење браће. После наста и треће: сукоби с непријатељима.

Први поче православни Шибеничанин Божидар Петрановић, који ће ово цело време остати вођом свега покрета. Био је васпитаник карловачке гимнасије па за тим, на градачком университету, друг у једном патриотском ђачком колу у ком међу осталима беше и Људевит Гај. По повратку у завичај стане он 1835 године издавати «Љубитељ просвешченија, српски далматински Магазин» или, како се звао за прве две године, «Алманах.» Чланци су били врло различите садржине, а за буђење народне свести значајни. Али је још значајније што је међу сарадницима било, поред православних, и католика, колико из Далмације толико из Босне и Хрватске.

Знак новога напретка беше лист «Зора Далматинска» коју у Задру покрену Анта Кузмановић 1844 године. На челу првога броја штампана је карактеристична песма Петра Прерадовића: «Зора пуца.»[1]) Тим борцима приступи угледан трудбеник, Дубровчанин старе властеоске крви, кнез Медо Пуцић Он приношаше покрету сву силу пробуђених старих «словинских» предања српскога Дубровника, као што Петрановић са својим ближим друговима доношаше сву свежину православнога Српства.

1) Прерадовић је мало пре тога у Млецима, у једном друштву поштених патриота, био враћен своме народу, од кога га је било отргло немачко школовање и образовање. Из поменуте значајне песме, коју је у Задру спевао, ево неколике строфе, из којих се јасно виде мисли песникове, кад се само има на уму у каку су их троструку одећу морали завијати: песнички облик, штампарска цензура и песниково официрство у царској војсци:

Полноћ прође. Још покрива
мир преблаги дол и гору;
али лаган вјетрић шапће
од истока к сињем мору,
шапће слатко из тихана:
„Зора пуца — биће дана!“

Полноћ прође. Успавана
лежи морска околица;
пробуђена али једна
од истока лети птица
пјева слатко из тихана:
„Зора пуца — биће дана:“

Полноћ прође. Још у тмини
небо, земља јест и вода;
али с'јева од истока
сјајна вила славског рода,
гласи амо из тихана:
„Зора пуца — биће дана!“

Нова струја имаше брзо одзива, али према талијанштини беше још слаба 1848 године покрет революционарни који пођe из Француске по Јевропи захвати у се и Аустрију. Метерних буде збачен, а уставно доба оглашено. Нови дах пирну и Далмацијом. Али су у њој Талијанци још толико били силни, да су се Срби и Хрвати само местимице могли појавити. Вођа Петрановић беше изабран за посланика у Беч у изборном срезу книнском, обровачком, дрнишком и врличком. Патриоте су раде биле да иду у заједнички хрватски, славонски и далматински сабор. Али се није ишло у Загреб; за то не беше довољно јака ни хрватска ни српско-хрватска свест. Место тога окренуше се стазом, Далмацији приступнијом, ка Словенству које беше за средиште изабрало чешки Златни Праг, где буде послана с потписима изјава да пристају на одлуке словенскога конгреса, а далматински посланици отидоше на државни сабор у Беч и Кромежир. Ту се, у друштву с осталим Словенима, радило у федералистичном правцу, а уједно војевало за поједине практичне тековине народне у Далмацији, које су имале да утру пут потпуном изједначењу српске и хрватске народности с талијанском.[1])

Оно што се тада радило сматрали су народни људи као смеран почетак, кад али се од једном промени. Крајем 1849 наста у целој Аустрији политички назадак познат по имену главнога извршиоца, министра Александра Баха, па и у Далмацији, као и у свој царевини, умуче пред силом сав народни покрет. Народни се борци стадоше гонити, свака јавна појава народнога живота узбијати, туђи.

Тако потраја све док неуспеси у талијанском рату 1859 године не обелоданише сву слабост тога апсолутистичнога система. На тај се начин ново доба у Аустрији огласи почетком 1860.

1) Тадашња се потиштеност нашега народа најбоље види по скромности успехâ за које се залагао Петрановић: 1, да се српски језик огласи као обавезан предмет (не наставни језик !) у гимнасијама; 2, да се издају једне службене новине на српском језику; 3, да се оним унијатима, који су пре били отргнути од православља, допусти да се *смеју* опет вратити својој цркви. И кад је то успео, Петрановић је, с правом у осталом, сматрао да се није залуду мучио. Он је, међу тим, имао и други свој, са свим широки, програм.

Многобројне су политичке промене које су од тада, за ових тридесет и седам година, таласале Аустријом па с њом и Далмацијом, и овде би их врло дуго било причати све опширно. Споменуће се само најкрупније; а главно је да је за ово време остајало ипак народу у Далмацији увек толико одушке, да је могао одмах с 1860 годином наставити рад на свом ослобођењу од талијанштине.

Прве кораке у овоме правцу аустрискога политичкога живота учини цар проглашењем устава од 1860 године. Попуштајући модерном духу, устав је признао да су сви грађани једнаки у погледу на веру, плаћање порезе и службу у војсци, а иначе се наслањао на дотадашње повлашћене сталеже и у основи је признавао принцип федерације разних, историски засебних, аустриских земаља. У том смислу цар одели један део своје законодавне власти саборима појединих круновина или покрајина, састављеним од сталешких представника. Услед тога су се и Словени надали да ће се, тако у појединим земљама, моћи ослободити туђинскога притиска. У том погледу беху и учињени неки први кораци к федералисму. Поче се радити да се Далмација уједини с Хрватском и Славонијом, и именована је депутација далматинска, да у Загребу, с тамошњих чиниоцима, изврши уједињење тих земаља. Али ново министарство, Шмерлингово, почетком 1861. прекиде тај рад и поведе Аустрију путем уставнога централисма са немачком превлашћу.

Аустрија се још носила мишљу да сачува и још ојача своје место у Немачкој, па је ћа помишљала да она изврши уједињење немачкога народа. Тада буде издана допуна оном уставу. те се већи део законодавних права пренесе с покрајинских сабора у бечко царевинско веће.

Том уставном допуном и доцнијим законодавним радом министарство је ишло буржоаско-либералним правцем, пошто је и немачки народ у Аустрији, за који је влада и радила, имао огромну превласт у грађанском становништву и самих иначе чистих словенских крајева. — У Бечу наши људи ступише у везе с осталим Словенима посланицима, нарочито Чесима. Њихна је политика имала две стране: начелну којом су по духу федералисма тражили уједињење с Хрватском и Славонијом, и

практичну, да извојују својим земљацима поједине националне тековине.

У то се Аустрија брзо нађе у новом спољашњем вртлогу, који одјекну у њеној унутрашњој политици можда значајније но онај 1859 године. После дужега такмичења у Немачкој беше дошло 1866 године до непријатељства између Аустрије и Пруске, те оне узеше да борбом одлуче којој ће остати првенство међу немачким државама и која ће од њих извршити Немцима мисао народнога уједињења. Тим се одмах користи млада талијанска краљевина, да допуни ослобођење талијанске земље од аустрискога утицаја и господства, које је 1859 онако срећно било изведено. Али је за нас значајно највише то, што је у програм талијанскога освојења, као предмет жеља талијанских патриота, ушла и Далмација. Већ су за рата 1859 године биле заселе удружене сардињске и француске ратне лађе у луци Бара талијанскога а сад, 1866, пође силно бродовље Виктора Манојла право на Далмацију. Те спреме оба пута силно узрујаше наш народ, те се организова народна војска, да не дâ непријатељу да се искрца. Ну вишка битка (1866), у којој светло оружје талијанско беше побеђено колико војничким талентом ћесарева адмирала толико јунаштвом српских и хрватских помораца, умири све те зебње. А како се ратовање сврши тим што Виктор Манојло доби Млетке, оста Далмација политички и привредно одсечена од Италије, па се и школске везе пресекоше, а и остале просветне проредише. Притецање се нових талијанских елемената у Далмацију прекиде, и далматинско Талијанство спаде на ону много слабију помоћ, коју му још могаху пружати друга талијанска и поталијанчена места у Аустрији, Трст им на челу.

Али, то вреди запазити, влада у Далмацији после 1866 не преста подражавати талијански елеменат против народа, и ако правац талијанскога живота, који њу победи 1859 и те друге године, јасно казиваше да од њега нема користи за Аустрију. У осталом, Беч је, као што свак зна, после мира 1866 целу дуалистичку реформу и извео баш у духу очито непријатељском за Словене. Немачки народни покрет беше ћесаровину довео до Садове и Краљева Граца, и она, да би и даље могла угађати Немцима, па било и у суженим границама, склапа по-

годбу с Маџарима, по којој Угарску ослобођава од притиска немачкога и подиже је на штету јединства монархискога и том приликом све народе угарске жртвује маџарској шовинистичној похлепи. Тим маневром обезбеди на својој страни, у ужој Аустрији, могућност да продужи старо стање ствари, како ће немачком елементу остати дотадашња превласт. Али на целом јадранском приморју — у Горици, Истри, Далмацији — не беше Немаца; ту су место њих Талијанци. Ове ћесарска влада и даље прихваташе, колико из тврдоглавога конзерватизма, толико јамачно и с тога, да не би јадрански Словени, дошавши до снаге, били од помоћи против Немаца својој браћи словенској, по осталим земљама, потиснутој у опозиционе мањине.

При склапању дуалистичке погодбе, залуду су народне вође у Далмацији тежиле непрестано да свој завичај уједине с Хрватском и Славонијом. У бечком царевинском већу био је бокељско-далматински заступник Ст. Љубиша чврст и речит противник тој погодби. Али је на гласању било против ње у целом већу свега четири човека, међу њима и Љубиша.

Успех дуализма беше онда крупан губитак народне странке у Далмацији. Аутономашима се чинило да им је превласт за будућност обезбеђена. Вештачки Шмерлингов изборни систем, удружен с читавим низом изборних маневара, давао им је у земљи парламентарну већину.[1]) Велико мноштво одрода стојаше верно уз њих, исто тако мноштво затуцанога простога света, нарочито у крајевима где је народна свест била готово са свим изгубљена. Покорна чеда поповима и полицији, стављали су своје гласачко право у службу владину. Заслепљеност је њихова дотле ишла, да су се ти наши људи не само на биралишту и у свакој јавној манифестацији јављали уз аутономаше, него су при попису становништва у пријавама бележили да им је матерњи језик талијански, и ако их велика већина њих самих, а камо ли њихове мајке, нису знали ни писнути талијански.

---

1) Да би немачку превласт у осталој царевини, а на приморју талијанску, провео и у саборе и у царевинско веће, издао је Шмерлинг онај заплетени изборни закон, који и данас вреди у Аустрији, те му је само додана пета, општа, изборна курија лањским Баденовим законским изменама и допунама.

Ипак је национални покрет бујао; кад се већ почео, стала је и крв народна проговарати. А придође још двоје у помоћ. Прво, после пада Бахова почеше допирати и до Далмације одјеци оне демократско-револуционарне струје јевропске која је дотле била толико промена изазвала по осталим земљама, али далматински живот још не беше начела. Дотадашњим чисто националним идејама придружују се нови слободнији погледи на цркву и слободу савести, на државу и грађанска права. Друго, неке доиста либералне мере владине дадоше мало маха слободи у Далмацији. И на самом изборном попришту народни се кандидати почињу пробијати у једном по једном срезу. Они после као посланици добивају од владе и државе по који мањи али корисни уступак народности словенској. Н. пр. још пре 1866 године постигло се да се народни језик уведе делимице у далматинске судове, па поступно да се православни изједначе у правима с католицима.[1]) А после «погодбе» успело се да се дубровачка гимнасија истргне из руку језуитских и за тим понароди.

Али је много знатније било што је рађено у кругу самога народа на буђењу свести, на просвети, на књизи. Одмах по паду Бахове реакције приређена је по предлогу Божидара Петрановића велика народна манифестација прославом стогодишњице народу омиљенога старца Милована — Андрије Качића Миошића. То се претворило у право народно славље, које заталаса наш народ далеко преко далматинских граница. Слога између католика и православних, између Хрвата и Срба на приморју добиваше нове хране од онога духа «југославенскога» који је у то време вејао у Хрвата и Срба у Хрватској и Славонији и у Војводини. То је време кад се духовни покрет хрватски носио широким мислима бискупа Штросмајера. С друге стране кнез Михаило са својим многоструким радом на народном ослобођењу, па Црна Гора са тадашњим својим витешким победама распаљиваху одушевљење бораца на приморју. Везе књижевне и сваке друге просветне између Далмације и осталих српских и хрватских земаља множе се тада непрестано. Дал-

1) Тако је Љубиша добио да се 1862 године укине за Боку она наредба да и православни не раде на католичке празнике, па се то, нешто доцније, прошири и на осталу Далмацију.

матински књижевници јављају се својим делима у већим нашим културним срединама, неки у Загребу, неки у Новом Саду, неки у Београду, неки и на Цетињу. Све су ређи они који иду у Млетке, Милан, Фиренце или Рим. Осем тога у самој Далмацији стварају се центри раду књижевно-просветном. Иницијативом Петрановићевом основа се одмах 1862 године у Задру «Матица Далматинска», која издаваше радове домаћих књижевника, намењене народном буђењу и поуци. Још се знатнији књижевни покрет заче у Дубровнику. Ту већ доста рано беше повелико коло књижевника, па се људи окупише око књижевнога друштва «Штионице Дубровачке» а књижевно им гласило беше забавник «Дубровник».

Тим се радом на послетку мало по мало успело да се, две три године пошто је завладао дуалисам, већ имала колико толико пробуђена већина становништва далматинскога. Главна огњишта народна могу се у дотадашњој и даљој борби узети четири. Два беху стара, православна: Бока, па православни крајеви северне Далмације са умним средиштем у Шибенику. Доцније приступише два католичка: српски Дубровник, па српско-хрватско католичко народно свештенство коме у језгри беху стари глагољаши. Из тих се огњишта рашири дух «славјански», «југославенски», «српско-хрватски», «српски» и «хрватски» по већем делу сеоскога становништва на копну, и нешто мање на острвима, па поче продирати и у градове. Народ је у очи '70 година био готов, требало му се само провући кроз лукава решета изборнога система Шмерлингова.

2. Детињско и младићско доба Бјелановићево.

Језгра православнога народа у северној Далмацији живи у кршној Буковици, која је на северној страни покрајине оно што је Бока на југу. Буковица се пружила између Босне, Хрватске, равних Котара и Отреса планине. Њу је у османлиско време, како смо већ у опште говорили[1]), у гомилама населио српски народ из суседне Босне, а можда и из даљих крајева.

1) „Дело“ стр. 72—3.

Даљина од мора, мучнија приступност обезбедила је Буковицу од јачега туђинскога утецања, те се по њеним селима одржао чист и чио српски дух. Најчистије српско обележје види се на том народу, у ком, како згодно пише д-р Душан Баљак, «и у лицу и у животу, у обичајима, у песмама, у говору и у језику, на први поглед, по једној речи Србин упознаје Србина.»

У тој Буковици, у маленом и кршном селу Ђеврскама скрадинске општине, на путу из Бенковца ка Книну живи одавно братство Бјелановића. Прве половине овога века био је у братству знатан и далеко по околини знан Сава Бјелановић, један од оних умних српских попова који имају највише заслуга што је наше православно свештенство, без велике стручне спреме, онако угледно и мило у народа. Паметан, окретан и без ситних предрасуда, оставио је до данашњег дана у оном свету спомен о свом старању око привреднога напретка и просвете свога краја. Он је своме сину, Андрији, оставио лепо сеоско имање, али Андрија стече, за се и за народ, веће благо од све привреде старога попа Саве, кад му се 1851 године роди синчић, наш Са̂ва.

Ту је, у родитељском сеоском дому, малом Са̂ки, тако су га своји звали, у срце урезан онај дух српски којим је Чаково задахнуло Доситеја, Темерин Лукијана, Тршић Вука, Његуши Владику Рада, и који му никад није дао да залута на ненародне стазе.

Рано је Сака остао без оца и пао на руке мајци Ани, чија нега поста пресудна за душу његову. Рођена 1824 године, оста млада удовицом, али се не хте удавати, него се сва предаде својој деци, двема кћерима и Саки. А била је не само добра него и српска мајка. То јој је од рода долазило. Била је из села Стрмице између Книна и саме босанске границе. Родитељи јој, Сабљићи, беху права српска кућа. Беху срећни те под свој кров дочекаше једном и Караџића, и Ана се, тада дете, увек сећала његова доласка и бављења. Отац јој Пане Сабљић беше угледан грађанин и прави Србин. Кад после Баха насташе први избори за сабор далматински, Пане беше изабран за посланика народнога. И у суседној Босни био је врло угледан.

Њихови највиђенији људи долазили су к њему за савет и да пропитају кад ће им куцнути час за устанак. У његовој је кући заметнут почетак два устанка у босанском Грахову, и устаници су у њој налазили сваке помоћи.

Према таком оцу беше и кћи. Пане Сабљић беше човек до крајности добар, прави мудрац у животу; Ана је свакоме у помоћи била, свакоме праштајући и не гледајући је ли је ко увредио или оштетио. Многога је странца у свој дом примила, гладнога је нахранила, гологa одела, болнога утешила. Лежала је на самртничком одру, и још је последњега дана живота распитивала за болеснике по селу и питала своје: јесу ли им слали кафу и друге понуде. Једном речју — пише некролог из кога све ово о њој узимам — радила је и живела не за се него за другога. Није грамзила за богатством; живећи смерно и просто, не би се понела ни у чему. Радо се дружила и с интелигентним и с простим народом Ко је год њу слушао, примао јој је речи к срцу; а умела је неукога поучити и посаветовати. Сама она слушала је радо добре савете. Управу имањем прихватила је по смрти мужа Андрије у своје руке, и доста је муке око њега видела. Али јој је најглавнија заслуга, што је, Српкиња, од свога Саке начинила Србина. Он је сам једном приликом, годину дана пред смрт, на свом родитељском огњишту најлепше казивао да га нико више није побудио, нико лепше упутио, нико боље посаветовао но што га је мајка његова упра вљала како ће радити на корист и срећу свога народа.

Кад је до књиге дорастао, пошао је у основну школу у Задар па за тим у тамошњу гимнасију. На више сам места говорио колико су школе биле оруђе талијанчењу; а Задар је и данас претежно талијански град, и гимнасија у њему талијанска, а како ли је онда било! Јован Ђаја је као старији вршњак Бјелановићев, мало пре њега, једнако учио у српском Дубровнику, па зна најбоље по својој судбини шта казује говорећи да је то учење било «читав збој смишљеног угушивања сваког српског осећања, сваке српске мисли, српских обичаја, српских предања, српскога говора, па чак и српскога имена.» У оном кратком спомену Савина школовања у Задру исказана је — јамчи исти сведок — читава прича о страдањима нејачке душе српске: «Мало Српче улази у прву школу; али у њој њема

приступа његов матерњи језик; он учи туђу азбуку, мора научити туђ језик; о свим научним предметима мора се научити и мислити на туђем језику," па му то, треба додати, прелази и на све остало мишљење. «За све време тога свог школовања, наставља Ђаја, он никада не чује ни имена Немање и Душана, ни помена српске државе и косовске битке, српскога устанка, Карађорђа и Милоша; то мало Срче никада ништа у школи не чује о историји своје кршне домовине, о својој народности, о својим суплеменицима."

У тој борби са српском душом у младића војују све виле талијанске. Али су у Бјелановића српска свест и осећање Српства још били препуни сељачке једрине, а народни покрет допираше већ и до школске омладине. Тако Данте «божанственом» узвишеношћу своје «Комедије», Ариосто елегантним бајем свога «Орланда», Манзони доброћудном пошалицом и човечношћу својих «Вереника» заносе јамачно и Сакину машту, али не тако далеко, да заборави народну песму, Сундечићеву „Вршидбу" и Његоша. Духовна величина спаљенога Савонароле и Џордана Бруна, на муке метанога Галилеја, окиванога Колумба плене дивљење Сакино, али не дотле, да се презриво окрене од Растковa одрицања света и од коца Хаџи-Рувимова. Имена као Микеланџело, Рафаило, Брунелески, Канова, Перголезе, Верди истина немају чак ни кога би у Саке борбом истиснули из утакмице; али он ипак памти гусле јаворове и, без сумње, сања да му је видети Дечане и Жичу, Ђурђеве Ступове, Студеницу и све остале славне задужбине, које наброји Милош господи латинској. Сва она сила прекоморских вила не може толико очарати његову младу душу, да подлегне новим, туђинским, утисцима; ништа је не може преварити, да почне куцати за остварење мисли, за коју гину тајанствени Карбонари, проповеда је Мацини а војује јунак слободин Гарибалди; Сȁвино срце жељковаше друго нешто.

Народни је покрет, како видесмо, у време Бјелановићева школовања већ био сасвим добро ојачао, те у том самом Задру беше свио себи неколика гнездашца, у којима је тихо, без разметања, али с родом, развијао своју спасоносну радњу. Поред Матице, беху ту уредништва «Народнога Листа» па још Петрановићев «Магазин». Ту беше и сабор и у њему заступници пробуђенога народа. А јамачно је и до младога Бјелановића

допирао многи глас који је у тим круговима одјекивао о победама које је народна струја славила једну за другом, колико на културном, толико на политичком пољу.

Једна по једна општинска управа прелажаше из аутономашких руку у народне. Тим се спремаше земљиште победи при саборским изборима. 1869 године буде тако добивена и дубровачка општина, и то би право славље народно. Гундулићев град беше повраћен народу!

Деси се нешто што је за политичко стање Далмације било знаменит моменат. То не беше никака редовна појава већ бокељски устанак '69 године.

Догађај је био местан, али, као симптом, врло широкога значаја. 1868 године узакоњена је у Аустро Угарској општа војна обавеза. Том приликом буду за неке повлашћене крајеве у монархији унесене и нарочите одредбе, али за Далмацију, поред свих противних разлога, оста да се законско начело изведе у потпуности. Међу тим народ у Боци и Дубровнику, живећи у особитим друштвеним и привредним приликама, сматраше да има основа тражити да остане при дотадашњем стању, које му је Аустрија признавала све од кад је заузела те крајеве, те дотле не беше дигла ни једнога стајаћег војника. Таки су погледи били потпуно природни у становништва државе која је у оноликој мери била посастављана од самих разноликих елемената, по друштву и по круновинама, са врло различитим политичко-административним правима. Али се сад према том народном схватању истављаше немачка централистична владавина, да све догна на један калуп.

Иза тога владина начела и упоредо с њим стојаше према народу оно непријатељство, презрење и изазивачка насртљивост аутономашке бирократије, која се сад прихвати да изврши и примени закон с толико више ината, колико је видела да је то немилије народу. Али се народ у Боци одупре. Влада одговори мерама које је тада и у Прагу и другде употребљавала према Словенима — војском и опсадним стањем. На то три општине скоче на оружје и наста прави устанак. Али ни

вешала, ни сатирање имања, ни спаљивање читавих села, ни ратни бродови, ни силне бригаде Маџара и Немаца не могоше помоћи. Зимско доба с потоцима кише и влаге, неприступни кршеви леденички и кривошиски, јунаштво устаничко учинише немоћним све напоре. То учини те код круне преобладаше други, мирољубиви утецаји: Бокељима се попусти, устаницима се опрости, штете им се имовне накнадише, а закон се остави неизвршен.

То беше пораз целога дотадашњега система у Далмацији; морална добит за сав народ огромна. Љубиша, на кога беше прешло с Петрановића политичко вођство, запињаше као посланик у Бечу да исцрпе све користи од тога успеха. Из управне се службе далматинске почеше уклањати један по један омрзнути чиновник. На царском намеснику за сву Далмацију извршише ону «promoveatur ut amoveatur»: позваше га у Беч и поверише му за неколико недеља неки празни министарски портфељ. А како и у осталој Аустрији беше министарство претрпело читав низ неуспеха, и ако са мање грдила но у Боци, цар повери владу грофу Потоцком, који се стаде спремати да задовољи Словене.

Ново министарство распусти царевинско веће и круновинске саборе и распише нове изборе. На њима у Далмацији, први пут, доби народна странка већину, и тим преста дотадашња политичка и парламентарна превласт талијанско-аутономашка и пређе с ове на народну или славјанску страну. Могло се чинити да је Српству и Хрватству у Далмацији обезбеђено слободно национално развијање.

Тако је отишло у неврат време, кад је школа младиће српске одводила у Талијанце. У ђачким је круговима задарским кипело. Ту беше самосталан душевни свет, одвојен од онога што стојаше под руком и оком тадашњих наставника. О таком се свету обично мало брину они којих би се тицало: или га не цене или не знају да га има, а понекад, кад загледају у њ, дигну гоњење. А ипак је он веома значајан и заслужан друкчије пажње... Мало је званих у таке кругове, а још мање изабраних; али је душевни живот у њима обично врло интенсиван. У задарском су наши младићи себи брижљиво накнађавали оно што им као Словенима није школа никакве хране

давала; суревњиво су неговали народну мисао и стварали себи идеале о будућности и њеним погодбама. Савини другови имаху и ђачки рукописни листић «Првенац», на којему огледаху прве самосталне потезе својих пера. У «Првенцу» је Бјелановић 1872 године писао расправицу о начелу народности и у њој побијао историска права, ту тако омиљену теорију далматинских назадњака, а бранио народном животу права, света као што је света сама природа. Срећна слутња онога што ће доцније бити од Саве!

Љ. Јовановић

— свршиће се —

КЕФЛАРСКА ЛИТИЈА[1]

(Х. ХАЈНЕ)

1.

На прозору мајка стоји,
Син у одру лежи болан.
„Да литију гледаш свету
Зар, Виљеме, ниси вољан?“

„Све ме тишти: ухо глухо,
Око више зрак не воли;
На покојну мислим Грету —
Ој, за њом ме душа боли.“

„Устан', роде, хајд у Кефлар, —
Ти ћеш устат', дико, је ли?
Тамо ће ти мајка божја
Срце боно да исцели.“

1) Да ставимо Хајнеову напомену. „Предмет ове песме није права моја својина. Она је постала успоменом на мој рајнски завичај. — Кад сам био дечак, и кад сам у фрањцисканском манастиру код Диселдорфа био први пут дресиран и тамо прво учио срицати и мировати, седео сам често поред другога дечака, који ми свагда причаше: како га је мати водила собом у Кефлар (у Гелдернској покрајини, како је тамо приложила воштану ногу и како је тиме оздравила његова болесна нога. С овим дечаком нађох се у највишем разреду гимназиском, и када смо у философском, колегијуму код ректора Шалмајера, седели један до другог, смејући се опомену ме он на ону чудотворну гатку, али додаде доста озбиљно: да би он сада мајци божјој приложио воштано *срце*. Доцније чух да је он тада проводио несрећну љубав, и дуго не чух о њему ништа више. Када пре неколико година пођем у шетњу између Бона и Годесберга, чујем из даљине познате кефларске песме, од којих најбоља песма има припев: „О Марија, слава теби!“ и када литија дође ближе, спазим међу поклоницима мога школског друга с остарелом мајком. Мати га је водила. Он је изгледао блед и болестан.“

Уред.

Црквене се песме оре,
Заставе се вију свете;
У Келн право, Рајни плавој
Побожно се поход крете.

И мајка је међу светом,
Пригрлила сина себи,
Па обоје сложно поју:
О Марија, слава теби!

2.

Мајка божја у Кефлару
Лепше него икад блиста,
Јер ће данас лека њена
Да потражи боних триста.

Носиће јој болесници
На икону даре многе,
Све од воска направљене,
Скалупане руке, ноге.

Ко од воска да јој руку —
Том до куће рука здрава,
Ко од воска да јој ногу —
Том до куће нога права.

На штакама многи иш'о
Што сад колом поиграва,
А у фрулу ситно свира
Кој' немаше прста здрава.

Узе мајка свећу воска
Те начини срце сину:
„Носи ово мајци божјој,
Па ће јади да те мину.“

Пред икону, срце носећ',
Уздишући син се крете;
Из ока му суза рони,
А са срца реч излете:

„О премилостива, чиста,
Непорочна, света дево,
О краљице неба, теби
Јаде моје кажем ево:

„Ја сам с мајком становао
У славноме Келну, који
Сем цркава и капела
На стотине светих броји.

„Преко пута од нас Грета —
Ал' она је мртва саде...
Од воска ти срце носим,
Умали ми души јаде,

„Исцели ми срце бо̂но —
Ој, а ја ћу увек теби
Из дна душе вити хвалу:
О Марија, слава теби!“

3.

Синак болан с брижном мајком
У собици мирно снева,
А нечујно и полако
Појави се света дева.

Над болником саже с' младим,
Лако руку своју метну
На груди му, срце бо̂но —
Осмехну се, натраг летну.

У сну мајка све то гледа, —
Гледала је још и више;
Пробуди се, лавеж паса
Већ се чује јаче, тише.

Блед и хладан син јој лежи,
Он је мртав — мртав, јао!
На образе жуте, свеле
Зоричин му зрак је пао.

Руке скрсти, шта осећа
Сама рећи могла не би,
И не знајућ како, поје:
О Марија, слава теби!

К.

ПРВИ КОРАЦИ

РОМАН

К. М. СТАЊУКОВИЋА

(НАСТАВАК)

ГЛАВА XVII

Четврти се месец примицао крају од како је Стрепетов ступио ногом у Петроград с универзитетском сведоџбом и с пет препоручних писама у џепу, пун бадрости и наде да ће брзо добити место, али до сада не би још ништа одређено, никаквог сталног занимања! Привремени, сада већ при крају, посао код Чиркова и кондиција код адвоката, коју му је нашао Галанин, — то је све! А што је главно, у будућности баш ништа у изгледу сем „кандидатуре“ у Пољопривредној Банци и искрене, и ако бесплодне, жеље Чиркољеве да помогне Стрепетову да се иоле људски намести. Потврдило се да је његово превасходство говорило истину, како је његов утицај у другим надлештвима врло слаб, а у последње време службени је кредит скептика ђенерала, видело се, опадао и у оном надлештву у ком он толико година служи, умејући повијати се за свима „ветровима.“ Бар су о том кружили по вароши гласови, и познате багре штампа стаде све јаче нападати на неке „чиновнике што либералишу на државни рачун при чем се врло провидно наглашивала некаква „преступна слабост“ Чирковљева. Последњега месеца Стрепетов све чешће затицаше јутром његово превасходство нерасположено. Нешто је, видело се, био забринут и

раздражен овај чиновнички скептик. Једном, разматрајући археолошке цртеже младићеве, Чирков с осмехом рече да ће „по свој прилици, брзо моћи и сам специјално занимати се самом археологијом... имаће довољно времена!“ И, опазивши зачуђен поглед Стрепетовљев продужи:

— Нове песме, нови људи! Јамачно ће, према садашњем времену, наћи да сам чак и ја „pas trop prononcé“ и... на одмор без саветничке столице и седам хиљада! И, чисто заборавивши да је ту Стрепетов, његово превасходство неколико пута, као у недоумици понављаше. „Pas trop prononcé! Pas trop prononcé!“

И на голобрадом жутом лицу Чирковљеву стајаше презрив, тужан и у исто време плашљив, осмејак чиновника епикурејца, који наслућује да може остати без добре плате за сву своју мудру философију, т. ј. без саветничке столице и седам тисућа.

— Јеест... Није баш обезбеђена ни моја каријера, младићу! — изненадно проговори његово превасходство после мале паузе. — Узмите то добро на ум, и немојте се особито журити у провалију! — додаде он с горким осмехом.

„Кандидатура“ у Пољопривредној Банци, на коју је Стрепетов с почетка полагао велике наде, остајаше у магловитој перспективи. Млади се паланчанин научио разумевати шта значи бити „кандидат.“ Три пут је свраћао он у банку, да се извести о упражњеном месту, али „празнога места“ никако не беше. Први пут је младић био среће да нађе у чекаоници на самога господина Гринбека. Управник, који је младићу сликао јерархично дрво и онако на ситно објашњавао правила свога завода, није у први мах ни познао Стрепетова, и тек када, мало збуњен, младић помену да је, по његовој наредби, записан као један од првих кандидата, банчин управник нагласи да „празнога места још нема — треба очекнути.“

— Вас је, чини ми се, препоручио барон Емилије Антоновић Краус? — досећаше се г. Гринбек, загледајући у Стрепетова и очевидно узимајући га за некога другог.

— Ја сам имао писмо од самарског вође племства Полуектова

— Јест, јест... Ја сам побркао... Сећам се, сећам... Врло добра препорука.. Ваше презиме?

— Стрепетов, свршени ђак свеучилишта.

— Тако, тако.

И, потпуно сетивши се молитеља, управник упита:

— Адреса је Ваша, господине Стрепетове, наравно, забележена код нас?

— Забележена.

— Е, па врло добро... Кроз недељу две навратите се! — додаде управник и, љубазно стегнувши Стрепетову руку, оде у свој кабинет.

— Да ли је у изгледу да ће се које место упразнити? — упита обрадовани Стрепетов младића за обавештаје.

— Може бити! — с неком тајанственошћу и спуштајући глас, одговараше беспрекорно одевени господин Цифанов, који је опазио да је управник Стрепетову пружио руку и с тога сматрао да је потребно бити поверљив и парадирати притворном љубазношћу. — Мисли се, видите, да ће један службеник бити отпуштен од првог идућег месеца... Нешто је покварио са шефом одељења. . Некакав нихилист! — напомену с киселим осмехом овај одушевљени поштовалац звучних презимена и финих манира. — Али само ја то Вама као тајну! — поверљиво додаде Цифанов. — Питање о отпуштању још није, чини ми се, сасвим сазрело, али се може очекивати да ће Вас Ернст Богдановић имати „у виду“ ако се то место упразни.

Стрепетов оде с надом, али кад је, после две недеље, дошао да се извести, чиновник за обавештаје љубазно га запрепасти извештајем да је место попуњено. Заузео га је неки младић, који није био записан као кандидат.

— Али како то? На што су онда кандидати? — узвикну Стрепетов.

— Особит случај. Сам је председник управе, његова светлост гроф Алексије Алексијевић Дурасов молио да се узме овај младић! — објасни господин Цифанов, изговарајући титулу, име, очево име и презиме господина председника управе с особитим осећањем и с неким слатким премирањем у гласу, при чем његово улицкано, белуњаво лице сијаше од милине

пуне ропскога поштовања. — Е, разуме се, њега су и примили. Зар се могао и не примити, кад га је сам гроф препоручио, размислите и сами! Тај је младић из добре куће и тако је, знате ли comme il faut. Био је, веле, веома богат, служио је у гарди, али се пропијанчио, дао оставку и био принуђен ступити код нас за педесет рубаља. Шта је то? У осталом, њему ће јамачно брзо дати какво боље место у унутрашњости. Он је, чини ми се, род грофу.

Стрепетов изиђе, оборив главу. После месец дана он ипак сврати у банку, да се извести. Дознао је да нема изгледа за какво ново упражњење, никога нису намеравали отпустити „Узалуд се он узнемирује. Њега ће одмах известити, кад се место упразни. Нека он само изволи јавити ако промени адресу!“ — љубазно додаде господин Цıганов.

За ова четири месеца Стрепетов, враћајући се с рада код Чиркова, почешће је облачио фрак и походио више причекаоница разних државних и приватних завода с намером да тражи рада, нудећи своје услуге са снебивљивом простодушношћу молитеља који још није изгубио сваку наду. Ако и без препоручних писама, он је ипак храбро изговарао обичну фразу:

— Свршени ђак свеучилишта Стрепетов. Хтео бих добити посла.

Али га најзад ова стереотипна фраза поче једити; напред је већ знао да ће чути као одговор исто тако стереотипну фразу, изговорену више или мање раздражљивим тоном:

— Нема места!

Куд се није мотао Стрепетов, који стави себи у задатак, да савесно огледа сва мучења служботражилаца! Био је у два министарства, у државној банци, у контроли, у железничким и бродарским дирекцијама, у друштвима за осигурање, у приватним банкама, у нотарским канцеларијама, и одасвуда је одлазио с једном истом фразом која му стоји у ушима:

— Нема места!

Сви су заводи, видело се, били препуњени. Свуда су исписивали хрпе хартије, звецкали над рачунаљкама, пушили, брбљали и журили се. Свуда, сем редовних, било је још и ванредних чиновника и небројена количина у књиге записаних

и незаписаних својих кандидата, с бољим или слабијим препорукама, који чекају места с гладним нестрпљењем интелигентних људи, неспремљених ни за какав посао сем чиновничког. Сви су хтели и могли само *служити*, т. ј. писати актове или низати цифре и примати плату, колико да не помру од глади, уз пркос дипломама, добивеним после дугих година учења.

И Стрепетов је час по губио присебност и долазио у очајање.

„Ето и он је, држи, свршио университет, зна два језика, млад је и поштен, готов да примени где било своја знања и своје силе, али то ником није потребно, и он не само што не може помоћи породици, него је, само захваљујући срећној случајности, и сам једва нашао привремене зараде.“ И млади је човек, премишљајући о свом положају, више пута горко жалио, што није добио практичније образовање. „Најбуди комад хлеба био би му обезбеђен, мислио је. А сада? За шта је, ва истину, он подесан, сем службе?

А мати у то време напреже своје слабе силе, трчећи под старост по тим проклетим кондицијама и, наравно, неће да се пожали на тежак живот свој ни једном речцом ни једном напоменом. Напротив! У својим бескрајно нежним, добрим и храбрења пуним писмима она непрестано моли, уверава, тражи да за сада не мисли о њој, него да стрпљиво, не очајавајући од првих недаћа, чека место, наравно, такво на ком Паја не би чинио насиље својој савести, осећајући муке душевнога несклада и не би ризиковао да једном постане онакав исти „несрећни скептик и језуит,“ као што је Чирков. „Ја не бих примила тако страшну жртву, кад би се ти, бринући се о мени, одлучио на што томе слично. Од душевнога несклада нема ништа страшније. Отац ти га није знао и до краја свога живота веровао је у добро људско. Буди и ти такав, чедо моје! Места ће, разуме се, бити, тешила га је мати, љубављу испуњена. Зар је могућно, заиста, да се за такога „вредног и честитог младића“ не може наћи рада? Не жале се узалуд сви редом како нема радника. А где и треба тражити „раднике,“ ако не међу свежим младим снагама? „Зар нису за сваки посао потребни честити и образовани људи?“ — писаше,

између осталог, стара идеалискиња шесетих година, уверена да се без таких људи не може бити.

„Јесу ли потребни?“ отимало се из прсију невесело питање у часове туге.

И Стрепетов, који је успео да за ова четири месеца петроградског живота изгуби многе илузије лаковерне младости, већ није с пређашњим ружичастим надама погледао на будућност. Живот није тако лак као што му се чинио. Неспремљен за борбу са животом, ослобађан матером од свих раних брига, без трпљења и извежбаности, он је јако примао срцу оштрину првих разочарања. Оно што је видео у првим данима практичнога живота нехотице је ојачавало горчину сумњања и нагонило да се озбиљно замисли овај наивни степин син, бачен у животни вртлог без потребне сурове, умне и моралне очеличености. Разлика између онога чему су га учили, о чем је читао у производима великих људи, и онога чему га је учио живот — чинила је на њ убиствени утисак. Књиге су му говориле о дужности, о љубави према ближњима, одрицању себе, о части, као о најбољим особинама човековим, а живот као да му је говорио да баш то није ни потребно. И он се нехотице присећаше својих првих сусрета, присећаше савета̄ практичног морала чиновника скептичара и свих оних жалосних факата стварности које је сада морао видети и о којима је тако често морао слушати, као о стварима најобичнијим и стварима које често чак никога не буне. Све је то утицало на пријамљиви темпераменат Стрепетовљев; отров скептицизма, и ако једва осетно, почињао је свој рад, и узалуд се ум трудио да размрси та проклета етичка питања, која увек интересују младост, а која поставља сам живот, пун неразмршљивих противуречности.

Светла идила наивне младићске вере била је оскврњена.

ГЛАВА XVIII

Тек што се вратио с далеке кондиције једнога ружног децембарског вечера, прозебао и уморан, сеђаше Стрепетов за столом у својој маленој собици, топлој, осветљеној благом лампиним светлошћу, пречитавајући по други пут мало час

добивено писмо, пуно нежних укора дубоко дирнуте матере због послатих јој четрдесет рубаља, које је Стрепетов стигао да скунатори за све ово време и о којима је, шаљући их, писао да су му ти новци „сасвим залишни.“

„Не враћам новац натраг, да не бих увредила тебе, мога премилога, доброга голуба, али ако хтеднеш опет послати пре но што се стално наместиш, наљутићу се и вратићу.... Не одузимај од својих мрвица, рођени мој, ако љубиш своју мајчицу... Ми нисмо баш у такој невољи.. Часова имам, хвала Богу, довољно, и ја се осећам врло добро.“

Али Стрепетов, који је добро знао пожртвовну природу материну, није много веровао овим умирљивим врстама, управо онако исто, као што је и осетљиво срце материно погађало у синовљим писмима, — писмима пуним храбре вере у будућност, — скривену жичицу сете. И мајка и син деликатно су крили једно од другога све оно што је могло ражалити кога од њих, претпостављајући да се на тајно муче једно за друго.

„Часова има довољно!“ — помисли Стрепетов. — Али то је још горе, кад га материно здравље не успокојава. Куд она може, онако слаба трчати по кондицијама у ове хладне дане!... И он јој ничим не може помоћи!

— Кад ли ће се то све свршити? — узвикну наш младић, пун јеткости и очајања.

Он се замисли о свом положају. Тај положај није био, заиста, сјајан, особито кад се има на уму стараиье о матери. Ово дана, баш некако око петнаестога у овом месецу, довршиће посао код Чиркова. Археолошки описи преписани су, цртежи снимљени, остало је да доврши каталог библиотеке. Више није имао баш ништа за рад. И ако се Чирков неколико пута чудио што се Стрепетов жури с послом, „као на пожар,“ и ово дана изјавио од некуда жељу да има неколико лепо преписаних примерака каталога, али, очевидно, Чирков хоће да развуче посао, те да би га само чим год забавио и дао му плату. Он неће пристати на то Неће он, ва истину, експлоатисати деликатност овога несимпатичног ђенерала. И без тога је он одавно сумњао да је сав овај археолошки препис био измишљен специјално за њ. Такво га је саучешће од Чиркова и дирало, и у исто време и вређало му самољубље. Он ће

одлучно одбити преписивање каталога. Доста ће бити Чиркову и један примерак!

Од петнаестога, дакле, остаће само кондиција код адвоката, т. ј. тридесет рубаља месечно. Од тога ништа не одвоји на страну! Једва сам да протаворим, и то изоставивши неке позиције у месечном буџету, који је сада пао до четрдесет рубаља.

И начинивши тачан попис месечних издатака, наш младић одмах предузе свођење свога буџета с онако исто забринутим и озбиљним лицем, с каквим би то чинио сам господин министар финансија, који жели да постигне равнотежу између доходака и издатака. Позиције: „Куповина књига — 3 р.“ и „Позориште и музички концерти — 3 р.“ биле су храбро прецртане, до бољих времена; друге су позиције смањене. Тако у рубрици: „Чај и шећер цифра 3 поправљена је на 2, а у рубрици „Ситни издаци“ издатак од две рубље сведен је на једну. Остало је да се смање још две рубље: требало је изабрати између „дувана“ и „библиотеке“ — друге се позиције никако нису могле дирати, — и Стрепетов одлучи смањити прву, оставив недирнут издатак од 1 и по рубље на духовну храну. На тај начин, за неколико минута жељена равнотежа би постигнута, при чем је ручак код Немаца, обед од два јела, задржан исто тако као и доста велики издатак на хлеб, као на допуну храни, прилично потребну за млад желудац, за који један само оброк није давао довољне гарантије против осећања глади јутром и вечером.

Свршивши с буџетом („неминовно ћу га послати кући, еда би се мама уверила да се ја не храним само кобасицама; нека не одбија новац“), младић, очевидно задовољан лакоћу с којом је изашао на крај са свођењем буџета, устаде и поче ходати по својој маленој собици.

Глава му је била обузета једном истом мишљу:

„Посао је преко потребан. Где да га нађем, док не добијем место? Куда још да идем да тражим?“

Сети се да се одавно није извештавао је ли се вратила из иностранства „она жена“ како је неделикатно братанац у писмима крстио своју тетицу. Јамачно је већ једном дошла.

Он одлучи да треба испунити материн савет и отићи Варњицкој. Бар ће му савест бити мирна, и видеће ту „знаменитост,“ о којој је толико говорио Чирков. Али, разуме се, он неће послушати „гнусніх“ савета Чирковљевих (и, помисливши на те циничке савете, невини младић чак поцрвене од негодовања и пљуну) и неће је молити ни за што... Ваљда ће се и сама понудити да поради за њ... И то... У осталом, нема се шта рачунати на то... Та он неће дволичити, како га је учио Чирков.

— И ђаво да је носи! — не без енергије узвикну Стрепетов, напајајући се од некуда према непознатој тетици непријатељством још већим него пређе, после карактеристике Чирковљеве, и осећајући у исто време, упркос непријатељству, јаку жељу да види ту „лепушкасту ретроградку.“

После четврти часа журнога корачања, налик на кратке кругове затвореног звера у кавезу, и очајног превлачења руком по коси, забринуто лице Стрепетовљево на један пут се разасја, као у човека у чијој су глави синуле срећне идеје.

Како се то, ва истину, он раније није сетио? Сутра ће по што по то наћи Поручњева и замолити га, да му набави што за превођење. Он зна добро два језика и пише, рекао би, доста литерарно. Наравно, Поручњев, кад дозна за његов положај, неће му одрећи помоћ, ако проба испадне добро! Ето зараде!

Тако је размишљао Стрепетов, седајући за сто, да одмах оствари и другу, тако исто „срећну,“ по његову мњењу, мисао.

И он цифрасто исписа на четвртини табака врло крупним шакописом:

СВРШЕНИ ЂАК СВЕУЧИЛИШТА

— и за тим настави ситнијим словима:

Тражи часове (зна енгл. и франц. језик) и уопште какво занимање. Вас. Ос. 10 л., 72, кв. 35. П. С

— Сутра ћу однети у новине; можда ће се когод и јавити! — узвикну Стрепетов, уживајући у својој творевини и задовољан „срећним“ идејама.

На срећу, безнадно расположење и у најочајнијим приликама не бива хронично чак ни у најсуморнијих људи, а у

двадесет-другој години и мање „срећне" идеје усељавају наде. Није чудо, што је и Стрепетов пренуо духом. Ружичасте сањарије га обујмише. Наново освежен и надама испуњен, мишљаше сада о приватним часовима, о преводима, о месту. Рада ће бити много, али се он неће уплашити. Зато ће и зарада бити врло добра, — мајка ће се, најзад, одморити. И он је зидао ваздушне куле на овом. „Други имају посла, — па зашто и он да не може наћи?" — дошаптаваше му сада нада, свежа и млада као што је и сам.

Али о чем било у последње време да је мислио младић, мисли су му некако нехотице прелазиле у сањарије о Рими Михајловној. Те сањарије, којима се тако радо одају заљубљеници, — обладаше свим његовим бићем, заносећи га као чаробне бајке дечака Безнадност у љубави само је појачавала лепоту и разноликост снова и уморну жестину неостварених жеља! Ко му је могао закратити да у машти не дели утиске с Римом Михајловном, да не хода с њом испод руке, да не читају заједно и, најпосле, да не излије пред њом своје препуњено срце? Облик тога изливања приказивао се заљубљеном фантазеру у различним варијантима, али, у сваком случају, он ће ***клекнути*** пред својом „мадоном" и исповедити како је свето обожава, и молиће за опроштај, што се он, недостојан, осмелио да заволи такво надземно створење. И она ће му, дарнута његовом чистом љубављу, пружити, у знак опроштаја, своју малену, посуту младежима ручицу, коју ће он обасути пољупцима и сузама, сав дрхтећи од таквога блаженства, и наново ће се заклети на вечну љубав, молећи само за допуштење да јој буде пријатељ и чешће да је виђа...

Ипак се на том само сањарије не заустављаху, и младић је често хватао себе у маштама грешнога светотатства, у којима је он обасипао пољупцима не само руке своје „мадоне." Али ко му је могао закратити сва та бескрајна, пуна чаробне сласти, маштања, под чијим појетским ореолом он сам, наравно, није ни назирао захтеве давно пробуђене страсти младе природе, — страсти која није нашла излаза?

И када се те маште, које крв узбуњују, разбише пред стварношћу, као чудни снови у часу кад се човек пробуди, младић осећаше особите врсте лепоту поносите море безнад-

нога заљубљеника, који не сме сањати — не само о срећи узајамној него чак ни о пријатељском расположењу љубљенога створа. И тада он није сањао, него је мислио о Рими Михајловној. Присећао се последњих сусрета, њених речи, интонације гласа, израза лица, погледа, осмеха, покрета, залуду се трудећи да ухвати у њима ма и најмањи знак расположења, и, као сваки први пут заљубљени човек, — налазио је, разуме се, само потпуну равнодушност, па чак и ненаклоњеност и занемаривање.

И она уздржљивост према њему, која се, у последње време, како му се чињаше, увећала, уздржљивост, пуна озбиљне хладноће, која не допушта никакву блискост; и ове ретке без значења, фразе, и они кратки, готово сухи, одговори на питања о њеном здрављу која је он чинио, трудећи се да сакрије нехотичну дрхтавицу гласа при погледу на уморено, бледо лице своје „мадоне;“ и они тренутни изласци из њене собе у гостинску, када је Степетов долазио, с буди каквим изговором, у време изван жур фиксова, охрабрен позивом Вере Александровне да их походи кад му је воља, — сви су ти знаци потврђивали. чињаше му се, тачност његових закључака, да Рима Михајловна никада неће сићи ни до обичног расположења према њему. Она га је, истина, увек примала љубазно, питала по кадшто како му иде у Петрограду, и више пута се извештавала о здрављу матере и сестара, — али зар све то штогод доказује, сем простога саучешћа таквога безмерно доброга створења, као што је Рима Михајловна, према осамљеном јаднику? „Само сажаљење, и то је све!“ — сетно понављаше Стрепетов Требало би да престане одлазити тамо, али, Господе! — зар је он у стању одлучити се на такво јунаштво?

И, најпосле, та он одлази по позиву Вењецке! — утишаваше себе младић. С њом он много чешће разговара него са суровом девојком, и уопште осећа се с докторком много слободније! С њом се не снебива да ћерета, да се шали, да се препире, док с Римом Михајловном, за чудо, не налази речи и по некад ћути као прави дедак... Али је зато и Вењецка с њим тако љубазна, мила, пажљива, премда се кадшто и подсмева називајући га „младићем из Аркадије.“ Последње не-

деље ова подсмешљива докторка била је особито љубазна: готово цело вече пређаскала је с њим, не обраћајући пажњу на друге обичне госте: Черника и Петрова; шалила се, правила досетке, запиткивала га да се није заљубио у кога у Петрограду, предлагала му, смејући се, да буде његова „повереница" у стварима срца његова, и сасвим га довела у забуну, додавши доста лукаво да се по некад у поверенице заљубљују. А на растанку молила га је да неминовно сврати к њој ове недеље и да јој прочита „Моцарта и Саљери," и тако љупко зажмирила очима, рукујући се с њим!

Он ће наравно, отићи, али не докторке ради — ако му се и допада ова симпатична докторка, зар је ипак могућно њу поредити с Римом Михајловном! — већ да би ма и за тренутак видео Риму. Можда ће она часком изићи да чује читање!

— Отићи ћу сутра у вече! Сутра... сутра!

А они, готово свакодневни, тобоже нехотични и незнани сусрети — никако нису то. Он види само кришом, као крадљивац, Риму Михајловну вребајући у обично време њене свакидашње шетње.

Сада је већ знао, тачно знао, у које време она хода и пошто сврши посао код Чиркова, никад не остајући код њега да доручкује, хитао је с Васиљевског Острва у Кирочну, журећи се да пређе ову раздаљину без мало за двадесет минута, и вребао на противној страни Риму Михајловну. Сав је премирао од заноса, кад би се појавила малена позната му фигурица у црном оделу, и одмах је ишчезавао, да га Рима Михајловна не би опазила. Прићи к њој и објаснити јој какогод случајност сусрета он, наравно, није имао смелости, и ако се више пута и накањивао на то.

Он је, разуме се, био уверен да га „мадона" ни једанпут није смотрила, а међу тим је „мадона" видела те изненадне појаве младога човека и... и испрва слегала раменима, осећајући досаду, помешану с пријатним двоумљењем, а затим тако навикла, полазећи од куће, да је Стрепетов вреба, да би се и нехотице зачудила, кад не би, неосетно погледајући на супротну страну, видела како се журно удаљује стасита фигура младићева. Она се, наравно, никад није изрекла да зна

за ове детињасте поступке, уверена да ће се „луда болест“ брзо свршити.

„Време је већ и посла се прихватити!“

И, наоружавши се писаљком и свешчицом за избележавање и напомене, Стрепетов одлучно отвори „Социологију“ од Спенсера, коју је он још одавно не знам зашто проучавао. Али се читање не одмицаше; мисао се противила да се сасреди на хладно мирним параграфима о облицима брака у првобитних људи и, залазећи час по у Кирочну, прелазила у чудновате сањарије о Рими. „Јамачно би, у старо доба, њу уврстили у богиње!“ — категорички одлучи Стрепетов, лаћајући се наново читања. Ипак, после пет шест прочитаних, али мучно и схваћених, страна књига би отурена. Мисао о „богињи“ изазва у младићу притицај онога надахнућа, које наилази, као што је познато, на заљубљене који се на једанпут осете песници, и које тако често збуњује несрећну господу уреднике, који треба да читају читаве хрпе лирских излива таквих случајних песника, који обично достављају плодове свога надахнућа, препуњене осећањем, али и пуне погрешака просодијских, уз препокорна писма с неизоставним молбама де се што пре наштампају, „по могућности, у првом броју на реду.“

Наш се појета, разуме се, без оклевања користио и сада појетском мишљу. Исписавши на хартији крупним словима: „Богиња,“ сав се предаде тој мисли. Стих се низао за стихом ватрено и непрекидно; само су овда онда настајали прекиди, кад по који слик није могао како треба доћи под перо.

Већ је у педесет стихова „богиња“ била насликана као тако необична чаробна лепотица, каква и сама богиња може бити у претерано врелој фантазији двадесет-двогодишњега заљубљеног песника, — одевена. уз то, као становница неба у неке прозрачне „етерне“ тканине, сасвим непознате на земљи, — кад се на вратима зачу куцање баш у тренутку, кад је узбуђени песник, довршив опис спољне лепоте богињине, управо био прешао на изношење моралних јој савршенстава.

„И шта хоће та Немица!“ — незадовољан помисли песник потпуно уверен да куца домаћица.

— Изволʼте — довикну он.

Али, на изненађење младићу, место доброћудног лица Амалије Карловне, са седим витицама, он угледа сасвим неочекиваног госта — доктора Черника.

— Опростићете, надам се, мојој нетраженој походи, драги Павле Сергијевићу? — љубазно проговори Черник, стежући руку Стрепетовљеву. — А ви, као испосник, седите за послом у својој спретној ћелици? — додаде он, бацајући брзи поглед на сто, на ком се виђаше лист, исписан стиховима, с крупним, врло уочљивим натписом: „Богиња,“ и на оглас који беше покрај отворене „Социологије“ и у којој речи „Свршени ђак“ из даљине обраћаху особиту пажњу на се величином и калиграфском израдом.

— Јест... ето... читајући, писао сам неке напомене! — збуњено, чисто ухваћен на месту преступа, промуца младић, журно превраћући своју „Богињу“ и још се више збуњујући. — Изволʼте овде, на наслоњачу, Андрија Ивановићу. Биће Вам угодније! — срдачно нуђаше домаћин.

„Хехе! И ти си, брацо, у критичком стихотворном периоду! Притицај крви у велики мозак!“ — осмехну се за свој рачун Черник и, као и не опажајући Стрепетовљеве забуне, проговори, седајући на даљу столицу:

— Добро ми је и на столици. Врло добро, заиста. Немојте се, молим Вас, узнемиривати, Павле Сергијевићу. Добро Ви то чините, што при читању водите прибелешке. И ја тако читам. Јест. Прочитано се некако лакше прима. А ја сам к Вама дошао у улози гласничкој! — весело додаде доктор, љубазно погледајући својим маленим очицама у Стрепетова.

— Од кога? — зачуђено узвикну младић.

— Од Риме Михајловне.

При том имену Стрепетов плану.

— Од Риме Михајловне? — понови он питањем, трудећи се да савлада своје узбуђење. — Баш сте ме изненадили, Андрија Ивановићу! Каква је то порука? — проговори младић с извештаченом равнодушношћу и навлаш развлачећи речи.

„И центри за устављање рђаво раде. Сасвим се зацопао овај аркадски пастирић. Како је срећан! Сам живот и младост бију из њега свега!“ — помисли доктор, погледајући

с прилично зависти на свеже румене образе овога „аркадског пастирића“, и рече:

— Рима је Михајловна поручила доставити Вам да Вам нуде кондицију. Тек што је дознала за то и хтела је одмах да Вам напише, а ја сам био у то време код њих и примио сам се да Вас лично известим. Мени је био пут овуда, на Острво, к једном болеснику; мислим: тако ћу и однети добар глас и узгред Вас походити. Ево Вам адресе. Наша претерано тачна Рима Михајловна све је ту записала.

С овим речима Черник предаде Стрепетову лист хартије с адресом.

Младић стаде захваљивати Чернику, али га овај добро-ћудно прекиде:

— Мени, зашто? Ви госпођици захвалите. Она је то израдила, и још како се заузимала! Све је своје познанике тога ради покренула наша ћутљива Рима Михајловна. И мене у том броју, али, на жалост, ником од мојих пацијената није потребан учитељ.

— Ја управо и не знам како да захвалим Рими Михајловној! — бурно ускликну узбуђени младић. — Она је тако бескрајно добра... тако добра!

Професор слушаше Стрепетова и добар, весео осмејак играше на његовим маленим подсмешљивим очима. Овај „аркадски пастирић“ заиста му се допадао, уз пркос томе, што га је Вера Александровна звала да читају „Моцарта и Саљери.“

„Како га дира свака услуга! Каква Аркадија!“

— Ви само, драги мој, послушајте мој савет: немојте много захваљивати Рими Михајловној! — напомену, осмехнувши се, Черник.

— Зашто?

— Госпођица то неће одобрити, и Ви ћете је само много збунити. Зар Ви нисте опазили, драговићу, да је скромност једна од многобројних јој врлина?... И, знате још шта: немојте ме издати, Павле Сергијевићу, немојте се изрећи да сте чули о њеном заузимању, иначе ћу и ја добити! — шалећи се додаде Черник.

— То је заиста нека света девојка! — са жаром избаци Стрепетов, осећајући неодољиву потребу излива.

— О како сте Ви брзи, Павле Сергијевићу! Баш као папа римски, проглашујете за свеце! — стаде се смејати доктор. — У осталом, нећу се противити, и ако не признајем светаца у овој грешној „јудоли“. А да је она добро чељаде — томе нема поговора. Уз то је, богме, и доста лепа, је л' истина, драги мој? — неочекивано додаде Черник, погледајући Стрепетова с најневинијим изгледом.

Том приликом Стрепетов поцрвене не толико од забуне, колико од увреде због неправедне, по његову мњењу оцене лепоте његове „мадоне.“

— Доста лепа? — понови он изазивачким тоном. — А по моме мњењу Рима је Михајловна лепотица! Она представља тип више лепоте. У њену лицу има нешто особито, надахнуто. Њене очи...

И на један пут, побојавши се да му Черник не погоди тајну, младић удари у лукавство, додавши већ без пређашњег изазивања:

— У осталом, о лепоти се људи не препиру Свак има своје појмове у том погледу. Уз то ја сам исказао своје мњење сасвим објективно. Мене се, управо, ништа не тиче лепота Риме Михајловне.

— Е, разуме се, објективно, — најозбиљнијим тоном дометну Черник, с једва осетним лукавим осмехом. — А Вера Александровна каква је по Вашем мњењу, с објективнога гледишта, лепа или не?

— Вера Александровна није ружна, али се она мени не допада. У њеном лицу нема... нема...

— Чега нема?

— Оне лепе оштрине оног замишљеног израза који има Рима Михајловна. И црте лица нису тако фине, и очи... нису оне та, једном речју, како да се изразим, то је сасвим друга лепота... Више је... земаљска!

— А мени се, напротив, она више допада, с објективнога, наравно, гледишта. Видите какав сам ја вандал, Павле Сергијевићу! — расцерека се доктор.

Он запали цигару и запита:

— Е, а Ваше ствари како иду? Место још стоји у магли? Петроград као да није оправдао Ваше ружичасте наде?

О, сад он већ није онакав „голуб,“ какав је дошао. Он види како је тешко добити место и занимање. И људе се научио разумевати. Али он ипак не губи наде да ће се наместити и живети мирно, не ризикујући да постане онакав, као што је на пример, Чирков или њему слични. А њих је овде много.

— И горих није мало! — уметну доктор.

— Сада ћу ето с новом кондицијом имати две, — весело продужи младић, — а сутра ћу још отићи к једном књижевнику, потражићу посла за превођење и оглас ћу дати у новине.

— Ето тога „Свршеног ђака?“ — осмехну се Черник, махнувши главом на оглас.

— Јест, а што?

— Ништа, ништа, носите. И са̂м сам, у време гладнога ђаковања, оглашивао: „За храну и стан.“ Понекад је помагало. Само знате шта? — немојте се много уздати ни у преводе ни у огласе. Ја сам, драги мој, све то прошао... А тада, имајте на уму, није било толико гладних интелигентних уста, па и времена су била друга... мање сурова него данас, па и онда је, рећи ћу Вам, тешко било пробијати се. Али зашто Ви желите толико рада да накупите? Да течете новаца, шта ли, спремате се? — нашали се доктор.

— Али зар ја то за себе? — узвикну Стрепетов увређено. — Мени је самом довољно и тридесет рубаља. Али ја нисам сам!

И младић исприча професору како има дивну матер и како је њој тешко трчати по кондицијама... Треба, најпосле, бар у старим годинама и она да се смири.

— Ко је дужан побринути се о њој и о сестрама ако не ја? — додаде он на завршетку. — И ја бих примио по слова, ако хоћете, и за четрнаест часова на дан! Само кад би ми дали посла!

Черник слушаше ове наивно усхићене похвале матери, ове синовље бриге, којих ради је младић готов да се одрече животних радости, толико привлачних у његове године, разгледа скромну ћелицу његову и осети још већу симпатију

према овом „аркадском пастирићу“ који још није изгубио свежину срца и подобност живети за другог.

— Е, већ је и мени време да идем на посао, а и Вама да продужите читање и... прибелешке, — проговори с осмехом Черник. — Врло ми је мило, што сам поседео у Вашој спретној ћелици, драги Павле Сергијевићу: из Вас, знате ли бије свежина... Бога ми... Сада су већ и младићи начети, а ми, старци, сасвим смо већ исквареши. Навратите се који пут к мени... после десет часова у вече готово увек сам код куће. Да се поразговарамо.

Он му јако стеже руку и на самим вратима рече, мало збуњен:

— И, знате, још нешто. Немојте се наћи увређени: с пријатељске стране... и ја сам, драги мој, издржавао своју стару матер... Да ли Вам је одмах потребно новаца?... Ја имам, — та глобим болеснике; кад се обогатите — вратићете.

Стрепетов одсечно одби. Није му потребно.

— Е, како знате: али запамтите да Вам увек стојим на услузи!

Стрепетов топло захвали.

„Види се, мамин синак, али ипак није рђав момак!“ — прошапута Черник, слазећи низа степе.

„Само ће се на сваки начин брзо покварити у овом коловрату, у тежњи да што више заради!“ — скептички помисли доктор већ у саоницама и сасвим неочекивано рече у себи:

— И „богиња“ ће бити луда, ако се не уда за овога здравог делију!

(Наставиће се)

САДАШЊА ТУРСКА

ПРЕМА НАЈНОВИЈИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

Наши односи према Турској после грчко-турскога рата. — Потреба темељнијега познавања прилика у Турској. Последње публикације том потребом изазване и њихова тенденција. — Задатак овога чланка. — Ислам и његов морал. — Поглед на историју реформа у Турској и њихову судбину. — Администрација и статистика становништва по народности и вери. — Судска организација. — Војска и марина. — Финансије и привреда. — Јавна настава. — Закључак.

О Турској се почело доста давно говорити као о земљи осуђеној на пропаст, коју велике силе различним средствима и из различних побуда одлажу, ма да је потчињене јој народности жељно очекују. „Нисам у стању дати живота мртвацу, а Турска је мртва, хвала буди нечувеним нередима, који су јој, у очима њезиних поданика, подрили сваки углед и ауторитету њезину уништили сваки престиж“ — тако је говорио пре много година руски цар Никола. И то му уверење, овако категорички исказано, није сметало да закључи с Аустријом тајни уговор, којим се обезбеђује Турској целокупност под садашњом династијом. У првом га је случају руководило хумано осећање, изазвано патњама народа, који су највише страдали од нереда у Турској; а у другом — интереси, који су у политици јачи од свих обзира моралне природе. „Интегритет Турске“ је од тада постао у европској политици принцип, који се поштује док се, због силе прилика, мора, а о који се свака велика сила готова огрешити, чим осети да јој се то може.

Да је остављена била самој себи, Турска би мучно дотрајала до наших дана у овом свом данашњем облику: или би извела, као што су њени представници много пута свечано обећавали, реформе, на које се Европи обвезала, или би је морало нестати из Европе, како би се на њено место могле подићи државице потлачених народа, који би умели боље водити рачуна о потребама модерног живота. Али Турску брани од пропасти више њен положај, него ли њена снага

На Балканском Полуострву се укрштају разнолики политички и економски интереси великих сила. Сви они не би могли бити подједнако задовољени пропашћу Турске. која заузима на Балканском Полуострву већи и бољи део. За то се и приступа врло споро и опрезно решавању Источнога Питања, а оно се, у ужем свом значењу, своди на питање о наслеђу Турске, за које се опет везују битни национални интереси балканских народа. Турцима то даје маха да продужују век своме опстанку у Европи политиком скретања час на једну, час на другу страну А како су навикнути да у будућност погледају с неком врстом резигнације, мало мара показују да олакшају, смишљено изведеним реформама, живот потчињеним народностима, те да тако пресеку могућност за заплете који јој углед у свету понижавају.

Да је у турских државника било више увиђавности, тешко да би могло ускрснути јерменско питање у облику, који је у Европи изазвао буру од негодовања. Узаман су се пријатељи Турака трудили ублажити ово негодовање, бацајући на јерменске агитаторе кривицу за недела која су учињена. Нису могли постићи, чему су тежили, и Турци плаћају својим угледом штету, коју су могли избећи, да су се постарали из раније својом предусретљивошћу према оправданим захтевима Јермена предупредити нереде, изазване више себичним, него ли хуманим утицајима са стране. Овако је европско јавно мњење, у пркос политици великих сила, одсудно против у Турака. И само је то могло изазвати у Грка жељу, да отежају Турској, покретањем критског питања, и иначе тежак положај, у који је доведена била својом непопустљивошћу да задовољи врло оправдане и природне захтеве потчињених јој народности. Ту је жељу потхрањивала и јачала нада да ће се

моћи изазвати заплети, који би неминовно повели распаду турске царевине.

Што Грци нису успели овога пута у својим намерама имају Турци да захвале пре свега грчкој непромишљености, себичности и искључивости, због којих су се отуђили од њих по вери и по интересима сродни им балкански Словени, а затим тек тежњи великих сила да се обезбеди мир узајамним настојавањем око уклањања свега што би га могло довести у питање. На овако држање упућује велике силе колико страх од последица општега рата, толико и непоуздање оних чији су интереси највише ангажовани у питање о наслеђу турске царевине у своју снагу да обезбеде овоме рату по своје интересе повољан свршетак.

Последњи су заплети имали по балканске Словене ту добру последицу, што су свима несумњиво показали и доказали потребу заједничкога и споразумнога рада. Хоће ли бити потребе да се та моћ те заједнице и на делу опроба, то је питање времена. Једно је извесно: овако удружени, ми се не плашимо заплета, које нам садашњица ставља у изглед у будућности. Снага српских држава, Србије и Црне Горе, појачана снагом Бугарске, природним и несумњивим симпатијама потлачених им суплеменика и очевидним симпатијама образованога света који презире ропство а поштује слободу — била би зар кадра, ако не са свим одолети турској снази, а оно јој бар задати осетне ударе и несумњиво са више успеха изазвати заплете, из којих *Турска не може изаћи неокрњена*. Томе је учи сва њена новија историја. То искуство Турци не смеју заборављати, занесени лажним успесима, до којих су дошли захваљујући више грчкој слабости, него ли својој јачини.

Хоће ли турски државници умети да се користе овим искуством или не, питање је, које се нас Срба најнепосредније тиче. Од тога ће у многом зависити даљи наши односи према њима и за то бисмо баш волели, да се у добру не понесу, као што ни ми нисмо никад били склони да се у „злу поништимо“. Не чини другоме зло, ако си рад да се добрим враћа, то је стара истина, којој их и њихова вера учи. Слава постаје опасно пиће, кад се не води рачуна и о мери у којој се пије и о начину како се до ње дошло. Лако добивена слава

нарочито је опасна, јер потхрањује прецењивање и изазива на погрешке које се скупо плаћају.

Ако је судити по гласовима које доносе стране новине о расположењу у Турској, изгледа да Турци, опијени лако добивеном победом над Грцима, нису далеко од погрешака које могу бити по њих кобне својим последицама. Од тих погрешака нас се највише тиче упорност, са којом нас представници њихове политике не престају заваравати обећањима, у место да нас задовоље делима. Ако се узме — а друкчије и не може бити — да држање турских власти према скромним а природним и оправданим захтевима наших сународника зависи од наредаба, које добивају из Цариграда, онда није тешко доћи до уверења, да је система турске државне политике према нама Србима у опште врло неповољна. То се најбоље види по појавама, које прате школски покрет, изазван најновијом царском ирадом међу нашим сународницима, који су жељни доћи једном до своје народне школе. Турске су власти неуморне у измишљавању начина, како да се спречи отварање српских школа. Њих као да се мало тиче што је царском ирадом признато нашим сународницима право, да могу отварати своје српске школе, ако само испуне потребне законске формалности. Овако поступање турских власти тешко би се могло разумети без претпоставке, да за то имају овлашћење непосредно из Цариграда. Како иначе да објаснимо факат, да валије не допуштају отварање српских школа чак ни у крајевима где су одавно испуњене све претходне законом прописане формалности? Пре и у почетку рата са Грцима турски су се државници старали само о томе, како ће добити времена, и за то су били готови обећањима одговарати на захтеве наших сународника. Кад је дошло на ред да се та обећања изврше, прибегли су политици заваравања, која је врло карактеристична по начинима како је извођена. А од кад им се ратна срећа осмехнула, почели су постајати све безобзирнији у своме понашању према нашим сународницима, и ако знају да не можемо бити равнодушни према њиховој судбини. Кад се њима не допушта да дођу до погодаба, без којих им је опстанак као народа угрожен, природно је да расположење народа у Србији не може бити вољно да се са Турском одржавају од-

носи, од којих наши сународници у Турској не видеше до данас никакве користи. Већ су приметни знаци незадовољства, које ће постајати све то јаче, што очигледнији буду изгледи на нове заплете, чији ће изглед у многоме зависити од тога, како се ми будемо држали према њима.

Љуто се варају Турци, ако мисле да је њиховом победом над Грцима учињен крај свима заплетима. Ово је тек почетак свршетка, који може бити кобан по Турску, ако се за времена не окану непријатељског држања према нама и нашим сународницима. Спор грчко-турски сад тек има да дође на расправу и решење пред силе, које једва да могу доћи до сугласности у овом питању, јер им то не дају интереси који су једни другима супротни. Решавање ће се одуговлачити, те ће то одуговлачење, штетно по турске финансије, давати маха негодовању међу потчињенима. И Турци би најпаметније урадили, кад би њиховим правичним захтевима изишли на сусрет са предусретљивошћу, коју захтевају од њих и њихови властити интереси и обзири, о којима морају, у интересу општега мира, водити рачуна.

Према ономе како Турци данас поступају, кад је у питању да се остваре дата обећања и задовоље наши скромни захтеви, не изгледа да су добро схватили шта треба, у свом рођеном интересу, да раде. Та нас њихова непопустљивост ставља у положај, за који се не може рећи да је завидан. Свима нам је јасно, да не смемо допустити да се решавају без нашег учешћа питања, која ће се истаћи на дневни ред заплетима који су у изгледу. Наши национални интереси морају бити том приликом правилно оцењени и правично задовољени. И за то баш што не можемо и не смемо бити равнодушни према крају ових заплета, које нам све садашње прилике, а нарочито држање Турака према нама, стављају у изглед, потребно нам је врло марљиво пратити све што се у Турској ради и пазити како се то одазива у европској штампи. И ако смо суседи, опет не смемо с поуздањем тврдити, да нам је познато стање у Турској. Шта више изгледа, по многим појавама које не варају, да ми стање у Турској готово и не познајемо. А то је једна погрешка, која нам се и досад

светила и због које од сад можемо љуто страдати. Примера за ово има сувише нарочито баш у новије доба.

Истим се разлозима, ма да потичу из других побуда, објашњује доста велика пажња, коју у последње време поклања стању у Турској и готово сва европска публицистика. Догађаји, који се последњих година не престају збивати у областима потчињеним турској владавини, дају новинарима највише градива а политичарима задају највише бриге. Они су карактеристични и по начину како се изводе и по последицама које стварају. Ако се новинари задовољавају описом ових догађаја, представљајући их у светлости која годи смеровима политике коју служе — научници иду даље, старајући се, због важности последица, пронаћи им узроке, и ухватити ону прагматичку везу која их држи и објашњује. И за то се у последње доба јављају у доста великом броју о стању у Турској публикације[1]) различне једна од друге и по смеру и по садржини и по начину њезина представљања. Војна и материјална снага Турске, њезина привреда и финансије, њезина политика спољња и унутарња, тежње појединих народа који у њој живе и њихов положај и т. д. све су то питања која у највећој мери интересују европске кругове, од како су почеле избијати на видик појаве, по којима би рекао човек, да решење Источног Питања у ужем његову значењу није тако далеко. То баш велико интересовање — дало је повода последњим публикацијама, а у исто време им ударило обележје, којим се одликују. Како се са кога гледишта полази — а она зависе од интереса политике којој поједини писци хоће да послуже овим својим публикацијама — тако се оцењују и осветљују стање и догађаји у Турској, и односи и тежње појединих народа у њој. Отуда им је главно обележје супротности која се види и по томе како догађаје представљају и по томе како их објашњују и оцењују. Док је једнима смер хвалом

---

[1]) Најважније су међу њима:

1. P. Baudin d' Allauch, **La Turquie et les Ottomanes.** Paris, 1896. 8⁰ стр. 256.

2. V. Bérard, **La politique du Sultan.** Paris, 1897. 8⁰ и **La Macédoine** (низ чланака који се штампају у Revue de Paris).

3. Hidayette, **Abdul-Hamid revolutionaire** ou ce qu' on ne peut pas dire en Turquie. Zürich, 1896, 8⁰ стр. 269. (Ова је књига посвећена Мурат-беју вођи младо-турске странке).

уздиће мудрост Султанову и његову великодушност и политички такт (тако ради Baudin d' Allauch); другима је, на против, сврха представити Султана као кривца за све зло од којега пати садања Турска (тако раде V. Bérard и Hidayette). И да време кад су се појавиле не искључује такву претпоставку, би човек помислио, да се први и прихватио посла да напише своје дело само за то да побија што су друга двојица изнела у својим делима противу Султана и његове политике.

Кад је овака супротност у задатку, којему се хоће да послужи, природно је, да читаоци не могу бити далеко од сумње, да ни њихова садржина није чиста од претераности, којој води тенденциозност на штету праве објективности и истинитости. И читаоцу се доиста тешко наћи у овим супротностима, ако је рад да дође до истине, а сам, међу тим, није познат са стањем у Турској. Захваљујући писцу „Писама из Турске," које је „Дело" доносило, његовим читаоцима стање у Турској није сасвим непознато. Да њих допунимо, а имајући на уму мало час обележену потребу бољег упознавања стања у Турској, постараћемо се да упознамо читаоце „Дела" са садржином сваке од ових публикација. Пошто нам није стало да улазимо у испитивање побуда, којима би се могла објаснити поменута супротност у представљању и оцени догађаја, гледаћемо да очистимо факта која се износе од претераности којима се она зачињавају.

Да видимо дакле, каква је садашња Турска по делу Baudin d' Allauch-а, који пати од претераности у хваљењу. Држаћемо се реда излагања, какво је и у његову делу *La Turquie et les Ottomanes*, задржавајући се, разуме се, на главама које нас могу највише интересовати.

*

Не признајући да је истина, што је Брињетије тврдио, да „историк не може бити непартајичан," Baudin d' Allauch обећава, у кратком предговору, трудити се „да се уздигне изнад свих предрасуда и да ода Турској и Турцима правду која им се дугује, једино се старајући да се не огреши о историјску истину."

Хватамо писца за реч и прилазимо испитивању његова дела са пуно поверења у његову реч и још ничим непомућеном надом, да ће је одржати.

Прво, дакле, реч две о Исламу и његову моралу.

Који су се год у последње време, поводом догађаја због којих је скренута општа пажња на стање у Турској, дотицали и овога питања, сагласни су били у уверењу, да је одржавање Турске, као европске државе, апсолутно немогућно, јер је она, баш због исламизма, једна аномалија међу осталим хришћанским државама у Европи. Тако мисле и казују Грин и Фриман, са њима се у томе слаже и проф. Мартенс. „Начела мухамеданства — вели тим поводом проф. Комаровски,[1]) — као што је познато, одређују и проничу све стране њезина (турског) религиозног и политичког уређења. Ова су начела заиста утицала доста благотворно на ниска, дивља племена у Азији и Африци; али је само учење Мухамедово било, од почетка још, делом позајмица, делом сакаћење начела не само хришћанства, него и јудаизма. А оно се међу тим, покрај свега тога, јавило са претенсијом, да постане светско, религија човечанства! Да би се незнабошци обрнули у праву веру, ово учење допушта најгрубља средства — да се лише права на живот; а хришћани, јудеји, персијски поклоници ватре и сабејци могу да се трпе само ако плаћају известан данак. Полазећи од нетрпељивости и непријатељства као принципа у држању према свима иноверцима, мухамеданство, као политичка доктрина, упућује своје последнике на застој незнање, фанатизам и пропадање. Не поштујући личност у човека, мухамеданство угушује у самом корену све зачетке вишега, слободнога живота и код оних колективних личности које се зову народи. Његова је владавина синоним опште учмалости и духовне смрти.“

Како и сам признаје, да је религија, као саставни, нераздвојни део политичке и социјалне конституције турске државе, управо најважнији чинилац у њезину организму, Baudin d' Allauch долази у свом излагању до закључака овом

[1]) **La question d' Orient**, чланак штампан у Revue général du droit international, поводом којега се много писало у европ. штампи о Источ. Питању.

мишљењу проф. Комаровског сасвим противних. „Од свих позитивних религија она коју је проповедао Мухамед најпростија, најслободнија од мистерија, најразложнија и најчистија рекли би сви који не трпе у вери спољне церемоније и натприродности.“[1])

И ако бисмо за часак могли заборавити оно мало искуства, што смо га у том погледу поцрпли из наше народне прошлости и садашњости, суперлативи којима је тако богат овај мали пасус, прилично јасно показују, да је писац човек са одређеном тенденцијом, која је далеко од тога да његову писању да обележје објективности и непристрасности. Али баш за то, што је писац овако одлучан, ако и не у равној мери непристрасан, пријатељ Турака, држимо да вреди видети по ономе што он о њима пише, какви су садашњи Турци. Та већ и иначе смо се наситили слушајући да се о њима само рђаво говори. Истина је у оваким случајевима увек готово у средини.

Начела Мухамедова учења, Ислама (предавање своје судбине вољи божјој), изложена су у Корану, који је, као дело Богом инспирисано, извор свега права и морала мухамеданскога, и у Хадис-има, који садрже усмене прописе Пророкове и његових првих ученика. Догме Ислама су врло просте: веровање у јединство божје, у мисију Мухамедову, у бесмртност душину и у будући живот у коме ће добро бити награђено, а зло кажњено. Тачно вршење свих прописа, који су овим светим књигама прописани, обезбеђује правовернима сталну и непромењиву срећу.

Да ће овом свету бити краја и да ће после тога настати опште ускрснуће — то су два врло важна члана у Корану и вери мухамеданској. Једнога дана — а кад ће он настати, људима није дато да то знају — заповедиће Бог да преда њ изиђу сви народи. И онда ће потпуно праведно судити и свима народима у опште и сваком појединцу посебице. Све ће радње, добре и рђаве, бити измерене на божанским теразијама, па ће они, који су учинили више добрих, него ли рђавих дела, ући у рај. Осталима ће лице бити онакажено и

[1]) Baudin d' Allauch, La Turquie et les Ottomanes, стр. 7.

биће предани пламену пакленом. „Кад се сврши суђење, сви ће прелазити преко моста тако узаног као што је оштрица на мачу, тако танког као што је влакно у паучини. Праведни ће пређи преко њега брзо као муња, а безбожни и рђави пашће под теретом својих грехова и потонуће у пакао у коме ће трпети муке незамишљене... Али, при свем том, осуда неће бити вечно везана за Мухамеданце, који су објавили јединство божје. Алах ће их извући из пакла, кад му се то буде свидело.“[1])

Не бисмо рекли да ови наводи не иду у прилог писчевим погледима о надмоћности Ислама над свим позитивним религијама, те смо за то мало вољни поклонити веру и разлозима, којима покушава одбранити мухамеданске појмове о рају од прекора, да се њима голица сензуална природа човекова уживањима, која се овом вером стављају у изглед правовернима.

Са вером је у тесној свези и морал који управо из ње и истиче. Прописи вере управљају или бар треба да управљају и радњама оних који је исповедају.

Пошто је главна тачка мухамеданскога учења веровање у јединство Бога који је одарен свемоћу и свим врлинама, то се његову утицају и руковођењу потчињава људска воља. Ту је порекло фатализму, који је играо и игра тако знатну улогу у животу мухамеданаца. У свету се не може десити ништа, што у напред није предвиђено у одлукама божјим. А како се одлуке божје тичу једино добра људскога, то су непроменљиве и с тога им се ваља без приговора покоравати. Зло и долази отуда, што се људи не покоравају заповестима Вечнога, који их, да би их казнио, лишава својих спасоносних упућивања. Овако предавање своје судбине вољи божјој и фатализам две су, по мишљењу писчеву, различне ствари.[2]) Њему у потврду наводи речи из Корана: „Добро долази од Бога, а зло од тебе.“ Предестинација се, вели, тиче само будућег живота, а не и осталих земаљских дела и поступака човекових.

Противу овака схватања, не би смо имали ништа, кад би се оно узело само као тумачење онога што је у Корану

---

[1]) B. d' Allauch, op. cit. стр. 6.

[2]) Op. cit. стр. 9.

написано и прописано. Али кад се примени у животу, многа идеја губи од своје првобитне чистине и добије значење које је мало сагласно првобитном. А писац ту истину превиђа, кад хоће овом свом схватању да дâ пространији значај и да га обележи као схватање самих Турака Историја је, међу тим, томе одсудно противна, јер је пуна примера из давне и скорашње прошлости, по којима се види очигледно да се првобитна предестинација заиста изметнула у прави фатализам. У животу ниједног народа нема тако разних примера, по којима би се могло видети, каквим последицама води фатализам као у животу Турака, у чијем се духовитом животу баш он највише истиче као видно му обележје. То се може објашњавати историјским животом како се хоће, али се не може одрицати, као што то чини писац овога дела.

Морал, заснован на веровању у свемоћност Бога, одарена свима врлинама, мора водити принципима, којима је врлина једини смер и регулатор. То је донекле тачно мишљење, са којега полази писац кад хоће да разматра, шта се Мухамеданцима вером препоручује да раде и од чега опет да се клоне.

У колико се тичу *породице*, као основице друштвене, ти принципи прописују деци да поштују своје родитеље. „Поштуј оца свога и матер своју; указуј им љубав и поштовање који им се дугују и чувај се да их не послушаш.“ Морал се мухамедански у овом као и у схватању *правде* слаже са прописима хришћанским готово дословице. „Не чини другоме, што не би био рад да се теби учини.“ — тим принципом хоће Коран да регулише односе између појединаца. А њему је природна и логична последица *милостиња*, коју Коран најтоплије препоручује својим последницима. „Кад би људи познали вредност милостиње, кидали би своје месо да га поделе другима.“ Милостиња је, како тврди писац, најдража врлина свих Мухамеданаца, који је преносе чак и на животиње, јер ће, по њихову веровању, на страшном суду људи бити цењени не само према томе какви су били једни према другима, него и према томе какви су били према животињама.[1]) „Молите се

---

[1]) Op. cit. стр. 10.

се Богу, дајте милостињу, пише у Корану. Добро које учините наћи ћете га код Бога, јер он види ваша дела." И због тога, Богу за љубав, треба ближњима и сирочади, путницима и сиромасима у помоћ притицати; робље откупљивати; Богу се молити; реч своју одржавати, несрећу и недаће ратне трпељиво подносити.

„Молитва нас води, говорио је Омар, последњи калифа, до половине пута к Богу; пост нас доводи до врата његове палате; а милостиња нас уводи унутра.")

Да би се човек удостојио вечнога живота треба у животу своме да се руководи врлином, а милостињи је допуна формална и апсолутна забрана *убиства*. Не искуси ли убица на овом свету казну за учињено недело, неће бити пуштен у други свет — тако верују мухамеданци. Штета што се по њихову раду и држању према незаштићеним, а њима потчињеним поданицима не види, да им је ово веровање и у срцу, као што је лепо написано у Корану!

У погледу ***страсти***, којих се ваља клонити у животу пролазном на земљи да би се човек удостојио живота вечнога на другом свету, учење Ислама одликује се чистотом којој нема замерке. По њему се треба највише клонити, јер су највећој осуди подложене, ових страсти: ***гордости***, која ће упропастити све који се за њом поведу, као што је упропастила и Луцифера; ***тврдичлука***, који пуни кесу, али лишава душу милости божје; ***љутње***, која изазива, слична олуји на мору, олују у души човековој, те је готов, заборављајући на себе и Бога, учинити неправду, клеветати, убијати; ***прождрљивости*** због које је и пропао први човек; ***зависти***, која не даје мира души, чији је вечити џелат; ***лености***, која одвраћа човека да не извршује дужности своје и верске, ***блудочинства***, због којега је Пророк, сматрајући га за највећи порок, прописао рану женидбу и т. д. Чудно само изгледа, кад видите, после овога, писца, како брани полигамију истина више натегнутим, него ли озбиљним разлозима. И библијски су патријарси били у полигамији, па их зато нико није прекоревао за неморалност, па да би Турке још боље одбранио, наводи, као нешто за њих

Op. cit. стр. 11.

похвално, како у њих нема случаја да се деца напусте а још мање има блуда.)

Мухамед се није дакле задовољавао само тим, да реформише веровања, него је покушао исправљати нарави од свега што им је сметало чистоти. „Ослободио је, вели писац, жену ропства, у коме је била пре њега, дао јој право на опстанак и обезбедио јој положај у друштву. Како је у томе успео и да ли заиста положај жене код Турака оправдава његово категоричко тврђење, да, „у погледу слободе њихове жене немају ни на чем никоме да завиде“, читаоци „Дела“ имају лепу прилику, да стеку о свему томе своје мишљење по сликама, у којима им г-ђа Јелена износи живот турских жена у харемима. Ја не верујем да ће се наћи која жена, да позавиди судбини својих турских друга, и за то што у то не верујем, мишљење ми пишчево о турској жени и њезину положају изгледа више ласкаво, него ли тачно.

Исто је тако, бар се нама чини, писац био мало срећан бранећи Турке од прекора, да су угушивали слободу а подржавали ***ропство***. Чак се није устезао тврдити, да ропство у облику у којем је некад постојало, није ни у чем налик било ропству, како је оно било у обичају код европских народа, којих је било много суровије и несношљивије. А бајка је, тврди писац, да ропства има данас у Турској. Не знамо шта он подразумева под овим појмом, али се нама чини, да бисмо га довели у приличну забуну, кад бисмо му потражили позитиван одговор на ово питање: Би ли он желео својим сународницима онакав живот, каквим живе наши сународници у Ст. Србији и Маћедонији, областима које су под турском владавином? Ако би изишло да нам такав одговор, као пријатељ својих сународника, не сме и не може дати — а то је ван сваке сумње — онда би то био знак, да се тај живот, лишен свих погодаба за напредовање и усавршавање, мало у чем разликује од ропства.

Што се пак тиче ***толеранције***, ту би писац имао права у неколико. Турци су доиста били толерантни према школи и цркви потчињених народа. Нису их ничим ометали, али

Op. cit. стр. 12.—13.

им нису сметали да се одржавају и развију онако, како је то било угодно онима, који су их подржавали. У том су се погледу на Турке имали рашта угледати и народи много културнији. Аустријанци су, на пример у том погледу мање толерантни од Турака Ова се толеранција простирала и на још неке облике народнога живота, као што је, на пример, општина, у чији се рад и уређење турске власти нису мешале. Али, и ако то стоји, мучно би се могло с разлогом тврдити, да је толеранција, како су је практиковали, и практикују још и данас Турци, врлина. Оваква каква је, пре ће бити потекла из турскога немара, него ли из развијених хуманих осећања. Да је ово истина, а не претпоставка, можемо се уверити, кад поставимо овако питање: Шта је остало од свих оних установа, које су Турци затекли код народа, које су освојили? Све је угинуло, јер није било погодаба да опстане.

(Свршиће се)

ЈЕСТАСТВЕНИЧКИ МУЗЕЈИ У СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА

Година је дана протекла већ од како Одбор за Музеј Српске Земље ради на прибирању средстава за подизање Јестественичког Музеја: „у коме би била представљена цела природа у којој Срби живе: земље камење и руде, биље и животиње, све што је од природе у земљи и што се природно на њој развија, све што од природе утиче на живот и напредак Срба“, коме би поред тога био задатак: „да постиче, помаже и руководи појединачка и систематска истраживања по српским земљама, и да прикупља и усавршава сва средства за научна истраживања; да помаже наставу Јестественице у свима српским школама; срећујући за њих подесне збирке природнина и да српскоме свету популарише ову науку.“

Према тешким приликама и незгодном времену кад је предузет и вршен посао благодарећи помоћи од појединаца, корпорација и нарочито Народноме Представништву — које је вавек, често пута и у врло незгодним материјалним приликама, предусретало и потпомагало свако културно предузеће — Одбор је прибрао приличну суму новаца. Међутим она је за постигнуће задатка још недовољна. Увиђајући значај, важност и преку потребу ове културне установе, Одбор је уз припомоћ својих вредних повереника и досадању наклоност српскога света, вољан да и на даље истраје на овом послу.

Да би се упознао и довољно необавештени свет наш са важношћу сличних установа, Одбор ми је ставио у задатак: да, на основу приватних и службених извештаја и писаних докумената, сакупим податке о јестественичким установама, њиховоме задатку, одржавању и потпомагању код других народа. Примивши се тога посла, нарочито сам избегавао велике научне центре ове врсте, као што су они у Бечу, Берлину, Петрограду и т. д.; већ сам се ограничио само на околне, по величини нама сличне, земље. —

У оквир расматрања ушле су Тројединица, Влашка, Босна и Бугарска. Податке за прву узео сам из: Izvešća o stanju školstva u Hrvatskoj i

Slavoniji 1889.-1890. Zagreb. Zakona ob uredjenju narodnoga muzeja u Zagrebu од 14. rujna 1878. god. и Pravila Jugoslovenske Akademije znanostih i umjetnostih i narodnoga Zemaljskoga Muzeja u Zagrebu. 1866. За Влашку добио сам, преко г. Саве Урошевића проф. Велике Школе, од нашега посланика у Букурешту г. Косте Н. Христића. Податке о „земаљском музеју“ у Сарајеву добио сам од г. г. Жив. Ј. Јуришића и д-ра С. Тројановића професора. Њима их је послао управник музеја, владин савјетник г. К. Херман. Сем тога послужио сам се и Гласником Земаљског Музеја, што излази у Сарајеву. Напослетку грађу за јестественичке установе у Бугарској исписивао сам из Закона за Вишето Училище въ София 1896. Programmes des cours de la Haut-Ecole de Sophia. Semestre d'été 1896. и из правилника за асистенте и институте при физичко-математичком факултету исте школе. За прибирање ових докумената благодаран сам г. Бончеву доценту за минералогију и петрографију у Софији и овогодишњем декану математичког факултета. Све пак поменуте установе сем Влашке имао сам прилике на дуже или краће време, да лично обиђем и расмотрим. Жао ми је још само што нисам никакве извештаје могао добити о сличним заводима у Грчкој, премда су и за то чињени покушаји преко извесних личности.

I. Народни земаљски музеј у Загребу.

Прву мисао о оснивању народнога музеја у Загребу покренуо је пок. д-р Људевит Гај год. 1829., када је предложио да се у Загребу установи књижевно друштво, а уз то и музеј. Та његова мисао нађе на све стране одзива, те родољуби стану одмах разне природнине и старине скупљати и шиљати их „православној академији“, да их чува за народни музеј. Сам пак Гај, када је год. 1834. почео издавати „Народне Новине“, за политичке, а „Даницу“ за књижевне ствари, није пропуштао ни једне згоде, а да не пропагира, нарочито у „Даници“, потребу народнога музеја; шта више године 1836. предложио је у хрватско-славонском сабору, да се установи Учено Друштво „откуда би се сложном вољом и моћом свих пријатеља народне изображености илирске велика обћинска књижница и народни музеј подигао.“ Први део предлога прихвати Сабор одмах, а што се тиче музеја остало је при том, да се за њ предмети купе. У том правцу, осим правничке академије, радила су и разна друштва, као Народна Читаоница (установљена 1. марта 1838. год.), хрватско-славонско господарско друштво (1. марта 1841.), Матица Илирска (10. фебруара 1842.), те се за кратко време, толико нарочито природнина и књига скупило, да је настала потреба да се за чување тих ствари набави посебна кућа. У ту сврху купљена је год. 1846. на удеонице палата грофа Драгутина Драшковића, и намењена је народним циљевима под именом „Народни Дом.“ Музеју је испочетка дат у тој згради само већи део

доњега спрата, остало читаоници и господарском (пољопривредном) друштву. Доцније заузе Југословенска Академија Знаности и Умјетности просторије читаонице.

У почетку музеј се делио на три одсека: археолошки, јестественички и књижницу. Први му чувар бејаше д-р Драгутин Раковац, тајник господарског друштва, једва нешто природњак. Године 1851. замени га мајор Мијо Сабљар, врло ревносни и ватрени скупљач археолошких и природњачких предмета и нарочито књига; али већ године 1855. мораде га уступити Људевиту Вукотиновићу природњаку и секретару пољопривредног друштва. По одласку Вукотиновића за великог жупана у Крижевце оста музеј неко време без икаквог чувара, док 1. априла 1862. не би поново постављен поменути мајор М. Сабљар. По његовој смрти (године 1865.) би поверена књижница и археолошка збирка гимназиском професору Ватрославу Јагићу, а јестественичка збирка Шлосеру.

Међутим и сам Земаљски Сабор увиде потребу, да се музејална збирка једном уреди, те већ 1861. год. поднесе краљу на одобрење штатут за народно земаљски музеј. Овај буде тек 1866. год. потврђен, одобрен и озакоњен. По томе закону музеј је стајао под управом Југославенске Академије. Делио се на два главна дела на име: природњачки и археолошки са књижницом. Особље му се састојало од чувара као главе и управитеља целог завода, два пристава (један природњак а други археолог) и два послужитеља; по један за сваки одељак. Именовање чувара вршила је Југословенска Академија, уз краљеву потврду, а приставе без те потврде; служитеље пак постављао је сам чувар. Плату тога особља имала је право одредити Академија. За чувара би одређена плата од 1400 фор., за приставе 900 фор. а за послужитеље 300 ф., и те су се плате намиривале из регниколарне закладе. У исто доба одређена је за музеј и годишња дотација и то 140 фор. за канцеларију, 200 ф. за ситне потребе 100 фор. за огрев и 100 форината за научна путовања и набавку повећих збирака.

У седници од 29. новембра 1867. године изабрала је Академија за пристава археолошког одељка професора ријечке гимназије Симу Љубића, а за јестественички одсек Спиру Брусину. Првоме уједно би поверена управа целог завода. У исто доба пресели се Музеј из Народног Дома у садању своју зграду, која је била у ту сврху припређена. Врховну управу музеја водила је Југославенска Академија, те је ради тога изабрала посебни одбор, кога су чланови били: д-р Фрања Рачки, као председник, директор Торбар и д-р И. Матковић. Академија је за унутрашњи музеални рад саставила 1868. год. нарочито музеални пословник, који и данас у главноме вреди.

У седници од 29. јула 1870. год. наименовала је Академија д-ра Ђуру Пилара за другог пристава јестественичког одељка. С. Бру-

сини би поверена антрополошка, зоолошка и ботаничка а Пилару палеонтолошка, геолошка и минералошка збирка. Ботаничка збирка доцније је прешла у руке професора те струке на универзитету. 6. новембра 1871. наименован је С. Љубић за музеалног чувара а потврђен 16. децембра исте године.

Музеалне збирке, нарочито природњачке, наскоро су се тако умножиле, да је постало немогућно да оба одељка остану заједно под једним кровом, па се археолошки одељак, крајем априла 1872., поврати у приземне просторије Народнога Дома.

По закону од 14. септембра 1878. год. Музеј је завод земаљски и стоји под непосредном управом краљ. земаљске владе, одјела за богоштвоје и наставу. Дели се на три међу собом независна одељка: зоолошки, минералошко-геолошки и археолошки.[1])

Задаћа је музеју: да представи што потпуније слику старина, фауне и гее краљевина Далмације, Хрватске и Славоније, с обзиром на остали словенски југ; сем тога служиће за сврхе свеучилишне и образовање општинства. Сваки одељак има свога управитеља, пристава, помоћника и послужитеља, а зоолошки још и препаратера. Професори зоологије и минералогије на универзитету уједно су и директори дотичних музеалних одељака, и сваки од њих добива у то име 300 фор. на годину. Плата пак директора археолошког одсека износи 1600 фор. и 300 фор. станарине на годину.

Пристави уживају плату од 1000 ф. на годину и 200 ф. станарине. Помоћници имају на годину 400 фор.; служитељи 300 форината и стан у натури; а препаратер је земаљски чиновник с платом од 700 фор. на годину и станарином од 100 ф.

Управитеља археолошког музеја поставља краљ на предлог бана, а остало особље бан на предлог директора. Музеј се издржава приходом из властите накладе, а у колико та не достиже из земаљских средстава. Пошто је Југословенској Академији за градњу палате на Зрињском Тргу дозвољено 20000 форината, постала је та заклада незнатна, те се потребе музеалне намирују из регниколарне закладе и из земаљског прорачуна. Сваки одељак добива годишњу дотацију а те су дотације од више година ове:

	О Д Е Љ А К		
	зоолошки	мин.-геол.	археолошки
а. За стручну књижницу	1300 ф.	600 ф.	300 ф.
ђ. За набавку апарата и инструмената	500 „	500 „	— „

1) По смрти Пилара, кад су катедре минералогије и геологије заузели проф. д-р М. Кишпатић и д-р Драг. Горјановић-Крамбергер, други је одељак подељен на два: минералошко-петрографски, коме је директор Кишпатић и геолошко-палеонтолошки, којим управља д-р Др. Горјановић.

c. За научно испитивање земље и набавку природнина и старина	600 „	600 „	600 „
d. За покућство	200 „	200 „	200 „
e. За ситне трошкове	25 „	25 „	25 „
свега	2625 „	1925 „	1125 „

Осим тога добива археолошки одељак из земаљског буџета за ископавање старина 1100 фор., а за издавање научнога каталога 400 фор. на годину. Сви пак трошкови за издржавање целога народнога земаљског музеја износе на годину 15·989 фор.

Сем ове сталне помоћи, музеј је врло често добијао, од појединих родољуба и владе, и изванредну потпору.

2. Босанско-херцеговачни музеј у Сарајеву.

Босанско-херцеговачки музеј у Сарајеву основан је почетком 1887. год. Већ пре тога (године 1885.) основало се Музејско Друштво, које је прибирало вредне посленике у читавој земљи. Ови су као чланови друштва скупљали заостатке из прошлости. Све што се прибрало чувало се у Сарајеву у просторијама, што их је влада уступила. Она је затим пошла и даље, јер је одмах о свом трошку наместила кустосе. Кад је већ био приправљен терен, тада је влада почетком 1887. год. основала музеј као *завод земаљски*, Гласник, као орган музеја, основан је почетком 1889. год. Програм овог листа донесен је у I књизи Гласника (стр. 1—5., св. за јануар-март 1889.). „Излазећи на јавност с Гласником“, вели се у програму „ми имамо двојаку циљ пред очима. Прво хоћемо, да имамо јавно гласило, у којему ће се зналачки проучавати и описивати свака струка, која је заступљена у музеју зарад свестраног упознавања земље и народа. У другу руку желимо још да ово гласило буде поучан лист за нашу напреднију читалачку публику, поучан у оним предметима и питањима, који засијецају у струку и деловање самог музеја или који стоје с њим у свези.“ Из програма се види и други задатак музеја. На страни 3. каже се: „Нашем Музеју није само задатак у томе, да чисто научно дјелује; сувише њему припада и културан, просвјетан задатак: да буде будилац међу синовима земље, понаособ међу нараштајима, како би ови помишљали на своју дужност, да свестрано проучавају и упознају своју отаџбину, да је у томе спознавају, уче љубити и цијенити, те да за просвјетни развитак њезин вазда улажу умне, душевне и материјалне силе. Двојака циљ музејског „Гласника“ одговараће према томе истинској двојакој задаћи: материјално-научној и морално-културној.“ Најзад ваља поменути да се крајем сваке године одбирају чланци из Гласника и у засебном извештају преводе и штампају на немачком језику

„како би се на овај начин пружила прилика светској, образованој публици да о Босни и Херцеговини црпе вјерне податке с извора.“

Сам музеј дели се у два велика одељења: 1. за старине заједно са етнографијом и 2 за природне групе.

У прву групу иду археологија (предисторија, римска и средњевековна), нумизматика, епиграфија, хералдика и сфрагистика, етнографија (у ову се рачунају збирке народних костима, продукти кућевне индустрије, уметничког обрта и т. д.). Друга група обухвата зоологију, ботанику, минералогију и геологију.

Ово су просторије у којима су смештени поједини објекти. За римске старине имају 2 собе и 2 велике лапидарије у дворишту; 10 соба за етнографију; две сале за преисторију; две собе за ботанику; 10 соба за зоологију; 5 соба за минералогију с геологијом и палеонтологијом; 1 лабораторија за фотографију; 1 лабораторија за зоологију, етнографију и археологију и два стана са слуге.

Чиновници музеја дужни су да прикупљају ствари. Помажу их пријатељи музејских струка, особито свештеници, учитељи, чиновници, сарадници Гласника и појединци. Званичници Музеја проучавају ствари а то раде и друге личности у колико већ имају спреме за поједине групе.

У музеју имају два кустоса. Оба су чиновници осмог разреда с платом од 2000 фор. У путовању имају 5 фор. дијете дневно, кола им се плаћају 30 крајцара на километар а жељезницу имају бесплатно. Осим тога постоје још два кустос-адјункта деветог разреда с 1500 фор. Њима је дневница 4. фор. Сем сталних кустоса имају и три додељена. Један од њих, д-р Пач, прима додатак од 400 фор. јер је гимназиски професор. Покојни Радимски био је кустос за археологију с геологијом и минералогијом а д-р Глик за антропологију — оба раде бесплатно, а путни им се издаци надокнађују.

Препаратори конзервирају старине, препарују птице, сабирају материјал и надгледају археолошка откопавања. За рад имају пет сталних и 7 привремених послужитеља. Плата је сталним послужитељима по 500 ф. а пошто су двојица уз то и препаратори то им се даје и додатак од 200 фор. годишње. Привременим је служитељима плата ако су у I класи 480 фор., а ако су II класе 360 ф. У путовању им се дневница рачуна 84 кр. а трошак им се за кола и жељезницу засебно наплаћује.

Годишњи трошкови на музеј износе сада 56000 фор. а у изванредним приликама и више. У прво време издавано је годишње на прикупљање материјала и на плате свега 30—40 хиљада форината. До сад је издато на музеј близу 400000 фор.

Музејом, у читавом његовом опсегу, управља земаљска влада, а кустоси руководе одељења по њиховим одредбама. Трошкови се подмирују из земаљских средстава.

Садашње је здање власништво чиновничког пензионог фонда, коме се плаћа кирија 10.000 форината, а за преисторнско одељење, које је у приватној кући, плаћа се 3000 ф. годишње. Ни један музејски званичник нема стан у музејским просторијама.

До године ће се зидати засебна зграда за музеј, која ће, по прорачуну, стати 500.000 форината.

Музеј гаји добре односе са сличним заводима, те измењује с њима своје публикације. Да би се музеј или друкчије речено босанска влада репрезентовала на јавним научним конгресима, скуповима, екскурзијама и т. д. увек се шаље по један стручњак. Апфелбек је добио 500 фор. за зоолошки конгрес у Паризу а Пач 500 фор. што је ишао на филолошки конгрес у Келн.

3. Јестаственички заводи у Румунији.

Јестаственички музеј у Букурешту саставни је део универзитета и подељен је у шест одељака. Какво је особље појединих одељака, колико је плаћено и какве су дотације за књиге, набавку материјала, екскурзије, канцеларијске трошкове и т. д. видеће се из овог прегледа:

1. Одсек минералошки и петрографски.

за шест месеци (од 1. октобра 1895. до 31. марта 1896.).

Директор 100 динара дијурне месечно	600
Шеф радова 100 „ „ „	600
Послужитељ 50 „ „ „	300
За трошкове око уређивања одсека	3000
	4500

2. Одсек геолошки и палеонтолошки.

					годишње
Директор	300	динара	дијурне	месечно	3600
Шеф радов (указ.)	300	„	плате	„	3600
Цртач	150	„	дијурне	„	1800
Кустос	80	„	„	„	960
Послужитељ	50	„	„	„	600
За набавку материјала					2000
За разне књиге и публикације потребне за геолошку карту					4000
За екскурзије по земљи ради геолошке карте					3000
За екскурзије са ђацима факултета					1000
За канцеларнске трошкове					200
					20760

3. Одсек зоолошки.

Директор	300 динара	дијурне	месечно	3600
Препарат. (ук.)	225 „	плате	„	2700
Кустос	80 „	дијурне	„	960
Послужитељ	50 „	„	„	600
За набавку материјала				2000
За канцеларске трошкове				100
				9960

4. Одсек морфолошки.

				годишње
Директор	150 динара	дијурне	месечно	1800
Препаратор (ук.)	300 „	плате	„	3600
Два послужитеља по 70 динара дијурне месечно				1680
За набавку материјала				4500
За канцеларијске трошкове, воду и осветлење[1])				500
				12080

5. Физиолошки институт.

Директор	300 динара	дијурне	месечно	3600
Шеф радова (указ.)	300 „	плате	„	3600
Препаратор „	250 „	„	„	3000
Асистент „	200 „	„	„	2400
Кустос	100 „	дијурне	„	1200
Два послужитеља по 80 динара месечно				1920
За набавку материјала				8000
За библиотеку				1700
За осветљење, воду и канцеларске трошкове[1])				2000
				27420

6. Ботанички институт.

Директор	300 динара	дијурне	месечно	3600
Асистент	225 „	плате	„	2700
Чувар колекција и билиотеке	225 „	„	„	2700
Препаратор	225 „	„	„	2700
Шеф културе (с уговором)	400 „	дијурне	„	4800
Два баштов. по	200 „	„	„	4800

1) Јер није у универзитетској згради, па се плаћа кирија за воду и осветљење.

					годишње
Два помоћника баштована по	100	„	„	„	2400
Вратар	80	„	„	„	960
Шест радника по	70	„	„	„	5040
Три послужит. „	80	„	„	„	2880
За трошкове око баште, колекције, за набавку материјала, библиотеку и т. д.					16000
За екскурзије с ђацима факултета					1000
				Свега	49580

4. Јестаственички заводи у Бугарској.

При Великој Школи у Софији постоје разни институти. Главни им је задатак да у њима ученици врше практичка вежбања из предмета које у школи слушају. Али у овим заводима могу радити и друга лица, која се баве специјалним питањима у колико то дозвољавају средства, време и место.

Институти стоје под врховном управом факултетског савета, а непосредно њима рукује наставник дотичне струке и њега факултет бира. Уредник (директор) је одговоран пред факултетским саветом за научни састав и целисходну службу у заводу, он се стара да набавља неопходно потребна средства за наставу и да руководи њиме. Уредницима помажу асистенти, препаратери и (за ботаничку градину) градинари.

За асистенте се постављају она лица, која су свршила Велику Школу у Софији, примерног су владања и вредноће, а својим студијама показали особиту наклоност ка предметима. У изузетним случајевима могу се употребити и лица са других научних завода. Лица изабрана за асистенте имају за цело време службовања у том звању права наставника средњих школа. После године дана асистент има право да се јави за државни испит за наставника средњих и других специјалних школа. Дужности су му да пази на чистоту и ред у кабинету; да води инвентар књига и ствари; да иде на екскурзије, по предлогу уредника, сам или са ученицима; да решава специјалне задатке у времену кад је слободан или кад се за то нарочито одреди; изводи под надзором наставника практична вежбања с ученицима и т. д.

Од јестаственичких установа данас при Великој Школи постоје ови:

1. Ботанички институт (лабораторије, кабинет, збирке) и Ботанички врт.

2. Зоолошки институт, (лабораторије, кабинет, збирке за зоологију и упоредну анатомију) и

3. Минералошко-геолошки институт (лабораторије, кабинети, збирке за минералогију, петрографију, геологију и палеонтологију).

Помоћ коју су ови заводи имали у 1896. години износи:

За ботаничку градину	20000	лева
„ зоолошку збирку	10000	„
„ мин.-геолошку збирку	30000	„

Стална годишња дотација износи:

За ботанички кабинет	2500	лева
„ зоолошки кабнет	2000	„
„ минерал.-геолошки	2000	„

Целокупна помоћ за В. Школу износила је крајем 1896. школ. год. 100000 динара.

П. С. Павловић

ЈЕДАН ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ПРВЕ ВОЈНЕ АКАДЕМИЈЕ У СРБИЈИ

У СРПСКОМ ПРЕВОДУ САОПШТИО
Х. П.

Претурајући ту скоро неке старе књиге — за које ни данас не могу да се сетим кад су и од кога набављене — нашао сам на један рукопис на дебелој, јако извешталој, белој хартији. Рукопис је на немачком језику писан готицом, ванредно лепо и преко целог табака, али тако да је на свима табацима остављено, са стране откуд се почиње писати, мало празне хартије (нешто јаче од два прста). У тој празнини избележени су другим (црвеним) мастилом (које је променило боју) редом бројеви 1, 2, до 36, као најглавније мисли, на које је требало скренути пажњу Министру Војном; даље на једном листу обележен је број прилога (8 комада прописа) а осим тога види се да је било још два (један јеловник, и један прорачун) али су на жалост сви ти прилози погубљени. Рукопис је био прошивен белим, дебелим концем и два пута је пресавијен (онако као што се и данас чини по канцеларијама) и на савијутку, управо на средини, јако је оштећен на последњем и претпоследњем листу. Изгледа да су га на том месту почели и миши грискати. Цео рукопис има три табака, који имају формат концепт-хартије; сем последње стране све су исписане. На спољашњој, чистој страни, горе при врху, забележено је, такође читким и лепим словима, К н я ж. с е р б. в о е н н а А к а д е м и я Бр. 1. а испод тога Р а п о р т ъ С в е р х у с а д а ш н ѣ г а с т а н я с е р б с к е в о е н н е А к а д е м и е. Ваља ми још напоменути да су сва имена људи, већина вароши што се у извештају помињу и још неколике ствари и предмети исписани српским словима. Такав је и потпис управника Академије. Све су те речи у преводу курсивом истакнуте. Рапорт је писан 3. јануара 1838. године, па као што обично бива, да се у почетку сваке нове године још неко време — онако из навике — пише стара, тако је и овде случај. Написана је прво 1837. година па је после преко овога броја 7 исписано 8.

Саопштавајући читаоцима „*Дела*“ српски превод овог рапорта, надам се, да ће их интересовати. Стручњаци ће у њему наћи можда и нових података за организацију прве војничке стручне школе у Србији.

РАПОРТ

о садашњем стању кнежевско-српске војне академије.

За ову прву годину Академија је отворена само за 32 кнежевска кадета. Са *Стојаном Јовановићем*, који је дошао пре неколико дана, она је од тога броја навршила 30; двојица дакле још недостају, један из Београда, коме имена не знам а који је, како ме извештава директор *Радовановић*, имао доћи по вашој препоруци и *Павле Вучковић* из *Тоболца*.

1 Да не би оба ова младића заостали у наукама, молим Вас да наредите да се пошљу што је могућно пре.

Предавања сам отпочео 15. декембра. О марљивости и вредноћи кадета, не остаје ништа више пожелети. Сви су врло даровити и дају лепу наду, да ће овај завод, који је отворен милошћу Њ. С. Кнеза, оставити довољно спремних у својој струци.

Из овде приложених (8 ком.) неколико прописа можете увидети успех у краснопису, који је постигнут за неколико дана вежбања. Њ. С. Кнез извесно ће доживети много радости од овог завода, кад довољним потребама снабдевени будемо. Али Вам ја, на жалост, морам признати, да смо досад трпели оскудицу чак и у најпотребнијим стварима, као н. пр. у перима, хартији за писање, мастилу и т. д. а делимице још трпети морамо.

Овим узимам слободу да Вам по реду о садашњем стању и недостацима поднесем кратак рапорт, а у исто време молим да би се све ове тачке доставиле Њ. С. Кнезу, како би се могле мудрошћу и увиђавношћу све ове ствари довести у ред.

Стан.

Професори су, према наређењу господина шефа и потпуковника *Милутиновића*, добро смештени на горњем спрату, док су за кадете узете три приземне, врло тесне собе *конака* Њ. С. Кнегиње и две мање собе биљардне зграде.

Два на службу придодана каплара и 4 редова поћивају у кнежеву *мутваку*.

Кува се заједно с болницом у истој кујни, где се налази само једно огњиште, јер је друго са свим покварено. Овде се налази још једна соба, која добро служи за склањање јела и становање кувара, али због надзорника *Николе* и *Адама* употребљава се као посведневно свратиште. — Академији припадају ове зграде:

а. цео конак Њ. С. Кнегиње.

б. цела биљардна зграда.

в. *мутвак* или кујна Њ. С. Кнеза, без права да се огњиште, на случај потребе, сме употребљавати.

г. кујна са болницом заједно, без собе која иде уз њу.

д. једна трапезарија у великом здању код *чесме*.

Да би се очувао добар ред и спречио излазак кадета врло би потребно било да се одобри још ово:

2 1.) Допуштење, да се сви улази и излази плотом ограђеног *конака*, са изузетком једног где стража стоји, затворе и нико да се не сме пуштати да пролази кроз двориште сем особља из Академије; јер се често дешавало, да су људи разног положаја долазили, доносили вино или ракију, с кадетима лармали, пили и други неред производили.

3 2.) Да се може у случају потребе кнежева кујна употребити.

4 3.) Да се заповеди *Николи и Адаму* да изиђу из собе у болничној кујни, која би се за кувара употребила, а себи би могли узети једну собу у великој згради код *чесме*.

5 4.) Да се од страже пред *конаком*, коју сачињавају 12 људи и која врши дужност при једној стражари, одвоји известан део и постави на ново шиљбочно место и тиме послужи нешто на одликовање Војне Академије а нешто на одржање реда и да пази на ватру. Ова би стража кад је хладно време могла стајати у *конаку* при земљи, а кад је лепо време пред *конаком*.

Ствари у становима

Сваки је кадет добио:

1 просту постељу	2 ћебета
1 сламњачу	2 чаршава
1 јастук	1 мали сто на 2 кадета у соби.

Чаршава је мало, јер би требало да сваки кадет има по четири чаршава да би се ћебета чисто држала (два у употреби два у резерви); према томе за 35 постеља требало би 140 чаршава. Прљав чаршав ваља прати и траје 10—15 год., а ћебе покривено њиме још више. Ако ли се пак оно употребљава без чаршава, не само што се и само трља, већ свакодневним лежањем оно се много јаче коси.

6 У интересу економије и кадетског здравља, мишљења сам да би ваљало набавити још по један пар чаршава.

7 Ваљало би набавити:

за академиску канцеларију	4	свега 18—20 сламњих столица.
„ сваку кадетску собу по 2	10	
„ учионицу	2	
„ трапезарију	2	

а тако исто:

за кадете који још нису дошли 6 столова
„ дежурне по њиховим собама сто и три постеље
„ кадетску трапезарију сто на коме ће се делити јело
„ школу мали орман за креду, сунђер, светњак и т. д.

Послуга нам је најгоре смештена. Осем тога што је лако обучена,

те трпи од велике хладноће, морала је до данас да спава на голом патосу у једној соби, чији су прозори само хартијом облепљени. За покривање имају само једно танко ћебе, које су по допуштењу њихова команданта г. капетана *Давидовића* из касарне донели. После многих молаба успео је најзад, да добију своје сламњаче, али још немају постеље.

Човечност, будуће испуњавање њихових дужности и част овог завода захтевају, да се ови људи сместе исто тако као и сами кадети.

8 Ваљало би с тога наредити њиховУ команданту, да им он, где је могућно помогне и да је у опште, у корист овог књажевског завода, дужан, по узајамном службено-споразумном договору, указивати сваку могућну помоћ.

Првих дана по доласку, кадети нису имали никакве послуге. Они су сами ложили пећи, вукли воду, носили дрва и томе слично. Истина, ја још не знам тачно у колико ће ова Академија бити почаствована књажевском милошћу и одликовањем, али држим, да ово, без сваке невоље, недостојно мање запимање не доликује младићима, који носе име књажевско српских кадета и који су из угледних српских породица; јер овде кад смо дошли било је довољно војника да се неколицина откомандује — г. шеф држи да нема никаква права за то.

9 Неопходно је потребно да се 6 људи што су овде прикомандовани или стално или на две године задрже, како не би били принуђени, да губимо тако често време у обучавању на њихове дужности — јер тек што смо добили од овдашње пешадије 6 људи, после деветодневног бављења морали смо их сменити.

Одело

10 По исказу г. шефа потпуковника *Милутиновића* Његова Светлост еквипираће кадете на сопствени трошак лепо и достојно овог завода. Одело које би требало да носе по мом мишљењу било би:

За свакодневну употребу за једнога	Укупно комада	Стаје од прил. комад ф.	кр.	укупно ф.	кр.
2 кошуље годишње — — — — — — —	64	2	—	128	—
2 гаће годишње — — — — — — — —	64	2	—	128	—
2 убруса на 3 године — — — — — —	64	1	—	64	—
2 мараме на 3 године — — — — — —	64	—	30	32	—
1 црне зимске панталоне за годину — —	32	10	—	320	—
2 летње, цвиличне панталоне за смену и прање, за годину — — — — —	64	5	—	320	—
1 шињел за зиму на 5 година — — —	32	10	—	320	—
2 летње цвиличне блузе на 4 године — —	64	6	—	384	—
1 лепа капа са сунцобраном — — — —	32	2	—	64	—
Свега:				1760	—

	УКУПНО КОМАДА	СТАЈЕ ОД ПРИЛ.			
		КОМАД		УКУПНО	
		Ф.	КР.	Ф.	КР.
Пренето :				1760	—
2 пара чизама, сваки пар са једним наглављивањем и са два ударања пенџета на две године — — — — —	64	6	—	384	—
1 чојани прслук за 3 године — — — —	32	3	—	96	—
2 оковратника од коњске длаке на две године — — — — — — — — — —	64	1	—	64	-
За параду, кад дође Њ. С. или друга која знатна личност.					
1 зелене чохане пантал. за више година	32	10	--	320	—
1 лепо начињен такав капут — — — —	32	15	—	480	—
За наоружање					
1 потпуну пушку — — — — — — — — —	32	8	—	256	—
1 погон . — — — — — — — — — — —	32	2	—	64	—
1 сабља — — — — — — — — — — —	32	5	—	160	—
1 мала фишекл. с кожним опасачем — —	32	4	—	128	—
1 чако— — — — — — — — — — — —	32	5	—	160	—
1 ранац — — — — — — — — — — —	32	4	—	128	—
Свега :				4000	—

Ових 4000 ф. или 2000 талира морало би се одмах прве године исплатити за њихово одело и наоружање.

11 Ради наставе у екзерциру мора се снабдевање оружјем извести што је могућно пре, а зимско одело одмах. Ово би било неопходно потребно не само ради једнакости, хармоније и једнаког духа питомаца, већ и због утопљавања против хладноће. Кадети *Јанковић*, *Петровић*, *Стаменковић*, *Ивановић* и *Поповић* понели су на себи само једну кошуљу, гаће и кратки капут, тако да при садашњој хладноћи не могу опстати ни у самој школи где се прозори не затворају добро.

Већина нема добре обуће; ципеле и чизме су им исцепане. Сви су понели само најпотребније, јер је сваки мислио да ће их добити од Академије при ступању у њу.

Садашње неједнако одело дели их у две класе: сиромашније и богатије, па се тако у свакој прилици и нехотице одвајају. Ова околност уноси рђав дух у Академију и за будућност.

19 питомаца који су први пут из *Крагујевца* на колима испраћени, нису могли собом понети своје мале багаже, те тако дођоше неки само са једним паром рубља у *Пожаревац*, који од тога доба још нису пресвукли и сигурно ће у скоро бити пуни нечистоће и гада. Господа из *војне полицајне канцеларије* обећали су да њихове ствари, при повољном времену

као што је тада било, пренесу на једним колима, што не учинише ни после више од месец дана.

12 С тога молим Ваше Високоблагородије да буде добро наредити, да се ови мали кадетски багажи пренесу и овде пошљу на једним колима војног министарства. — Г. шеф већ је одавно за то писао, али не само што није добио тражено, већ чак ни одговора.

13 Моја би највећа жеља била да Њ. Светлости Кнезу при првој посети покажем нешто што би га могло обрадовати, с тога молим да се ради израде зимског одела овамо испрате више кројача и обућара да би им одело што скорије и што боље израдили, јер ће се иначе многи поразболевати, нешто због хладноће а нешто због гада и нечистоће.

Да би се од људи који су овамо упућени за послугу могло захтевати да што потпуније врше своје дужности, ваљало би им побољшати продовољство. Од њих су се двојица разболели и отишли у болницу. Ваљало би им с тога дати:

14 а. добру обућу, јер сад иду највише у поцепаним чизмама.

15 б. Сем кошуља, гаћа, панталона и огртача ваљало би им против садашње хладноће дати по један стари капут или допустити да нови носе. Тако је и у другим земљама. Кад Њ. С. Кнез или друга која страна, висока личност посети Академију, врло би непријатно било да види рђаво обучену послугу.

16 в. За оправку и одржање обуће код кадета и њихових заповедника и ради уштеде у многим издацима, неопходно би био потребан један обућар у заводу, који би се у Београду, кад би Академија тамо била, могао лако и јефтиније на годину да погоди — овде се мора нарочити узети.

17 г. Скоро исто тако потребан је и један кројач ради крпежа. Обе ове занатлије могле би радити и за остале војнике, који су овде.

Кујна

Ни са кујном није боље од до сад изложеног.

Кадети морају ићи на обед из дворишта *конака* у велику зграду код *чесме*, преко блата, снега, често по киши и непогоди а исто тако далеко је кујна од трапезарије. Од ово дваестак дана време је врло рђаво, те је врло тешко преносити јело из кујне у ову.

Али све ово било би још и којекако, али ми немамо кувара који би умео добро да кува. До сад је доста добро и чисто кувао један човек кога је г. шеф из Београда погодио, али он је био врло скуп и сада на његово место, пре неколико дана, узет је један стари и слабуњави човек, који и сам признаје, да не уме онако кувати како се овде жели.

18 Једва се може веровати како нечисто јела готови. Истина ми је обећао г. шеф да ће другога набавити, али по мом немеродавном мишљењу,

најбоље би било да Ваше Високоблагородије одреди једанпут за свагда стални издатак за кувара, а старање за тога на мене пренесе, што би више стало на мене би пало. Шест талира месечно била би средња цена за таквог једног кувара.

19 Јела је доста, али, као што је речено, нема чистоће, и што је готово исто тако важно, нема промене у јелима, која је неопходно потребна за живот младих људи, који много седе. Ова промена не би више стала него што је данас случај, а из приложеног под бр. 2. јеловника Ваше Високоблагородије увидеће разноликост јела и простих средстава која су потребна за та јела, и која здрављу много доприносе.

20 Оскудни смо у кухињском посуђу. Већ су многи велики лонци препукли, које због ватре а које при ношењу у трапезарију, и ми ћемо, ако се њима служимо, више издатака имати, него кад би од једанпут и нешто више издали за бакарно, добро калаисано посуђе. Колики је број потребан, не може се сада рећи, све до доласка новог бољег кувара.

Школа

Прелазећи с ових материјалних ствари, које чине основу завода, на школу, наћи ћемо да овде има још више недостатака и оскудица. Сматрам за своју прву дужност, да одмах сада на њих укажем.

Учионица има само једна танка, слаба врата, чије су се даске, дугим временом, расушиле, те услед тога постале широке пукотине, кроз које слободно пролазе ветар и снег. На ове отворе залепио сам сада хартију; али је најгоре с оним, где се врата добро не затварају, па се с тога налази у учионици код врата а у обиму од три корака, гомила снега. Код четири проста прозора изгледа исто тако јадно. Срећом те је министар финансије Павле, који је овде био, допустио да се направе зимски прозори. За разбијена и хартијом облепљена окна нисмо могли добити стаклара ни из оближњег Смедерева.

Кад је дошло од прилике 26 кадета, ми нисмо били још готови са столовима и клупама, а кад је и ово било готово још нам није био стигао поручени материјал из Београда. Да тако много људи пустимо, да више дана и недеља буду без занимања, могло је имати штетних последица. После дванаестодневног, узалудног чекања на поручена пера, мастило, хартију за писање и т. д., купио је г. комесар и капетан *Дугалић*, са допуштењем г. шефа, све што је имало у *Пожаревцу* хартије, пера, мастила — и тако сам био у стању да отпочнем своја предавања и то бар најпотребније из историје, математике, српске граматике и лепог писања.

Преко г. шефа послао сам Њ. С. Кнезу списак потребних средстава, да се отпочну и остали предмети, које ваља ове године предавати. Требало би, наиме, за ове предмете, особито за:

предмети без наставника:
географију
француску граматику
цртање
борење
играње и
егзерцир

паручити многе књиге, карте и други материјал, а за предмете без наставника још и два професора из Беча или Пеште. Живео сам до сад у нади, да ће се извршити све ове поруке; али дуго чекање на њих и пошиљање г. *Гашпаревића* за учитеља, чини ми се, као да ме о противном уверава, у толико више, што ми је већ раније послат, вероватно за учитеља, *Мачић*, који је као каплар изашао из аустријске војске.

Морам по дужности обратити пажњу В. Високоблагородију на то: да оба ова господина, по сопственом признању, не могу предавати ни један од горњих предмета, који су без наставника. Због своје слабости и свога слабог изгледа, г. *Гашпаревић* врло је мало погодан за овај завод. Ја ћу му дати *географију*, коју сам ја желео.

Г. *Мачића* употребићу за службено дописивање, надзор и т. сл.

Алгебру, која ми је из *Крагујевца* послата, примио сам исправно, само што се она не може употребити за овај завод, већ само за универзитете и оштреље већ изображених духова. И кад би била подесна за нас не бисмо је употребили према времену кад је дошла, пошто је професор *Теодоровић* по мојој наредби превео већи део математике од Вега. Што се тако дуго чека на поруџбине из Беча, наводи ме на мисао, да су можда нека господа мишљења, да је излишно свако тражење наставника и математике, после послате Алгебре и г. г. *Гашпаревића* и Мачића.

Да би се тиме лако избегле штете које би отуд постале, сматрам за дужност, а у корист високе кнежевске службе, да обратим пажњу Вашем Високоблагородију да није тако лако уредити ову Академију са мало средстава.

Аустрија има 9 великих војних завода и извесно преко 20 у оном размеру као што ми овде уређујемо. Свака пуковска школа, којих тамо има преко 30, има 4—6—8 професора, које је лако изабрати из средине официрског кора; али је уређење војничких школа у Тулну, Олмицу или Грацу стало више од 50.000 фор. и свака годишње прима до 200 ученика а има 10—12 професора.

По приложеном приближном прорачуну, где је све више узето у рачун, наша ће Академија када је са свим ваљано снабдемо, прве године укупно стати 2—3000 дуката, а када временом добијемо три класе стаће годишње 4—5000 дуката. А какав је то издатак за једну тако корисну и важну школу, прву војничку у Србији?

21 С тога је дакле неопходно потребно, да се ова Академија најпре добро снабде са свим и да се још узму 2—3 професора за француски језик, цртање, борење и играње.

22 *Географију* не можемо још предаванти, јер немамо за њу глобуса, нити карата.

23 За *француски језик* и *цртање* нема ни учитеља ни материјала.

24 За *борење* и *играње* такође нема наставника ни материјала — за што сам све Вашем Високоблагородију дао списак у Београду.

За егзерцир кадети још нису војнички обучени нити наоружани.

Уверен сам да Ваше Високоблагородије налази да су ови предмети потребни нашим будућим официрима; али бисте можда Ви, г. шеф и друга господа могли мислити, да је играње излишно за војнике. Ако би се и један господин нашао који тако мисли, то бих га молио да промисли, да се играње не учи само за балове.

Не ослањајући се само на то, што је играње код свију образованих народа старога и новога доба било главни део гимнастичког вежбања и што се и тада као и сада сматрало да спада у bon ton умети играти — примећујем у кратко, да играње не само потпомаже окретност војника и брзину у телесним покретима, већ и душевну. Баш с тога су вежбања у игрању уведена у свима средњим руским и европским школама, а сем тога мора се, по доброј педагогици, спојити душевно са гимнастичним вежбањем.

25 Свакојако, ако Њ. С. Кнез не би хтео одобрити веће издатке за овај предмет, то бих могао препоручити једног српског официра, такозваног *Јована Швабу*, кога капелник Шлезингер добро познаје, а кога су ми и многе овдашње личности препоручиле; он би могао, свирајући у један музички инструменат, учити кадете игрању а осем тога и егзерциру.

Остаје још само да се траже 1—2 наставника за француски језик, цртање и борење.

26 У послатом списку за цртање сам предложио *Николића* инжињера из Новог Сада. Овај је у толико потребнији, што би у другој години могао предавати геометрију, стереометрију, картирање и фортификацију, а тада бисмо морали за то имати другога наставника. *Николић* је служио у војсци при артилерији, српски је писац и по свима исказима врло је способан.

Учитељи за француски језик, цртање, борење и играње могу се врло јефтино наћи у Аустрији (од 2—300 талира).

Ваше Високоблагородије знаће, да добар професор може предавати само један или два, а највише три предмета, особито на језику где још тако мало, а у неким предметима и ништа није писано. Ја сам пак прве године, поред многих других директорских дужности и брига, узео три предмета; г. проф. *Теодоровић*, сем посла око превођења, два а г. наредник *Лазаревић* само један предмет.

Са трудом и радом оба господина ја сам потпуно задовољан и могу их са своје стране с правом препоручити кнежевској милости и пажњи.

27 Ово је, Ваше Високоблагородије, све што је за школу потребно; све што сам о томе овде рекао, додирнуо сам и у списку, који сам Вам у Београду предао. Слободан сам замолити Вас, да бисте имали доброту

обавестити ме, да ли је већ све по оном списку наручено или не. — Хтео бих чим се могне да напишем правила и основне законе за ову Академију и да их поднесем на одобрење Њ. С. Кнезу и влади, али ми оскудевају зато потребне поручене књиге, те у заводу мора ићи свакојако, кад нису прописане дужности потчињених професора и кадета.

Управа

Уређењу ове Академије смета и стаје на пут одвојени положај *Пожаревца*, где се и најобичније потребе не могу довољно набавити а осим тога и Њ. С. Кнеза прескупо стаје.

Г. комесар *Дугалић* први пут једва ми је могао покуповати у дућанима 100 пера, други пут морао је, по његову уверавању, ићи од куће до куће да сакупи 90 пера. И са хартијом није ишло боље. Срећа, те је своје нешто имао г. наредник *Лазаревић*, коју нам је, по допуштењу шефа на рачун издао; иначе бисмо морали обуставити и ово мало предавања.

Ми смо све ово у самом почетку поручили у Београду, али због рђавог времена и још више, по мом мишљењу, због спорости и равнодушности онога код кога је поручено после једномесечног очекивања, добили смо тек јуче. Па када би и за 4 дана приспело, било би врло неугодно и са дангубом скопчано. Сваког дана искрсну мале потребе, све се не могу од једном поручити а све не могу од једном пасти човеку на памет.

Заиста морају се, као и у свима европским варошима, такве школе оснивати у великим варошима. Академија не би могла овде постојати нешто због многих издатака а нешто због оскудица, чак и кад би било довољно простора. У целој Србији само је Београд зато згодан, као што је и Ваше Високоблагородије приметило, са додатком, да ће се наша Академија доиста морати тамо преселити на пролеће или с јесени. За сеобу њену ја ћу у своје време поднети свој план.

Управа Академије находи се сада у више руку, а ова подела штетно утиче на завод што му не достаје снаге и јединства. Док је г. шеф овде, највећи део захтевам од њега; други део морам тражити од г. комесара и капетана *Дугалића;* нешто код ***Николе*** и ***Адама*** — а све је то скопчано са дангубом и закашњавањем. Мени, коме је поверено добро и успевање овог Института, дужност је, да мислим на средства, како бих одговорио високом ишчекивању Њ. С. Кнеза. За то сам тако слободан да замолим да се усвоје ове тачке:

28 1. Да ми се као директору завода преда и економија, и то или одмах или мало по мало. За рачуноводство, старање о набавкама, за раздавање следовања у храни и другим стварима, ја бих одредио г. ***Мачића*** са титулом рачуновође. За разне куповине ја бих се постарао на најбољим и нај јефтинијим местима или би вршио набавке тамо где наређи

висока влада; према садашњем систему могу наступити многе неисправности, а то се не може никад десити моме рачуновођи под мојим надзором.

29 2. Да се за куповину прописаног школског, кухињског и другог материјала при Академији установи каса од 500—1000 талира, која би се сваког месеца или сваке четврти у години попуњавала. Каса би имала три кључа. Један би добио директор, један рачуновођа а трећи један од господе професора и новац би се из ње узимао под заједничком контролом. Све изванредно потребне издатке требало би да одобрава висока влада.

30 3. Требало би да ми се неко овде стално одреди, ко би се у недељи дана редовно старао за наруџбине у *Крагујевцу*, *Београду* и *Ковину*. Исто би тако потребно било имати и другог комисионера у Београду, који би нам у приликама најпотребније из иностранства набављао.

31 4. Што се тиче службено-економске и научне струке, о свему овом требало би да Њ. С. Кнез и висока влада кореспондирају само с академијском управом. За добар ред и напредак Академије одговарао бих ја.

32 5. Академија не треба да зависи нити да прима заповести ни од кога другог, до од Њ. С. Кнеза и високе владе или од, на то, од времена на време, одређених чиновника. Треба овдашњем високом чиновништву објавити и наредити да се у свима приликама и с управом академијском понашају службено и пријатељски.

33 6. Док не би стигао мој отпуст из аустријског поданства и док ми се не би дао обећани чин, требало би, ради већег одликовања Академије и бољег импоновања према свима мојим потчињеним, да ми Њ. С. Кнез и висока влада изда диплому, у којој би се одредила моја права и власт. Њих би било мало а ваља их наћи од прилике у ових седам тачака. Кад стигну књиге из Беча, саставићу статуте и законе за Академију и поднети високој влади на одобреље.

34 7. Кад би се догодили случајеви да се неко од потчињених не би покоравао заповестима, које су издате на добро службе, или који би се понашао против закона и непристојно, то да га могу казнити казном до 8 дана домаћег затвора, кадете пак и са постом, сваког другог дана при хлебу и води. Ако би се ко противно против овог реда, да ми се да право, да могу силом, помоћу страже, да наморам таквог јогуницу, а после тога да га доставим.

Ово је, Ваше Високоблагородије, рапорт о садашњем стању Академије, с указивањем средстава, како би се доскочило многим недостацима. Читајући га, Ви ћете често застати и питати се: зашто нисам, ово или оно, тражио од г. шефа? Све сам то чинио, и он се трудио да испуни већину мојих молаба учињених у интересу Академије — само што је за неке мислио да нема довољно пуномоћства, код других је тражио, што је свакако за похвалу, да што уштеди (н. пр. да се сваком питомцу да на употребу само један чаршав), код неких опет или није добио одговор из *Београда* или *Крагујевца*, а да по други пут пише, чак и онда кад за-

хтевана ствар није стигла месецима, — сматрао је г. шеф да није упутно пошто би тим поновним тражењама могао на се навући кнежево негодовање.

35 С тога сам принуђен најучтивије замолити Ваше Високоблагородије, да све ове тачке што су црвено нумерисане[1]) изложите Њ. С. Кнезу на леп начин и онако како Ви већ умете, јер од тога извесно зависи опстанак Академије, наша корист и наша част.

36 Одмах по пријему рапорта, најлепше бих Вас молио за мали одговор, да ли је Њ. Светлост о свима овде изложеним тачкама извештена и да ли је узето у претрес извршење њихово.

Уздам се у милост кнежеву и Вашег Високоблагородија, да ће се за све ово што сам овде молио, а што ми се чини да сам учинио по дужности, на корист службе и мога обезбеђења од будуће одговорности — ускоро повољно бити решено. Овим узимам слободу, са највећим високопоштовањем, назвати се

Вашег Високоблагородија

Пожаревац 3. јануара 1838.

најпокорнији слуга

Стефан Херкаловићъ

дир. к. с. военне Академие

[1]) Овде штампане са стране.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

од

Алберта Малеа[1])

„Ако је истина да се силе спремају да ставе на чело новој васалној Кнежевини г. Калаја, Босна и Херцеговина могу да кажу какве услуге дугују паметној, обазривој, напредној храбро-непристрасној управи заједничког аустроугарског министра финансија.“

(Le Temps од 26. фебруара 1896.: *Критско питање.*)

За владе Наполеона III, у доба „Самовласног Царства“ некоме је пало на памет да тражи „слободу као у Аустрији“. Тада мађарски устанак и његово угушење још не беху заборављени, и овај израз доби облик крваве ироније. Непријатељи царства су га оберучке прихватили. Неко, који би данас после покоља у Цариграду и Јерменији, тражио „слободу као у Турској“, изгледало би да се подсмева свету. Па ипак, ма колико да је невероватно, постоје у Европи две земље, које, ослободивши се некада турског господарства, желе да се сад поново врате под турску управу. То су баш оне две покрајине, које су пре деветнаест година предате Аустрији да их уреди: Босна и Херцеговина.

Како су Босанци и Херцеговци народ Балканског Полуострва, из предела, који су за нас скоро толико тајанствени, колико централна Африка, неће можда бити на одмет да их тачно обележимо. Они у оста-

[1]) Нашим читаоцима већ добро познати наш пријатељ г. *Алберт Мале*, професор у Паризу штампао је у далеко познатој Revue Bleue овај чланак, који смо ми добили још пре месец дана, али који доносимо тек данас због претрпаности материјала у прошлој свесци. — Ко упореди овај чланак с преводом из Revue Bleue штампаним у *Погледу*, видеће да је последњи краћи. То долази од туда, што је сам г. *Мале* сматрао да у *Делу* може казати више но у једном франц. часопису. Хвала му!

Уредн. „*Дела*“

лом заслужују пажњу, јер ће можда у врло блиској будућности, као и Крићани, и из сличних узрока, забринути дипломате и европске силе, које су им непрекидно, с презрењем, одрицале правду и свако право.

Босанци и Херцеговци, поданици Султанови, штићеници аустроугарске царевине, јесу Словени. Они припадају великој српској породици. Један њезин део — најмањи — који се пре осамдесет година без ичије помоћи, једино својом храброшћу ослободио, живи у Подунавској Краљевини: Срби и Босанци су браћа, као што су браћа Шампанци и Лоренци. По историји, у Средњем Веку, Босна и Херцеговина припадаху Српској Царевини. А кад је Српско Царство пропало под турским ударцима на пољу Косову 1389. Турци не могоше одмах покорити ове две области. За читав век та мала српска краљевина сачувала је слободу, и Турци тек 1483. успеше да је потпуно потчине.[1])

Ни овде, као ни у другим земљама, турско господарство није изменило расу и језик. Босанци су 1897. што су били 1483.: *Срби*. Њихов данашњи језик исти је као пре пет векова: *српски*. Од дана кад се Срби из Србије ослободише, Срби из Босне сањаху о слободи и желе уједињење са својом браћом из Србије. Слобода једних отежала је ропство другима. Отуда многобројне побуне, и најзад велики устанак 1875., у ком лежи главни узрок руско-турског рата.

У Берлину, 1878., Европа је имала да реши судбину тих области. Сви се пуномоћници беху сложили — чак и Енглези то признаваху — да је немогуће Босну и Херцеговину повратити просто под непосредну управу султанову и уступити његовој познатој заузимљивости примену реформа, које су дотле стотину пута обећаване и увек одлагане. Силе су имале да изберу између две солуције, од којих и једна и друга одговараше историји, разлозима, правди и оправданим тежњама Босанаца, — које су, дакле, најзгодније да утврде у будућности трајно спокојство тих народа и мир саме Европе.

Европа је могла или придодати Босну и Херцеговину српским државама које већ постојаху: Србији, Црној Гори; или, оставивши их под султановом управом, дати тим областима под гаранцијом великих сила, административну самосталност, као у Источној Румелији. Од ових двеју солуција, Србија и Црна Гора беху предложиле прву још 1877.; с њом се слагаху и устаници, који у јулу 1876. прокламоваше сједињење с њима. Друго решење силе су у неколико маха испитивале. У два пута, 24. децембра 1876. и 15. јануара 1877., на цариградској конференцији, силе су чак захтевале од султана самосталност тих двеју области.

Али у Берлину Европа није водила рачуна ни о разлозима, ни о правди, ни о вољи народа, па чак ни о општем интересу. Берлински је

---

[1]) Босна је потпала под султана 1463. године а само се Херцеговина одржала још до 1483. или, тачније, 1482.

Уредн. „Дела“

уговор споменик себичности, дело зависти, личних задевица; то је проклето дело, као и Франкфуртски Уговор, јер место да утврди мир, он спремаше у будућности нове и многобројне поводе за сукобе и ратове Ако би франкфуртском уговору могао бити мото: „сила ствара право,“ пред берлински могао би се ставити: „подели да владаш.“ Главна је била намера *„поштеном посреднику,“* кнезу Бизмарку, да посеје неслогу међу силама, да би боље учврстио превласт Немачке: А силе су му, у сваком погледу, необично олакшавале задатак.

Енглеска, у мржњи према Русији, није хтела помагати стварање велике словенске државе, која би обухватила: Босну, Херцеговину, Србију и Црну Гору. С друге стране, није хтела пристати ни на административну самосталност, јер би српска превласт одмах узела мах, у тим областима, и, у кратком року, сједињење заменило би самосталност, као што се доцније десило с Бугарском и Источном Румелијом. Енглеска је била убеђена, да држава, која се тако створи мора неизбежно постати царев клијенат и предводница Русије против султана. Разуме се да такав политички поглед није био дубок, јер се нове државе увек владају као младићи, који се отресу туторства. Чим добију толико снаге да могу самостално да се развијају, оне се с правом труде да живе по својој вољи, да створе себи, у исти мах, посебне интересе, да воде личну политику. А таква је политика често противна политици њиховог првог заштитника. Италија је то довољно доказала Француској; на Балканском Полуострву, Бугарска је, доцније, сјајно уверила Русију о тој истини.

Други, још себичнији, разлози, тумаче опозицију енглеских дипломата. Сви који знају историју били су уверени да ће Енглеска опљачкати Турску, своју упропашћену савезницу. И заиста, не усуђујући се да заузме одмах Мисир, Енглеска је управила свој поглед на Кипар. Али да би се избегао отпор осталих сила, био је потребан саучесник. Енглеска га је без по муке нашла у цару и краљу Фрањи Јосифу и платила га је Босном и Херцеговином.

У држави Хабзбурга две супротне политике беху се среле. По Мађарима, који у Пешти, у мају 1877., бурно манифестоваху у прилог својих рођака Турака, требало је ослонити се на султана, да уреди и *умири* Босну и Херцеговину; они би, шта више, били врло задовољни, кад би се турске трупе вратиле у београдску тврђаву. Не треба заборавити да у Мађарској живе Срби у великом броју. И преко два милијуна тих Срба, од Саве до Драве, од леве обале Дунава до Мароша, у пркос најгнуснијем гоњењу, које треба једном изнети пред Европу, сачували су неповређену и народност и свој језик. Лако је сада разумети зашто се Мађари свим силама борише против решења, које би материјално и морално подигло један део српског народа, и које би спремало остварење у будућности онога слатког сна сваког истинског патриоте: успостављање средњевековне државе, ускрснуће Велике Србије. Окупација, коју су Енглези потпомагали, још се мање допадала Мађарима, јер би се њоме — окупација

већ скрива у себи анексију — огромно оснажио већ и дотле, по њихову мишљењу, одвише многобројан српски елеменат. Али Мађари се сукобише, у тој тачки, с личном политиком свога владаоца.

Нема на свету политике грабљивије и парадоксалније од политике Хабзбурга. Они су за дуго буквално разумевали девизу, из XV столећа, једнога члана њихове породице, Фридриха III: „Austria est imperare orbi universo.“ Ови рајнски кнежеви, поставши подунавским владаоцима, у својој халапљивости грамжаху редом за Мађарском, Чешком, Немачком, Италијом, Шпанијом, извесним деловима Француске, Холандијом. При крају XVII и почетком XVIII столећа Хабзбурзи намераваху освојити Балканско Полуострво. У то доба пут беше слободан, јер Русија још не додириваше Црно Море. Нико не би покушао да их заустави. Али они оклеваху, зауставише се сами и окретоше се к Шпанији и Француској. И тако за навек пропустише свој циљ. Њихова политика, налик на човека с четири лица с печата Рудолфа, првог цара из те породице, обухваташе све четири стране видика. Парадокс је у томе, што ти владаоци, којима је била амбиција да владају целим светом, нису никада успели да нагоне своје поданике на потпуну покорност. Њихова је држава била увек разноврсна гомила народа, који су непријатељ један другоме — арлекин непокорних народности, које је било, уз пркос вековним напорима, немогуће једне у друге претопити и изједначити. Хабзбуршку монархију од постанка састављају дивергентне силе. И порази су небројни у њеној историји: Француска је прогања са запада, Пруска из Немачке, Француска с Пијемонтом из Италије. С друге стране, покрет народности све јој више прети распадом. Па при свем том, она није никакав наук из тога извела. Покушаје, који су пропадали у Немачкој и Италији, Аустрија поново почиње на Балканском Полуострву. Следујући Бизмарковим саветима, Фрања Јосиф креће се на исток. Он је изгубио Млетке, али ће можда имати Солун: он нема више Ломбарђане и Млечане, али је добио Босанце и Херцеговце. Аустријски дом мора вечито да служи као тамничар каквог народа.

И тако, уз пркос отпору Мађара, Фрања Јосиф беше одлучио да прими енглеске предлоге. На осмој седници Берлинскога Конгреса, 28. јула 1878., гроф Андраши и лорд Солзбери, сваки посебице, поднеше меморандум о Босни и Херцеговини. Андраши је пре свега истицао: „да босанско-херцеговачко питање, и ако се најнепосредније тиче Аустро-Угарске, као пограничне државе, ипак остаје питање чисто европско.“ Он је, за тим, означио какве су последице имали немири тих покрајина у царевини. Двеста хиљада људи пребегло је на леву обалу Саве, и на њихово издржавање већ је потрошено десет милијуна форината. „То непрекидно и дуго исељавање наноси огромне штете пограничном становништву.“ Андраши је, после тога обележио: шта треба предузети, па да се изврши дело опорављања и умирења тих покрајина. „Становништво тих земаља састављено је од мухамеданаца, православних и католика;

антагонизам, који их дели, чини их фанатицима... Задатак би Узвишене Порте био, да, под истом самосталном управом, сједини и обухвати све те супротне елементе... Свакако, ми не коримо Турску и не сумњамо у њене добре намере, кад тврдимо, да неће бити у стању да одговори том задатку. Чак у обичним приликама њој би било немогуће да испуни такве погодбе; а после рата, који тек што је довршен, оне су још неостварљивије." Самосталност пак „у место да уведе мир у те покрајине, створила би у њима сталан извор немира." А Аустрија — „она сматра за дужност да то изјави искрено и отворено" — може да пристане само на једно решење „које ће донети трајан мир тим областима и спречити понављање догађаја, који су ставили у озбиљну опасност европски мир, натоварили велике жртве и осетне материјалне штете Аустро-Угарској, створили несносну ситуацију, коју царевина неће моћи дуже да подноси."

Али Андраши не хтеде никакво решење да предложи. Лорд Солзбери говорио је место њега. Енглез, као и Аустријанац, истицаше немоћ Порте, да поврати мир у тим покрајинама. „Порта, говораше лорд Солзбери, уверила би нас о дубокој мудрости, кад би се у будуће одрекла задатка који превазилази њену снагу, и кад би га поверила којој сили, подобној да га изврши; тим би биле отклоњене од турског царства огромне опасности. Краљичина влада предлаже сакупљеним силама, да Конгрес реши, да Аустро-Угарска заузме области Босну и Херцеговину и да њима управља."

И силе су, у чл. XXV Уговора, решиле по предлогу Краљичине владе. Комедија беше одиграна и дипломате могаху себи честитати своје дело: они беху обогатили Европу балканским Алзас-Лореном.

„Ми ћемо послати један ескадрон коњице с војном музиком, говораше Андраши, и бићемо господари Босне и Херцеговине." -- „Чете његова Величанства Цесара аустријског и Краља угарског на путу су да прекораче границу ваше домовине," писало је у прокламацији Босанцима ђенерала Филиповића, 25. јула 1878. „Оне не долазе као непријатељи, који би желели на силу освојити ову земљу, него вам долазе као пријатељи, који су ради прекратити небројена она зла, која од много година, би рећ од памтивијека узнемирују не само Босну и Херцеговину, него и сусједне покрајине Аустро-Угарске." Босанци одговорише огромним устанком. Аустрији је требало три месеца и читава војска, да покори становништво од 1,500.000 душа; место ескадрона коњице дошло је три корпуса војске, а шетња војне музике стала је шесет и два милијуна форината. Ако Европи не беху познати осећаји Босанаца према Аустро-Угарској, она их је том приликом тачно познала. Осамнаест је година протекло; осећаји Босанаца нису се изменили. —

* * *

Зашто? Зато што је Аустрија слагала и сваким даном све више лаже и не испуњује своју најсвечанију обавезу: „Окупацијом Босне и Хер-

цеговине нису повређена права суверенства над тим областима Њ. Царског Величанства Султана," пише од речи до речи у уводу придодате конвенције од 21. априла 1879. Ова тачка нарочито служи, да у будућности зајемчи самосталност тих области. А целокупна аустријска политика међу тим циљала је и циља да припреми конфискацију Босне и Херцеговине. И зато Аустрија обмањује и изневерује програм реформама, који је у њено име Андраши изложио у Берлину; а међу тим он је прокламовао Турску неспособном да изврши тај исти програм. Аустрија је имала да спреми дело мира и слободе: она је почела и продужује дело мржње и гоњења.

Аустрији је први задатак био, да код Срба у Босни и Херцеговини угуши идеју о великој српској Отаџбини. Она се свим силама трудила, да одржи, па чак и да пооштри, поделе, које су верске разлике створиле међу Босанцима. Док је у Србији и Црној Гори вера једна — православље, — 1,560.000 Срба у Босни и Херцеговини подељени су на 673,245 православних, 548,632 мухамеданаца и 334,142 католика.[1]) Мухамеданце наши листови називају Турцима, али они су Срби и по раси и по језику; Аустрија је учинила, да су постали још и срцем Србима. До 1878. они су били господари у тим областима, јер је земља њима припадала. Хришћани, раја, беху само закупници, исцрпљени тешким данцима. Мухамеданци су потомци босанских феудала, који, после турског освојења, променише веру, да би сачували своје повластице и своја добра. Лако је погодити каква се мржња развила у прошлости и какво непријатељство у садашњости из такве ситуације. Што се католика и православних тиче, не треба заборавити, да на истоку и најмања разлика у вери распаљује страсти. Ко се не сећа узвика патријарха Генадија у часу кад Мехмед II управљаше своје батерије на Цариград: „Радије султанов турбан него кардиналски шешир!" Аустрија се није трудила да утиша верско супарништво. Користећи се фактом, да код људи јаке вере веровање ствара народност, она тежи да подели српски народ у Босни на три народности. Мухамеданцима каже: „Ви нисте Срби него Босанци: ваш језик није српски него босански; ви имате своју историју и своје законе, који ничега заједничкога немају с историјом и законима хришћанским." Католицима изјављује да су Хрвати. Они је доста радо слушају, јер уживају све милости. Једино православним допуштено је да се називају Србима и да говоре српски. Да би се у свачијој памети што боље утврдиле ове разлике народности, Аустрија је покренула разне листове. Она их потпомаже, а полиција их уређује: *Бошњака* за Мухамеданце, *Глас Херцеговаца* за католике. Православни су хтели да имају свој лист. Али штампа је још под режимом потврде и претходне цензуре. Ваљало је дакле поднети програм власти. Међу тим, у програму је било, поред других тачака, да ће се лист штампати на српском; да ће га сваки моћи читати, јер су

[1]) Аустријски попис од 1895. године.

босански и српски један и исти језик; да ће бранити права све три вере и да ће се борити за равноправност свију вера; и, најзад, да ће нарочито бранити интересе српских школа. Цензура је одговорила: трећа тачка апсолутно забрањена; само православни могу се називати Србима; *лист може бранити интересе православне цркве, под погодбом да напада друге две вере.* Један млади мухамеданац из Мостара Мехмед Ефендија Спахић јавно је изјавио, да, уз пркос свима листовима на свету, српски и босански остаће вечито исти језик. Њега прогнаше. Он оде у Беч, добије аудиенцију код цара и преклињаше да му допусти повратак у отаџбину: „Признајте прво јавно да су Срби и Босанци људи разних раса.“ Српско певачко друштво „Слога,“ у Сарајеву, приредило је пре два месеца, 10. фебруара музикално и драмско вече. Око стотину мухамеданаца присуствоваше том концерту и бурно пљескаше српским народним песмама и живим сликама из српске историје. Управитељ полиције позове сутра дан на одговор те мухамеданце и опомене их, да ће се у будуће такво посећивање сматрати као буптовничко и најстроже казнити.

Рат против идеје о великој српској отаџбини води се без милосрђа. Влада је подигла прави кинески зид око Босне и Херцеговине против српских публикација, које, због свог порекла, не потпадају под аустријску цензуру. Строго су забрањени сви листови из Краљевине Србије, Славоније, Хрватске, Далмације, сва издања из Београда, Новог Сада, Загреба, — било политички листови било књижевна дела, било научни часописи. Год. 1892. у Београду образовани и научни људи, којима на срцу лежи интелектуални напредак српског народа, основаше књижевно удружење *Српску Књижевну Задругу*, која сваке године преводи и штампа по неколико најлепших дела из Светске Књижевности. Г. Новаковић, покретач тога предузећа, писао ми је у месецу јануару, да ме пита с кога би издања требало превести *Карла XII* од Волтера. Докле Аустрија буде управљала Босном, Босанци, који не знају француски, неће читати *Карла XII*, јер су издања *Српске Књижевне Задруге* забрањена. У осталом Волтер је имао тако обешењачки дух, да је лако могао говорити о Великој Србији, и ако до данас нико то није опазио. Али, зашто љутити се на г. Калаја, управника Босне и Херцеговине, кад забрањује Волтера? Та он је јуначки забранио своја властита дела! Зар није некада у својој Историји Србије будући министар смео да напише: „да у Босни, под трима религијама, живи само један, српски народ“! Доцнији министар забранио је дело историка: у Босни закон је закон за све; г. Калај не ужива већу пажњу од Мехмеда Ефендије Спахића.

С историјским споменицима поступа се као и с књигама. У сарајевском музеју није било довољно места да се изложи једна лепа и потпуна збирка средњевековног новца, јер се у тој збирци налажаху ликови српских владалаца. Из Библиотеке уклоњена је једна књига из XVII столећа, у којој се фрањевац Матеја Дивковић, несвесни претеча г. Калаја, усудио рећи, да је босански језик што и српски језик Из цркава, из оп-

штинских зграда скида се свака слика свеца, који је себи допустио да буде Србин, и слике личности, које су играле улогу у српској историји. И гробови не уживају веће поштовање. У Стоцу, под изговором археолошких истраживања, развађена је гомила гробова. За тим како надгробно камење беше покривено записима на српском језику, влада га односи под изговором да ће га оставити на заклонитијем месту. Шта је после с њим било — нико не зна. Чак ни ђачке свеске не избегавају цензуру. И ако се на корицама налази слика, која представља какву епизоду из народне историје, свеске су без милосрђа спаљене.

Аустријанци, људи обазриви, нарочито насрћу на школе и цркве. Али да би се њихов рад могао правично оценити, потребно је најпре изложити уређење општине, цркве и школе под Турцима.

У Босни, као и у осталим потчињеним земљама, Турци нису дирали у општинско уређење. Они су од раје једино захтевали да плаћа данак и разне споредне порезе. Ако је сељак платио све дажбине, Турчин му је остављао језик, законе, обичаје и слободу, њему и осталим суграђанима из села, да изберу управу како хоће. Нигде општинска самосталност није била толико сачувана и тако потпуна. Управа је била у рукама кмета и општинског одбора. Одлуке су на састанцима доношене слободно, без претходна одобрења и без представника турске власти. Општине управљаху без надзора општинским имањем, располагаху правом, да купују и продају општинску земљу; стараху се о цркви и школи; бираху свештеника и учитеља. „Општине су слободно и без сметње, пише у једном званичном документу о ком ћу доцније поново говорити, зидале и издржавале своје школе, које су уживале потпуну слободу наставе. И тако су те школе сачувале прадедовску веру, српску народност, име, језик и српски осећај.“ Општине су имале неограничено право, да приме за своје школе и цркве завештаје и дарове. У тренутку кад је Аустрија ушла у Босну, скоро свака православна општина имала је своју основну школу. Сем тога, постајала је у Сарајеву гимназија за средњу наставу и богословија у Бања Луци. Ова два завода издржавана су прилозима из целе земље. Мухамеданци имађаху своје основне школе — мектебе — у којима хоџа предаваше Коран, и, у место средњих школа, шеријетске школе, у којима се учило арапски, турски, персиски и црквено право. Католици пак немађаху скоро никаквих школа; они се учаху у фрањевским манастирима.

Одмах после окупације аустријска влада затвори православну гимназију и богословију; за тим насрну на општинске школе. Општинском одбору остављено је право бирања учитеља, али, без одобрења владина, учитељ не сме да почне предавања. Кад је учитељ способан човек, влада му понуди већу плату од општинске и обећа му пензију, ако пристане да пређе у државну школу. Ако одбије, влада одуговлачи по шест месеца, често годину дана, потврду избора. За то време, како нема учитеља, школа је затворена. Влада је нашла у старању за здрављем деце и у законима јавне хигијене нова средства да спречи наставу. Школа је, у

једном месту, затворена, што учионице немају довољно светлости и ваздуха, у другом, што је кућа стара и склона паду.

Срби се боре с необичном истрајношћу. У Крупи школа је затворена што је кућа опала. Срби из те општине скупе многобројне прилоге, сазидају нову школу и удесе је по правилима најстроже хигијене. Тек што су школу отворили, влада је поново затвори: „јер нема фонда да се обезбеди учитељева плата“. Али и томе се доскочило: патриота Марко Добројевић положио је 42.000 форин. у школску касу. Србин је дарежљив — то је карактеристична црта која му служи на част — за сва корисна, а нарочито просветна дела. У Београду зграду Велике Школе поклонио је Миша Анастасијевић. Босанци нису мање издашни: Ђорђе Николајевић, сарајевски митрополит, поклонио је 105.000 форината на зидање школских зграда.

Такви поклони бацају у очајање Аустријанце. И они одлуче да им стану на пут. Наредбом од 1896. забрањује се сваки поклон преко 10 форината православној школи или цркви. Али наредба није обухватила и завештаје. Та празнина изазвала је крајем 1896. један догађај, који вреди испричати, јер јасно истиче ревност којом се Босанци боре за опстанак својих школа, и силину којом их Аустрија напада.

Недавно је умро у Требињу Стеван Черовић. Он је неколико пута изјавио жељу да остави кућу у вредности 40.000 форината каси требињске школе. Али он умре без завештаја. Наследници су желели да испуне његову вољу. Поклонити кућу у његово име школи није било могуће, јер наредба од 1896. забрањује сваки поклон преко 10 форината. Они онда одлуче, да фабрикују завештај, који потпише и мостарски архимандрит Христифор Михајловић, пошто је присуствовао последњим тренуцима покојника. Али превара би откривена и архимандрит дође под суд и би концем децембра осуђен на три и по године тамнице. Општина мостарска намеравала је да потпише и упути на цара молбу за милост, али владини комесари забранише такву молбу.

За турске владе тврди документат који смо мало час навели, „општине су могле управљати молбе на све световне и духовне власти, на владу и на владаоца.“

У исти мах кад се ниште православне школе, влада службено отвара, штити и потпомаже католичке школе. У местима где нема православних и мухамеданских школа — а мало час смо видели како се лако школе затварају — влада тера родитеље да шаљу своју децу у државне школе, у којима потплаћени учитељи узносе доброчинства аустријске управе. Често пута њихов је труд узалудан, као што сведочи ова анегдота: „Шта је лопов?“ упита школски надзорник једно мухамеданско дете. — „Жандарм“, одговори без устезања дете. — „Шта је разбојник?“ — „Аустријанац“.

После борбе против школе, борба против цркве. У једном месту затварају цркву под изговором да је склона паду, у другом не допуштају зидање нове цркве. Влада не прима свештенике, које општина изабере, и

намеће своје кандидате. У Новом због тога парохијани удесише црквени штрајк: свадбе, крштења, погреби, парастоси врше се у цркви једне суседне општине. Како свештеник живи од црквених прихода, новљански поп умире од глади. Влада онда нареди општини да плати свом свештенику цену свију обреда у којима је требао чинодејствовати. Општина одбије: влада заповеди у прошлом јануару да се попишу и продаду сва добра кмета Пере Дрљаче. Свештеник је добио од те продаје 800 форината. Да би се смањио број православних свештеника влада је одмах у почетку затворила православну Богословију у Бања-Луци; доцније је сазидана државна Богословија у Рељеву, селу у ком има педесет кућа. Тако ђаци не могу долазити у велики додир с народом, а мисионарима Монсињора Штадлера лакше испада за руком да православне младиће привуку римској цркви.

Влада штити свакога, ако покушава да преобрати људе у католичку веру. У Купресу једна православна девојка би намамљена у жандармску касарну. Ту је очекивао један младић католик, заљубљен у њу, свештеник и потребни сведоци. Они толико навалише на девојку, да она најзад пристаде и брак би закључен. Али девојка није са свим изгубила присебност и затражи да је пусте кући, да понесе потребне ствари. Она се тако извуче и исприча догађај своме оцу. Отац одмах нађе једног младића православног, доведе свештеника и свадба би истога часа светкована. Данас, на захтев владе, девојка и њен отац, као саучесник, оптужени су за полигамију.

У Бусовачи, фојничком срезу, једна Мухамеданка водила је парницу за развод брака. Парница се одуговлачила, она почиње да очајава. Неко је убеди да би ствар брже ишла кад би променила веру, и она пређе у католике и крсти последње дете које је понела собом кад је напустила мужевљи дом. Друго дете остало је код мужа; захтевало се да се и то дете крсти, па ће развод одмах бити проглашен. И дете би, у очеву одсуству, украдено. У очајању, бедни отац обратио се полицији, преклињући да му се нађе дете. Али полиција га не нађе. Међу тим цео свет зна и видео је кад је дете однесено у Сарајево, у манастир Милосрдних Сестара.

Није могуће набројати сва кињења која подносе Босанци: забрана оснивања читаоница, музикалних и гимнастичких друштава, растурање ватрогасних савеза. Пристрасност свуда влада; злоупотребе власти врше се сваки дан у овим несрећним областима, у пркос величанствених обећања и свечаних обавеза. — Гроф Андраши тврдио је у Берлину, да је главни задатак онога који заузме те области „да уједини све супротне елементе у склоп исте самосталне управе". Имали смо прилике да видимо како аустријске власти примењују самосталност у црквеном и школском питању. У питању општинске управе, навешћемо наредбу из последњих дана од 1896., која нарећује сваком општинском одбору да неколико дана раније пријави дневни ред својих састанака: власт задржава

право, да забрани дебату о сваком питању које јој се не свиди. — „Ваши закони и уредбе ваше неће се самовољно укидати, а штедеће вам се светиње и обичаји ваши. Ништа се на силу препначити неће" — писало је у прокламацији ђенерала Филиповића, издатој у име Фрање Јосифа. Међу тим спречава се прослава народних празника, као што је Св. Сава заштитник српских школа; чине се сметње слављењу славе, која је тако света свакоме Србину. То је обичај који се највише поштује. На дан славе кућа сваког Србина свима је отворена; гости, у дугим походама, честитају домаћину, једу, пију, пуше и певају старинске песме о заједничкој српској отаџбини. Сваки знатнији Босанац унапред зна, да ће га на дан славе или полиција, или судија или срески начелник хитно позвати у варош. О том би могао и сам црногорски кнез Никола да сведочи. Влада само онда трпи славу, кад је поуздана да ће међу гостима бити многобројни и верни шпијуни.

Јер шпијунажа се у велико врши, и тајна је полиција брижљиво уређена. Никаква крчма, кафана и гостионица не може да се отвори без претходног допуштења, а одобрење се само онда даје, кад се газда обавеже, или да сам служи као шпијун, или да прими међу послугу неколико тајних полицајаца. Чак и Цигане, који у Босни, као и у Србији и Мађарској, проводе из кафане у кафану своју једнолику музику с чудноватим мелодијама, — полиција је приморала да врше улогу тајних агената. То се обично овако удеси: полиција зовне шефа и саопшти му да ће цела трупа бити прогнана. Али власт ће радо опозвати наредбу и чак ће допустити да свирају српске арије, ако се цигани обавежу, да тачно пријаве имена бунтовника, који су захтевали да им се свира која од тих раздражљивих и забрањених песама.

Кад би бар, у размену изгубљених слобода, Аустријанци обогатили Босанце материјалним благостањем! Али Аустрија није ублажила ни једно од многобројних зала, која су области подносиле под Турцима. Порези су остали исти, онако многобројни, онако тешки, онако рђаво распоређени као некада. Један једини је укинут: порез, који је митрополит примао; то је олакшица од четири гроша годишње. Али сељак још непрекидно плаћа: порез на земљу, — некадашњи данак, — десетину на све земаљске производе, — порез на дуван, на различне животиње, волове, овнове, свиње, коње, пчеле, на право паше, и многе друге. Кулук још постоји, и на тај су начин постали сви босански друмови — који су нарочито стратегијски путови. Најзад, поред све лажљиве привидности, најважније питање није ни узимано у решавање, оно питање, које је, по Андрашију, прво требало да се уреди: аграрно питање. Данас, као и под Турцима, сељак хришћанин прост је закупник своје земље. И Аустрија свима силама ради, да препречи сељаку пут ка ослобођењу, да не би газда постао.[1])

1) Ми смо само додирнули на овом месту аграрно питање; за расправу тога и финансијског питања било би потребан читав чланак.

* * *

Мера је превршена. Још једна једина нада беше остала несрећним Босанцима, нада у цареву правду. Он је без сумње рђаво извештен о раду својих представника. И Босанци одлучише да се обрате царевој правди „да смерно положе на подножје Превишњега Престола свога најмилостивијег заштитника најискренију споменицу својих тегоба и жеља.“

То су изрази, који се налазе у Меморандуму, који су 43 представника православних општина, почетком децембра 1896., однели у Беч. Представници су 7. децембра поднели своју молбу царској и краљевској дворској канцеларији. Они у исти мах мољаху за најузвишенију почастауденцију код Њ. Апостолског Величанства цара и краља. Прошло је месец дана, а они не добише никаквог одговора. То су били дани забринутости и туге за ове поштене људе, које окруживаху са свих страна шпијуни; они се осећаху усамљени у широким бечким улицама, где их ништа не подсећаше на отаџбину, сем војника из босанских батаљона, који чувају стражу пред вратима какве палате или касарне (ти војници личе, са својим црвеним фесовима и широким плавим панталонама, на наше туркосе). Они стоје ту као живи доказ господареве воље да од штићеника направи поданике! Али бар да чекање није било у залуд! Крајем децембра јављено је представницима, да је цар одбио аудијенцију и да се имају што пре вратити својим кућама. Они се вратише сломљенога срца. Али нису могли ни помислити да из овога оправданог корака може следовати за њих друга невоља до туга за изгубљеном обманом, горчина преварене наде. Последња обмана, брзо и грубо уништена! Влада није смела да почне још један пут процес румунских ђака из Трансилваније, који су били оптужени за велеиздају и осуђени што су се обратили молбом царевој правди против маџарске тираније. Румунски процес беше узбудио Европу, босански процес могао би је још већма уздрмати. И ако се у првом случају могло дрско пркосити јавном мишљењу, што Трансилванија припада монархији — с Босном не би тако лако ишло, јер ту је цар у главном прост пуномоћник Европе.

Влада се, дакле, задржала на административном кињењу и гоњењу појединих личности. Али се та насиља врше необично силно. Ја ћу навести само два примера, и то први из аустријског листа *Deutsches Volksblatt*, који излази у Бечу. Представници општина вратили су се својим кућама око половине јануара. И Глиша Јефтановић, пише бечки лист, који се до јуче могао скоро сматрати као милијунар, данас је скоро просјак. Исто тако, по повратку, пописана су и распродана сва добра Пере Дрљаче.

И мученици одлучише онда да апелују на Европу: они су штампали свој меморандум. Изрази су тога меморандума учтиви и умерени. У њему је прво изложена ситуација пре 1878. и набројане су слободе, које су непрекидно ове области уживале под Турцима. За тим су описани без фраза, просто, као у каквом инвентару, нападаји, који се свакодневно,

систематски врше против некадашњих босанских слобода. Ја сам мало час изложио тај део меморандума, разуме се са свим површно, и додао сам, ради потврде, неколико примера и поузданих факата. Закључак сам још у почетку чланка означио: „Босанци покорно моле Његово Величанство, да изволи наредити да им се поврате стара права,“ то јест: права, која су уживали под Турцима. Далеко смо, као што се види, од усхићених и славопојних прича, којима беху испуњени наши листови по повратку новинара с варљивог пута, који је пре две године г. Калај, тај нови Потемкин, чаробник над чаробницима, декоратор првога реда, приредио у част штампе, те нове Катерине. Путници нису умели, нису могли видети шта се у истини крије иза обмана ове вилинске комедије: страдање читавога народа.

Данас изгледа да је корак Босанаца у Бечу био узалудан; али то је можда само привидно? Аустрија спрема анексију Босне и Херцеговине: добро обавештене личности тврде да је главни циљ скорашњега пута грофа Голуховског у Берлин био, да испита како би се држала Немачка, кад би Аустрија извршила анексију. Припремајући путове извршењу своје намере, бечка је влада одвише брзо и необазриво радила. Нападајући православље учинила је грдну погрешку: Заборавила је да је неко у Европи, и по традицији и по интересима, рођени заштитник православља. С друге стране, бечка је влада заборавила да је босанско питање — то је сам гроф Андраши у Берлину изјавио — „чисто европско питање“. Али то нису заборавили у Петрограду. Приликом путовања младога српског краља 1891., цар Александар III рекао је г. Ристићу, тадашњем првом намеснику: „Дајем вам своју реч, да Аустрија неће никада присаједињити себи Босну и Херцеговину.“ Цар Никола извесно неће опровргнути очеву реч. Меморандум Му је предат; и руском амбасадору у Бечу наређено је, да се истрагом увери о основаности изложених жалби... „Руској влади, природном заштитнику православних на Балкану, лежи на срцу судбина православних у Босни.“ То су царске речи, које су очврсле у Босанаца наду у будућност и дале им нове снаге и стрпљења, да још за неко време трпе. Али стрпљење се умара и човек, кад патња преврши меру, не полаже више много на свој живот. Европа има апсолутно право да зна како се поступа с људима, које је отргла испод турског фанатизма; она није предала Босну и Херцеговину на милост и немилост Аустрији, као што породични савет не оставља дете на милост тутору.

Европа би учинила акт човечности кад би погледала на ту страну; а можда би то просто био акт обазривости и увиђавности.

Алберт Мале

ЈАГИЋ И ОБЛАК

О ПРИСТУПНОЈ АКАДЕМСКОЈ БЕСЕДИ ЉУБ. СТОЈАНОВИЋА

и

ЊЕГОВ ОДГОВОР.

I

У XIX књизи Јагићева „Archiv für slav. Philologie“, стр. 270.—275., штампан је реферат г. *В. Јагића* и писмо пок. *В. Облака* о расправи:

Приступна академска беседа Љуб. Стојановића. Из „Гласа“ српске краљевске академије LII. У Београду 1896, 8°, 29.

Приступна беседа српскога академика, професора Љубомира Стојановића. Она нема какy незнатнију сврху него да расветли тајну постанка српскога језика. Једноме српском академику ова је задаћа за цело блиска, ако се мирне душе не пређе преко онога славног „ignoramus, ignorabimus“. Овој се храбрости у толико више морамо чудити, што се решење овога крупног питања не поставља тек као животна задаћа академикова, него се сматра као постигнуто овим приступним предавањем. По мишљењу уваженога академика ова велика тајна може се врло лако објаснити с помоћу и уз примену једне нове хипотезе, коју је он недавно читао у једној расправи Хиртовој и која као да му је необично јако импоновала. Професор Хирт, насупрот пређашњој Шлајхеровој теорији стабла и доцнијој Шмитовој теорији таласа, ставља нову теорију о постанку индогерманских језика: теорију освајања разних неиндогерманских народа од стране Индогерманаца и индогерманизирања њихова од освајача, при чем су освајачи пређашњем једноставном индоевропском језику дали своје индивидуалне црте („Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen“ у IV св. Indogerm. Forschungen). И ако се Хиртова теорија не може ни доказати, нити је пресудна за објашњење индогерманских сродничких односа, она ипак доводи професора Стојановића у усхићење. Он мисли: fiat applicatio на Словене, и поставља ово тврђење: постанак срп-

ског језика пада у време српске окупације оних земаља, у којима Срби сада живе. Док су год Словени живели у старој заједници, није било данашњих словенских језика, чак ни у клицама; сви Словени говораху тада једним прасловенским језиком. Овај језик би разнесен исељавањем у поједине западноевропске земље, и тек се ту створише нови, данашњи, словенски језици. До сада смо мислили, а ја признајем да се још и сада бројим у таке Епиметеје, — да се постанак словенских дијалеката, из којих се за тим volventibus saeculis развише језици, у неким главним цртама пружа далеко иза историјскога времена, у прадомовину словенску. Професор Стојановић одбацује на страну нашу претпоставку, учи нас нечем бољем, и à la Hirt изводи данашње словенске језике као последицу освајања из процеса мешања, при чем прасловенски освајачи који се иселише чине један, а старије „аутохтоно“ становништво, које су они затекли у новонасељеним земљама, други фактор. Ако једноставне прасловенске исељенике назовемо са А, а становништво, које су они затекли у северној, западној и јужној Европи, са a, b, c, d, e... x, то би, по Стојановићу, садашње словенске језике ваљало обележити са Aa, Ab, Ac, Ad, Ae... Ax. Без сумње, ова је формула тачна, и ако нема онај смисао, који би требало да има по Стојановићевој теорији. У свима је словенским језицима велика сума заједничкога, и то се може обележити са А, па и назвати прасловенским, али дабогме у овом је А многих ствари, које далеко прелазе границе словенскога, тако да се оно А тек са стране доцније изведених одступања и додатака може обележити као заједничко словенско. Али a, b, c, d, e... x, то јест збир онога што је карактеристично за поједине словенске језике, може бити да је постао на врло разне начине и у врло разним временима. Како ће проф. Стојановић доказати, да су ови саставни делови a, b, c, d, e... x изазвани баш утицајем страних језика? По чем се то види на овим карактеристичним знацима? Па онда, шта да се ради с оним Словенима, што су остали у прадомовини или барем у њезиној најближој близини, као што су нпр. Пољаци с ону страну Висле, или западни Руси у мочарима у Пинску? И њихова формула требала би да буде А, али у ствари није, већ однос пољскога језика или руског према праслици (Urbild) раван је потпуно односу јужних и западних Словена према том истом. Па ко је дао Пољацима и западним Русима оне знаке за диференцирање, које би писац хтео у српском да изведе од романизираних Илира? Да ли треба узети, да је за стварање Ax из А довољно већ било мало помицање њихово у пределе, где су мало раније могла становати браћа, коју су они потисли даље на запад? Ми знамо даље да су северо-западни Словени због словенског народног покрета заузели поглавито оне пределе у Германији, које су германска народна племена оставила и напустила. Па како да се објасни с једне стране њихова међусобна дијалектичка различност, а с друге стране једнакост у стварању нових облика (Neubildungen) у њиховој германској средини наспрам оних у романизираној илирско-трачкој средини јужних Словена

или оних у финској средини северо-источних Словена? Од куда то, да онај тобож „једноставни“ (einheitliche) прасловенски језик, баш на оним истим местима на југу показује карактерне знаке као и на западу или на истоку? Да ли су се Германци, романизовани Илирци и Трачани, разни народи што владаху руским југом и фински на северу договорили, да „прасловенском“ заједничком језику зададу ране баш на истим местима? Треба само изићи из једино блажене изолованости, која тако годи српском академику, па ће се одмах осетити потпуна неоснованост овога новог погледа. Ну проф. Стојановић мало се брине за остале словенске језике, њему је на срцу само српски, или тек се мало обазире и на бугарски. Идући у стопу за Хиртовом теоријом, он налази паралелу између Илира и Трачана на једној и Срба и Бугара на другој страни. Да није оних романских балканских племена било ту још пре Словена, Срби би и Бугари по његову мишљењу још и сад говорили „прасловенски“. Илирима треба дакле да захвалимо, што садашњи Срби екзистују, а Трачанима (овде до душе има и других додатака), што су Бугари овакп, каки су сад. У осталом српски језик, по уверавању Стојановићеву, и тако само врло мало одступа од прасловенскога, он је још у почетку свога постанка на врло великом пространству био компактан, с врло ситним дијалектичким разликама (страна 12). Насупрот северозападно-словенском србизму, где је владало јединство, беседник не налази такога јединства на југо-истоку (стр. 13), и недостатак његов објашњава с једне стране релативно мањим бројем словенскога становништва, а с друге јачим отпором културно моћнијега грчког елемента и на послетку згушњавањем тракијскога становништва, које је Словенима било потиснуто. У таким приликама задржао се овде (на југо-истоку) процес пословењивања и није ни довршен, кад дођоше Бугари као нови освајачи са севера и Словене подјармише, основаше своју државу, па јој и име дадоше. На тај начин бугарски је језик добио облик, који понајвише одступа од прасловенскога језика. Из ових речи могло би се извести, да би Стојановић хтео да садашњи губитак номиналне флексије — јер управо о њој само може бити реч, кад се говори о већим одступањима у бугарском — у главном сведе на утицај неиндогерманских Бугара. Ја не држим да је овај поглед врло вероватан и дајем већу улогу „Власима“ т. ј. прецима данашњих Румуна, као што сам то већ неколико пута казао. У осталом сва та толико наглашена супротност између северозападнога и југоисточнога, коју поштовани академик узима, пати од претераности: тако јединство у језику, као што се овде прокламује (стр. 12), у ствари није екзистовало, ни у почетку историјскога самосталног живота, па ни доцније. То признаје и сам Стојановић после неколико страница (на стр. 20), кад спомиње *низ дијалеката*, што једино и јесте правилно. Али, ако се једном узме *низ дијалеката*, онда оде у комаде и „компактно јединство“ заједно са посрбљеним Илирима. Јер кад се на стр. 21. правилно каже да се сваки језик састоји из непрекидног ланца од дијалектичких прелаза, онда се и дејствовање оних истих сила, које су у историјским временима

изазвале ове појаве, мора признати и за време пред тим, тако звано преисторијско време. Са свим је погрешно тврђење: *Једнако се говорило само онда, кад се говорило прасловенски*. Тако јединство и једнакост иде у број теоријских фикција: реални језиковни живот никако не признаје разлику између јединственог прајезика (einheitliche Ursprache) и стварања дијалеката, које је тобож почело и наступило тек после неког времена. У животу је све у непрестаном току и прелазу. Нису се од једном развили сви знаци словенскога типа у најближем језиковном сродству (палатализам, монофтонгизам), развитак је текао полагано али незадржано, није повлачио увек исте кругове и није увек подједнако продирао. Без сумње није никада било времена, кад су сви они, које бисмо ми данас по главним типским цртама у њихову језику назвали Словенима, говорили потпуно једним једнаким језиком.

Проф. Стојановић жели доказе за то, што ми главне одлике српскога, као и сваког другог словенског језика, стављамо чак у тамно рано доба. Њих је лако наћи у упоредном опажању онога, што је заједничко код свих словенских језика, и њихових узајамних сродничких одношаја. Одавно је већ признато, да поједини словенски језици или дијалекти показују према свом страном суседству неке заједничке црте као доказе свога старог додира. Тако испадање d—t испред l—n (Стојановић, стр. 14.) није само јужно-словенско већ и источно-словенско, дакле ипак се не може натоварити на врат Трачанима и Илирима. Али се зна да се код Словенаца који на разним тачкама имађаху додира са чешко-словенским племеном, дијалектички d испред l—n сачувало или било сачувано (нпр. спорадички у Крањској, а можда некада и у Панонији, упор. име „Dudlebi"). Позната гласовна група tra-trê (Стојан. ib.) није само јужно-словенска већ и чешко-словачка, дакле опет се може објаснити без кривице Трачана и Илира. Друге црте могу прескочити најближе суседство, али се ипак чешће опет налазе код целог рода. Тако је у бугарском врло стара тежња да ѣ важи као e^i и e^a; сличну особину налазимо опет код пољскога ie и ia. Исто тако је у бугарском стара одвратност наспрам l epentheticum, која има паралелу у северо-западним језицима, дакле не мора бити „трачка". Прастаро је *ќ* за *тј* и *кт*, али се не своди на илирски утицај, јер и старо-словеначки, где ни Стојановић не тражи илирски талог, такође имађаше једном овај глас (упор. фризин. споменике), а спорадички га има још и садашњи словеначки (код Горице). Тако исто не треба *шт—жд* за *тј—дј* схватити као тракијски добитак, пошто и у Панонији, као што је познато, беху ове гласовне групе заступљене (упор. Пешт., Варажд), и ако ни сада нисмо у стању да обележимо обим, у ком се оне тамо налазе.

Господину Стојановићу не иде у главу, да по нашем старом схватању српски језик од изласка свога из словенске прадомовине па до X века није претрпео никаквих промена. Ја бих га у овом погледу могао умирити и рећи, да би они губици, које он набраја на стр. 14, као тачку

5, 6, 7, 8, свакако могли доћи у ову прву периоду самосталнога живота јужнословенских дијалеката, па можда и још по нешто, нпр. и губитак ȴ и ѓ, па и изговор ʒ̆ као ј у западним крајевима, а тако исто и прво цепање у изговору ѣ, а можда и још што друго. Једном речју, мене није страх за процесе развића, за новине, које можемо приписати првим вековима одвојенога живота језика на југу. При том се не сме сметнути с ума, да за сада наше научне комбинације још не проничу довољно дубоко у битност ствари, ми једнако оперишемо са спољашношћу, понајвише са гласовном характеристиком. Колико се десило промена у облицима језика, а колико нарочито у синтакси, о којима ми ништа не знамо? На пр. употреба футура са помоћним глаголом *хоштѫ* можда се још у првој периоди живота југословенских дијалеката раширила по целом истоку, што још и данас карактерише бугарски и српски, док се словеначки и хрватски старијих периода држи принципа творбе чешких и руских дијалектичких група.

Као што ја не узимам озбиљно целу теорију, која нам је овде изнета, тако се налазе и у појединостима чудновате мисли. Налик је на препирку о речима нпр. тврђење на стр. 22—23, да су сви српски дијалекти подједнако стари, даље да чакавски дијалекат није старији од штокавског. „Дијалекти су подједнако стари, а поједине гласовне особине падају у разна времена" (стр. 22). Па на што се онда мисли, кад се говори о неком дијалекту, ако не па неку количину појединих промена у гласовима и облицима? Ако у једном дијалекту нађемо ред таквих промена у гласовима и облицима, који наспрам појава у гласовима и облицима код другог дијалекта представљају нешто постериjорно, нешто млађе, шта нам смета, да такав дијалекат обележимо уобичајеним изразом млађи? Само у овом смислу до сада је сваки паметан човек појединим одликама садашњега чакавског дијалекта приписивао тип веће старине, нпр. кад се у неким дијалектима још данас говори *pisal*, важи овај облик као дијалектолошка одлика тек од онога времена, кад у другим блиским сродним дијалектима стоји *писао*. Облик *pisal* има дијалектолошки смисао само у вези са *писао*. Тако исто генетив *же́на̑* према *žên* или *žën* има дијалектолошки домашај. Ако и *pisao* као и *žénâ* према *pisal* и *žen* представља нешто секундарно, шта нам смета, да у погледу на такве односе говоримо о старијем и млађем дијалекту? Зашто у једној језичној зони људи у говору нису остали при *pisal* и *žen* и другим неким старијим облицима, већ од тога начинили *pisao, žénâ* итд., то ми не знамо, барем ја отворено признајем то своје незнање и радо пристајем, да је и овде морало за то бити какога разлога који ми до сада још нисмо изнашли. Чудновата је мисао, што се покушава, да се изговор ѣ као *ије* изведе од „Влаха" (предака данашњих Румуна). Ипак би се очекивало, да отац ове чудне мисли чедо своје ћуди пошље у свет ма са каким сведоџбама. Не, sic volo, sic iubeo! А и иначе је ова приступна беседа богата тврђењима, која се тешко могу помирити с објективношћу научнога истраживања. Ја цело

објашњење овога предмета, нарочито у последњем делу, схватам као нов жалостан симптом, да су сада код мојих драгих земљака с ове и с оне стране страсти задобиле превагу: најзначајније је при том, што се увек сва кривица сваља на другу половину. Тако су се овде, ради промене, морала кола сломити на Гајеву Илиризму! То је одговор српског академика на лепо и озбиљно испитивање Кулаковскога о Илиризму! Морао бих се оградити и против напомена на стр. 26—27. Мој млади пријатељ је тако љубазан, да ми пребацује ситничарске мотиве и пристрасност у расправи публикованој у XVII књ. нашег Архива. Ја се од њега у том и разликујем, што имам храбрости, да у очи погледам историјским фактима, и да при том не питам, да ли је то пријатно нашој модерној таштини или не. Мени истина никад не одузима храбрости, а ја наравно не замишљам да је увек видим, увек налазим.

В. Ј.

PS. Кад сам се вратио у Беч, нађох у писму пок. д-ра Облака, које ми је писао из Циља 26. марта 1896., речи, које се тичу приступне беседе академика Љ. Стојановића и које ниже додајем, да и по смрти мога драгога пријатеља у неколико испуним жељу његову, да ову монографију прикаже у нашем органу, а у исти мах и да покажем, како се наше напомене битно слажу:

„Хтео сам Вас питати, хоћете ли мени оставити приказ академске приступне беседе Стојановића, која чаробним штапом етнолошке мешавине решава све загонетке. Не могу да појмим, како се иначе солидни Стојановић могао завести Хиртовим заблудама. Ново је у Хиртовој расправи само погрешно. Како се може однос романских језика, кад се тиче ретко посејаних колонија, помешати с усељавањем читавих компактних племена? Па и кад би све претпоставке Хиртове и Стојановићеве што се тиче словенскога биле правилне, шта би се тиме добило? Морали бисмо узети, да су они х-народи по свом сродству баш онако били размештени као данас индојевропска или словенска племена. Ко да у то верује? Руси су у се примили масу финских и татарских народића, и то у историјско време, па ипак је између Малоруса, који никад нису са Финима долазили у додир, и Великоруса исти ток развијања. И обрнуто: штокавци и чакавци амалгамовали су исто племе, Илире, па ипак први имају *ђ* а други *j*, а ово *j* имају и северозападни Словенци, који бар у својим стаништима нису нашли Илире. Већ и опажање, да нема дијалектичких граница, већ само граница појединих језиковних појава, руши целу Стојановићеву духовиту зграду од карата. Како Илирци - Албанези не имађаху назалног вокала, одузет им је у српском њихов назализам: али има баш албанских дијалеката са назалним вокалима. Срећа је, што Стојановић није знао да се и у албанском *e* дифтонгује у *ie*, *je*, иначе би Албанези били оцеви *ije* дијалекта, а сад су то Власи? Како је морало гласити ѣ поред *e* и *i* у оба друга српска дијалекта? Шта мисли Стојан.

под овим српским ѣ у XIII—XIV веку? Морао је ипак бити само један е- или і-глас. Свакако у животу словенских језика треба се обазрети и на најстарије етничке елементе, које су Словени затекли, али они су у главном имали тако исто мало утицаја, као и многа словенска племена, којих је нестало у немачком мору. Мени се чини да је важнији историјски и државни моменат у развитку дијалеката.“

II

На предња два приказа г. Стојановић нам је послао овај свој

ОДГОВОР

Одговарање на критике, које је код нас тако јако уобичајено, врло је тугаљив посао, јер се често у тим одговорима (на које обично долазе нови одговори) о свему више говори него о главном предмету. Али и ћутање је такође незгодно. Оно значи, или да се критика ништа не цени, што у овом случају никако не сме бити, или да се писац сам повлачи, што такође код мене није. Ни висина тона, којим су оба приказа написана, ни велики ауторитет, који г. Јагић и пок. Облак у нашој науци с правом уживају, нису ме поколебали у моме мишљењу, јер разлози изнесени у овим критикама нису за ме довољно убедљиви, и у врстама што иду трудићу се, не толико да своје мишљење утврђујем, колико да покажем да оно овим још није оборено. Што се дакле прихватам одговора није ни из какве жудње за полемиком, а још мање из сујете или тврдоглавства да своје поставке по што по то браним, већ једино зато, што желим да се до истине што ближе дође. У нади да ће тако, и само тако, узети овај одговор и мој поштовани пријатељ г. Јагић, прелазим на ствар.

Претпостављајући да су читаоци већ прочитали моју беседу, ја ћу се овде ограничити само да истакнем ред мисли у њој. Прво сам рекао да сви који су писали о сродству словенских језика, Шлајхер, Даничић, Шмит и Миклошић, узимају да су словенски језици постали већ у заједници (стр. 3—5); као узрок томе напоменуо сам да ће бити преношење теорије о сродству индојевропских језика на словенске језике (стр. 5—11); за тим сам и сам онако à priori пренео Хиртову теорију о постанку индојевропских језика на словенске, а нарочито на југословенске језике (стр. 11—13), *и покушао да докажем и да се српски језик развио на данашњем земљишту, и да није донесен из прадомовине* (стр. 14—19); на послетку сам рекао неколико речи о дијалектима (стр. 20—25) и о имену језика: *српски* и *хрватски* (стр. 25—29).

Држим да се из мога говора јасно види шта сам хтео рећи: Словени су, селећи се из заједничке домовине, понели сваки собом прасловенски језик (ако диференциран, онда врло мало, никако толико, да су у њему још у заједници биле клице данашњих словенских језика), и да су се из

тога прасловенског језика у данашњим седиштима развили данашњи словенски језици, под утицајем народа који су према Словенима били или као побеђени или као победиоци.

Као што су читаоци видели, у обе се критике врло брзо прелази преко доказа да су Срби и у *овим крајевима* још имали све карактерне особине прасловенског језика, а највише се говори о нетачности Хиртове теорије и у опште и у њеној примени на словенске језике. Тако г. Јагић вели да се она „не може ни доказати нити је пресудна за објашњење индогерманских сродничких односа“, а пок. Облак рече да је: „ново у Хиртовој расправи само погрешно. Како се може однос романских језика, кад се тиче ретко посејаних колонија, помешати с усељавањем читавих компактних племена?“ Остављајући Хирту да сам брани своју теорију, ја бих само са своје стране рекао, да она само овим што је овде изнесено још није оборена, и да ме она још непрестано „одушевљава“, да ми још „импонује“.

Али, и поред овако презриве осуде, читаоци су јамачно запазили једно место у критици г. Јагића, из кога се јасно види, да се он — бар у главном — креће на истом земљишту на коме и Хирт. Он вели: (овде стр. 349.) „Из ових речи могло би се извести, да би Стојановић хтео да садашњи губитак номиналне флексције — јер управо о њој само може бити реч, кад се говори о већим одступањима у бугарском — у главном сведе на утицај неиндогерманских Бугара. *Ја не држим да је овај поглед врло вероватан и дајем већу улогу „Власима“ т. ј. прецима данашњих Румуна*,[1]) као што сам то већ неколико пута казао.“

Ако се овим речма хтело рећи, да су на стварање бугарског језика — а ја под стварањем разумем све оне појаве у њему које га одликују од прасловенског језика — утицали *туђи* — било влашки било бугарски — *елементи*, онда ја не видим у чему је разлика између Хирта и г. Јагића. Разлика између њих може бити само *у мери* тога утицаја, а не и у *принципу*. Што ја тај утицај нисам приписао Власима, т. ј. данашњим Румунима, Цинцарима, то је прво зато, што би то исто морало бити и у српском језику, јер северозападни крај Балк. Пол. није могао бити ни мање насељен, ни мање поромањен него југо-источни, па се на северозападном крају деклинација није изгубила; а друго и зато, што — ако је судити по данашњим цинцарским колонијама, које се налазе поглавито поред главних римских путова — мислим да Римљани нису ни успели били да поромане цело Балк. Полуостр., већ само оне крајеве, куда су се кретале њихове легије, да дакле *Румуна* на Балканском полуострву ни у време Римљана није *много* ни било ван данашњих њихових седишта. А баш пропаст деклинације лакше је, мислим, објаснити неиндојевропским Бугарима, чији је склоп језика сасвим одударао од словенског — индојевропског. У осталом, било једно било друго, главно је да је *туђи елеменат* ту имао посла.

1) Курсив је мој.

Овде још један мали интермецо. Из моје беседе извео је г. Јагић овакав резултат: „Да није оних романских балканских племена било ту још пре Словена, *Срби би и Бугари по његову* (моме) *мишљењу још и сад говорили „прасловенски“*. Илирима треба дакле да захвалимо, што садашњи Срби егзистују, а Трачанима (овде до душе има и других додатака), што су Бугари оваки какп су сад.“[1]) Ако је допуштено оваке закључке изводити, онда ја слободно могу из горњих речи г. Јагића о Власима извести ово: *Да није било Влаха, Бугари би, по мишљењу г. Јагића, и поред бугарске најезде, имали и сад потпуно очувану прасловенску деклинацију.* Али ја тај закључак нећу да изводим; нити сам ја рекао оно, нити је г. Јагић рекао ово. Г. Јагић је хтео само рећи: да није било Влаха, данашња бугарска деклинација стајала би према прасловенској онако, како према њој стоји српска, чешка, руска или ма која друга словенска, а не би сасвим пропала. Тако и ја нити сам где казао ни мислио казати, да би данас Срби и Бугари говорили прасловенски, да није било оних старих насељеника на Балкан. Пол. Из мога се говора види, а ја тако и сад мислим: да су Илири и Трачани са Бугарима заиста узрок данашњој разлици између Срба и Бугара, јер да су Словени нашли Балканско Полуострво пусто, и да преко њих до данас није наилазила никаква туђа најезда, држим да међу њима не би било толико и тако различних дијалеката као сад, да се измене у прасловенском језику можда не би кретале у правцу у коме су се кретале (а свакојако биле би мање него што су сад), и да би њихов језик био много ближи прасловенском него што је сада. А да ово хипотетско мишљење добије и неку реалну основу, ја упућујем на старо-словенски језик, чија је домовина на Балк. Полуострову, и то јамачно на јужном крају његову, и који је најближи прасловенском језику. Писмом је фиксиран у 9. веку, дакле пре него што су се пословенили Бугари, а можда и пре него што су се сасвим пословенили и старији насељеници Балк. Полуострова, а свакојако пре него што је створен данашњи етнографски тип тих крајева. Кад је он још у то доба био најближи прасловенском, јамачно би, да је 3 века раније фиксиран, био ако не баш прасловенски а оно врло, врло близу њему. И ја држим да је он у то доба — 3 века пре слов. писмености — био такав не само на јужном крају Балк. Пол. већ и на Марици, и на Искру, и на Морави, и на Дрини и на Неретви, и свуда где је било словенских досељеника.

Изложивши у облику врло лепе формуле однос словенских језика према прасловенском, г. Јагић додаје: (овде стр. 348.): „Али a, b, c, d, e.... x, тј. збир онога што је карактеристично за поједине словенске језике, може бити да је постао на врло разне начине и у врло разним временима.“ Ове речи ја потпуно усвајам, само што место *може бити* мећем *јесте*. Треба само утврдити *начин* и *време* постанка, и онда је цело питање ре-

1) (Овде стр. 349.) Курсив је мој.

шено. И ја сам покушао да одредим и једно и друго: начин — под утицајем туђих елемената, време — доба после исељења. Али г. Јагић не прима ни једно ни друго. Он вели: „Како ће проф. Стојановић доказати, да су ови саставни делови a, b, c, d, e ... x изазвани баш утицајем страних језика? По чем се то види на овим карактеристичним знацима? Па онда шта да се ради с оним Словенима што су остали у прадомовини или барем у њезиној најближој близини, као што су нпр. Пољаци с ону страну Висле, или западни Руси у мочарима у Пинску? И њихова формула требало би да буде A(!), али у ствари није, већ однос пољскога језика или рускога према праслици раван је потпуно односу јужних и западних Словена према том истом“ итд. итд., као што су читаоци напред видели.

Да је г. Јагић узео ствар с главе, на име *кад* су постали словенски језици, онда би сва ова питања постала излишна. Јер ако су словенски језици бар у *главним* особинама постали у заједници, онда и моја поставка пада сама по себи, а ако ли се постанак словен. језика датира из доба после исељења, онда се о мојој поставци мора водити мало рачуна. И зато ја, пре него што почнем одговарати на горња питања, морам истаћи као прво оно, што г. Јагић меће на друго место.

Г. Јагић одмах у почетку вели да он држи „да се постанак словенских дијалеката, из којих се затим volventibus saeculis развише језици, у неким главним цртама пружа далеко иза историјскога времена, у прадомовину словенску (овде стр. 348).“

Једини доказ за овако мишљење налази се, у колико се мени чини, у томе што се поједине прасловенске гласовне групе налазе подједнако измењене у два или више словенских језика, нпр. tort-trat, или tъrt-trt, или јотовање *д* и *т*, итд. Али, ако се могне указати да су те гласовне промене постале на засебним земљиштима, онда тај доказ мора пасти, а једнакост се мора објаснити случајношћу, исто онако, као што се случајношћу објашњава и једнакост других гласовних промена које се налазе код два или више словенских народа, а зна се позитивно да су те промене постале на данашњем земљишту, свака независно, а можда у разно доба, н.пр. рецимо прелазак *ж* у *у* у српском и руском језику.

Зато се мени учинило да се та до сада свуда примљена претпоставка може слободно склонити у страну, ако се ма и за један словенски језик могне утврдити да су све његове особине постале на данашњем му земљишту, да нису донесене из заједнице. И ја сам то покушао да утврдим за српски језик на стр. 14—19 своје беседе. Од девет ту побројаних тачака г. Јагић прима четири (5—8) и додаје још губитак ѓ и ł и изговор *ђ* као *ј* у западним крајевима и „прво“ цепање у изговору *ѣ* Прво примам као допуну, и друго ако је заиста прасловенско, а треће и четврто не иду овамо, јер су то доцнији појави, који су се развили не из прасловенског него већ из српског језика. О деветој ништа не вели, а за прве четири, и то 1) избацивање *д*, *т* испред *л*, *н*, 2) промена tort-trat, tert-têrt, 3) промена tъrt-trt, и 4) јотовање *дј* у *ђ* и *тј* и *гт*, *кт*, *хт* у *ћ*

велк да су још из заједнице, само зато, што их налази и изван српскога језика.

За све четири ове особине ја сам се у својој беседи трудио да докажем да су постале на данашњем, српском, земљишту, да нису донесене из заједнице. Тако за 2. и 3. тачку, поред словенских речи у румунском језику са неизвршеном метатезом, доказ ми је што су се туђе речи, позајмљене у доба досељења, подвргле истом закону метатезе као и словенске, нпр. *Лабин*, *Раб*, *Скрадин*, *крап*, *клак*; *Крк*, *Крваш*, *Срђ*, *Гргур*, итд., док су млађе позајмице остале: *долма*, *рокља*, *марва*, *касарна* итд. (стр. 16 и 18). Ако се из промене *sanctus* у *сут*, *Francus* у *Фруг* итд. сме закључити да су Срби на данашњем земљишту извршили промену ѫ у *у*, и ако се така иста промена налази у руском језику, зашто да се из *Скрадин* (Σκάρδονα) и *Крваш* (Gervasius) не сме закључити да су на истом земљишту извршили и промену *tort-trat* и *tъrt-trt*, и ако се иста промена налази и у чешком језику? Ако је тачно оно прво, зашто да није тачно и ово друго?

Исто тако и за 4. тачку рекао сам (стр. 17) да је још у заједници од *гт*, *кт*, *хт* и *тј* морало постати нешто треће, јер су све те четири групе у свима словенским језицима дале једнак нови глас, али прелазак из тога трећег у *ћ*, као и из *дј* у *ђ*, да је био на српском земљишту, а за доказ навео сам што је и у оним случајевима где је *тј* и *дј* само српско, не прасловенско, нпр. *тјерати*, *дјеца*, опет постало *ћ* и *ђ*: *ћерати*, *ђеца*, док код оног јотовања које је прасловенско није тако било; из *зј*, *сј*, није постало *ж* и *ш* већ *ź* и *ś*, нпр. од *изјести*, *узјати*, *сјести*, *сјутра*, није постало **ижести*, **ужати*, **шести*, **шутра*, већ *иźести*, *уźати*, *śести*, *śутра* итд. Поред овога има и других случајева, из којих се види да прасловенски гласовни закони нису више у животу на српском земљишту, док најстарији српски гласовни закони продужују се и у историско доба, и зато ја мислим да ова појава заслужује да се код ње мало стане, а не да се просто зато одбацује, што се *ћ* налази и у словеначком.

Изолованост коју ми г. Јагић пребацује може у оваким случајевима бити само од користи а никако од штете.

За 1. тачку рекао сам (стр. 18) да је може бити најстарији појав, јер се из старословенског *палъ* (*падлъ) и *плелъ* (*плетлъ), с једне и *седло* (*седьло) и *метла* (*метьла), с друге стране, види да тај гласовни закон у доба постанка најстаријих писаних споменика већ није био у животу, и ставио сам тај појав у доба постанка старословенског самогласног *р* и *л*, или можда и раније.

И ако је ово све заиста овако, онда шта је остало од *српског* језика чему би се траг повлачио још из заједнице? То је узрок што Хиртова теорија мени „импонује". Нисам ја њу прихватио што је нова, већ што се слаже са резултатима добивеним на језику. Ако су ови закључци нетачни, онда отпада и њена примена на словенске језике, а ако су тачни, онда се и она не може тако са презирањем одбацити.

Сад тек долази на ред питање: јесу ли туђи елементи при стварању словенских језика имали утицаја или нису? Ја држим да јесу, јер не могу да замислим да један језик може остати неизмењен, стопивши у себе туђе елементе. Кад се тај туђи утицај види и у типу српском, а нарочито бугарском, је ли могуће да је језик остао поштеђен? Ако то није довољно, ја ћу упутити на стр. 17—19 своје беседе, где сам рекао да се „полуглас“ одржао баш у оном крају српскога језика који граничи са Арбанасима, који тај глас имају. На то г. Јагић није обратио никакву пажњу, па и пок. Облак, који прави вицеве код арбанашког *ie, je*, преко овога је мӯком прешао. Можда би се у данашњем арбанашком нашао још какав доказ, а јамачно би таких доказа било више, кад бисмо имали јасну слику трачког и илирског језика у доба досељења Словена међу њих. То што важи за српски и бугарски језик важи и за остале словенске језике. Ниједан словенски народ није заузео пусте крајеве, па и преко оних Словена, који су се мало или нимало помакли из својих старих седишта прешла је велика сеоба народа, ни они нису остали чисти. Разуме се да су они свуда били у већини и јачи, јер да их је било мало, било би с њима исто оно што је било са Словенима у Грчкој и у Влашкој — пропали би.

А што се тиче питања: „Да ли су се Германци, романизовани Илирци и Трачани, разни народи што владаху руским југом и фински на северу договорили, да „прасловенском“ заједничком језику зададу ране баш на истим местима?“ (стр. 349) — имам да напоменем да нису свуда т. ј. у свима словенским језицима на истим местима ране задате прасловенском језику, јер се зна да један или једни словенски језици у понеким особинама стоје на прасловенском земљишту, док су те особине код другог или код других измењене, и обратно. А за понеке од особина, где су сви словенски језици одступили од прасловенског ја сам и указао на стр. 17—18 своје беседе и зашто.

На послетку, ако се узме да су се словенски језици развијали без икаква туђег утицаја, онда се сва ова питања могу поставити и г. Јагићу. Ако се југословенска и чешка промена tort-trat слаже, зашто се не слаже и *дј, тј*? Ако се узме да је разлика дошла од разног доба постанка гласовних закона, онда зашто се у *дј* и *тј* слажу западни Словени, а у *tort-trat* разилазе? Зашто се јужни Словени разилазе у *дј* и *тј*, а слажу се у *tort-trat*? Јесу ли се Срби и Руси договорили да заједнички мењају ѫ у *у*, и зашто се не договорише и за ѧ? итд. итд. Али оваким се питањима нити што обара нити што утврђује. Неће ми се мислим, замерити, ако се овде послужим изразом г. Јагића и речем да је ово сасвим налик на препирку о речима (Wortfechterei).

Јединство српскога језика (на стр. 12) претерано је само онда, ако се узме апсолутно, али никако ако се упореди са јединством бугарског језика, а ја сам то и имао на уму, јер кад изузмемо прелазни дијалекат између српског и бугарског језика, онда српски дијалекти с једне стране чине много хомоге-

нију целину, него што бугарски дијалекти с друге стране то представљају, и држим да се то не може спорити. Зато што се на Балканском Полуострову налази низ дијалеката који поступно прелазе један у други, г. Јагић тражи да се то узме и за доисторијско доба у прасловенском, и вели да је нетачно што сам рекао „једнако се говорило само онда, кад се говорило прасловенски.“ Ако се узме да фактички има онолико језика, колико има људи што говоре, онда је, разуме се, то нетачно. Али, кад се у науци говори о једном балтичкословенском заједничком језику, онда се, мислим, с већим правом може говорити о једном прасловенском језику. Овим не мислим рећи да у њему није било дијалеката, али прасловенски дијалекти у најмању руку још су нерешене ствари, а још се мање може као поуздано тврдити да су били права клица за развиће потоњих, данашњих словенских језика. Онај континуитет између бугарског, српског и словенског језика доказ је да су те диференције управо на данашњем земљишту постале, јер би се иначе морало узети, да су Словени у новој домовини после досељења, које није у исто време и одједанпут било, потпуно заузели једни према другом исти положај који су и у прадомовини имали, а то је у најмању руку тешко вероватно.

Узимајући сасвим са г. Јагићем да је „у животу све у непрестаном току и прелазу“, ја сам и рекао: „дијалекти су подједнако стари, а поједине гласовне особине падају у разна времена,“ и ја не знам због чега он вели да је то налик на препирку о речима. Оно што он ту (овде стр. 351) наводи противи се његовим горњим речима. Једина замерка што ми се може учинити та је, што сам то у опште истицао, кад се само по себи разуме да је тако. Ја држим да је у ове крајеве донесен прасловенски језик и из њега се развио српски са својим дијалектима, али тако, да они нису синови српског језика, већ су браћа, а синови језика прасловенског, т.ј. чим се од прасловенског језика развио — или почео развијати — рецимо *чакавски* дијалекат, одмах, у исто доба, био је према њему и један *нечакавски*. Или, да се послужимо сличном формулом, од прасловенског језика А постао је на једној страни дијалекат В, а на другој С. Особине дијалекта В: Ва, Вb, Вс... могу бити као и у А, док су особине дијалекта С: Са, Сb, Сс... друкчије, и онда је дијалекат В старији од дијалекта С. Али у дијалекту В има особина: Bd, Be, Bf... које су друкчије од А, док је дијалекат С својим особинама Cd, Ce, Cf... једнак са А, и онда је дијалекат С старији од В. Г. Јагић је узео за примере чакав. дијалекта *писал* и *жен* (gen. pl.) према штокавским облицима *писао* и *жена*. Разуме се да је по овим особинама чакав. дијалекат старији од штокавског, али сам ја мало пре рекао да је чакавско *ј* млађе од штокавског *ђ* (*међа*, *меја*), и додајмо томе нпр. чакав. инструм. *богон*, према штокавском *богом*, онда одмах имамо две особине где је штокавски дијалекат старији од чакавског. Старост дијалеката је дакле релативна, час је један старији, а час други, и зато сам рекао да гласовне особине имају своју хронологију а не дијалекти.

О јужном говору г. Јагић вели: „Чудновата је мисао, што се покушава, да се изговор *ѣ* као *ије* изведе од „Влаха“ (предака данашњих Румуна). Ипак би се очекивало да отац ове чудне мисли чедо своје ћуди пошље у свет ма са каким сведоџбама. Не, sic volo, sic jubeo!“ (овде стр. 351.)

Ја овде упућујем читаоце на стр. 24 и 25 моје беседе, па ће се видети због чега сам ја ту *претпоставку* изнео. Свако нешто има своје зашто, и мени се та претпоставка не чини тако невероватна. Језичких потврда ту нема, јер ми ништа не знамо како су говорили становници крајева данашњег јужног говора, а кад бих смео појаве у другим језицима преносити на српски, нашао бих и ја потврде томе у романским језицима. Ја не знам арбанашки, те не знам ни однос арбанашког дифтонговања *е* у *ие*, *је*, за који пок. Облак рече да је срећа што нисам знао, али свакојако тај појав у арбанашком заслужује да се на њега обрати пажња, јер баш јужни дијалекат граничи са арбанашким.

А што пок. Облак даље вели: „Како је морало гласити *ѣ* поред *е* и *і* у оба друга српска дијалекта? Шта мисли Стојан. под овим српским *ѣ* у XIII до XIV веку? Морао је ипак бити само један *е* или *і*-глас“ (овде стр. 352). Ја се чудом чудим да је овако што он могао написати, и г. Јагић наштампати, те тиме рећи, да и он и сад тако мисли као и пре (Archiv, VI, стр. 73. и д.) Ја као поуздано држим да српско *ѣ* XIII—XIV столећа није могло бити у крајевима јужног говора ни *е* ни *и*, јер не знам како би јужни говор од *снѣг* (снѣгъ) направио *снијег*, а оставио *лед* (ледъ) и *звек* (звѧкъ) непромењено, или од *сниг* (снѣгъ), направио *снијег*, а *вид* (видъ) и *стид* (стыдъ) оставио непромењено? Ако би се тај процес у источним или западним крајевима данас појавио свако *е* (ѣ, е, ѧ) или свако *и* (ѣ, и, ы) морали би подједнако том закону бити подвргнути, јер нико данас не осећа разлику између *е* у *снег*, *лед* и *звек* или између *и* у *сниг*, *вид* и *стид*, а тако би морало бити и у XIII—XIV веку, да је *ѣ* било или *е* или *и*. Оно истина и мени су позната неколика примера где је *ѧ* и *и* дифтонговано, нпр. *јастријеб* (ѩстрѧбъ) и *мијер* (миръ), али према стотинама других примера они ишчезавају, и не могу се као доказ употребити; за њих се мора наћи друго објашњење. Промена *ѣ* у *ије*, *је* може се само тако објаснити, ако се узме да оно није било ни *е* ни *и* већ нешто треће, па макар то и не било исто што и у прасловенском. Оно што г. Јагић назива *првим* цепањем *ѣ*, ја схватам тако да их је било *три*: од *ѣ* постало *и*, прво; од *ѣ* постало *е*, друго; и од *ѣ* постало *ије*, *је*, треће цепање, али свако из *ѣ*, а не једно из другог.

Завршетак реферата који обухвата само четрнаест врста додирнуо је толико питања, да би се о томе могла написати читава књига. И ја ћу се овде ограничити само на двоје.

Ја сам у својој беседи рекао да се језик којим говори народ у Србији, у Босни, у Херцеговини и т. д. мора по науци звати *српски*, јер се

и народ тим именом зове, и ако њиме *пишу* и Хрвати: и да се језик којим говоре далматински острвљани и неки део приморја, мора звати *хрватски*, јер се народ тако зове, и ако њиме *не пишу* Хрвати, и указао сам на извор данашње аномалије. На моје велико задовољство могу констатовати да се у томе потпуно налазим на земљишту на коме и г. Јагић. У свом реферату на књигу г. Флоринског „Обзоръ важнѣйшихъ трудовъ по славяновѣдѣнію“ (одмах иза реферата о мојој беседи), говорећи о мишљењу г. Флоринског о словачком дијалекту, препоручује да се то питање свестрано испита, а не само по гласовним особинама, и додаје (стр. 277): „Ако се тако учини, тада, по моме мишљењу, узима словачки према чешком од прилике исти положај као доњолужички према горњолужичком, кашупски према пољском, мало-руски према велико и белоруском, *маћедонски* према *бугарском* и **српском**, *кајкавски* према *словенском* и **хрватском.**“ Овде се истина изрично не каже шта је српско а шта хрватско, али између маћедонског и кајкавског дијалекта налазе се, у главном, само дијалекти *штокавски* (српски) и *чакавски* (хрватски). А друго ја ништа нисам хтео ни казати ни доказати. Да ли сам ја то расправљао објективно или су из мене говориле страсти, то остављам да расправе они, који ту ствар врло добро познају, а који се не зову — ни Срби ни Хрвати.

На моје мишљење о значењу имена Србљин у Босни у XIII веку (стр. 26.—27.), које је противно његову (у Arch. XVII), г. Јагић само вели: „Мој млађи пријатељ је тако љубазан, да ми пребацује ситничарске мотиве и пристрасност у расправи публикованој у XVII књизи нашег Архива. *Ја се од њега у томе и разликујем, што имам храбрости, да у очи погледам историјским фактима и да при том не питам, да ли је то пријатно нашој модерној таштини или не.* Мени истина никад не одузима храбрости, а ја наравно не замишљам да је увек видим, увек налазим.“ (овде стр. 352).

Ја сам свој одговор штампао у децембру 1895 а читао у јануару 1896 г., те нисам могао имати на уму какве његове ситничарске мотиве и пристрасност, и још сам изрично рекао да је тако мишљење изречено „*са стране којој се пристрасност никако не може пребацити*“ (с. 26.). Ја сам само мислио да г. Јагић у овом питању није истину погодио. А то сам рекао не из какве „модерн. таштине“, већ са историјом у рукама. Г. Јагић ничим није оборио оно што је Даничић у свом Рјечнику, на основу примера из XIII века под речју *срьблинь* казао, а тек кад би се то могло оборити, онда би се могло приступити оним комбинацијама које је г Јагић у поменутом чланку изнео. И за мене је истина исто тако света ствар, као год и за г. Јагића. Никад ништа нисам ни рекао ни написао што би, у колико ја то знам, стајало у опреци са њом. Разуме се да ћу ја у томе чешће погрешити него један Јагић, који за собом има скоро толико година знаменитога рада колико ја живота. Али у одважности да историјским фактима право у очи погледам, ту не дам преда се никоме, јер за ме она имају важност као истина, а истина

је света. Моја „модерна сујета“ нема с тим никакве везе, јер моји идеали нису у *прошлости* већ у *будућности*, а на *основу садашњости*.

Али о свему томе, о односима Срба и Хрвата, па и Словенаца, о чему се говори и на стр. 278. Archiv-a, где је нашао места чак и Nothausdruck, ја нећу да говорим, јер се тиме већ залази у политику, а на томе пољу ја се нисам рад сретати с мојим многопоштованим пријатељем г. Јагићем.

марта 1897. год.
у Бечу.

Љуб. Стојановић

P. S. Ја бих овај одговор радо био послао у Archiv, али из искуства знам да г. Јагић нерадо даје места полемици у свом листу.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

НЕКОЛИКО НОВИЈИХ КЊИГА О БОСНИ

1. Guillaume Capus. *A travers la Bosnie et l'Herzégovine*, études et impressions de voyage. Paris. Librairie Hachette et Cie 1896. 4°. 345.

(Свршетак)

X. ГЛАВА

Из Травника у Ливно

Ништа није лакше него проћи нове окупиране крајеве у свима правцима. 1885. начињено је 1644 км. путова првога реда и 1360 км. окружних путова. 1893. било је свега 5.546 км. путова, од којих је 1925 км. првог реда, а 1661 окружних и 1990 км. коњаничких.

За четири сахата стигне се железницом из Сарајева у Травник. Травничка пруга одваја се од главне пруге, Брод-Сарајево, од станице Лашва, па иде долином реке истог имена. Долина је ова уска с одсечним странама, на чијим је падинама изникла горостасна букова шума.

Травник се находи на подножју крајњих огранака, који се од Влашића пружају на исток. Околина му је врло богата старинама из преисторијскога доба. Многим оваквим подацима потврђује се да Травник није у средњем веку постојао на томе месту, већ је у његовој близини, где је сада село Путичево, била напредна варош Лашва. Држи се да су стратегијски положаји захтевали да се ова варош подигне на таквоме месту, које је, као неке вратнице, на уласку у травничку клисуру, што спаја долину р. Босне са долином Врбаса.

По попису 1895. имао је Травник 6804 становника, од којих је било 365 војника. Становништво је великом већином мухамеданско. Од зграда има леп хотел „код Аустријског Цара“; лепу станицу, која је подигнута 1893. и лепу фабрику дувана од 1894., у којој ради по 400 радепика. Лепе су зграде окружнога начелства и трговачке школе. У језујитској овдашњој гимназији било је 1894.-95., 157 ученика, од којих су 143 католичких, 8 православних и 6 јевреја. Међу њима су 110 домороци, а

остало странци. На десној обали находи се лепа зграда у којој је медреса са 150 софта (мусломански ученици у семинару).

Од Травника до Јајца имају два, по дужини неједнака пута. Један иде у југо-зап. правцу и преко превоја Комара долази у Доњи Вакуф, па се од њега под правим углом окреће на север до Јајца; овим је путем подигнута нова железничка пруга. Други је пут у северо-западном правцу, као хипотенуза овога правогуглога троугла (Травник, Д. Вакуф и Јајце). Он води преко превоја Карауле (1196 м.) у Јајце. Описује судбину последњега босанскога краља — Стефана Томашевића. Даљу борбу с Турцима, у овим крајевима, наставили су: Матија и син му Јован Корвин са многим другим маџарским војсковођама, међу којима је био један из породице Калајева.

Врло је лепа фотографија водопада реке Пливе. Вода пада са висине 30 мет., и то не у једној маси, већ је неколико зелених острвчића раздвајају на више рукава, но ипак је један знатно већи но сви остали.

Од интересних споменика у Јајцу, значајна је подземна катакомба; биће да је то био подземни храм првих римских хришћана.

Кад се од водопада пође уз клисурасту долину Пливину долази се врло лепом језеру, које је дугачко три и по километра, а широко 600 метара. Вода му је кристалне провидности, у којој се, као у огледалу, огледају кршевити висови што га опкољавају. На горњем крају језера, находи се село Језеро, у средини бујнога дрвећа, са турским кућама.

1894. градио се нов пут кроз Врбасову клисуру, од Јајца до Бањалуке. Прављење овога пута скопчано је са свима техничким тегобама, јер је истога реда са швајцарским путовима.

35 километара удаљен је од Јајца Доњи Вакуф, који се находи на јужном крају Скопљанскога Поља. Ово је поље алувијална проширица Врбасове долине. Дугачко је 30 км. и долази у најплодније босанске пределе. Од Вакуфа железница на југ иде само до Бугојна, 15 километара У Бугојну находи се католичка црква највећа у Босни, премда они нису у надмоћности. Ту има и агрономска станица, нарочито за сточарство.

Од Бугојна напушта се Врбасова долина и колски пут води у западном правцу за Ливно. На јужној страни остаје Радуша планина од 1956 м. висине. Од Купреша, кад се прођу Велике Вратнице, од големих степа, настаје предео карста (крша).

„Где почиње шума то је Босна; где почиње крш, то је Херцеговина“, каже народна изрека. Али овде баш Босна и географски и административно заплази у област карста.

Купреш је на развођу Црног и Јадранског мора. Горе се у овим крајевима уздижу до 1600 мет редовно, а највише до 1800 м. Овај прелазни предео, из једног морског слива у други, долази у најгоровитије крајеве ових двеју земаља. Има дрвета од 50—60 м. висине. Описује се немарност турска и ревност садашње владе за одржавање шума. Да не би козе сатирале младу шуму, ударен је на њих прирез 20 крајцара на

комад, и то до 10 коза, ко држи више од 10—50, плаћа 25 крајцара на сваку, а преко 50 коза по 50 крајцара.

Купреш је долина (поље) на висини 1160 м.; ова долина личи на Киргиске Степе. Кроз њу тече поток Миљач, који понире пред једном препреком, што се пружа у југо-источном правцу. После неколико километара подземнога тока, извлази поново на површину под именом Шуица и тече другом депресијом, која се зове Дувањско Поље, па се и она губи у понору, под једном граничном планином (Тушница пл.) на југо-источној страни; још један пут се ова вода појављује у Бушкоме Блату, које отиче у југо-источном правцу под именом Ричина, па поново понире под Динарским ланцем, што одваја ово поље од Јадранскога Мора.

Кад се из Купреша, пређе планина Малован, преко истоименог превоја, остави се на левој страни католичко село Шуица и Дувањско Поље, и долази опет на једну височину, која се зове Дебела Глава. Пут са Дебеле Главе иде преко превоја Поточани, и сад се силази у најпространије босанско-херцеговачко поље, које се, по вароши Ливну, зове *Ливањско.*

XI ГЛАВА

Из Ливна на Неретву.

Ливно је погранична варош према Далмацији, на путу из Сплета преко Сиња у унутрашњост Босне. Сада има 5000 становника. Налази се у средини Ливањскога Поља, које је са свих страна опкољено стрменитим планинским одсецима. — Од Поточања пут се спушта све на цик-цак. Испод ових одсека јављају се многи извори, који чине речицу *Бистрицу.* Изнад Бистрице, у једном одсеку (ескарпману), налази се *Медвеђа Пећина.*

У Ливну се налази трговачка школа, основана 1887., са три разреда и 30 ученика. Има агрономску станицу са 80 ект. ораће земље, 180 ект. ливада, 2040 ект. шуме и утрине за испашу стоке. На овоме добру раде 30 ученика.

Ливањско је поље на 708 м. надморске висине, највећа му је дужина са СЗ на ЈИ 63 килом. Ово поље захвата и Бушко Блато. које само један незнатан набор одваја.

Средња је ширина овога поља 6 км. а површина 400 квадр. килом. Дно му је покривено дебелим слојем (20 сантимет. до 1 метра) кречњачке глине. Средња годишња топлота је 9,1° С, а зимња — 1,3° С. Годишњи атмосф. талог износи 1160 милиметара. Осем ове воде оно добива воду од многих извора, који се јављају по ивицама његова оквира. Ова је вода дошла инфилтрацијом од других терасастих поља, која се у околини на већој висини налазе, као Гламочко Поље. У доњем његову делу, код Ливна, састају се три речице (Штудба, Бистрица и Жабљак), које стално овим пољем теку. За време јесењих и пролећних киша, ова се вода задржи, јер

нема излаза, а понори и порозно земљиште не могу сву воду да приме, те се често ово поље претвори у језеро од 260 кв. километара. Понори овога поља подељени су у три групе, па је по тим групама и поље раздељено на три мања басена. Кад се ови понори затворе, онда настају поплаве, које трају у јужном делу од новембра до маја; у средњем, до половине, и у северном делу до краја јуна. Често пута после великих поплава настају јаке суше па све воде нестане, те је нема ни онолико колико је потребно. Ово су онда најгоре године и храна тих година сва пропадне. Сад се ради на проширењу тих понора, да би се како отклониле чешће поплаве, и с друге стране ради се на томе да се створи мрежа канала, која би задржавала потребну количину воде у случају суше. У јужном делу, где су најчешће поплаве, главна су четири понора (Каменити, Опаки, Блистави и Велики понор) на којима су ови радови покушавани. Кроз Каменити понор залазило се на 440 мет. подземно у дубини од 32 метра. То је још рађено 1883. г. Овај је рад доцније настављен под управом нарочитог инжињера.

У оваква поља спадају поља у сливу реке Требишњице а нарочито Попово Поље, где вода може да нарасте до 30 м.; Имотски басен; један део Гламочког Поља; Мостарско блато, где вода нарасте за 6 мет.

Пошто се пређе Ливањско поље пут за Сињ и Сплет пење се преко превоја Пролог (719 м.), на истоименој планини која се налази баш на граници Далмације. Саобраћај између Ливна и Сиња врло је тегобан због јаке *боре*. 14. јануара 1894., окружни префект сахранио је 14 лица која је замела бора; 2. фебруара нађена су у снежном смету три мртваца. Шездесет је волова угинуло од зиме на путу из Гламоча у Ливно. Становници не могу тада ни дрва ни брашна да прибаве, док бора не умине. Чим бора престане атмосфера се изведри, сунце почиње загрејавати и осети се нов живот, још чешће после боре настају велике кише.

Из Ливна преко Бугојна долази се у *Горњи Вакуф*. Ту се највише израђују кафени млинови (воденице). Околина му је чувена са својих златних, бакарних и гвоздених руда. Цео овај изворни предео Врбаса, на истоку околина Фојнице и Крешева, богати су разноликим рудама. У песку Врбаса и Лашве налази се злата.

Још су Римљани експлоатисали златне руднике код Г. Вакуфа. Развалине код Стражице сматрају се као остаци римске рударске колоније (Hörmann). Римски рудници били су и код Варцар Вакуфа и Сињакова (северо-зап. од Јајца). Многобројни рудници налазе се око реке Сане. За време римске епохе овуда су биле многобројне рударске колоније.

Близу Сребрнице (код Дрине) била је једна, за време Римљана (I в. по Христу), чувена рударска варош Домавија, где су нађени многи аутентични докази (натписи и многе алатке). У средњем је веку ова варош изгубила своју важност на рачун Сребрнице, која се тада подигла. И ово се доба (кад је подигнута Сребрница) сматра као друга периода босанскога рударства. Сребрница је тада била једно од најзнатнијих

места, о коју су се отимали Мађари, Турци, Срби и Бошњаци. Тада је у Сребрници подигнут фрањевачки манастир, који је разорен 1686. Почетком XVI в. престали су рударски радови у Сребрници и тек су поново отпочети 1881., кад су отпочети први радови рударског друштва „Босне“. У Фојници и Крешеву, били су у средњем веку, као и сада, фрањевачки манастири. У овим пределима експлоатише се гвожђе, сребро, бакар, олово и жива. И ови су рудници пропали услед великих ратова у XVI веку. За време Турака животарили су само рудници у Варешу и на неколико других места. Било је од прилике 130 мајдана, и производјено је свега 4300 тони гвожђа.

После окупације, 1881. г., управа је дала повластицу, за експлоатацију рударства, рударском друштву „Босна“, и оно је отпочело своје радове експлоатацијом хрома у Дубочици. 1891. установљена је топионица са високом пећи у Варешу. Сада су у експлоатацији 24 рудника, 6 гвожђарских ковачница и 2 слапика.

Целокупна сума рударске продуктивности износи годишње 404.442 форината.

Од Горњег Вакуфа ударио је на југ, пут се пење са брежуљака на брежуљак, напушта се долина Врбаса и пут се многим кривинама пење до превоја Маклена. Са овога места гледаоцу се указује један хаос висова и верига, међу којима се највише уздиже Прењ — то је Херцеговина! Ово је место на развођу Црнога и Јадранскога мора. Јужним подножјем тече Неретвина притока *Рама*, а северном страном Врбас, притока Савина. Висина превоја Маклена износи 1123 метра. Јужним подножјем простире се зелена и плодна равница, по којој кривуда Рама. На крају равнице находи се доста угледно село, са развалинама старе тврђаве, то је *Прозор*. Басен р. Раме захватао је у ср. веку област истог имена. Угарски краљеви имају, међу њиховим титулама и титулу „краљ Босне или Раме“. Често су ова два назива синонима. Ова је област отворена само према Неретви, са свих других страна су планине. Из Прозора се стиже на железничку станицу Јабланицу.

XII ГЛАВА

Из Сарајева у Мостар.

Седам сахата на железници путује се из Сарајева до Мостара. Да би железница могла прећи преко Иван превоја (на истоименој планини), локомотива се мора закачивати за зупце железничке пруге, на дужини 3720 метара, па се онда зупчаста пруга прекида до станице Растелице, за тим поново опет настаје. Дужина овакве пруге на Ивану износи 15.155 метара. Брзина је само 7 до 8 км. у сахату, и може само 8 вагона од једном путовати. Пред Иван станицом, пролази се кроз један тунел од 648 м., који пробија главни гребен ове планине. Ова је станица на висини 876 м., на развођу Јадранскога и Црнога Мора, на гра-

нице Херцеговине. Низ јужну падину Ивана силази се многим завијуцима и стиже се у *Коњиц*, који се находи у широкој долини Неретве.

Неретва извире испод планина које деле Херцеговину од Црне Горе, тече паралелно са правцем пружања планинских гребена, само је обрнутог смисла (гребени се пружају са СЗ на ЈИ, а Неретва са ЈИ на СЗ), тек сниже Коњица, састаљва се са Рамом, окрене на југ, и пресеца под правим углом главну осовину Динарскога ланца те улази у Јадранско Море.

На 10 км., јужно од Коњица, находи се једно планинско језеро *Борке*, на висини 450 м.; површина му је 27 ект. Изгледа да је некада било веће и захватало цело околно поље; богато је рибом; највећа му је дубина 17 метара.

Неретвина раширена долина траје до испод Коњица, до станице Раме, одатле се Неретва пробија кроз клисуру. Ова је клисура врло живописна и савијајући се у лук, траје до Јабланице (станица), па се ту проширује. Ту добро успева винова лоза. Иза ове проширице настаје друга још дивљачнија и живописнија клисура коју високи Прењ (2102 метара) својим огранцима сужава. Неретва се тада ломи преко многих брзака, те је на неким местима бржа од железнице. Кад падну велике кише, она нарасте за 15 метара изнад обичног нивоа. Од села и станице Дрежнице излази се поново у раширену долину. Још једном се њено корито сузи међу кречњачке конгломерате, али стране нису онако стрмените и пустошне као у првој и другој клисури. Наскоро ових страна са свим нестаје и настаје улазак у Бијело Поље. Ово је право кршевито поље, земља му је бела и нигде нема дрвета, а са свих га страна ограђују голи од белога кречњака висови. На крају овога поља, у подножју планина, види се *Мостар*.

По попису од 1895., Мостар је имао 17.019 становника, од којих је 2640 војних лица; кућа је било 2499. Мостар се находи у једној суженој равници, коју сужавају огранци планине Хума, са западне, и планине Под-Велеша, с источне стране. Ова равница спаја Бијело Поље, са севера, и Бишће (или Мостарско) поље, с југа. Варош се пружа на обема обалама Неретве. Планине су голе без икакве вегетације.

Мостар је добио своје име по староме мосту, који се састоји из само једнога свода од 27 метара ширине и 17 метара висине, над Неретвом.

Према својој близини ка Јадранском Мору, мостарска је клима више континенталног карактера. Летње су врућине често 40—45° С. у хладу, а зимске хладноће од —5° С. до —10° С. Надморска му је висина 56 метара и није изложен благим морским ветровима, док хладни ветрови, са снежнога Прења и Чемернице, који су удаљени за 20 км. на северу, имају великога дејства на његову климу. Средња висина годишњег атм. талога износи 1025 мм. Снег је врло редак, само четири снежна дана има Мостар. Овде је врло јака бора, која долази од Ливањског Поља, тако да често (као 14. фебруара 1895.) однесе плехане кровове са многих кућа.

Мостар има целу гимназију која је отворена 1893.; трговачку школу, велику производњу дувана; агрономску и сточарску станицу.

За један и по сахат, западно од Мостара, находи се извор Радобоља, чија је вода богата калцијум-бикарбонатом и разноликим инкрустацијама. Мисли се да овај извор добива своју воду од Мостарскога Блата, које се находи западно, на висини 230 м.

Мостарско је Блато поље потопљено водом текућих река, које немају другог излаза, сем подземних понора. Оно се може сматрати као темпорално језеро, јер је „блато“ само за време суша. Ово је поље пространо 3150 хект., од кога су 3/4 под водом од декембра до априла. Кад понори правилно раде, онда се ова вода у пролеће оцеди и остане врло плодно поље. Вода овога језера изгледа да је богата рибом, у њој се находе јегуље. Још се мисли да јегуље у известно доба емигрирају, да их нестаје из језера и да иду у море. По томе би се могло закључити да је Мостарско Блато неким подземним каналом у вези са Неретвом, која је од њега удаљена на 10 километ. и снижа за 200 м.

На дванаест километара од Мостара, на невесињском путу, находи се село *Благај*. Овај пут излази са јужне стране из вароши и иде преко Бишћа поља или Мостарскога поља, које је дугачко 22 км., до клисура из које излази р. Буна. Поље је са свих страна опкољено голим бреговима.

Благај се находи у југоисточном углу овога поља. Изнад Благаја на вису, находе се развалине Шћепан-града, који се у X веку звао Буна. За овај град везивана је историја Сандаља Хранића и Стјепана Косаче. Близу Благаја, у једноме чаробноме пределу находи се извор реке Буне. Буна извире испод једнога вертикалног, више од 100 м., високог одсека, из једне пећине, чији отвор износи 7—8 метара ширине. У пећини се, с поља, виде сталактити, а у њој живе многе птице. Вода је при излазу много брза. Сви покушаји да се на чамцу уђе унутра у пећину, остали су без успеха. Мисли се да је Буна наставак Заломске реке, која на тридесетину километара, источно, у планинама понире. Али многи опити обојеним материјама, које су метане у поноре ове реке, нису ову хипотезу потврдили. Буна се после 6 километара свога тока улива у Неретву, код села Буне.

Највећи виноделски предели у овим двема земљама јесу: око Мостара и Требиња, у Херцеговини; и око Бањалуке у Босни.

XIII ГЛАВА

Од Мостара на Јадранско Море.

Од села Буне улази Неретва и железница у врло узак теснац, који се зове Затон. Овај теснац не траје дуго, Неретва остаје са свим слободна и губи карактер планинске реке.

Од станице Чапљине, за 18 км. СЗ уз долину Требижата, налази се варошица *Љубушко.* Испод Љубушкога шири се поље Млад, у коме има језеро, а још северо-западније пружа се дугачко Имотско Поље. Предео је врло плодан али га сатиру честе поплаве, услед истих хидрографских прилика као и у Ливањском Пољу.

Код Габеле, улива се у Неретву с леве стране река Крупа којом отиче Беранško језеро и Хутово Блато, а можда је то вода од реке Требишњице, која на растојању од 12 км. понире у Попову Пољу. Габела је већ близу Метковића, који се налази баш на граници Херцеговине и Далмације, дотле траје и железница, а одатле настаје Неретвом параброд-ска вожња. Овде становништво већ напушта земљорадњу и занима се искључиво риболовом. У Херцеговини се хвата просечно 90 до 100.000 килограма јегуља.

22. септ. 1894., писац је путовао колима из Мостара за Невесиње, Гацко, Билег и Требиње за Дубровник.

Из Благаја, преко превоја Гребака (1091 метар) на планини Велешу, силази се у Невесињско Поље. Кад се гледа с ове висине Невесињско Поље изгледа жућкасто, као степа, а по крајевима налазе се по неке зелене оазе. На крају тога поља налази се варош Невесиње, на висини 830 метара. Становништва нема више од 2000 душа. Невесињско Поље захвата простор од 18000 ектара, становништво се тога поља занима земљорадњом. По ивицама овога поља, где се високе стране заламају, налазе се многи извори. Јужним делом готово стално тече река Заломка, која понире на другој страни поља. И овде је бора врло јака.

Из Невесињског Поља улази се у Гацко Поље, које је пространо 52 км. и пружа се у облику дугачке депресије, правцем СЗ—ЈИ; средња му је висина 950 метара. Више се речица сливају у заједничку реку Мушицу која прелази преко целога поља па се губи у понорима. До 1000 ектара овога поља са свим су непродуктивни (неплодни). И у овоме су пољу, с јесени и пролећа, јаке поплаве, које захвате готово половину његове просторије. Предузети су радови око регулације Мушице и на стварању канала који би задржавали потребну количину воде по свима крајевима у случају суше.

Билег трпи велику оскудицу у води, често је потребно ићи по три километра далеко, до Требешњице, за воду. Граде се многобројне цистерне да сачувају воду, која падне за време кишног доба.

Идући долином реке Требишњице долази се у варош *Требиње.* Оно је у врло нездравој околини, где влада јака грозница. Сниже Требиња шири се пространо Попово Поље, кроз које тече Требишњица док се не изгуби испод једне трансверзалне пречаге у један велики понор. Ово је поље дугачко 30 а широко 3 км. Планине су око њега са свим голе и долазе у најнеплодније крајеве, док је само поље права оаза. Поље је покривено речним алувијумом, у њему рађа лоза, маслина, смоква и све воћно дрвеће. Река је богата рибом, нарочито гаовицом.

Из Требиња писац одлази у Дубровник; опраштајући се с овим двема земљама, жели им: тихоћу и непомућеност трајног и напредног мира.

Радосав Васовић.

Pincum или Велико Градиште Од проф. Милоја М. Васића. Старинар год. XI књ. 1 и 2. Београд 1894. Стр. 1—54.

Колонија Виминацијум. Археолошка студија од М. М. Васића професора. („Прештампано из Старинара"*). Београд. Краљ. Срп. Држ. Штампарија. 1895. Велика 8°. Стр. 1—61.

Новци колоније Виминацијума, археолошка студија проф. Милоја М. Васића. Глас Срп. Краљ. Академије LII, други разред 34. Београд 1896. Стр. 140—251, с прилогом у пет таблица снимака.

Писац зове ове своје радове студијама (у осталом последњи је стекао право на тај назив и тиме, што је, примљен на једној седници Академије Друштвених Наука, изишао у Гласу): они су међутим само и сувише скромни састави, којима недостају сви атрибути такве научне врсте. По и као обичним компилацијама, шпараним простим примедбама, забелешкама и опаскама, има се њима толико замерити, да оно мало доброга чисто ишчезава. Да оставим на страну то што историјска места нису рађена по изворима, или грдну ману, да у свима има ужасно много излишнога (рекао бих барем 70%): празних разговора, дугих причања о познатим, простим, незначајним стварима, штурих резоновања, па онда форму, каквима се служе само мало писмени људи: несолидност ових послова г. Васића показаће и ова листа неколиких специјалних погрешака и омашака, противуречности и рђавих хипотеза, неоправданих закључака и недоказаних тврдњи итд. На исцрпност дабогме и не помишљам а реда нам се строго одређеног не треба држати.

Г. Васић вели на 7. стр. првог рада, да су 1) римска ратовања почела на Балк. Полуострву тек г. 125. пре Хр., 2) да је у Мезију од Римљана први ушао конзул Курио око 60. г. пре Хр., но да се није ту могао дуго одржати. А то је скроз погрешно. Римска ратовања почела су у Илирику (јер Балк. Полуострво значи овде тај крај) на читавих сто година пре: 229.—228. први илирски рат с Теутом, а до 125. године тај крај претрпео је сем тога још вазда римских похода: у III македонском рату војује се против Гентија, 155. конзул Публије Сципион Назика осваја и руши чувени далматински град Делминије на Цетини, 129. пада под римску власт сва област од Неретве до Сиска. Да Мезију није Римљанин походио први пут око г. 60., нека буде довољно ово неколико података:

* С тим знаком у оригиналу.

114. г. Скордисци страшно потуку у српским планинама конзула Каја Порција Катона, 112. и 111. војује у нашој данашњој краљевини и први од римских вођа допире до Дунава Марко Ливије Друз, 110.—107. bије Квинт Минуције Руф идући низ Мораву Скордиске, Луције Сципион ваљда 91. (ако није пре) протера Скордиске преко Дунава на свагда. А Кај Скрибоније Курион није ратовао у Мезији око г. 60. него г. 75.—73.; г. Васић је зацело узео ту Куриона за Каја Антонија, који је несрећно прошао с Дарданима г. 62. а као друг Цицеронов у конзулату.

У истом раду на стр. 11. изводи писац из факта, да су Готи после пораза код Ниша г. 268. по Хр. прешли у Дакију преко доњег Дунава, сасвим погрешан закључак „да обала Горње Мезије беше јаче утврђена него обала Доње Мезије; јер је њима (т. ј. Готима после тог пораза) било лакше и ближе, да иду моравском долином, те да ту пређу Дунав. Ну, јака посада у Виминацијуму и околним још неосвојеним тврђавама натераше их, да траже прелаз у Доњој Мезији.“ Баш и да су пошли Готи по поразу на „североисток, да преко Балкана (зар се идући од Ниша на североисток удара на Балкан?) и Дунава пређу у Дакију“, како г. В. вели, не би се морао из тога онакав закључак извести. Како ли међу тим изгледа он, кад кажем, да је дунавска обала Доње Мезије била барем исто тако добро утврђена као и доњомезијска и кад, а то нарочито, видимо, да је г. В. нетачно цитирао Момзена, и из тог цитата извео свој закључак; јер Момзен не каже „на североисток“ сасвим друкчије: die Gothen wichen in Auflösung zurück *in der Richtung erst nach Makedonien, dann durch Thrakien zum Haemus, um die Donau zwischen sich und den Feind zu bringen!*

Досад се узимало, да је римски главни друм на десној дунавској обали водио од Београда на Костолац а одатле право на Голубац једним краком (но по Каницу — Römische Studien in Serbien, на карти — од тог се главног друма одвајао испред Градишта један споредан пут и за Пинк, што г. В. није видео) а све уз Дунав на Градиште другим. Г. В. није ни за један од њих, али само за то што теренске прилике, које он познаје, нису за њих погодне (Pinc., стр. 35.—38.). На жалост то није никакав разлог, да се тако крупна ствар мења.

Мало пре тога (Pinc. 27.—29.) г. В. држи, да се дунавско корито помакло од почетка прошлог века (од Марсилијева путовања) код Градишта на југ и да је тако вода потопила Пинков кастел (цео, према стр. 26. при дну? или само северно, западно и источно платно, према стр. 31. горе?). То он мисли нешто с тога, што је ток дунавски тамо уперен на српску обалу, а нешто што на Марсилијеву плану градиштанског градића Дунав тече северније од града но данас. За Пек опет на стр. 29. узима, да је у доба Марсилијево утицао у Дунав на 10—15 минута источно од данашњег ушћа, такођер према поменутом цртежу. Г. В. има можда у свему овом право; ја не познајем тамошње топографске прилике. Но изнесени разлози никако не уверавају, а два факта још и против

говоре: Каниц је пре тридесетак година видео, вели, сев. бедем нашег кастела (Röm. Stud. in Serbien S. 23: ich selbst sah noch im Jahr 1861. die starke Steinummauerung seiner (кастеловог) Donaufronte) а на Марсилијеву плану нацртано је таман толико од Пека, колико би по г. В. имао од њега Дунав, помакавши се на југ, да прогута, те се о правцу те реке пред ушћем за Марсилијева путовања не би могло ништа говорити. Напослетку узгред помињем, да је г. В. овде, као и иначе чешће, био прилично нејасан, те га ја можда, на његову корист или штету, нисам разумео.

О легијама у Г. Мезији г. В. говори махом сасвим погрешно. Тако он вели (Кол. В. 20), да су легије IV Scythica и V Macedonica у Августово време имале стално логориште у Сингидуну. То међутим није никако позитивно. — На стр. 21. каже г. В. даље „да су ове легије врло кратко време биле у овим крајевима; јер IV. Scythica би премештена у Азију, а V. Macedonica најпре у Германију, а тек много доцније у Доњу Мезију и Дакију.“ Узме ли се на око остало што говори о посади доњомезијској на истом месту и иначе,[1]) оно „врло кратко време“ протезаће се најдаље до г. 42. Ако је последње тако, онда је ово све скроз погрешно. Лег. IV. Scyth. остала је у Мезији јамачно до 47. г., а V. Mac. до 62.; IV. Scyth. није из Мезије директно ишла у Азију, него најпре у Германију, где је провела свакако до 58. г., а V. Mac. није никад ни била у Германији, него је из Мезије премештена у Сирију (као што се види, овде је у многом бркана IV Scyth. са V Mac.). — Одмах за овим он тврди, да од 15 г. до 42. по Хр. ми „немамо ни једног споменика, који би нам могао рећи, које су легије биле за то време у Мезији.“ Њему је дакле непознат онај тако драгоцени натпис те две легије на стени код Оршаве из г. 33/4 (C. S. L. 3,1 1698.): Ti. Caesare. Aug. f. Augusto. imperator pont max tr. pot. XXXV (33/4) leg. III. Scyt. leg. V. Maced.—За лег. VII Claud стоји опет на истој страни, да је Клаудије послао из Далмације у Г. Мезију и то у Виминацију, 42. или 43. год.. Она је међутим дошла у нашу отаџбину тек на двадесет и пет година после тога (за Галбе или последњих месеци Неронове владе из Панониje, где је провела г. 66.—68. — На стр. 22. опет г. В-у изгледа (не знам, на основу чега), да је IV Scythica „много дуже време остала у Мезији, него ли V Macedonica.“ Ми смо међутим мало час видели, да је IV Scyth. била у Мезији до 47. г., а V Mac. до 62. — Напослетку поменућу и то, да је и оно сасвим нетачно, што се вели на стр. 20. за лег. XX Val. Victrix како је „при познатој Варовој погибији „потпуно упропашћена“. Уништене Варове легије биле су XVII, XVIII и XIX, а XX Val. Victr. отишла је у Германију тек после пораза.

---

1) Баш ако се хоће и оно што стоји на стр, 22: „Њу (тј. легију IV Scyth.) је заменила тек IV. Flavia са сталним седиштем у Сингидунуму; ну, да ли је непосредно њу, или коју другу заменила, то не можемо поуздано рећи(!).“

С тога што се Сингидун (Београд) први пут помиње као колонија г. 287. по Хр. (на натпису N. 1660 у C. J. L. III, 2), писац тврди (у Кол. Вим. стр. 46.), да је он постао колонијом после г. 240, које је постао колонијом Виминацијe. Међутим у питању, кад је Сингидун престао бити муниципијем и кад је постао колонијом, позитивно је само, да то није било пре владе Септимија Севера (C. J. L. III suppl. 2 стр. 1454)

За тврђење на истој страни, да Сингидун није био *војничка* колонија, требало је доказа Исто тако врло је лако бачена и хипотеза, да застој у напредовању Пинка стоји у вези с тиме што се Виминацију, кад је постао колонијом, проширила област. (Глас LII, 213) Та сâм г. Васић о Пинку зна нешто једино до владе Хадријанове, а то је на више од сто година пре но што је Виминације постао колонијом!

Погрешно је, да Сингидун није никад био муниципије (Кол. Вим.), као што се види из натписа: C. Antonius C. fil(ius) Serg(ia) Antonius [Pe]. culiaris dec (urio) col(oniae) S(e)pt(imiae) Aq(inci) item dec(urio) *m(unicipii) Sing (iduni)* ornamentum etc. (C. S. L. III suppl. 2 стр. 1454).

Ради објашњења што нема сигурног виминацијског новца из X год. колоније, г. В. наводи место из G. F. Hertzberg-a Geschichte der römischen Kaiserreiches, где се црта ратовање Гота с Римљанима на Балк. Полуострву од краја 249. год. до краја 251., и налази, да је тај рат зацело и управника Горње Мезије нагнао да остави Виминације за год. 249.—250. т. ј. X колоније, а у одсуству управникову новац се није могао ковати. Но из тога места врло је јасно, да тада није било на Балканском Полуострву најстрашније г. 249.—250. него тек идуће 251., одн. XI колонијине, и онда како би се могло објаснити то, да је тада на бојном пољу управник Г. Мезије био излишан? Г. Васић на стр. 237. сам показује, како ни он није начисто с тим објашњењем, говорећи у забуни, да „почетак или боље рећи први дани једанаесте године колоније Виминацијума освитаху у потпуној безбедности“, јер почетак XI год. био би по њему крај 250, а безбедност је настала, како сам на истом месту каже, после победе Трајана Деција, дакле с крајем 251. или с поч. XII године колонијине.

У C. J. L. г. под N. 1701. публикован је натпис LEG. VIM, што је нађен на једној опеци. Момзен вели, да то *можда* треба читати legio Viminaciensis или legiones Viminacienses. Г. Васићу то је било довољно да испреде ову комбинацију: пошто натпис на опеци значи legio Viminaciensis или legiones Viminacienses, то је Виминације поставши колонијом добио већу област; за ту област, да је чува требала је једна или више легија пољске полиције и натпис LEG. — VIM. јесте траг од те војске! (Кол. Вим. стр. 44. и од речи до речи све у Гласу стр. 214.). — А кад је иначе реч о посадама што су биле у Виминацију, нигде ни помена шта о том стоји у Птолемеја, шта у натписима (међу којима

има тако важних, као што су у C. S. L. III 1646, 1648, 1649, 1652, 1653, 8103, 8104), шта у Notitia dign. utriusque Imp. итд.. Нити су, где се говори о горњомезијској војсци уопште, узимати на ум подаци у историка (нпр. Tac. Ann. 2, 65) и натписа (као што је нпр. у C. J. L. III значајан за легије IV Scythica и V Maced. напред поменути 1698.).

Код Костоца нађен је мали надгробни натпис на грчком језику и један прстен с грчким писменима. Г. В. изводи из тога, што су такве старине ту нађене, да је у римском Виминацију не само био силан утицај грчки него још да је култура грчка била тамо у „престижу“! (Кол. Вим. стр. 48.—51. и Глас стр. 143.).

Из тога што вардарску равницу не одваја велики простор од моравске долине, г. В. вели, да су Грци тим путем зацело долазили у Виминацију (Кол. Вим. 18). Али, по тој логици, они су морали знати и за Америку!

То што има виминацијског новца и после смрти Гордијана III с његовим ликом, г. В. вели, може послужити као доказ, да је тај цар главом дао колонији Виминацију право ковања новца(!). Но пошто посмртног новца имају готово сви владаоци од 240. до 256., то он овако додаје: „Истина, нешто слично овоме виђамо и на новцима Филипа Оца и његова сина, као и код неких других императора; али то бисмо морали растумачити на други начин, који се не би слагао и подударао са горњим објашњењем“. (Глас, стр. 147).

Неких егземплара што их има наш музеј г. В. није поменуо у свом списку, као на пример онај с натписом IMP. C. M. Q. TRAIANVS DECIVS из XII год. или онај с натписом IMP. TRAIANVS DECIVS AV из исте године или идентичан с бр. 117. али с QVIHTVS.

Из Коенова списка испустио је више егземплара, као нпр. 261. и 262. Филипа Оца: IMP. IVL PHILIPPVS PIVS. FEL. AVG. G. B. из V год. и IMP. IVL. PHILIPPVS AVG. P. M. M. B. из исте године.

Непажња се огледа у ово неколико примера: Коен вели, да на егземпларима Гордијана III 258. и 259. персонификација на реверсу стоји између *орла* и лава. То г. В. није опазио. За Гордијанов егз. 264. у Коена г. В. мисли, да је идентичан с његовим 54. бројем, само је, вели, Коен превидео на аверсу слова P. M. Међутим Коенов новац има на аверсу читавих седам слова више од нашег бр. 54—PIVS и FEL. Узгред могу поменути и то, да слова P. M. на том комаду тешко могу бити случајно превиђена, пошто Коен одмах под њим као број 265. наводи егз. сасвим исти из г. VIII само M. B. док је 254. G. B.. За бр. 52. каже г. В., да има исти реверс који бр. 49, тј. да ту персонификација држи у рукама „вексиле“ и да су слова col. раздељена C-O-L; међутим његов је реверс најобичнији реверс вимин. новца (персонификација спустила руке над лавом и биком) а слова су подељена у C-OL. Исто тако он каже за бр. 58. да има реверс који и бр. 47, а и у њега је он поменути најобичнији. Бр. 91. има на реверсу C-O-L а не, како г. В. каже, као 89. C-OL. Најзад

по том, како је г. В. штампао, бр. 99. сасвим је као 101, те је један излишан.

За лава на реверсу бр. 65. г. В. вели, да на глави има круну. Ја бих рекао, да то није круна већ грива. Али сигуно је, да тај атрибут није одлика само тог егземплара, јер се лако даје опазити и на многам другим комадима, као нпр. 44., 47. итд.

На бр. 114. погрешно је г. В. прочитао ROST м. HOST; ROST изгледа с тога, што је H горе мало излизано. Исто тако на бр. 121. не стоји OST него HOST нити пак OVIHTVS него QVIHTVS; само треба мало више пажње и мало мање жеље за новинама имати.

Противуречи г. В., кад каже на стр. 200. у Гласу, да тежина средње бронзе варира између 7,94 и 4,57 грама, а на стр. 209. за M. В. под П, да је тешка — 8,5. Исто је тако контрадикција и то, што се на стр. 253. каже, да Емилијан влада у год. 187. три месеца, а на стр. 231 „253-254."

За Хостилијана мисли г. В. (на стр. 175. Гласа), да није умро г. 231., како то Коен узима. Разлог му је за то тај, што Хостилијановог посмртног новца има већ у год. XII. Али је он заборавио, да је год. XII равна год. *251*—252. А за хипотезу, да је већина посмртног новца кована у међувремену од свршетка колонијине године до почетка римске, врло је слаб аргуменат то, да тих посмртних егземплара има врло мало. (Глас, страна 218.).

Где је реч о оном другом објашњењу реверса са зецом, требало је то објашњење одбити одмах с тога, што легије IX Hispana јамачно давно и давно беше већ нестало, још под Хадријаном, а у поразу што га је претрпела тада рим. војска у Британији.

Пицензери (Pinc. стр. 16.) је по немачком, а лат. је Picenses (Amm. Marc. XVII, 13,19.) или, ако се хоће, и Picensii. Од Viminacium придев гласи Viminaciensis а не *Viminacensis*, како г. В. каже у Кол. Вим. стр. 44. и Гласу, 214. Писац историје тридесеторице рим. тирана звао се Trebellius Polio а не *Требоније* (Глас, 247.). Итд.

На послетку ја не разумем ни на што су снимци врло обичних егземплара.

Н. Вулић

Девојачки гроб, слика из сеоскога живота, написао Мих. Сретеновић. Издање Ђоке Анастасијевића, књиговесца и књижара. Штампарија Светозара Николића. — 8° с. 64. Цена 50 пара.

У прошлој свесци *Дела* речено је да ће сада бити говора о другој, бољој приповетки г. Сретеновића.

Почињући говор о причи *Девојачки гроб*, морамо одмах рећи да доброта ове приповетке зависи у првом реду од погоднога предмета, о ком

се прича. Али то није баш толико заслуга приповедачева талента колико се може приписати његовој умешности. У досадашњим радовима Сретеновић је самостално, на своју руку, обрађивао оно што је запазио у животу нашега сеоског света, у чијој се средини налазио. Његов лични рад при обрађивању приповетке морао је бити оригиналан и знатан, пошто је узимао на се крупан задатак — извести пространу приповетку *Радетића Мара* или написати новелу *Бисерка.* Али као да је овом приповедачу нешто говорило, да му такав рад не иде од руке, — као да је сам опазио колико су несавршени ти његови смели покушаји. И Сретеновић се лати лакшега посла. Он узе народно предање о погибији једне девојке, које се везује за њен гроб у Мачви, па просто и лако исприча све догађаје, те и приповетка испаде читка и добра. У овој причи нема много приповедачева дометања, нема много непотребности којима обилују пређашњи радови његови, али има јединства, има занимљивости и у причању и у цртању личности и прилика.

Када смо се пређе много задржавали на слабим радовима овога приповедача-почетника, право је у неколико речи приказати садржину и вредност ове мале приповетке његове, која је надмашила све што је Сретеновић досад израдио.

Ево летимичне садржине. Чича Раја препоручио је газда-Тодору на самрти своје унуче, свога доброга Иву. Тодор истина прима аманет, али, као непоштен човек приграби велико имање покојнога Радоја, наслеђе Ивино. У кући газда-Тодоровој Иво се нашао с његовом братаницом Јелицом, — они се заволеше. Али док они сањаху о будућој срећи, газда Тодор удеси с непоштеним председником општине те отера из куће Иву и огласи да је Ивино имање његово. После многих неприлика Иво допада затвора, и ту му стиже лажан глас: да је Јелица примамила њега на оно место где су га ухватили, и да се сада испросила за другога. Иво преко побратима заказује Јелици састанак, пробија зид, бежи и убија своју драгану, која није била ни мало крива. Газда Тодор луди од гриже савести, Иво пропада, и остаје само „девојачки гроб“ као сведок тужне пропасти једне честите девојке.

Према народном приповедању Сретеновић је у својој причи извео доста разборито и верно све знатније тренутке и све главније личности. Истина да се приповедач и сада заборавља, те пада гдегде у своје старе погрешке, али је ипак овде много више пазио на цртање различних осећања, што се јављаху у главнијих особа ове приче и у тако јаком заплету. Особито добро приказан је почетак љубави између Јелице и Ива, а од знатнијих призора — велика сцена у судници и сукоб Ивин с Тодором у кући. Због доста јаке пажње у раду главније личности испале су јасне и природне, а од њих не изостају ни споредне личности. Пандур Адам, — слика добра старца, израђена према таквим личностима

у Јанка Веселиновића, — приказан је ваљано, те оживљава оне тренутке у којима се јавља.

Како се Сретеновић држао правога народног предања о девојачком гробу, он је сада много боље него до сада извео и склоп приповетке — а то је за почетнике велика тешкоћа. Делови ове приповетке стоје сразмерно међу собом. Од увода, у коме је лепо обрађено умирање самохранога чича-Радоја, прелази се на развијање заплета, који не садржи непотребне сцене, те је сав заплет природан и занимљив, а за то и катастрофа долази као последица пређашњих догађаја.

Јак утисак од ове истините приповетке наводи читаоца на мисао: да ли се овај предмет не би могао драматисати. У причи има доста сукоба између људи различна темперамента и карактера, заплет је велики, катастрофа — јака, много радње, много живота, — те би се заиста могло препоручити писцу да временом покуша прерадити ову причу у драму. Из приповетке *Девојачки гроб* дала би се створити драма, која би лепо стојала уз оно неколико добрих драма из живота нашега народа. На жалост, наша драмска књижевност сиромашна је у таквим делима, а она су врло потребна и врло корисна, те је сваки покушај права добит.

Из овога краткога и брзога прегледа последње приповетке г. Михаила Сретеновића излази, да овај приповедач може радити доста добро само онда када се држи оних података што му их живот даје и када добро пази на срећивање њихово. Опажа се још да је Сретеновић овога пута био врло пажљив, а то је дошло без сумње отуда што је ову приповетку посветио свом пријатељу Јанку Веселиновићу. Она прича, коју почетник приказује угледном приповедачу, не сме бити израђена брзо и немарљиво. И Сретеновић се јако трудио да му прича буде што боља. Сада је више пазио на свој рад него на његову књижарску прођу. Са задовољством признајемо да Сретеновићева слика *Девојачки гроб* може лепо стати уз њену прилику, уз дивну причицу Веселиновићеву *Ашиков гроб*. Видећемо, хоће ли Сретеновић после ове добре приповетке радити још боље и још пажљивије. То зависи само од њега.

М. К. Драгутиновић

Трагови старих глечера на Рили од Д-р Јована Цвијића, професора Велике Школе.

Пре кратког времена изишла је из штампе књига под горњим натписом, одштампана из LIV Гласа Српске Краљевске Академије Наука.

О овом су најновијем делу већ реферисали Dr. Halbfass у лајпцишком часопису Geographische Zeitschrift III, 5 и Dr. Phillipson, познат и код нас са својих испитивања Грчке, у берлинском листу Zeitschrift für

Erkunde I. 16, који обећава, да ће донети рад о Рили у целини. За сада су у оба реферата изнети само резултати о језерима и старим глечерима на Рили.

Е. Ј. Цв.

Dr. H. pl. Hranilović. — *Teorija razdolja*. Preštampano iz CXXVIII knjige Rada jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1896. — 8°, 58. страна.

Један од најинтереснијих појава земљине морфологије јесу попречне долине, које г. Храниловић назива „раздоља.“ Писац у овоме делу, на основу врло богате литературе изнео је у хронолошкој вези све теорије, које се односе на тумачење њихова постанка (генезе).

Хронолошки ред свих ових теорија представља нам давно започету борбу о превласти ерозије или тектонике у стварању ових долина.

Ерозивна теорија, од свога првога заступника до данас, добила је много више присталица, али је и сама претрпела многе фазе, којима су се њезини заступници користили да објасне поједине случајеве попречних долина.

У најстаријем облику, ерозивна теорија тумачила је: да се речна вода пред неком пречагом (испоном), заустави и начини језеро, па се отицањем језера, у тој пречази ерозијом ствара попречна долина. Присталице су ове теорије: Вернер (1789), који је тим начином тумачио постанак Лабине долине; Сосир долину реке Роне.

Ова је теорија изазвала другу, којом се тумаче случајеви где је изворни предео нижи од пречаге кроз коју се река пробија. Представници су: Јукес у Енглеској, Роле у Немачкој. Овој је теорији слична и Рихтофенова епигенетичка теорија, где се постанак попречних долина доводи у везу с измоделисавањем некадањих сакривених планина. Овом је теоријом Вине (Wynne) тумачио попречне долине у Salt Range.

Највећма је заступљена теорија која валгенезу доводи у непосредну везу с орогенезом. Представници су: Ремер у Немачкој, за реку Везер: Медликот у Индији; Дена, Хајден и Повел у Америци; Рацел и Хајм у Немачкој; Тице у Бечу.

Много их има који постанак ових долина објашњавају регресивном ерозијом. Најзаслужнији је за ову теорију (Löwl), који је на Рјечини код Фијуме, за потврду ове теорије, нашао врло леп пример; за тим Пенк, Филипсон и Бем.

Тице је изнео још и теорију која своди постанак попречних долина у Јури и Карсту на подземну ерозију и стропоштавање пећинских тавана. Тим је начином и др. Цвијић објашњавао неке долине у Источној Србији.

Теорија која постанак попречних долина своди на тектонику, састоји се у томе, што попречне долине сматра као пукотине. Она почиње

Бишом (1790), који је изишао као противник Вернер Соспровој теорији. Присталице су тектонске ерозије: Хумболт, Солклар, Пешер, Хохштетер, а сад Кјерулф (у Норвешкој).

Борба, која је крајем прошлога века отпочета, још није завршена. Већина их је сада уз ерозивну теорију, али их има и уз тектонску (Кјерулф).

Г. Храниловић нема својих опсервација, али држи да се ова борба неће ни доврпшти, јер се не сме ни очекивати теорија која би била кадра генезу попречних долина једним начином растумачити.

Рад г. Храниловића, својом марљивом израдом и обилатом литературом, заслужује сваку похвалу. За овај, тако важан феномен земљине морфологије, његово је дело кључ без кога у ово питање не треба нико да улази. Ми га свестрано препоручујемо свима раденицима ове врсте.

Нејасно нам је: 1. зашто се при тумачењу попречне долине Везерове мора „сегнути" у доба, када је Везерово корито било у знатно вишем нивоу (стр. 26), кад се његова долина доводи у везу са оригиналом оних планина кроз које се Везер, код вароши Влото пробија? Заступници ове теорије држе да је река задржала првобитни ниво, само се пред њом дизала пречага, коју је река стругала. Овако је мишљење свих доцнијих заступника (Медликота, Повела)

2. Зашто г. Храниловић Гимбела (стр. 27.) сравњује са Рамером и Бишофом, а не са Роле-ом и Јукесом? — Према ономе, што је у овоме делу о Гимбелову испитивању реке Алтмиле речено он је ближи другој двојици него првој.

Београд

Р.

Dr. Ant. De Waal. — *Reisebilder aus Bosnien.* Wien, 1895. — 8°, стр. 92.

Дело је украшено са 12 фотографских слика.

Писац је католички свештеник, који је био на археолошком конгресу у Сплету (1894). Кад је свршен конгрес (који је трајао од 20. до 24. августа), босанска је влада, нарочитом депутацијом преко барона Mollinary-a позвала чланове конгреса, као своје госте, да виде босанске скоро нађене старине. Позиву су се одазвали њих осморица.

Они су у салонским, нарочито за госте спремљеним вагонима, пропутовали Босну и Херцеговину. Путовали су: од Метковића на Мостар, Коњиц у Сарајево, Калаја су походили у Илиџи; из Сарајева на Травник и Вакуф, само су из Вакуфа морали путовати колима до Јајца; вратили су се истим путем до Сарајева; из Сарајева су железницом отишли на Брод. То је била маршрута пишчева, који је ипак написао више но што је видео. Писац најобичнијом вештином слика живот и обичаје босанскога становништва, а највише мухамеданаца; највише се занима ре-

лигиозним стварима: описује џамије, фрањевачке манастире, језуитске колеже, католичке и православне цркве. Становништво дели по верама. Свуда даје бројну превагу мухамеданцима, па за тим хришћанима, које дели на католике и шизматике (ово су му православни). Народности из бегава а језик назива „босанским“. Најмање је писао о старинама, премда сам каже да их је за то позвала влада.

Материјал за ову књигу црпен је обичним начином, којим се пуне и остале књиге о овим земљама, — сама влада упућује путнике шта ће где гледати, а она им даје већ спремљену грађу за та посматрања. И ова мала књижица, као и све остале о овим земљама, одликује се фином израдом. — Изгледа да сви писци ових земаља имају рачуна да им дела буду раскошно израђена. Књига је иначе без икаквог интереса.

В.

En Macedoine par *A. D'Avril.* Paris. 1897. — 8° стр. 20.

Тако се зове једна по обиму мала, али садржином за нас Србе врло важна књижица. Писац јој је и у нас познати зналац прилика на Балкану, који нас је већ ранијом својом радњом доста задужио. Велика пажња која се данас у свему свету поклања догађајима у Турској, потакла је и г. D'Avril-a да своје саотачаственике упозна с тежњама балканских народности, које се боре о Маћедонију. А да је он за тај посао доиста и позван, не може му одрећи који год зна шта је и како је он раније писао о нама. Добро познат с историјом и садашњим стањем балканских народа, а нарочито нас Срба и Бугара, г. D'Avril је био у стању да из чињеница којима се не може порећи аутентичност извади закључке за које се мора признати да су тачни. И то је управо оно што овој маленој му брошири даје велику вредност, јер су доиста права реткост на западу дела, у којима се износи о нама истина, више можда због необавештености него ли због злонамерности њихових писаца.

Тежина положаја у Маћедонији не долази, по пишчеву мишљењу, само отуда, што је становништво у њој измешано и далеко од идеје да створи једну целину било политичку, било хијерархијску, него поглавито отуда, што свака народност која живи у Маћедонији има и ван њених граница својих сународника, који су независни, те с тога утичу на њих руковођени у томе осећањем или интересом. И овај положај, и ако тежак по себи, можда не би могао довести ни до каквих опасности, да се баш у овом часу не јављају питања кадра да ту опасност изазову. Од великога су значаја у овом погледу сукоби разних народности с узвишеном Портом, а нарочито са грчким патријархатом у Цариграду због грађанске и религиозне организације која би имала да задовољи природне и оправдане тежње појединих народности. А Срби и Куцо-Власи су, по мишљењу пишчеву, у овом погледу у најгорем положају и зато већи део своје брошире посвећује испитивању њихових тежња.

Половина брошире је посвећена нама Србима. Изложивши у кратко, како данас наш народ стоји у погледу државне управе (подељен у пет група: Угарски Срби са патријархом карловачким на челу; Срби из епископија задарске и которске који зависе од митрополита у Черновици; Срби у Краљевини; Срби у Босни и Херцеговини који су у погледу црквеном зависили, као номинални поданици султанови, од цариград. патријаршије према конкордату од 1888. год. закљученом између цара Фрање Јосифа и цариград. патријарха; и Срби у отоманској империји — раја — који су у пуној зависности од цариград. патријаршије), г. D'Avril прелази у кратко црквену историју Срба у Турској, а за тим излаже у појединостима, према стању какво је данас, три начина, на која Срби могу радити противу хегемоније грчке у црквеном погледу. Та су три начина: 1) признање српске народности и организација самосталне цркве путем шизме; 2) исти резултат постигнут без шизме уз пристанак цариградске патријаршије и турске владе и 3) избор епископа српске народности у епархијама у којима преовлађује српски елеменат и отворање српских школа. Писац налази да би за нас најбољи био други начин, али, пошто је изложио све тешкоће, са којима бисмо се борили да бисмо добили признање народности кроз нуфузе, писац прелази на трећи, за који налази, да би се могао најлакше применити. Ако не бисмо могли бити задовољени на овај начин, морамо прибећи једном од прва два. Коме? То је питање времена, на које писац не жели у напред да одговара. „Нико не може у напред тврдити, да ће ови конфликти ослабити. а још мање предвиђати шта ће из њих истећи. Није наше, у осталом, ни да храбримо ни да плашимо чиниоце који су у њима уплетени; ми смо себи поставили задатак да изложимо само стање ствари, одредивши само где му је тежиште.“

Како нама изгледа писац је добро схватио где је тежина данашњега стања у Маћедонији и јасно је представио тежње појединих народности, старајући се да у свему буде објективан. И зато му морамо бити захвални.

Свет.

Великорусскія народныя пѣсни. Изданы профессоромъ *А. И. Соболевскимъ*. Томъ III. С.-Петербургъ, 1897. — Вел. 8°, стр. 512. Цена 3. рубље.

Под уредништвом признатога руског слависта *А. И. Собољевског*, професора петрогр. свеучилишта, изишла је пре кратког времена и *трећа књига* у г. 1895. започетога зборника *„Великоруске народне песме.“* Ова је књига управо продужење друге књиге, јер је у њој нашла места друга половина *породичних песама*, а поименце: један део песама чији је предмет положај женин у породици, и све песме чији је предмет положај човеков у породици. — Свега има песама (већином кратких) у овој књизи

595, узетих из 51 извора — ранијих песничких збирака, а и неких повремених издања. Најстарија је *московска збирка* од г. 1780.—1781. од 6 свезака, а најмлађа збирка 100 народних напева од *Вилбоа* из г. 1894.

На крају су књиге: *азбучни списак песама* (по почетним стиховима), за тим *речник предмета* о којима се у песмама говори, па *речник властитих именица* (особних и географских имена) и, најпосле, *речник локалних израза* (непознатих провинцијализама).

Издање је целога зборника о трошку његовога царског височанства великога кнеза *Ђорђа Михаиловића*, те је и ова књига заиста царски опремљена: штампана у државној типографији, на хартији врло финој, лепим крупним словима, с црвеним оквиром на свакој страни. — Цена је књизи 3 рубље.

ОДГОВОР НА КРИТИКУ

У „Делу“ а у свесци за месец март ове године изишла је критика проф. г. Јов. Н. Томића на моју књижицу „Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459.—1557. године,“ која је изишла крајем новембра 1896.

Са колико је озбиљности критичар радио своју оцену на поменуто дело, нека се види из овога што следи.

Не намеравам одговарати на сваку замерку критичареву, но само на најглавније, па ће се из најглавнијих видети колико су умесне споредније.

Прва и нај јача замерка г. критичара изречена је на страни 544. поменуте свеске „Дела“ што се нисам ограничио *„да у књижици својој само укажем на прошлост и паћенички живот наших предака, њихов живот и борбу за име и веру“*, него што мислим о научној вредности „свога списа и што мислим да тиме покренем наше млађе људе од пера да мојим трагом пођу у проучавању народне прошлости,“ и онда г. критичар мисли да му је „дужност показати у колико спис заслужује такву препоруку.“ Међу тим јасно сам рекао у предговору, каква је моја књижица и шта мислим о њој. На страни V и VI предговора рекао сам:

„Знам да није потпуна, знам, да ће имати још грађе за поменутих сто година, која би још боље расветлила стање нашега народнога живота у првом веку његовог робовања. Али све се не може од једанпут урадити. Нека је ова моја књижица бацила и само једну искру светлости у оно тамно време нашег робовања Турцима, и ја ћу бити задовољан. Овом сам књижицом више желео, да покренем наше млађе људе од пера да испитују овај најтамнији, али за то и најзанимљивији период

наше историје. Нека у томе успем и моја је књижица постигла циљ коју сам јој наменио.“

Дакле јасно се види да нисам у онолико̄ј мери придавао научну вредност свом спису, у колико то критичар наглашава. Али да оно има и ту вредност, коју му критичар са свим оспорава, увидеће сваки непристрастан критичар. Али питање је где то ја позивам млађе људе од пера *да пођу мојим трагом у проучавању народне прошлости?* Ако ко жели да покрене кога на рад у истом предмету, ако је прави пријатељ напретка, истине и књиге, свагда жели, да онај, кога покреће, буде бољи и да даље оде у свом раду. Тако мора желети сваки неамбициозан човек. Никад ми ни на ум није пало да своје радове сматрам као неко савршенство и да их стављам другима за пример. Признао сам непотпуност свог рада и желео сам да они, који после мене буду радили на истом предмету, ураде и више и потпуније, но што сам сам учинио. То се најпосле дало видети и из самога наслова, где сам свој рад назвао белешкама и историјским расматрањима, а не научном студијом. То је могло бити појмљиво за сваког, а зашто није појмио критичар, видеће се ниже.

И тако, кад је г. критичар пронашао да придајем на прво место са свим научну вредност свом спису, а на друго да желим да довикнем целом млађем историјско-списатељском нараштају: хајте мојим „трагом!“ почео је оцењивати цео мој рад. Сам је нешто замислио да има у мом спису, и онда се борио против своје сопствене замисли.

Овде бих се могао зауставити, па ни речи више да не пишем у одбрану свог списа. Али хоћу да изнесем и са какве је висине г. критичар ценио мој рад.

У својој оцени вели, да сам имао прокрчен пут историјским расправама г. Мијатовића и г. Руварца. То је истина. Али радови и једнога и другога неприступачни су широј публици српској, а ја сам желео да из онога, што су њих двојица изнели, с допунама других писаца и хроничара, саставим и дадем у руке широј публици дело, које ће им дати приближну слику нашег народног живота за првих сто година робовања. Сад, шта је у том мом раду за осуду? Само је мислим требало г. критичар да оцени јесам ли у томе успео или не, а ја мислим да сам успео више но други.

Г. критичар сумња у критичност туђих дела, којима сам се служио, јер напомиње „да је сазнавање о животу наших предака у XV, XVI и „XVII веку према извештајима туђинским, често врло некритично, а у „нас се и иначе мало зна о списима прошлих векова о Турцима и о њима „потчињеним хришћанима. Ове списе треба употребљавати с резервом. „Они су писани с јасном тенденцијом противу Турака... За то их треба „подвргавати оштрој оцени, не примати „за готово“ њихове речи, онако „исто као ни речи Атанасија ђакона, којега писац наводи за потврду, „при свем том што је и сам знао да српски сељак никад не беше толико

„богат, да је могао имати *сребрног и златног посуђа.* Блажен је био и „властелин, који га је имао и сребрног, а камо ли још златног!“

Расправа г. Ч. Мијатовића *„Пре триста година“*, коју г. критичар јако цени (а по којој је у главном радио у Крагујевцу и своју расправу „Пре три столећа“), цела је написана баш по тим „туђинским изворима“ и она ми је, вели г. критичар, могла послужити као „врло ваљан пут за даља испитивања.“ И сам наш критични историк г. Руварац у недостатку домаћих употребљава те исте или друге туђе изворе. И то је све умесно и ваљано. Али ако ја употребим те исте или друге туђе изворе, онда сам ја за осуду и мој је рад испод критике. То је све праведност г. критичара!

Али г. критичару нису сумњиви само туђи извори, већ и забелешке нашега ђакона Атанасија. Из замерке г. критичара видим, да није разумео наведено место. Ђакон Атанасије говорећи о стању српских манастира пре пада српске државе вели, да су били богато пописани, да су имали златних и сребрних сасуда, златних крстова, украшених скупоценим камењем, да су им српски владаоци даривали многа села и друге садове с богатим плодовима. За тим говори о обиму за владе српских владалаца, јер „беше много сребрних рудника и прости људи, сељани „богати беху, а облачаху се у богато одело од крмезнога сукна, весељаху „се и пијаху вино од лозе, имађаху златно и сребрно посуђе, као што „се тих година налажаше по другим државама.“ И то је један од навода за који г. критичар вели да сам га без „резерве“ „за готово“ примио. Истина њега није г. критичар целог навео, но само последњих неколико речи. Па и кад би се тумачио онако буквално, као што га је разумео критичар, опет није погрешан. Ко познаје мало боље културни живот нашега народа, како под српским владаоцима тако и под Турцима знаће да је баш по селима било великих и богатих задруга, које су најпосле могле имати сребрних и златних ствари у својим кућама, па и одевати се добрим оделом од крмезног сукна. Кад је за време Турака по селима било домова, који су могли имати сребрне и позлаћене токе, ноже, пушке и пиштоље у злато и сребро оковане, копче, пуцад и павте од сребра салите, силије и јелеке златом извезене, за што онда да их није имао за време српске самосталности? Али то је речено да се само нађе замерка.

Горњи навод Атанасијев треба, осим тога, тако разумети, на шта г. критичар, није помишљао, а на име: да је стање под Турцима тако тешко и несносно било, е је и оно себарско стање под српским деспотима према њему изгледало као старо „златно доба“. То је смисао, али критичар тражи замерку, а не смисао.

Критичар није хтео да се задржава на расматрању другог дела моје књиге, „где нема, како он вели, ничега до сад непознатога, али који бар „заслужује пажње (*дакле заслужује, хвала!*), што је писац прикупио по„датке растурене на више места. Али и ту да је писац био стрпељивији,

не би морао уверавати како *„поред свега истраживања по записима печа-„таним и непечатаним“* није могао наћи ниједног владичанског имена у „оном међувремену од 1459.—1557. год. сем оних, које је поменуо по ар-„химандриту Руварцу. Ја (т. ј. г. критичар) нисам загледао у рукописе, „али чим (*гле, баш чим!*) сам претурио две три руковети старих записа „и натписа нађох у LVII Гласнику срп. уч. друштва на стр. 48. један „натпис, у коме се при крају вели: и ѡбладающаго митрополитꙋ кѵр „Атанасие во лѣто з. є. (7005.—1497.). Без сумње има их још таких „(*како не?!*) Према овоме отпада она четврта тачка закључка (*дабогме!*) у „књижици на стр. 60.“

И тако: ја тражио и по печатаним и непечатаним записима, па не нађох ни једног владичанског имена осим оних, што их Руварац помиње. А г. критичар само претури „две три руковети записа и натписа“ и нађе једно име (а могао је и више да је хтео!) и обори ону четврту тачку закључка на стр. 60. моје књиге. Каква је та четврта тачка? Она гласи: „У том времену (од 1459.—1557.) осим митрополита у Пећи (1506) „Јоаникија нема ни једног епископа, а Турци беху раширили потпуно „своје господство над српском земљом.“ Као што се види, ја сам тврдио да за поменутих сто година не само нема ниједног патријарха но ни митрополита сем пећког Јоаникија у земљи српских деспота. То се још боље види и из онога, што сам рекао на стр. 59. свога списа: „Ма ко-„лико да смо истраживали... не могосмо наћи више личности, но оно што „их је поменуо наш најбољи истраживач, г. Руварац... дакле за пуних „60 год. нема ни помена о српским владикама у земљама, које потпадаху „под српске деспоте.“ Разумете, г. критичару: *„у земљама које потпа-даху под српске деспоте“*? Осим тога четврта тачка закључка стоји у вези са првом, где је наглашено: *„у земљама деспота Ђурђа Бранковића“*. На основу свега тога изведена је и она 4-та тачка закључка, коју критичар није оборио, као што мисли, и која се не да лако оборити.

А шта је оно, што је критичар нашао међу записима у 57. Гласнику Срп. Уч. Друштва? Да је он био „стрпељивији“, да није са висине, која му не доликује, писао оцену и да није желео наћи длаку у јајету видео би у истој књизи Гласника на истом листу, где је нашао натпис, да је он са манастира св. Андрије у близини села *Матке* на левој обали Треске до тетовског пута. И кад би г. критичар знао границе Охридске Архијепископије и Пећке Патријаршије, знао би да и село и поменути манастир не улажаху ни у једну област српских деспота. Не само не улажаху у састав државе српских деспота но нигда не припадаху ни Пећкој Патријаршији, већ су од вајкада били саставни део Охридске Архијепископије и поменута белешка тиче се неког охридског архијереја. Кад критичар није имао других замерака овом делу мог списа, могао је и ове не чинити. Али ту му је сметала основна мисао његове критике, и зато га је одвела на странпутицу.

Много већих замерака чини г. критичар првом делу моје књиге који по његову мишљењу заслужује пажње с „једног другог гледишта.“ За тим вели да ми је за основ првог дела послужила расправа Мијатовића „Пре триста година“, чему сам ја додао података касније објављених из три списа не непозната. За тим вели да је књижицу Libellus de ritu et de moribus Turcorum употребио Мијатовић у расправи „Деспот Ђурађ Бранковић.“ Али тим критичар ништа не побија. То сам и сам казао у свом спису на стр. 26. у напомени под 1), где сам навео чак и стране. Разлика је у томе, што сам ја имао текст латински, а Мијатовић немачки; што сам ја употребио и материјал из те књиге, који Мијатовић није употребио, као на стр. 10. моје књиге где сам употребио грађу за осветљење стања народног у Босни, Херцеговини, Рашкој са Зетом и Албанији. Грађу пак, коју је употребио Мијатовић, попунио сам наводима из дела Gergiewitz-а, те је тако моја слика и потпунија и јаснија, но код Мијатовића.

Критичар вели да наводи из Türkische Historien неће бити ништа друго до изводи из Мернавина, „чије је дело Vita e lege turchesca прештампавано више пута и у Türkische Historien биће превод талијанског текста.“ Зар баш „биће“? Критичар не тврди но вели „биће“; а да је био „стрпељивији“ прочитао би моју напомену под 2) на 11. стр. књиге и видео би да тамо стоји: Von der Türken und von dem Mahomedischen Glauben. *Aus italienischer Sprache Teutsche verdolmetscht*... Ја сам навео натпис дела, којим сам се служио и име преводиоца, а ко је писац у натпису није стајало, и зато нисам навео. Најпосле то је споредна ствар. Главно је да сам ја казао извор, одакле сам узео, чак и то, да је пореклом талијански.

Једна од најглавнијих замерака критичаревих јесте и та, што вели да сам „узимао без критике и *вадио, по свом нахођењу, из других списа, не* „*наводећи прави свој извор, већ онај у који нисам ни завирио,*“ па да сам „*промашио, намеру кад сам мислио да ћу на начин, кога сам се држао, моћи упутити у проучавање историско наше млађе људе од пера.*“ — Рекао сам, како сам мислио о свом спису, кад сам га штампао, али је критичар, поновивши своју заблуду да ја придајем само научну вредност свом послу, отишао још даље и подмеће ми да сам својим белешкама и историјским расматрањима желео, да *упутим* млађе људе у *проучавање историјско.* Толико извртање онога, што сам у предговору своје књиге рекао и толико подметање од стране критичара, прелази меру озбиљне оцене.[1]) Критичар се ни на томе не зауставља. *Он ме беди да сам се позивао на дела, која нисам имао при руци, но сам се посредно служио готовим обрадама.* Он има толико смелости да иде, да и то докаже. Вели да сам на крају свог списа, код писца Ricaut-а навео два његова дела и то једно Istoria dello

---

1) У месту, које је г. Вукићевић већ навео из свога предговора, доста стоји: само да желим да покрене „наше млађе људе од пера да испитују овај.... период наше историје“.
Ур. „Дела“.

stato presente dell' Imperio Ottomano а друго Die neu- eröffnete ottomanische Pforte, за тим да сам се првим послужио на стр. 44, а другим на 50. своје књиге. „У ствари, вели критичар, нисам се служио ни једним „од наведених дела, јер да је то било, писац би знао бар толико *да је „то једно исто дело*, а разлика у натпису потекла је само од двојице преводилаца“ итд.

Ово је велика осуда за ме, ако је истина, али и велика дрскост од критичара, ако није истина. Да видимо.

Што се тиче првог дела наслов му је овакав: Historia dello stato presente dell' Imperio ottomano. Nella quale si contengono le Massime Politiche de Turchi: I punti principali della Religione Mahomettana. Le Sette, le Eresie, e gli ordini diuersi da' suoí Religiosi. La Disciplina militare, il conto essatto delle forze per Mare, e per Terra, e delle rendita dello stato loro. Composta prima in lingua Inglese dal' Sig. Ricaut etc. Tradetta poscia in Francese dal' sig. Broit. E finalmente trasportato in Italiano da *Constantin Belli* Accad. Tassista. — Цело дело састоји се из посвете, предговора, мале напомене читаоцима, садржаја и текста у два дела. Први део књиге састоји се из XXII главе и говори: delle massime politiche de Turchi, а други из XXVI глава и говори: della Religione de' Turchi.

Навод на страни 43. и 44. моје књиге, за који ме критичар обедио да сам га „недозвољеним“ путем „позајмио“ (наравно „најфиније казано!“), из његова чланчића штампаног у „*Извештају крагујевачке гимназије за 1893—94. шк. год.*“ узео сам из првог дела горње талијанске књиге, а из главе XVIII. У својој књизи рекао сам: „Да би „сачувао свој пород ренегатства, Србин је још при крштењу (разуме се „у извесним крајевима) обележавао крст детету на челу, руци итд. бојећи „то обележје соком неке траве, од које се траг никад није губио. Ово је „било врло незгодно за оне, који би се доцније потурчили, јер би их ти „знаци вазда издавали за хришћане и правоверне.“ Место, одакле сам ово узео, на талијанском језику гласи: „Que' della Mengrelia fanno una Croce nella mano d' loro fanctuli quando li battezano, e que' di Servia lor la fanno nella frante, con un stigo di cella erba, la tintura dalla quale giamai non si perde. E ciò fa che que' di tali nazioni si fanno rinegati portano sempre sopra di se un segno visibile della loro de serizione ed infedelità, che fa vergogna al Turbante bianco, che portano sopra la Testa“ Мислим да ништа јасније не може бити но ово што наведох за доказ да сам се доиста служио делом Ricaut-a, и баш талијанским текстом. Дакле могао сам га имати и имао сам га при руци. Критичар се преварио, кад ме је бедио да сам се у погледу овога дела служио „готовим обрадама“ не завиривши у дела која сам навео у библиографији.

Исто је тако и са делом „Die neu- eröffnete ottomanische Pforte.“ Оно није исто оно, што и напред наведено талијански Historia dello stato presente dell' Imperio ottomano, као што тврди критичар, нити је „разлика у натпису потекла само од двојице преводилаца.“ Критичар, кад ово тврди

или дело, о коме говори, није имао никад у рукама, или га је имао, па заборавио како изгледа. Дело Die neu-eröffnete ottomanische Pforte јесте састављено из више писаца: Sagredo-a Ricaut-a, Danado a, Berengano-a Foscarini-a и др., а не само превод Ricaut-a, како мисли критичар. Осим тога дело Ricaut-a и на француском и на талијанском језику састоји се из два одељка. У првом се говори *о максимама турске политике*, а у другом *о вери Турака*, и на француском тексту, које је чак и илустровано, има свега страна 498. 12° а Die neu-eröffnete ottomanische Pforte састоји се из два тома, *величине folio са преко 1600 страна*, и на свакој страни по два ступца текста. У њему је и турска историја од како се зна за Турке па до 1700. године израђена по поменутим писцима. Па поред свега тога критичар тврди да је ово и напред наведено талијанско дело *једно исто*, само разни преводиоци!

Што се тиче навода на стр. 50. за који критичар каже да сам узео из Мијатовићеве студије „*Пре триста година*“ напоменуо сам и сâм, што се види из напомене на истој страни у напомени под 1. Али сам напред поменуо и Ricaut-a да тим кажем, е сам имао и оригинал одакле је у поменутој студији наведен поменути цитат. А најпосле зар сам рђаво учинио ако сам проверио навод Мијатовићев с извором, одакле је он то узео?

Према томе отпада она јетка замерка критичарева, на стр. 546. поменуте свеске „Дела“, да у *библиографији* (коју сам навео на крају свога списа) *није места наведеним делима Рико-а.*

После свега овога, треба ли веровати критичару што с извесне висине вели на стр. 548. „Дела“, при крају своје оцене, да нисам знао ни шта су: Relationi degli ambasciatori Veneti?

Доста би било и ово, па да се види како је проф. Јов. Н Томић оцењивао моје дело. Али треба да кажем зашто је критичар писао са толико јеткости. Ко је год прочитао његову критику, могао се уверити, да она није писана толико из разлога да допринесе нашој „историској критици“ користи и да одврати друге да не пођу по „историску критику“ штетним „трагом“, већ за то, што није он, г. критичар јаче истакнут у мом спису као писац чланчића „Пре три столећа“ штампаног у „*Извештају крагујевачке гимназије за 1893.—94. шк. год.*“ Он се у својој критици позива на више места, како сам га ја, ако не опленио, а оно „најфиније казано“ учинио „*недопуштене позајмице*“, које су од „штете за развој наше историске критике“.]

Нарочито се расрдио што сам извесне његове речи приденуо Ђеновљанину Јов. Антонију Мернавину на страни 44. своје књиге, а друге на страни 37. Марину Бицију. Али... тако се десило. Једна грешка штампарева учинила је, да г. критичар постане, тако осетљив, и да сву љутњу излије на ме. У мом тексту било је написано: „Тако по наводу г. Јов. Томића Мернавин вели!“ Али при штампању испало је: „по наводу г. Јов. Томића“ те на моју несрећу(?) остало: „Тако Мернавин вели“ Истина тамо се види да је навод (има наводнице цео текст), исто

тако одмах па страни 45. а и на крају међу побројаним делима, поменуо сам г. критичара да сам се његовим делом служио. Али г. критичар није задовољан тим. Он мисли да је заслужио више. Слободно је, нека мисли!

Толико као одговор на критику. — Односно замерке за неуглађен стил, тешим се тим да ми је стил у књизи углађенији но критичарев у оцени.

На крају да кажем још неколико речи. — Кад сам чуо, да пише оцену на моју књигу г. Јован Томић, чију спрему знам и ценим (особито за историју оног времена, када се јављају Ускоци у нашој прошлости), јако сам се радовао. Радовао сам се с тога, што сам мислио да ће се онај, који је прилично времена провео по библиотекама и архивама у Венецији, Милану, Фиренци итд., моћи уздићи изнад досадашњих наших историо-критичара и бити не само критичар но и сарадник, у колико се то чини у модерној критици у Европи. Али видим да сам се преварио, и место тога видео сам јеткост, пецкање, по гдегде чак и недопуштене испаде, видео сам особине најобичнијих *наших* критика.

Маја 1897. год
Београд

Миленко Вукићевић
професор.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Академија Наука. — Овога месеца била су три састанка. 5. маја имало је Председништво састанак, на ком је одлучено како да се учествује при открићу споменика њена првога председника Јосифа Панчића. 19. маја имала је Академија природних наука састанак; на том су састанку примљена за „Глас“ првога разреда ова два рада Петра Живковића дописнога члана: „Други прилог алгебарским влацима вишега степена“ (први је штампан у 34. „Гласу“) и „Један метод за цртање кривих линија у равнини.“ 26. маја био је састанак Академије философских наука; на њему је одлучено, према рефератима П. П. Ђорђевића и Љ. Ковачевића: да се не приме преписи из неких рукописа манаст. Хилендара, што је поднео епископ Димитрије; неки би се могли и штампати, кад би се за штампу приредили.

КЊИЖЕВНОСТ

Књиге и листови штампани у последње време у Државној Штампарији. — I *Књиге*: „Босанчице“ приповетке *Миге Живковића.* Издање Српске Књ. Задруге (за VI коло). На 8-ни, 176 стр. и 4 л. — „Горски цар“ роман из народног живота у Србији од *Светолика П. Ранковића.* Издање Срп. Књ. Задруге (за VI коло). На 8-ни, 312 стр. и 2 л. — „Теорија казненог права,“ трећи део десета свеска, написао *Ј. Ђ. Авакумовић.* В. 8⁰ I—IV и 1461. до 1609. стране. Цена св. 1·50 дин., а за Аустро-Угарску форинта. — „Хемија за средње школе.“ Написао *С. М. Лозанић.* Друго поправљено издање. На 8⁰ 2 л. и 175 стр. — „Општа педагогика“ написао д-р *Војислав Бакић* професор Велике Школе. (Штампана као прва књига „Споменика Јована Гавриловића“. Издање Учитељског Удружења. На 8⁰. стр. VII и 509, и 1 л. Стаје 5 динара. — „Статистика пореза Краљевине Србије.“ Књига I Преглед разрезанога пореза и ненаплаћенога пореза с прирезима за 1894. годину. Издање министарства финансија 4⁰, 1.—144. стр. — „Долазак немачке војске под Београд 1688. године.“ Израдио *Јован Поповић.* В. 8⁰, 1.—69. страна са једном картом и једним планом. (Прештампано из „Ратника“.) Цена 1·20 динара. — „О забавиштима“, од *Јована Миодраговића.* (Штампано у „Просветном Гласнику“ под натписом „Једно необрађено васпитно поље“). М. 8⁰ 1.—16. страна. Цена 0·20 динара. — „Таблице кубних запремина за облу, отесану и остругану грађу.“ (Ручна књижица за царинске посленике и трговце). Издање царинског одељења министарства финансија. 16⁰ I—VII и 1.—201. страна. — „Законик о поступку судском“ у грађанским парницама са свима изменама и допунама и „Закон о поступку стецишном“. М. 8⁰ I—V и 1.—296. стр. — „Извештај о радњи српског друштва „Црвеног Крста“ за 1895. год., поднесен XVIII редовном главном скупу, који је држан 31. марта 1896. године. у Београду“ В. 8⁰ 2 листа и 1.—80. страна. — „Наставни план, распоред и програм за основне школе (ниже, више и продужне).“ Издање Државне Штампарије. В. 8⁰ 1. 92. стр. Цена 60 дин. п. — „Правила за извршење закона о таксама.“ Издање пореске управе у министарству финансија. М. 8⁰ 1.—45. страна.

II *Листови*: „Наставник“ лист Професорског Друштва. Књига VIII, свеска 5. за месец мај 1897. год. Власник Професорско Друштво, а одговорни уредник *Л. Лазаревић.* В. 8⁰ 203.—266. и у прилогу „Физика у средњим школама“, од д-ра Ј. Кислинга, превео Ђ. Анђелковић, 65.—76. страна. — „Просветни Гласник“, службени лист министарства просвете и црквених послова. Година XVIII, св. 4. за месец април 1897. Уредник *Љуб. М. Давидовић.* Издавалац Државна Штампарија. 4⁰ 181.—232. У прилогу је „Статистика наставе“ 97.—111. страна. — „Просветни Гласник“, службени лист министарства просвете и црквених послова. Година XVIII, свеска 5. за месец мај 1897. Уредник *Љуб. М. Давидовић.*

Издавалац управа Државне Штампарије. 4° 233.—301. страна. У прилогу је „Статистика наставе“, 114.—152. страна. — „Ратник“, лист за војне науке, новости и књижевност. Година деветнаеста, 1897. Књига XXXVI, св. 4. за месец април. Издаје Главни Ђенералштаб, а уређује *Божидар Јанковић.* В. 8° 417.—576. стр. са три прилога. — „Ратник“, лист за војне науке, новости и књижевност. Година деветнаеста, 1897. Књига XXXVI, св. 5. за месец мај. Издаје Главни Ђенералштаб а уређује *Светозар Нешић.* В. 8° 577.—703. — „Српски Архив за целокупно лекарство,“ орган српског лекарског друштва. Уређује д-р *Јован Данић.* Година III, свеска 5 за месец мај 1897. В. 8° 233.—280. страна. У прилогу је уз ову свеску бр. 5. „Народног Здравља,“ а у додатку су три таблице о боловању и умирању месеца фебруара и марта 1897. г. — „Српски технички лист“, орган удружења српских инжињера. Уређује га управни одбор удружења и уредник *Н. И. Станенковић.* Година VII, свеске 3. и 4. за месеце март и април 1897. 4° 29.—65. страна. — „Тежак“, илустровани гласник српског пољопривредног друштва. Година XXVIII, 1897., број 20. Власник и издавалац Српско Пољопривредно Друштво. Књижевни одбор Александар М. Секулић, д-р Марко Т. Леко, Паја Т. Тодоровић и Душан М. Спасић. Одговорни уредник Драгутин М. Јовановић. 4° 169.—176. страна. — „Учитељ,“ педагошко-књижевни лист орган Учитељског Удружења. Свеска 8. година XVI. Власник и издавач исто удружење, а уређује га уређивачки одбор: Ђока Ивковић, Н. Ј. Соколовић и уредник *Н. М. Чолаковић.* В. 8-на 609.—688. страна.

Списи дати у штампу у Државној Штампарији. — „Тајно писање у српским споменицима,“ од Драг. Костића (Штампање се у „LIII Гласу“ Српске Краљевске Академије.). — „XXXIII Споменик Академије Наука“ (Штампање се ови радови: а. *Јов. Н. Томића* Седам српских писама ћирилицом писаних их млетачких архива; б. *Јов Н. Томића* Нови подаци о битци код Сиска 22. јула 1593. год.; в. *Јов. Н. Томића* Прилози за покрет Хришћана на Балканском Полуострву против Турака крајем XVI века; г. *Марка Драговића* Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске од почетка XIX столећа; д. *Ст. Новаковића* Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806.—1813. год; ђ. *Ст. Новаковића* Адресе Народних Скупштина од 1817. и 1827. год. кнезу Милошу.) — „Карло XII“ од Волтера, у преводу *Стојана Новаковића.* (Штампа се за VI коло књига Српске Књижевне Задруге.) — „Droit public romain“ од Вилемса у преводу *Живка Милосављевића.* — „Историја српских финансија, од *Мите Петровића.* Издање министарства финансија. „Познавање робе,“ други део од *Раше Милошевића.* Издање царинског одељења у министарству финансија

Изгубљено дете. — Поред Хофмана наша омладинска литература познаје добро и Христ. Шмида, од кога је досада неколико приповедака преведено за ових шездесет и неколико година. Почео је прво у нас с преводом Шмидових радова, колико се сећамо, Мојсије Игњатовић; за тим су преводили и посрбљавали Дим. Чобић, Јов. Балугџић, Ник. Ђ. Вукићевић, Дим. Јосић, Стеван Ковачевић, Ника Грујић, Ст. Ђурчић и други, а сада нам се јавља као преводилац и Мих. М. Станојевић учитељ, који је превео Шмидову приповетку „*Изгубљено дете*“. Издала ју је у овом српском преводу књижарница Вел.Валожића. Стаје 60 пара динарских.

Житија српских светаца. — Петар С. Протић професор богословије штампао је у штампарији код „Просвете“ недавно своју расправу под именом „Житија српских светаца као извор историјски“. О овој књизи биће свакако говора. Не можемо а да овом приликом не поменемо да нас је пишчев предговор изненадио; у њему нам писац вели да је још марта 1890. овај рад био готов, али да га није могао на српском да штампа све досада, а сада када га после 7 година штампа с помоћу Архијерејскога Сабора — пушта га *без икаквих додатака и без измене.* Не знамо како то да протумачимо. Свакако рђаво по писца, јер научни рад овакве врсте губи много (често и све) од своје вредности ако у своје разлагање не унесе све оно што се дотле о том предмету писало. Баш се о неким српским свецима последњих година доста и озбиљно писало, па је то требало све прегледати и бар у ноте унети, ако се није хтело помучити да се и у текст уноси и ремети. Овако овај рад губи своју вредност, ако је т. ј има. Чини нам се да је и врло аљкаво превођен с рускога, на који је, како вели писац, био прво написао овај свој рад. Критика ће већ рећи како је употребио изворе, који су му били на расположењу, јер су до 1890. угледали света.— Има 182 стр. и 2. л. веће осмине. Стаје 1·20 дин.

Хемија. — С. М. Лозанић штампао је недавно друго поправљено издање своје „*Хемије за средње школе*“. Ово је издање прерађено на ново: проширен му је општи део, прегледан посебни и обраћена је пажња на језик, који је био у првом издању предметом озбиљне критике. Књизи је на крају додан и регистар. Има 2 л. и 175 стр. велике осмине. Стаје два и по динара.

Одабране басне. — Л. Зрнић наставник пожаревачке гимназије уобичајио је те нам сваке године пред годишњи испит пружи по коју књижицу намењену омладини. Тако је ове године приредио: „*Одабране басне,* народне и уметничке за омладину“, а издала књижарница Мих. М. Костића у Пожаревцу Зрнић је, вели се у огласу, приредио ову збирку по најновијем француском методу.

Има у њој двадесет басана које је скупио В. Врчевић, двадесет Доситијевих, десет Љ. Ненадовића, десет Змајевих и десет И. Крилова. Пред сваким одељком ових басана у кратко је проприčана биографија поменутих писаца. Како је ова књига намењена по готову деци што уче или што су учила основну школу, то није требало уносити у ову збирку оне басне [на пр. Мишић и мишица] које су у читанчицама, а могла се изабрати место њих која друга као и место оних, које нису никако басне [као н. пр. песма о Максиму и т. д.]. Приређивач је у овој збирци исправљао и дотеривао језик према схватању дечјем; томе не можемо замерити, само бисмо желели да је на то потпуну пажњу обратио. Могло се заменити на пр. *високопарни*, *уиражњење*, изједначити на пр. *рече* и *рекне*, избацити сувишно *један* [н. пр. стр. 6., 11. и т. д.] додати н. пр. *су* у *разговарала се* [стр. 10.], исправити: дан *од* састанка, корети и т. д. и т. д. Стаје пола динара. Има 75. стр. и 2 листа садржаја и извора којима се служио.

Злато, злато, злато. — Анта П. Ђорђевић књижар и антиквар београдски издао је опет једну пуну сензација књигу. То је превод В. И. Немировића Данчека описа Монака Монте-Карла и Кондонима под привлачним натписом „*Злато*, *злато*, *злато*.“ Стаје 80 пара динарских.

Летопис Матице Српске. — Добили смо 190. књигу „Летописа Матице Српске“. Садржину њену објавили смо у мартовској свесци стр. 563. На неке чланке вратићемо се нарочито док се сврше; а овде само скрећемо пажњу на Матавуљева „Приморска обличја“ и напомињемо: да треба коментар уз писма Даничићева Бошковићу јасније одвојити од текста самих писама; најбоље би било да су домеци Магарашевићеви штампани ситнијим словима. Бранчић приказујући „Примере“ Ж. С. Поповића вели да су лепа добит за наставу у српском језику, јер је књига у својој врсти заиста добра. Приказивач (уредник?) Милићевићева најновија дела „Кнез Михаило“ разочаран је њиме. „Боже сачувај, вели приказивач, да смо тражили пикантерије, али смо, и то с правом, тражили од некадашњег секретара кнежевог да ће нам изнети онакве ствари, које се иначе не знају а које су од великог утицаја биле на решење и на радњу кнеза Михаила. Тога нема.“ Књига је, вели на завршетку, деликатно и достојанствено написана.

Са Авале на Босфор. — Јављају, да су штампане путне белешке Драгомира Брзака са похода Београдскога Певачкога Друштва у априлу 1895. год., а под именом „Са Авале на Босфор“. У књизи се описује Босфор, Цариград, њихове знаменитости, Софија и Пловдив. Има и слика. Стаје два и по динара.

Шематизам. — Православна епархија бококоторска, дубровачка и спичанска издала је свој *Шематизам за год. 1897.* Иза службених дата о црквама и манастирима статистички је преглед поменуте епархије; из њега дознајемо између осталога: да је било 8 манастира и 43 парохије, а цркава 207, 5276 домова и 28.271 православна душа, 58 свештених лица. По народним основним школама, мушким и женским, има 2202 ђака. Иза тога „прегледа“ су „Бињешке и подаци.“ Знатније су ове: „Оснивање епископије зетске“ од Ђ. Стратимировића (из повећега дела „Православна црква у Боци Которској“), „Манастир Режевићи у Паштровићима“ од М. Црногорчевића (извадак из описа манастира Режевића, који се штампа у „Старинару“) и опис једног антиминса из год. 1780. Добра је белешка на крају она из које се дознаје, где су друге штампани описи појединих манастира и цркава из те епархије. На 8-ни је, има 48 страна.

Глас пастира. — Свештеник Григорије А. Николић одлучио је да изда своје проповеди, које је сам написао, а нешто прерадио по туђим, већином руским, проповедницима, те говорио које у Митровици које у ком другом месту митровачкога протопрезвитерата. Дао им је натпис „Глас Пастира“ и прво коло својих проповеди пустио је у свет у књизи од VI и 232 стр. и 2 листа. У овој првој књизи има 41 поука и проповед говорене разних дана у години. Неке од ових проповеди штампане су биле раније у „Српском Сиону“ и у „Босанско-Херцеговачком Источнику“. Штампана је у Новом Саду, а стаје динар и 80 пара динарских.

Четири жене Ђорђа Партије. — С мађарског је превео В. Чонић учитељ роман Каролине В. Галовице под истакнутим натписом. Издала га је књижарница Браће М. Поповића. На 8-ни је има 146 страна.

Општа педагогика. — Д-р Војислав Бакић штампао је у Државној Штампарији „Општу педагогику“. Поделио ју је у три дела: Педагогошка телеологија, Педагошка методологија и Наука о школској организацији. На крају је додао: Преглед садржине и азбучни преглед садржине. За основу овој „педагогици“ узео је, у главном, како сам вели у предговору, „Вунтову и Бенову Психологију и Логику, и Хербартову Етику, задржавши у осталом, дух хербартовске философско-педагошке школе, нарочито у оном смислу, како га је схватио самостални и слободоумни Хербартовац пок. Д-р *К Ф. Стој*.“ Стручна критика свакако ће изрећи у скоро свој суд о њој.

Упуства. — Послао нам је Божа С. Живковић на приказ „Упутства за рад на мех. аутомат. разбоју „Србија“. Ова књижица штампана је у штампарији Светозара Нико

кића; у њој је школска и кратка историја овога мех. разбоја у Србији. Скрећемо пажњу на ова „Упуства“ оних који се тиме интересују.

О коњарству. — Посебно је оштампано у једну књижицу, чини нам се из „Витеза,“ чланак Витезов „О коњарству у Бугарској“ подаци прибрани 17. фебруара 1897. године у Софији, и „Један споменак са софијских свечаности“ опет од истога; овај је споменак посвећен уреднику „Српских Новина“. Натписнога листа нема, на м. 8-ни има 24 и 11 страна.

Две поучне књижице. — Добили смо од архимандрита Фирмилијана на приказ два његова најновија рада: једно је његово јавно предавање са духовнога концерта дружине „Станковића“ у марту ове године „*О вери у Бога*“, а друго је „*Откровење*“ израђено по Миријантеу. Ово има 38 страна, а оно 18. Препоручујемо обе књижице.

Два озбиљна реферата. — У „Српском Гласу“ изишла су недавно два озбиљна реферата из пера младога доктора Јов. Радоњића: У једном (бр. 7. и 12.) се приказује опширно најновији рад К. Јиречка „Дубровачки пјесник Шишко Менчетић“ а у другом (бр. 15.) се говори о Суботићевој књижици „О главној сеоби Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и о првим српским привилегијама.“

О забавиштима. — Из мартовске свеске „Просветнога Гласника“ оштампан је чланчић Ј. Миодраговића „Једно необрађено васпитно поље“ у засебну књижицу, којој је сада натпис на корицама (а натписна листа нема) „*О Забавиштима*“. Књижица има 16 страна мале 8-не, а стаје 20 пара динарских.

Регистар. — Петроније Митровић писар у министарству војном саставио је *Регистар* свију војних прописа до ове године. „Регистар“ има тринаест штампаних табака. Стаје само два динара.

Књиге за народ. — У 17. броју „Бранкова Кола“ приказана је 65. свеска „Књига за народ“ из Коњевићеве задужбине. У овој су свесци „Народне приповетке“ које је скупио Владимир Красић. Ми ове свеске још нисмо добили на приказ, ма да нам Матица Српска своја издања редовно шаље, те не можемо о овој свесци говорити. Ј. В. референту у „Бр. Колу“ не свиди се што је ове „Приповетке“ Матица штампала у овој „Књизи за народ“.

Србија пред догађајима. — Бележимо, да је крајем априла изишла и брошурица „*Србија пред догађајима*“, од Бдина. Београдска штампа остала је хладна према њој. Стаје 20 пара динарских. На м. 4-ни, има 12 стр., у два ступца.

Песме и приповетке Милутина Трбића. — Књижарница и штампарија Милана Петка Павловића у Вршцу издала је позив претплати на књигу „Песме и приповетке Милутина Трбића“. Радови су сви оригинални, а штампани су у разним српским листовима књижевним и политичким, неки су од њих и преведени на немачки и мађарски; у њима је, вели се, у позиву, верно оцртан наш народни живот и обичаји. Књига ће имати десет табака. а цена јој је круна. Неће се дати у штампу док се не скупи довољан број претплатника.

Nego. — Комедија Пјетра Косе „Неро“ штампана је недавно у преводу Ђуре Ст. Дежелића у „Dragoljubu“ за ову годину, одакле је и посебице оштампана. Преводу је додао преводилац „прослов и повјесничке биљешке“. Стаје 60 новчића.

Кухачев састав. — Из „Dragoljuba“ за ову годину оштампан је у засебну књижицу и Кухачев састав „Porietlo i umieće hrvatskih pučkih pjevača i glasbara.“ Стаје 30 нов.

Приморкиње. — Под овим натписом штампао је латиницом Рикард Каталинић Јеретов омању збирку својих лирских, већином патриотских песама. У књизи је 35 песама, међу овима: „Хрватским мрнарима“, „Опатији“ и т. д. Књига је штампана у Загребу код Ц. Албрехта (Јос. Витасека.)

Извештај сарајевске гимнасије. — „Босанска Вила“ у бр 5. јавља да је недавно изишао „Једанаести извештај сарајевске гимнасије“ за год. 1895-96; у њему је између осталога на првом месту чланак д-ра Ђ. Протића „Микроскоп и природопис“. Ђака је било у овој школ. години у гимнасији 403, од којих: православних Срба 200, католика 114, мухамедоваца 49, а остало других вероисповести.

Манцонијеви „Vjerenici“. — У декембарској свесци „Дела“ стр. 548. јавили смо да се штампа хрватски превод Манцонијевих „Вјереника“, а сада можемо саопштити, да су и изишли у елегантном издању. Потпун је натпис: Vjerenici historična pripoviјest Milaneska iz XVII vijeka obreo i preradio Aleksandar Manzoni, preveo i uvodom propratio Prof. A. Sasso. Troškom prevoditelja. Spljet. Spljetska Društvena Tiskara (G. Laghi). На 8-ни 1 л., XLI стр., 2 л. и 528 стр. У „Уводу“ преводилац нам опширно прича о Манцонију и његову раду, а нарочитоо „Вјереницима“. Из једне забелешке његове дознајемо, да је још 1856. излазио у подлиску „Narodnih Novina“ превод „Вјереника“, те је онда ово трећи (у Хрвата други) превод у нас. Вредно би било поредити српски превод у „Отаџбини“ (завршен 1888. год.) с овим Сасовим, да се види ко је бољи. Овај превод Сасов свакако препоручујемо. Стаје форинту

и двадесет новчића. — Исти писац штампао је раније ове књиге: 1891. Herojstvo s. Dujma и 1894. Ispovijesti s. Aurelija Augustina (превод.).

Pedagogijska enciklopedija. — Тако се зове дело, што га је почео издавати хрватски педагошко-књижевни збор. До сада су изишле две свеске прве књиге. У првом реду намењена је учитељима, да му укратко да све што треба да има у велико цела педагошка литература, те да у њој може наћи поуке и побуде. У првим двема свескама су чланци слова А, В и С до почетка „Cicero".

Neću psovati niti prokljinati. — Под тим именом штампао је у дионичкој штампарији Анте Јагар духовник књижицу, чија је тенденција: да поучи народ како су гадне псовке и клетве и како само онога руже, коме су сваки час у устима. Стаје 20 новчића.

О нези дечјој. — Познати хигијенски писац д-р А. Лобмајер штампао је недавно у Загребу књигу под именом „Njega i Odgoj djece prvih godina života", у којој нам разлаже како ваља децу хранити, дојити, одбијати, па онда о купању, оделу и чистом ваздуху, о стану, о играчкама и т. д. — о свему дакле на што би требало да матере пазе. Књига стаје 60 новчића. Изишла је о трошку књижарнице Л. Хартмана.

Дубровник и околина. — Позната прашка књижарница Ф. Темпски издала је на немачком књигу о Дубровнику и околини му; написао је Л. Х. Фишер сликар, који је прошле године неколико месеца провео у Дубровнику. Књига стаје 2 форинта, а има 150 страница, 66 оригиналних илустрација и 1 карту. Иза краткога приступа говори у неколико страница о историји Дубровника, о клими, о флори, о фауни и о ношњи тамошњих сељака, за коју вели да је лепа да је мало где видео сличне, па прелази на опис путовања из Сплета и величанствени улаз у грушку луку, па пут из Гружа до града. Говори о Жупи, даље описује Цавтат, пут на Царину и Требиње, оток Млет са дивним Porto Palazzo, а на крају даје практична упуства онима који онамо долазе.

О владици Петру I Петровићу. — У јануарској свесци „Труды кіевской дух. Академіи" штампао је Лазар Поповић своју расправу „Црногорскій владыка Петръ. I—й."

О Црној Гори. — Један од млађих талијанских ботаничара, проф. А. Балдаћи штампао је, приликом веридбе и свадбе талијанскога наследника престола, у талијанским листовима „Resto del Carlio" и „Coltowotore" једанаест чланака, који су недавно и у књигу оштампани под именом Crnagora, memorio di un botanico Bologna. Ditta Nikola Zanichelle 1897. На 8-ни, 104 стр., стаје 75 новчића. Чланци су ово: Црна Гора; Црногорци; Ловћен; С Ловћена на Ком; Кучи; Ком, Из племена Васојевића у Колашин; Дробњаци и Дурмитор; Према Херцеговини, Грахову, Никшићима и Кчеву; Црногорско Море; Приморје. У њима се дотакао млади писац историје, географије, етнографије, унутрашње уредбе и спољашње политике Црне Горе.

О Босни и Херцеговини. — Мирослав Ј. Спалајковић поднео је правном факултету парискога университета штампану тезу за докторат о међународно-правном и државо-правном положају Босне и Херцеговине под натписом La Bosnie et l'Herzégovine. Étude d'Histoire Diplomatique et de Droit International. Paris (Arthur Rousseau). На 8-ни, 320 страна.

О Доситију Обрадовићу. — Кијевска „Университетскія Извѣстія" за јануар и фебруар штампала су између осталих и рад К. Ф. Радченка „Сербскій списатель Доситей Обрадовичъ и его литературная дѣятельность". Рад овај свакако заслужује пажњу наших литерарних историка. У другој глави, у којој говори о делима Доситијевим, указује потанко и на изворе, које је употребљавао Доситије у раду своме.

Преводна црквена библиотека. — У Бугарској друштво „Јевтимије Патријарх трновски" издаје у месечним свескама од 4 до 5 табака књижице, под именом „Религиозни разскази", у којима штампа пре свега житија светаца бугарских и других, грађу за историју манастира њихових; чудеса услед вере у Бога; разне случаје, примере и питања практике у црквеној служби, а штампаће у њима у целини и дела св. Јована Златоустога. Бугарски Синод помаже ово, свакако корисно, издање. Стаје годишње шест динара, који се у три рока дају. У последњим свескама од прошле године штампано је житије св. Катарине и Теофила Мироточивога, као и чланчић „О религиозном васпитању бугарске деце у мисионарским заводима у Бугарској".

Критъ и критскій въпросъ. — Под овим натписом издао је наш пријатељ и знанац нашим читаоцима, *Ст. С. Бопчев*, пловдивски адвокат и издавач *Бугарске Збирке* једну историјско-политичку студију (Пловдивъ 1897.) која заслужује да се на њу скрене пажња и српских политичара. У расправи су ови одељци: Земљописне белешке, Стара историја Крита, Крит под турском владавином, Савремени устанци и административно-политичке реформе, Данашњи положај Крита и Последња фаза критскога питања. — Расправа се одликује особитом објективношћу и љубављу к предмету.

Новија чешка историја. — У издању књижарнице прашке Ф. Шимачка излази у свешчицама „Политичка историја народа чешкога од г. 1861. па до доласка министарства Баденијева", коју је написао Адолф Срб. Имаће 16 свешчица, а досада је изишло седам. Свешчица стаје 24 новчића.

О Палацком. — До године Чеси славе стогодишњицу од рођења њихова оца историје Фр. Палацкога (рођ. 3. — 14. — јула 1798.). За ту свечаност спремају се у велико. Већ су почели излазити и јубилејни списи посвећени Палацком. Прошле године већ је В. Ржезничек штампао књигу од 433 стране, у којој је популарно описао живот, рад и значај Фр. Палацкога; а ове године штампа друго издање и то са богатим илустрацијама из живота Фр. Палацкога. Илустровано издање излази у свескама од 32 стр. о трошку J. Р. Вилимка у Прагу а под именом „Velky Čech. Život pusobeni a vyznam Fr. Palackého otce naroda." Биће свега десет свезака. Свеска стаје 30 крајцара. Као прилози уз дело доћи ће фотографски снимак ученика словенскога збора у Москви 1867. г. и главних представника словенског скупа у Прагу 1848. г. са Ханковом песмом.

НОВИНАРСТВО

Просветни Гласник. — Досада је изишло пет свезака, прве три уредио је Јован Миодраговић, а даље две Љ. Давидовић. Ове две већ у велико одмичу у разноврсности градива; овако уређиван орган министарства просвете доиста је неопходно потребан свима људима од просвете, јер се из њега може свему поучити што му је потребно школе ради. Поред службенога дела, радње Главнога Просветнога Савета и Школскога Летописа, налазимо у одељку „Наука и настава", сем завршетака чланака из прошле године: Развитак српске граматике у овом веку „О постанку минерала у природи, ове нове чланке: „Ручни рад у мушкој основној школи" од Јов. С. Јовановића, „Процес одвајања у историји" од Б. К. (једна глава из повећега дела), „Педагошка ходегетика" од В. Бакића (из „Опште педагогике" одељак), и „Значај историје за самообразовање од Н. Карјејева (превод Св. С. Симића). У одељку „Критика и Библиографија" приказане су: Медаковића „Владика Данил", Милићевића „Кнез Михаило", Годишњица Чупићева књ. XVI (два реферата један у фебруарској а други у мајској; први је хвали а други умесно куди), Јовића и Путниковића „Зорица" (опет два пута приказана; први пут краће а други пут дуже — језгровитије), З. Поповића „Пред Косовом" (прости исписи), V. de la Blache et Camena D' Almeida Cours de Géographie и Икономова Л Васиљева „Аритметика". У првим трима свескама су још само ови одељци: Просветни Ковчежић и Ситније белешке, у којима је само објављено по неколико ситнијих записа и две народне приче. Од априлске свеске утврђене су још ове рубрике: *Преглед школских листова* (приказано је у две свеске неких девет листова) и *Ковчежић*, у којима су пододељци: Гласови о школама, Просветни записи, Белешке из науке и Просветни добротвори. Овај одељак је врло интересан и разноврстан многобројним краћим чланцима и записима. Препоручили бисмо само већу прегледност у записима. Свима овим свескама као прилог иде „Статистика наставе" од Зарије Поповића.

Промене у уредништвима. — „Ускок" је добио од бр. 78. за главног уредника и представника друштва „Ускок" професора Милутина К. Драгутиновића, те се надамо да ће нам „Ускок" још боље одскочити својом ваљаношћу. — „Српском Гласу" дошао је на место Ст. Бркановића за сталнога уредника вредни млади новинар д-р Александар Митровић, који ће умети да на достојној висини одржи „Српски Глас", тај бранич српства у Приморју. — Смрћу Паје Јовановића уредништво је „Србобрана" примио проф. Игњат Димић, који је досадашњим својим радом показао да је потпуно дорастао послу, кога се сада прихваћа. Образован је и одбор, који ће се старати о листу. Власник су листу наследници пок. Паје Јовановића — „Цариград. Гласник" почео је поново излазити од 17. маја, добивши допуштење, да му може бити власником и уредником на место покој. Н. Савића К. Групчевић. Премештајем Драгомира Вучковића промењен је и уредник „Ратнику". Мартовску и априлску свеску уредио је Божидар Јанковић потпуковник, а од мајске сталним је уредником Светозар Нешић ђенералштабни потпуковник.

Одјек. — Од 1. априла почео је „Одјек" излазити с разноврсном садржином, а од 1. маја и свакога дана, на увећаном формату, сваким пак даном све са бирањом садржином. Овај напредак у новинарству бележимо с радошћу.

Ратник. — Вредно је напоменути, да су у мартовској, априлској и мајској свесци овога листа за војне науке, новости и књижевност штампана између осталих два историјска чланка потпуковника Јов. Поповића „*Долазак немачке војске под Београд 1688.* год." и „*Аустријска војска у Босни 1688. г.*" Уз први чланак иде и карта војишта аустријско-турскога рата у 1688. год. у размери 1:1,000.000; израђена је по Кипертовој карти. Чланци су ови и посебице оштампани.

УМЕТНОСТ

Народно позориште у Београду — Месеца априла даване су у Народном Позоришту 22 представе, од којих су биле четири ванредне, шест дневних а остало вечерње

представе. Од 7. до 12. априла није било представа због велике недеље. На ванредним вечерњим представама давана су два комада с мађарскога („Риђокоса“ и „Сеоска Лола“), два с немачкога („Лажни цар Димитрије“ и „Лепа Галатеа“ комична митолошка опера у једном чину, написао Пол Хенрион, превод с немачкога, музика од Супеа, — први пут 17 априла) и један с француског („Јованчини сватови“). На „Лажном цару Димитрију“, „Риђокоси“ и „Сеоској Лоли“ заједнички су представљали чланови нашега и новосадскога позоришта; на „Лепој Галатеи“ г-ђица Султана Цијукова оперска певачица и чланови новосадскога позоришта, а на „Јованчиним сватовима“ само наши глумци. — Од *дневних* представа два су оригинала („Милош Обилић“ Суботићев и „Суђаје“), три с француског („Женски рај“, „Доктор Окс“ и „Адмирал плаве ескадре“) и један с немачкога („Комендијаши“). Од осталих *вечерњих* представа један је оригинал („Српске Цвети“ I Таковски Устанак“) а све остало осам с француског („Мадам Сан Жен“, „Пут око земље“ „Тата-тото“, „Томасенова плантажа“ шала у три чина, написао Морис Ордоно, превод с француског, први пут игран 19. априла, даван два пута; „Стари каплар“ — даван два пута, „Кин“, „Лондонска кула“ — даван два пута, и „Уображени болесник“.)

Од ванредних представа најбоље су прошли „Јованчини сватови“ и „Лепа Галатеа“ (1311 дин.) а најслабије „Сеоска Лола“ (658 дин.). Највише су дале дневне представе „Адмирал плаве ескадре“ (694·50 д.) и „Женски рај“ а најмање: „Милош Обилић“ (251·50 д.) и „Комендијаши“ (268·50 д.). Од вечерњих најбоље је прошла ускршња представа „Пут око земље“ (757 д.), све остале дале су мање испод шест стотина динара, а најмање је дао „Уображени болесник“ (196 д.). „Томасенова плантажа“ дала је кад је први пут играна 373 д., а други пут 242·50. Карактеристично је, да је „Тата-тото“ као ускршња представа једва нешто више истерала (585·50) но лане, у априлу, кад је трећи пут играна (570·50).

РАЗЛИЧНОСТИ

Споменик пок. д-ру Јосифу Панчићу.— На св. Ћирила и Методија, 11. маја, откривен је споменик великом српском научнику Dr. Јосифу Панчићу у градском парку испред Велике Школе. На свечаности су били Њ. В. Краљ са министрима и другим великодостојницима; са стране као изасланици дошли су проф. Тице из Беча и проф. С. Брусина из Загреба. По свршетку освећења председник општине г. Пашић узео је реч и скинуо застор са споменика. Статуа представља Панчића, како у једној руци држи лупу а у другој биљку. Радио ју је Ђока Јовановић вајар. За овим је великошколско друштво „Обилић“ отпевало „Славопој пок. Ј. Панчићу“ коју је саставио Ћира Милић филолог а компоновао Јосиф Маринковић. После тога говорио је у име Академије председник Академије М. Ђ. Милићевић; у име Велике Школе Јован М. Жујовић; у име науке Стеван Јакшић и у име лекарског друштва и као његов ђак д-р Војислав Ж. Ђорђевић. На подножје споменика положено је неколико венаца.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

Нови професори.— Философски факултет наше Вел. Школе изабрао је од пријављених кандидата за катедру историје опште старога и новога века: проф. д-ра Драгољуба Павловића уредника „Дела“ за ванреднога професора историје новога века и проф. д-ра Николу Вулића сарадника „Дела“ за ванреднога професора историје старога века. Избор обојице министар просвете је потврдио, те их и указом поставио за ванредне професоре Велике Школе. Ово су први изабрани професори по новом закону. Честитамо им!

Добротвор народни. — Тек што се састави Одбор, који ће купити прилоге за подизање нове српске гимнасије у Новом Саду, а стиже прилог од сто тисућа форината. Тај ретки прилог на олтар просвете народне приложи барон *Милош Бајић*, унук кнеза Милоша. Великом добротвору народном слава!

† Илија Округлић Сремац. — Мало их је који су тако одани били слози српско-хрватској као што је то био сад већ покојни Илија Округлић Сремац, који је у илирском покрету задахнут чистим идејалима на сваком кораку пропагирао слогу братску. Његова дела, драме, све имају ту тенденцију. Његова „Шокица“ радо је виђена на српским позорницама, а и „Саћурица и шубара“ није много изостала. Певао је и песме, које су у неколике збирке изишле као „Sonetni vijenac“ и „Srijemska vila“ познат му је и спев „Ivan Kapistran“ у ком је описао дела овога божјег угодника. Бавио се и музиком. Многој песмици својој и туђој дао је мелодију, те се тако одомаћила у народу. Родом је из Карловаца, а рођен је 30. априла 1827. Умро је 18. маја ове године у Петроварадину као опат св. Димитра сремскога и жупник петроварадинскога града. Био је члан књижевног одељења „Матице Српске“. Врлом раднику на братској слози вечан спомен међу нама!

✝ НИКОДИМ СП. САВИЋ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК „ЦАРИГРАДСКОГА ГЛАСНИКА“

1865.—1897.

За Савом Бјелановићем убрзо оде с овога света и други цветак из новинарске српске градине. Неста нам и вредног, одушевљеног уредника «Цариградскога Гласника» пок. Никодима Сп. Савића. Родом из Пећи где је прва знања добио, прешао је у Србију да се чему вишем научи и да се спреми да буде од помоћи своме роду, својој околини. У Београду је у првој београдској гимнасији учио, а за тим отишао у Солун те свршио талијанску трговачку школу. По свршетку долази у Београд, те постаје сарадником «Дневнога Листа», у ком је нарочито бацао погледе на своју ојађену и потиштену браћу, а убрзо за тим и првим уредником «Трговачкога Гласника». Здравље му не допусти да и даље остане на томе месту; он се крете у западну Европу да тражи оронулу здрављу помоћи, а по том оде у Солун, где је припомагао «Српској Трговачкој Агенцији». Мислио је да покрене тамо и лист, али за то не мога добити допуштења. Тек 1894. год. његова се жеља испуни. Би одобрено да може у Цариграду излазити «Цариградски Гласник» и он га се прихваћа пун одушевљења, пун љубави за ту племениту ствар. И радио је марљиво на листу, да је «Цариградски Гласник» дигао на висину једнога лепо уређиванога листа. И сада кад је могао гледати и успехе од овога свога труднога рада подлеже љутој бољци.

Пок. Савић, покрај својих послова, од времена на време сећао се и «Дела». Уредништво «Дела» жали што смрћу његовом губи Српство правога заточника српске мисли а «Дело» вреднога сарадника свога.

Бог да га прости!

† ПАЈА ЈОВАНОВИЋ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК „СРБОБРАНА".

1849.—1897.

Још нисмо отрли сузе за Савом Бјелановићем и Никодијем Савићем, а стиже нам глас да је немилосрдна смрт покосила још један Српству драгоцени живот, Пају Јовановића уредника «Србобрана», одличног Србина и вазда будног стражара интереса нашега племена. Три гроба за тако кратко време! Губитак који би осетио и народ, који живи у срећнијим приликама, а камо ли српски, који испашта овакву горку и ничим незаслужену судбину!

Српска народна ствар изгубила је у Паји Јовановићу једног свог енергичног и поштеног поборника, а српска журналистика једног одличног представника.

Четрнаеста је година како је поносно и са самопрегоревањем стао на стражу српских интереса Паја Јовановић са својим «Србобраном», који и потпуно одговара имену своме. Он је не само бранио часно и отворено интересе Српства, већ и будио свест националну у крајевима, где је била клонула пратећи још бадрим оком све смерове туђина и противника нашег имена у широј отаџбини нашој. Ну није се Паја Јовановић само пером борио, већ и речју и делом. Од 1892. —1897. он је седео у хрватском сабору као српски представник за срез хртковачки. Рад је његов на сабору познат свима, који живим интересом прате живот и патње нашега народа.

И кад је прокрчио пут и земљиште, на коме је сада лакше стајати у служби наших народних интереса,

зла судбина је хтела, да јој, и ако вољан и оран за живот и борбу, подлегне, клоне и преда заставу својим пријатељима, који ће хтети онако је високо држати као и он. Слава му!

Паја Јовановић се родио 9. фебруара 1849. г. у Земуну, где је свршио основну школу. Шест разреда гимнасије свршио је у Београду, а седми и осми у Загребу и Осеку. Философски факултет је учио у Цириху, и по свршетку је дошао у Земун (1873. г.) као наставник у реалци. Одатле буде премештен 1879. г. у Петрињу. Из Петриње оде 1881. у Сарајево, где покрене књижевни лист „Требевић", ну са неприлика које су му стваране, морао га је у скоро обуставити и опет се врати у Петрињу где је остао до 1884. А те године оде у Загреб и покрете „Србобран", који је уређивао све до смрти своје, 22. маја ове године.

Бог да му душу прости!

УРЕДНИК
Др. Драг. М. Павловић

ВЛАСНИК
Ст. М. Протић

А ЈА МИРНА.....

Мудрац нисам да бисер дочарам:
Купим сузе, од њих бисер стварам,
Па се китим, да кроз живот ходим, —
Срце иште, морам да му годим!
Још кад кренем кроз животне стазе,
Где се срећни купе и пролазе,
Дижем главу, накит холо носим, —
Завист пуца, што милост не просим!
А ја мирна... усред срећних гњева,
Стискам срце, да ми не запе́ва;
Све га молим, да још часом чека,
Кад смо сами, нека плаче... нека...

Београд.

Јунија

ПИСМА ИЗ НИША

о

ХАРЕМИМА

од

Јелене Јов. Димитријевића

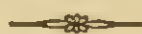

(Свршетак)

ПИСМО XVI

Саба'-ћеифи (јутарња воља, добро расположење)

Мила и драга моја Н.,

Још мало, па ће заћи сунце; још само мало, па ће се чути са минарета езан. У ђул-бакчи сам, ево; до уха, до душе ми допире шум брзе Нишаве. И ако је у ово доба године доста опала, ипак се њена хука горе код моста не утишава ни за цигли часак један. Али не мисли, роде, да ме она узнемирује овом хуком својом кад склопим око и замислим се о њој и о граду овом, што се од толико векова на овамо огледа у њој и дању и ноћу. Не, она ме не узнемирује, но ме гони да дуже и дубље мислим о прошлости њеној, овога града, па и врта, који мало час, без устезања, назвах ђул-бакчом...

Но ја га, вала, не бих назвала овако, и ако је у њему доста ђулова, пембе и кр̂мзи боје. Не бих се сетила овога имена, да ми јутрос једна млада кона, миришући пембе-гонце, не прозбори:

— У башчи[1]) твојој, џанум, има: и каренфила, и шебоја и менекше (љубичице)... Оф затри све! валла' све баш затри до задњега корена брзо, не би ли ова мила, малена башча, по којој се некада шеташе, а̀, вај бана, дилбер Сафет-ханума, Муста-беговица, добила лепо и слатко име — «ђул-бакче.»

Не послушах је, јер не могох почупати ни каранфила, ни менекше — али од оне дакике називам врт овај «ђул-бакче»...

Где ли си ти сада, мила, кад на тебе мислим и теби пишем. Где си, кажи, у најпријатније доба дана?

Оф, Каале-мејда̀н!... На Калемегдану си сада, погађам; погађам, роде, а не завидим ти, што пред собом гледаш Саву и Дунав. Забављај се у мислима на Калемегдану прошлошћу дивнога Београда, као што сам се ја забављала прошлошћу Истамбола у Тепе-баши бакчеси, гледајући из ње Златни Рог. Из Таксим-бакчеси види се чаробни Босфор. Чаробан!... Сто пута је чаробнији изглед камо ти одлази поглед ока са места где мислим да си сада, са Калемегдана; јер никад ме не обузе онакав осећај гледајући из Таксим-бакчеси Босфор, какав ме обузима кад бацим поглед са Калемегдана на хладне две воде ове, на српски Дунав. Не бојећи се да претерујем велим ти: Тај изглед је, можда, јединче природе; њему не може бити равна лако...

Занесох се Нишем и Нишавом, занесох се Савом и Дунавом, па ти заборавих рећи, шта ме нагони да узмем перо у ово доба дана; шта ме побуди да ти опет пишем о женама овдашњих Османлија. Али да се изразим како би се у овакој прилици буле изразиле: Ко би се сетио месеца, кад сунце гледа!

И опет, као што рекох, писаћу ти о овдашњим булама, јок о солунским и цариградским, и ако сам ти ово обећала одавно, још кад ти описивах свадбу дилбер-Хајрије. Ах!... Нећу ти писати о њима ништа, и ако сам их видела. Реч сам дала једноме старцу, да нећу прозборити о Цариграђанкама ни беле, док не буде онако како ме он светова; реч сам дала староме Џевдет-паши, оцу турске списатељке, Алие-хануме.

А зашто?

Гладећи дугу браду збораше ми:

---

[1]) Неки овд. муслом. кажу *бакче* и *башче*, неки *баaче*. Пише се *баґче*.

— Из *Тарика* видех да сте дошли; из њега дознадох због чега сте дошли. Ако вам је воља да испитујете хареме, моја вам је кућа отворена а с њом и куће свију мојих пријатеља дуж Босфора, по целом големоме Цариграду; моја ће вам кћи бити од велике фајде, јер и сама пише, много пише; но: *за ово вам је потребан дужи низ дана од најдужих бројеница*; јер да чините онако како чине многи јевропски путници — грехота је. Грешни би били и пред Богом и пред људима. Пред Богом што сте говорили неистину; пред људима што сте им дали погрешне појмове о женскињу једнога народа, који није онакав како га представљају, но има способност за потпуну цивилизацију.[1])

Све ми ово овако збораше, па заћута, замисли се. Мало, па настави:

— И ви сте у Пери. Пера вам за ово није ништа; харемп се не проучавају по њеним улицама, а ни у опште по улицама великога Цариграда и осталих градова простране Турске. Куће, куће треба да су вам отворене... Треба знати језик, дружити се с харемима, *разумети* хареме, и онда се онај који пише о њима не би огрешио ни о што. Емма, ваља упамтити оно што поменух. Јест, ваља упамтити да је за ово потребан дужи низ данâ од најдужих бројеница. —

Овим писмом, мила моја, ћеиф ми је да ти прозборим коју о данашњем саба'-ћеифу; жеља ми је да ти њиме јавим један хабер, дертли-хабер.

Била сам још у постељи кад уђе к мени моја девојка и рече:

— Устаните, молим вас. Ја не знам шта ћу — наша је башта пуна гостију.

— Гости у ово доба?

Није било више од пет часова.

Умих се и спремих на двоје на троје, па изиђох; а кад тамо, имала сам шта видети. Између леха простро се ћилим;

[1]) Да ли је овако? — „Само конзерватизам, по коме су познати и чувени Турци, могао је то тако оставити. У њих се цивилизација још и данас мало куд миче из вароши. У њих још и данас, усред њихне престонице Цариграда, прототипска источна небрежљива конзервативност стоји мирно уз напредну елеганцију Европе,“ итд. [Ст. Новаковић, „С Мораве на Вардар.“ У Београду 1894. стр. 18—19].

насред ћилима стоји зелени мангал, а у њему је, место жара, ватра: разбуктало се сухо иверје, те пламен лизаше високо. На мангалу зелено ибриче; крај мангала жута џезвица, машице, филџани... не, нису били турски филџани, но моје шоље, познала сам их.

Јест, вала, прво ми паде у очи ово што изређах, па после — читаво тесте кадунâ. Ту беше Халил-беговица са својим кћерима и Ш. ханума са својима, удовицом и девојком, и с унуком, и с још једном, пријатељицом своје млађе кћери, Е. ханумом. (Писмо је, писмо: лако се затури, изгуби, те им морам крити имена. Овде их је сада врло мало, сетиле би се, а људи би се љутили: одавно су ми поручили, да није допуштено да им се хареми — нарочито младеж — ач'к помињу.) Па овде беше и једна моја млада кона — она што ми рече да почупам шебој и каранфил — и једна постарија. Дакле ево равно тесте... Е, видиш, онда је више него тесте! Међу овим ханумама, које поменух, видех и једну непознату. Млада је, а Туркиње рекоше: и лепа је; ја, опет, не знам шта да кажем... Дуга је носа, дуге, троћошкасте главе (браде је ушиљене, а чела и сувише широка). А што јест, јест: очи су јој врло лепе, дивне.

Обукле се; младе се жене набелиле, навукле обрве, метнуле на очи црно сурме и накитиле се; и девојке се накитиле, много накитиле, те им главе нису личиле на главе но на вртове.. јок, не — врт је много: личиле су на судове пуне цвећа, што украшавају столове. На челу, готово свакој, беше кара-ладен (црни ладен), а ђерданда сија-бен (на подвољку црни млâдеж). А која се с овим младежом, овде на подвољку, родила — врло је задовољна; како и не би, кад зна, да ће много чапкун-срце за њим уздахнути. (Оне живе у поезији, али, да видиш, воле и прозу. Кад им се укаже ћерчици или сестрици на длану младеж, радују се, Аллах! Зашто? Свако јело које зготови биће слатко као шећер! Без сваке сумње, биће слатке чак и — татлије.)

Намирисале беху рубу миском,[1]) косу амбером. (Да ли су се све баш очешљале, мухабетли-достум, не знам.)

---

[1]) Musc, мошус.

Поседале на ћилим око мангала, па једна удара у дахире, остале пљескају и певају:

„Есер бади, себа'-јели:
„Салан'р зулфм'н тели".[1])
(Дува бади, јутарњи ветар:
Њиха влас зулуфе моје).

А кад опазише мене, прекидоше песму, младе жене и девојке устадоше и узвикнуше у један глас:

— Ашк-олсун!... Себа' олду, ђунеш догду — ујанмаз (јутро би, сунце се роди — не буди се)!.. Ама јок! ево пробудила се, долази; камо фенер? Рано је, не види.

— Шта је то, хануме?! питах зачуђено.

— Питај каренфил... Јок каренфил — ђул, одговори ми Халил-беговица. Синоћ смо биле, овако џумле, на јалији (обали): крај Нишаве смо градиле акшам-ћеифи... а̑, Нишава! Шта је Сељаник, шта ли Дер-се'адет[2]) са својим сланим водама?! Шта су оба ова града, кад немају овако слатке воде?!... а̑, Нишава!.... Враћајући се са јалије минусмо мимо бакче твоје; из њега нам збораше ђул мирисом:

„Извол'те, хануме, сутра сабаиле на саба'-ћеифи! Ја ћу мирисати слађе но сад. јер ћу се накитити најскупоценијим елмасом, росом јутарњом. Извол'те!" Па како би могле не доћи на позив најлепшега цвећа, кажи, џанум госпоја?

— Аман!... а̑, ђул! Безбели ниси била скоро у бакчи те хануме што о ђулу збори, рече стара Ш.-ханума. Иди. У ње има ђулова турли турли. И ак-ђул, и кр̑мзи-ђул, и сари-ђул, и сак'з-ђули, и каук-ђули и пејгамбер-ђули; од ових последњих има два бокора: један се зове садберк-ђули[3]), други зиба̑-ђули[4]). Од њихна мириса ништа пријатнијега! Тек што си им пошла већ осетиш мирис, одмах се сетиш и неба и Алаха. Ама како не би мирисали, кад њиховим лишћем збриса зној с чела наш пејгамбер, Мухамед-Мустафа. (При помену Мухамедова имена све пређоше рукама преко лица — онако као кад се умивамо —

[1]) Тел, метална жица, варак; фиг., длака, влас.
2) Врата блаженства (Цариград).
3) Столиста ружа. 4) Лепа, украшена ружа.

и промрмљаше молитву.) Иди, џанум госпоја, види, упамти: *Садберк-ђули* мирише слађе и јаче но *зиба̏-ђули*, јер њим је пејгамбер скинуо први зној с чела својега.

Кад заћута Ш. ханума, поче њена кћи, удовица:

— А, ђул! да није њега, зар би нам омилео овај месец оволико? Зар би... Слушај, слушај — булбул!... Ама где пева? У бакчи није... Крај Нишаве је, на Кривој Врби... Аман, слушајте! Ћеиф му је да нам узме и срце и памет — а̏, чапк'н!...

Селе су; и ја сам се спустила на ћилим, а оне нису опазиле; занеле се!...

Наредих те се донесе слатко и вода, па и кава и шећер.

— Ја ћу бити кахвеџи, рече Ш. ханумина кћи, девојка.

— А домаћица? питах је смејући се.

— Нека ужив-ет (тј. нека ужива), одговори ми млада кона. К'д би сам' пекла кахве, он не би бија ђупукли (с пеном, «кајмакли»).

— Девојка је кувала за сваку по на особ. Нека попи без шећера, нека метну по три парчета у шољу.

Ја сам се смејала.

— Заш' се смејеш? рече моја кона. Ја аџи, ја татли, орта не ваља (или горка, или слатка, средња не ваља). А саде кахве (сама кава, тј. без шећера) много је добро за миде (стомак).

— Аџи, татли, орта, миде! ха, ха, ха! Више турски но српски! Аман, ако волите Алаха, немојте говорити српски! мољаше каде она мени непозната. (Нико ми је не представи; у друштвеним обичајима овдашњих ханума тога нема.)

Послушаше је.

— Завали, тешко јој је, не разуме, рече Халил-беговица. Синоћ нам је чимендифер донесе из Дер-алије[1]). Нишлика је, а ни у наше време не знађаше српски ни речи.

— Ама, хануме, ви ми не казасте шта би ово данас?

Како не казасмо? пита Халил-беговица. Не рекох ли ти позвао нас је ђул мирисом. А и ти, зар си нам једном рекла: Дођите ми у ђул-вак'ти на саба'-ћеифи.

— Јесам; али са мангалом и дахиретом, па још овако рано...

---

1) Висока Порта (Цариград).

Мило ми је што се не побојасте да ћете затећи овде сахибију овога дома. Хвала вам што сте дошле!

— Мангал, џезве, дахире — то је меџлис-такуми (oправа, прибор скупа); па како знамо да тога у тебе нема, донесосмо наше. Јаваш, јаваш прођосмо кроз голему порту, да ти не бисмо минуле мимо пенџер, да те не бисмо разбудиле, кузум госпоја. Аман, аман! старе смо ти и познанице и пријатељице. А ески дост душман олмаз; олурсе да — јарашмаз (стари пријатељ не бива непријатељ; и ако буде — не приличи).

— А сахиби, умеша се моја кона, знаја сам дек неје дом'. На кале-мејдан је. Он чини талим[1]), а ти... Јаз'к! спије а господар му отиде не испратен. Увек ли је овакој, јоксе naћас неси имаја сан?

— Ја сам с'с бега попија кахаве, испратија сам га у кахве (кавану), па т'г сам дошла при теб', збораше Халил-беговица завијајући цигару.

— Ја сам па агу испратија у дућан, рече ми кона чисто поносито. (А вала и треба да се поноси, јер осем тога аге, и још двојице, тројице, сви су, готово, и без заната и без икаква занимања. Не знам од чега живе, кад, Богу хвала, мину овде за њих: Србин ради а Турчин се слади.)

— Ја сам си па мојега испратија у село, рече она постарија.

— Немојте српски, опет узе молити гошћа.

— А, завали! рече Халил-беговица уздахнувши. Па тад је стаде тапкати по плећима зборећи:

— А' кузиџик! а̑' јавриџик, а̑' дертли-хаџиџиг'м (ах јагњешце! ах птиче! ах тужна ла̑сто моја)! Ама јок, ниси ласта... Нисмо ласте, јер оне се селе из Ниша с јесени, да му се у пролеће врате; а ми селећи се из њега, не помишљамо да ћемо му се икада вратити.

— Капа ханум, бу ћитаби (затвори, ханумо, ову књигу)! узвикну Ш. ханума болно и заплака се.

— Како да затворим? рече Халил-беговица, бришући сузе чевретом. Па тад се окрете мени:

---

1) Вежбање.

— Јеси ли видела у Сељанику мухаџире (бегунце)? Тугују ли?

— И тугују и певају.

— Певају... Што су детету играчке, то су нама песме и маниа[1]). Ама дете плачући за мајком својом играчкама се забави — али мајке своје не заборави. Од хасретлука[2]) ништа теже, кузум госпоја. А и што нас је ово мало у Нишу... Ахбаб бин, дост бир (пријатеља хиљаду, истински пријатељ један.) Ахбаб се лако нађе, дост не може. Буд нас је мало, ту се од «мешања» речи не може живети. Бир фитне бир орди бозар (један неваљалац читаву војску поквари).

— Аман, затвори! мољаше је Ш. ханума.

Причај нам мало о Сељанику.

— Да причам? Шта ћу?... Код Челеби-хануме беше булâ пуно. Мухаџири су. Меџлис је ханума сабрала због мене. Говориле су о Нишу и о Београду; певале су и веселиле се, гледајући са чардака Бело Море, до ноћи.

— Пусте Белигратлике певају ли, певају! Било их је, знам, тамо доста.

— Ах, Београђанке!.. Ја сам две три заволела, јер су веома пријатне, а српски говоре течно, лепо и са највећом вољом. А кад прислоне руку на образ, па викну... не знам како се оно зваше...

— Белки дестан[3]). Оно што ашик збори уз тамбуру својој драгој.

— Чини ми се тако.

— Хајдете, девојке! Што ћутите? Какав је саба'-ћеифи без песме? Хајдете! узвикиваху старе; а младе... Туркиње се не моле много. Удесише одмах тихо — нека мало кроз нос, нека врећећи као јарешце, а све с осећајем — ову песму:

„Бен бу ђун бир ђузел ђорд'м,
„Бакар џехнет сарај'ндан:
„Камашти ђоз'м'н нури
„О'н'н хусни џемал'ндан:
„Геџе, ђундус идер'м: „Ах![4])

1) Стихови, којима се одређује, објашњује како је коме и шта ће му бити.
2) Жеља, чежња, туга због растанка с каквом милом особом или местом.
3) Приповетка, народна романса, фабула.
4 Ах итмек, уздисати.

„Мурад'м вер, ђузел Аллах!..“
„Елбет сарар'м, иншаллах!“

(Данас сам једну лепу видео,
Из рај-сараја гледаше свога;
Дивна лепота њезина лица
Засенила је вид ока мога:
Дању ћу, ноћу викати: „Ах!
Жељу ми ову испуни, Аллах!...“
Елбет грлићу. Хоћу, иншаллах!)

Раздрага се и старо и младо. Припљескаше длановима, поновише са сузом у оку:

„Елбет грлићу. Хоћу, иншаллах!“

„Бу др ђузелер'н махи;
„Ђокте мелеклер'н шахи —
„Јакти, јандрди, билахи!“

(Она је месец свију лепотâ;
На небу она шах¹) је анђелâ!
Запали она, сагоре, била'!)

— А-а-а, ȁ! пали, сагорева, билла'!... Ето шта је ашик... Завали, ашик! муцаше моја кона.

— Сӯс (ћути)! Не прекидај девојке, дин'н ичен (вере ти)! мољаше Ш. ханума.

„Боји узун, бели инџе,
„Јанаги ђул, кенди гонџе!..
„Нџе сармајам, нџе?!...

(Висока стаса, танка појаса;
Она је гонџе; ђул је образа!
Како ћу да је не грлим, како?!)

— Ето ти, дестана, ђоз'м госпоја, говори Халил-беговица.

— Песма је лепа, и глас је леп.

— Јо-о-к, ово није песма. Ово ашик збори уз тамбуру својој драгој казујући јој свој ашк, чист као сунце а ватрен. Јест, овај је ашк ватрен, сама је ватра — а чист је. Ашик гори од ашка чиста, Алахова; ходи, тражи ону коју воли,

1) Краљ, монарк.

за којом гори и дању и ноћу; кад је види уз тамбуру јој збори, казује шта му је на срцу. Ашика у нас има доста. Арзи 'ле Камбер, Лејла 'ле Меџнун, Шасине 'ле Керем... Завали Шасине! Дертли Керем!Ниси ли хич чула овај дестан?... Јеси, одавно си у Белиграт-махали... Белки не можеш да се сетиш. Ашик воли своју драгу по шест-седам година; много се пута долази до нићаха, па ништа, енђелери (противници) покваре. Ама кад Алах каже да дође дан њихова састанка не могу им бездушници ништа... Шасине 'ле Керему беше приспео већ и Ђердек а они... Вај бана! Гле дерта: завали ашик-Керем — изгоре....

— Ју! Како, ханум?

— Како? Узе раскопчавати хрку[1]) своју, па, помисли: он, озго до пола раскопча, па пође на ниже, а она се сама закопча; он опет почне изнова, она се доле закопча. И, најпосле, од силна и ватрена ашка из његових уста сукну пламен... И ово је дело њихових душмана; што се не мога раскопчати сихир је био, ништа друго... Ниси ли хич видела слику?

— А, сећам се, видела сам; имам чак и књигу.

Истина, достум, имам. Ова ми је књига јадиђар, а ја сам је, видиш, заборавила. Кад беговица помену слику, изиђе ми та карикатура пред очи: Ашик-Керем стоји, скрстио руке а из уста му модар пламен лиже! Сирота његова драга стоји према њему зачуђена и препаднута: десном руком притисла срце, зар да не «искочи», левом чупа влâси своје.

Оваких фабула има у њих доста. У овоме су, да видиш, врло наивне: написано је, оне верују; ово им је најомиљенија лектира. —

«Аллах-екбер!» Ето акшама! Продужићу мухабетли-наме чим ужежем свећу, била'!

Мој мухабетли-достум, слушај!

Пио се тутун, сркала се кава, певало се и ударало у дахире дуго; сунце је већ високо: потражише дебљега хлада, помакоше ћилим и меџлис-такуми, па удесише:

1) Горња хаљина.

„Меџлпсп курдум отурд'м,
„Јарп јан'ма ђетрд'м —
„Јар лен берабер јатрд'м:
„Сорун шпљтеје, јоргана!“
(Меџлпс сам збрала, седела,[1])
Крај себе драго довела —
Заједно с драгпм лежала, (спавала):
Питајте шпљте п јорган!)

— Сорун шиљтеје, јоргана! О-о, оф! сорун! узвикнуше младе жене у један глас; полетеше цигаре и палидрвца у крила...

„Ел'нп алд'м ел'ме,
„Он'н лен чпкт'м дајлере:
„Берабер пчт'к ђул-баде,
„Шпндп да душт'к дплере.“
(Узела сам га за руку,
С њим сам пзпшла у горе:
Пилп смо слатке ракпје,
Зло сад о нама говоре.)

— Зар није ова песма лепша од свакога дестана, аман! збори друштву Ш. ханумина кћи, удовица спуштајући главу на мајчино крило. (Буле врло воле да леже — нарочито на узнак или наслоњене на руку — на меким шиљтетима и да пуше слушајући севдалијске песме, које извијају уз дахире црне и лукаве измећарке. Па и кад коме оду у походе... Спустити главу на јастук или на мајчино, па и на сестрино крило — (на пријатељичино не сме), у друштву одмора ради, веле, није непристојно.)

Кад удовица изусти ово, њена сестра погледа крадом пријатељицу; Халил-бегове кћери одговорише:

— Лепши је један дестан од свију оваких песама.

— И оне ђоја нешто знају! Чоџуклар (деца), рече моја кона, па се некако чапкунски осмехну.

У многим турским песмама помиње се шарап[2]) а и бадез)... Ах, баде! Не даје ли га турско драго драгом кад посумња у

---

1) Или збрао, седео: род је један. Овде је преведено овако с тога, што жене певају.
2) Сируп (у Нишу вино). 3) Вино (у Нишу у опште слатке ракије.)

верност његову, да би дознало шта му је у срцу а шта ли није? Јер винце улази у лице, а ракија уме говорити. Ах, баде!... Откуда то? Та није ли им и оно мусафом забрањено... Буле, није ли вам ова тајна већа од оне највеће? Хануме, покушам ли дићи перде и с ње — казните ме терлуцима и оклагијама; позатварајте испред мене све своје капије за навек....

Одлазила сам у кухину и враћала се, а оне не устају! Нешто им се белки допало, иначе не могу остати на једном месту дуго. Испече им Ш. ханумина кћи још по једну. Узеше је üркати уз тутун како је прописао ханумлук. Почеше опет певати тихо, као мало час. Не пуштају гласа много, боје се, пролазе људи (Турци, од наших не маре), па их могу чути и рећи пред својим харемима или у кави: Ђоја хануме, а пустиле глас као ћојлилер (сељаци. сељанке). Јаз'к!

А да ли се оне боје својих мужева?

Како која. Чак има и таквих које мужевима подвикну. Једна реч две па своме: «Узео си ме, ти, коџа човек, младу, дете, па кад је овако барем ме задовољи, увек ме задовољи: рубом, накитом... Хоћу да се шетам, џан'м.»

— Добро, кузиџг'м, шетај се, ко ти брани! А руба... Ево ти мајке, ено Доре Стамболије: она нека изабере што милујеш, ја ћу платити...

Сваки не допушта да му жена иде по дућанима. Турци су љубоморни.

Једна ли се обукла у какву туђу, отрцану фереџу, да је не би муж познао, па хајде у дућан. Буле су лукаве.

Кад бих сад чула да когод рече «Зао као Турчин,» насмејала бих се — сетила бих се својих садашњих суседа. Одох им прекјуче, па: отац чисти грашак; син простире пелене. (Ко зна, можда их је и опрао, да му се не замучи ханума.) Оцу ни бриге; син се застиде и рече:

— Х. ханум (његова жена) има лу̀павицу (ваљда лупање срца), па не мож' да диза ру̀ке на̀ го̀ре: ете за оној ја работим негово работу.

— Где је ханума?

— Зар га не виде? При Нишаву је; тамо је хава (ваздух) млого добро... Аман, госпоја, што је твоја кућа теферичли — мани се! Па и сунце ти дојде саба оди две стране. Не ли је добро што обрћемо лице на кућу накуде ћабе?... Овој наше не вала (ваља); белки за оној си је наше хан'ма по више болна не теки здраво. А и х'змећара с'г па нема, завали...

Нисам чула да је коју муж истукао. Тући жену, веле каде, веома је лак посао, али није достојан човека. А човек? Човек треба да је *човек*. Вук удави јагње а нико га не назове јунаком. «Ако је не бегендише, нека је отера, то му је бар лако. С. аги, Е. ханума је девета. Узимао, отеривао, а ова му се, да видиш, госпоја, много допада; воли је: што она каже, то буде."

А што јест, јест: љубоморни су. Син овога аге, што осам отера, девету милује и слуша, толико је љубоморан, да за годину и по — како се оженио — пусти своју жену на улицу свега трипут. Ишла је, разуме се с пратњом, последњих данâ празникâ, гледајући кад је улицом најмање света, својој мајци, да јој пољуби руку. Жали к'сканција[1]) што им није адет да излазе са женама. Кад би могао ићи с њом, без сумње би било друкчије; овако је права робиња.

Њихова љубомора је начинила да су им жене неискрене.

Јер шта је крива ова моја кона, што пре неки дан дође једна Циганка и рече:

— Г. С. жели да те види.

— Кога? Мене?... Белки његова госпоја.

— Јок, он. Чуо је да си лепа.

Како је месила питу и чучала крај софре, тргла је оклагију, скочила и истукла Циганку, добро је истукла, а г. С. почастила речима каквих у њихову речнику за овако што доста има.

Потужи се за ово једној својој пријатељици, а мужу не каза. Зашто?

— Не смем, вели. Како је к'сканци неће веровати да га и не познајем, но ће мислити да ме је видео; а зна да сам скоро са старом Абиде-ханумом ишла његовој госпођи. Кад

[1]) К'сканци, љубоморан.

би чуо био би к'јамет: избацио би ми јашмак и ферецу за час.[1])

Средовечне жене не иду преко Нишаве без пратње никада; младе ни у комшилук, осем кроз капиџике.

Хареми су «неприступни»; јер ко би од мушких ступио у двориште пред харемлуком не лупнувши халком на капији и не добивши допуштења да сме ући, дато је право домаћину да га убије, из пушке убије.[2]) И жени је, веле, ово допуштено. А жене кажу да се у помами од гнева не сећају женскога оружја — сузâ и речи̂, но мушкога — јатагана и туфека. (Само за једну знам — то беше поодавно — да у љубомори трже револвер и, преко ограде, избаци га на своју супарницу.) Иначе су слаботиње Оне не могу «тегљити» дерте дуго. За час падну у проклети узун-хасталук (дугачку болест).

Често имам прилику да видим како стоје према мужевима у опште. Муж у собу, жена на ноге. Муж се маша дуванске кутије, жена већ спрема палидрвце. Рече ли «вер бир кахве,» одмах је испече, принесе му је, послужи га као каква госта, што је походи једном у месецу. Намисли ли изићи кудгод из Београд-махале, тражи од њега допуштење; не хтедне ли је пустити, остаће па ма јој и не било право. (Но и у овоме има доста изузетака). Једне, истина, пољубе мужу руку само ујутру на бајрам, кад се из џамије врати, честитајући му празник; друге увек кад год пођу кудгод ван Београд-махале.

---

[1]) Што значи: Сакриј лице и одело од мене, нисам ти више муж, иди! (Што крију лице од жива мужа није ми за чудо; али од мртва! Издахне ли муж, жена на се јашмак и ферецу: није више њен, смрт их је раставила. И мртве жене главу покривају, кад ступа муж у одају где она лежи.

[2]) Једнога дана стаде писка жена и деце а вика људи; истрча из комшилука и мало и велико. А кад тамо: наперио Турчин пушку, упро је сељаку у груди па виче:

— Не смеш, бре, да улегнеш дор не лупаш. Убићу те!

Сељак се правдаше како није знао да је ту харем, а кад виде да ово не помаже, подвикну:

— Смем, бре, пчешка веро. Сад је Србија слободија.

— Не смеш домуз-соји (свињски роде)!... Србија слободија, на годину три вергија, дере се Турчин као бесомучан.

— Срби узимају вергију; Турци све до душу, на многи и душу, одговори сељак, не уступивши Турчину испред пушке ни корака.

Да не беше никога који ће их утишати, не знам како би се свршило; овако, на овоме се и прође.

Кад би хтео Алах да су равноправни, не би створио жену од мужевља ребра но од главе. Ашколсун!...

Сви веле: буле су затворене, а оне се на затвор никада не туже.

А откуда су баш толико и затворене?

Радом се много не забављају, те с тога, из дуга времена, а и обичај је такав, пођу од капиџика на капиџик, од Нишаве до башчованџијскога долапа чим се сване. Истина, по њихову казивању, ово је овако сад, јер је Србија слободија; у турско време све беше друкчије. По вароши су ретко ишле пешке. Било је и таквих к'сканџија, који су завесе на колским прозорима замењивали дашчицама, да не би харемп могли видети улицом никога. А по Дер-се'адету и Сељанику ври улицама, и ако тамо Османлије господаре. Солунском Милет-бакчом ходе на буљуке. По предграђу Пери па и Стамболу видиш их у свако доба дана. Па још шта више, ако их које мушко погледа чапкунски — к'јамет. Ш. ханума показа ми једном сунцобран своје кћери, зборећи: «Бак, бак, госпоја! Скршија га у Истамбол, к'д гостова, од једно хак муслиманско главу. Ми си ходимо, а ово пројде баш при моје к'ерку: погледа гу у очи, узда'ну, удари себе у груди и рече: Вај! Овој затвори шемсие (сунцобран), па по његово лудо главу — пап!»

Много ли гостују, Боже! Куд отиду не мисле кад ће се вратити; и домаћици није неправо.

Иду час овом час оном харему; остају по неколико дана (или, како оне веле: леже по неколико ноћи). Одлазе у Турску, долазе им из Турске; остају једна код друге по један, два, па, често, и по пет-шест месецâ, и ниједна од тих — иначе оговорџика — код којих је гост против овога ни беле! Приметим ли ја штогод, веле:

— Ако! Што има? Веселимо се, ходимо, зборимо... За једно ручак и па вечеру што ће да бидне? (Само је, веле, мало непријатно кад гостује у кући где има мушких јабанџика, јер се морају постављати «две софре».)

Право. За ручак шта се нађе, — симит, ђеврек, сир и хлеб или какво подгрејано јело — за вечеру узму се бринути озбиљно и рано? заклопарају налуне, стоји клепет папуча и лупа сатара — јер многа су им јела од сецкана меса — свуда

редом још од икиндије. Но често, врућа им је пита сва вечера. На вечери су сви за софром; на ручку... руча се кад се стигне и кад је ко гладан. Кад је овако, достум, јасно ти је што се овај меџлис сабра у пет, а растури у десет са'ата̑.

Истина, шта би даље на меџлису, кузум? Допуштено ми је, белки, да се малко од њега удаљим, али оволико... Опрости ми!

Право рече Халил-беговица. Што су детету играчке, то су њима песме и манија.

Опет се дирнуше у најтању жицу. Почеше о „танкој" вери својој и о негдашњем Нишу своме плачући. Поменуше и светињу над светињама, Санџаги-Шериф[1]) са страхом; подижући рукаве показиваху ми како их је језа подишла.

— Вај! Вај! — збораше Халил-беговица — пејгамбер није тражио ма̑ла на овоме свету. Сав му мал беше: Санџаги-Шериф; хркаи-шериф;[2]) једне налуне, с којима дође до серџадета пошто абдест узме; пешкир, којим се убрише после абдеста; серџаде-шериф, на коме клања и теспи (бројенице), које пребраја после клањања.

— И један тараги-шериф,[3]) примети Ш. ханума.

— И леген и ибрик, рече моја кона.

— Вај! продужи Халил-беговица. Кад оно украде Јерменин налуне-шериф, чудо би. Кузум госпоја, колика су светиња ове налуне зна ћеш тек онда кад чујеш ово. Ухватише ђаура с налунама, потераше га: па куд год с њима мину — дрва им чинише селам, клањајући се до земље; јагањци пођоше и идоше за њима чак до сараја, џамије куда ће се оне оставити, где су и пре биле, камо се чува Санџаги-Шериф с осталим светињама које поменух. Идући, кротки и мили, викаху тужно и са страхом: Бе-е-е! Бе-е-е!...

(Кад узеше помињати светиње над светињама, сетих се једнога призора, који ми се учини у почетку диван, на свршетку страшан.

---

[1]) Пророкова застава.

[2]) Пророкова хаљина.

[3]) Пророков чешаљ.

Пре седам-осам година рекох пред једном булом, како сам видела из новина да Руси хоће Цариград.

«Аман! викну ова. Алла’! Алла’! Алла’! — Дер-се’адет!... Ко би покушао к њему — тешко њему! Јер кад наш падишах, силан и моћан, султан султанâ, узме у руке место Мухамеда Мустафе Санџаги-Шериф — од четрдесет дана деца прозбориће и проходиће; стогодишњи старци исправиће се; жене ће бацити јашмаке и фереџе, све ће поћи за већилом Мухамедовим, Алаховим: браниће Дер-се’адет, Дер-алије до последње капи крви! Кад не буде ниједне душе која верује танку и чисту веру Мухамедову — онда ће Дер-се’адет бити ђаурски: Алла’! Алла’! Алла’!» Кад изврши ово, узе рикати као рањен лав, дохвати чанту испод грла обема рукама и трже је: за час одлетеше поду сва пуцa. Док збораше, изгледаше јој лице дивно: обасјали га зраци љубави према вери;кад зарика, оно се преобрази; ниједнога знака не могах опазити на њему, који би ми прозборио: Не бој се! у овоме телу борави *здрава душа*. У оно време била сам болешљива и врло нервозна, те се препадох и похитах из одаје заклињући се, да никад више не кажем шта сам видела из новина ни пред једном musломанком)

И о негдашњем своме Нишу збориште. Збориште о зијафетима и свадбама, којима не беше чифта ни у Стамболу; о шетњама и изласцима, што биваху врло чести. Туговаху за Бањом и за лепом Еминовом Кутином... А, Кутина! â’, Бања! У Кутини «лежимо» по три четири ноћи. По вас дан се у башчи веселимо: љуљамо се на салланџацима и певамо; играмо се *чомлекчика* (лончића), *бостана* и певамо; устајемо и певамо; лежемо и певамо. Хеп (све) певамо. Само умукне песма онда, кад нас све редом сан ухвати... Пуста Бања! По десет-петнаест дана не сетимо се Ниша и кућа својих никако. Ходимо по брду; беремо цвећа; ту нам је ручак, ту вечера; купамо се по вас дан певајући... И ноћу се купамо: око хавуза запалимо по читаво тесте свећа. Море јок једно тесте, но два, три: од црне ноћи направимо бео дан. А кад је срце на срце ашик, па не смеју и не могу једно другому исказати своје осећаје онако, ач’к — искажу их сакли: песмама, цвећем и стварима. Добије ли која парченце хартије, зна шта је.

«Ћагат: сен'н дерд'нден хич бир јерде дурмам ра'ат (хартија: с твога јада нигде нисам мирна).»

«Пиринч: акл'мдан чикмајс'н хич (пиринач: никако ми с ума не одлазиш).»

«Сач: ал бени -- кач (коса: узми ме — бежи).»

«Ћерамит: ђел, ђит (цреп: дођи, иди)!»

«Феслиген: сенс'н бен'м ескиден (босиљак: ти си мој — или моја — одавно).»

«Шебој: пњим'з бир бој (шебој: једнакога смо стаса).»

«Нергиз: сенс'н бен'м азиз[1]) (невен: ти си мој драги).»

«Буђурџе: ђел бана бу геџе (пасуљ: дођи ми ноћас)!»

Којој се учини да јој је драго охладнело, шаље му: —

«Киреч: ја сев, ја ваз геч (креч: или воли, или ме се прођи)!»

Кад сумња у верност његову:

«Кибрит: бен олмиш'м ифрит (палидрвце: постала сам горостасан и пакостан дух).[2])

Буде ли изневерена:

«Соган кабуги: Ђетс'н капим јунунден табуди (лукова љуска: мимо моја врата сандук ти пронели).»

Још једном одох до кухине. Враћајући се отуда чух стихове:

„Каршида ђорд'м сени,
„Ак ђуле кокт'м сени:
„Аџами ид'м, билмед'м —
„Елере верд'м сени.“
(Преко сам видела тебе,
Место беле руже мирисах тебе:
Бех неискусна, па нисам знала —
Другој сам предала тебе.)

— Шта је то, хануме?

---

[1]) Азиз, 1. Драги. 2. Славан, моћан, свети, освећен, благословен, итд.

[2]) Што значи: чувај ме се.

— Ето шта је. Хедрлес мину, а ми, џанум госпоја, имамо ћеиф још за један мартифал [1])

— Чије је ово мани?

— Дур, госпоја! рече Халил-бегова кћи, па извади прстен од ђумиша (сребра).

— Бен'м (моје), рече Ш. ханумина кћи, удовица уздахнувши.

— Вај! Није ти добро изишло. Госпоја, дај и ти штогод; ја ћу затворити очи, а ти метни своју ствар у моје крило испод мендила.

Метнула сам укосницу.

Ш. ханумина кћи, удовица поче:

„Елиф алт'нда мимлер;
„Булбул кафесте инлер:
„Бен'м ђонил'мде сенс'н —
„Сен'н ђонил'нде кимлер?“

---

[1]) Мартифал, фал: прорицање, предсказивање, врачање. — Код које ће хануме бити мартифал зна се још у почетку априла. Уочи Ђурђева дана донесе се вода са седам бунара и наспе се у један ћуп, куда се спусте ствари на које су намењена имена свију укућана, суседа, рођака, измећика и пријатеља одавде и из Турске. Поврх ствари метне се кита ружина лишћа, па се ћуп повеже чистом крпом и врвцом а између њих провуче се катанац, који се закључа, па кључ узме домаћица. Озго се метне огледалце, па се ћуп остави у врту испод руже. Сутра-дан, у само подне, дођу свирачице и све буле с децом и послугом (женском). Прво се овај меџлис увесељава свирком и песмом; после се узима ћуп и у предсобљу откључа се над главом једне девојке: да би се скоро удала, па га унесу и метну насред собе. Сад узимају једну девојчицу, одавде из друштва — што није видела кад су ствари метнуте, и не зна која је чија — па јој задигну на десној руци рукав, у леву јој даду оно огледалце а главу јој покрију црвеним или зеленим велом. Домаћица скине крпу, извади киту, стане њом кропити све редом. И, сад, почиње мартифал овим стиховима:

„Мартифал'н мар ола!
„Којни доли нар ола!
„Бу Мартифал киме чикар,
„Баши девлетли ола!“

(Мартифалу господар нек' буде!
У недрима нара нек му буде! —
Коме овај мартифал изиђе,
Нека славан, нека срећан буде!)

Даље иде овако. Кад се изговоре стихови, девојчица гледа у огледало, вади ствар, па чија је она — онога су и стихови. — Овим манпама нема броја. У обичне дане ваде се још и овако. У једној кеси много је манпа: оне су на хартијцама, с три прста широким и толико дугачким; хартије су савијене округло. Сад једна рече, од прилике, овако: „Хајде, ханум, види како ми је и шта ће ми бити. Она у које је кеса вади из кесе хартијцу и чита.

(Испод аз је мислете,
У кавезу славуј јечи:
У моме срцу ти си —
У твоме срцу ко је?)

Халил-бегова кћи извади испод рупца дуванску кутију.

— Моје, рече Халил-беговица. Изишло ми добро. Ја сам евлад'м, у срцу теби, а ти мени... У срцу су ми моја деца.

Сад узе редити мани Ш. ханумина унука.

„Нар гиби ојдун бени,
„Бу дерде којдун бени:
„Ел'н туфек, дил'н куршум —
„Вурдун, јулдурдун бени.“

(Као нар си мене издубила,
На јаде си ове ме ставила:
Рука пушка, језик ти је куршум —
Пуцала си, мене си убила.)

Халил-бегова кћи извади прстен од акика.

— А'! Вај! Хаирс'з![1]) Неће чути од мене халала хич никад, збораше моја кона примајући прстен.

Опет поче Ш. ханумина унука!

„Узактр — сечилмејор;
„Ђонилдр — гечилмејор:
„Ђонил бир топ ибришим —
„Долашмиш, ач'лмајор.“

(Далеко је — познати не може;
Љубав је — минути не може:
Љубав је замотан ибришим —
Што се никад размотат' не може.)

Халил бегова кћи узе испод рупца цигару.

— Таатли булбулџик! О ђозм'н-бебеги! баш као да си знала да ће ово мани бити старе нене твоје, рече Ш. ханума унуци, па се заплака. „Далеко је — познати не може.“ Далеко је јединац мој, па не познаје, не зна бригу и дерте мајке своје. „Љубав је — проћи не може.“ Мајчина љубав проћи не може,

[1]) Онај који не чини добра, нарочито оному кому за његово добро дугује.

валла', и билла' никада. Кад га ставише у хапус (затвор), кад га назваше неваљалцем и онда сам га волела... О-о-о, ȍ! како га је мајка онда волела!... А баш је љубав замршен топ ибришима што се размрсити не може, јер шта је оно, вас мајке питам, питам своју кћер и тебе, Халил-бегова ханумо — шта је оно: тек што ти се од срца евлад одвојио, волиш га аман, колико га волиш!

— Аллахтан др (од Бога је), одговорише јој ове.

— Аллахтан.. Алла'! Алла'! Алла'! узвикиваше стара мећући руке на прса и подижући очи к небу.

„Чекмеџеми чекемем;
„Тулден ђомлек бичемем:
„Падишах тахт'нп верс'н —
„Бен јар'мдан гечемем."
(Чекмеџе своје вући не могу;
Танку кошуљу кројит' не могу:
Да ми даду цареву столицу —
Од драгог се одвојит' не могу.)

Ово мани изговори сама Халил-бегова кћи, па узе испод рупца од драгога камења иглицу.

— Бен'м, утањи Ш. ханумина кћи, девојка и начини се као жеравица; њена пријатељица обори очи; сестра јој се уозбиљи; јабанџике се згледаше и осмехнуше:

„Каледен атма бени!
„Чамура батма бени!
„Бир кашик ичнде
„Кавуруп, јакма бени!"
(Не бацај ме са града!
Не гази ме у блату!
У кашици ме не пржи, не гори!)

— Госпоја! Бак, бак! збораше Халил-бегова кћи пружајући ми укосницу.

А'! уздахну моја кона. Сад је ово мани твоје, а онда... Беше Хедрлес; мартифал се градио у кући ра'аметли (покојног) Хаџи-бега. Било нас је у оно време много, много више, но сад. Све бесмо тамо, па и наш мили и лепи мусафир, Севдије.

Она беше себа'-ђунеши (јутарње сунце); боја рубе њене акшам ђунеши (вечерње сунце). Кадифели-калпак црвени, нанизан бисером,није сакривао ипекли (свилену) кркму ни мало; бисерни пусћул (кићанка) додириваше од зумбрита обоце при најмањем покрету лепе главе. Своју дугу и меку косу, кестен-бојаси (кестенасту) беше расплела: угледала се на нас Нишлике[1]... Лице — кар-чичеги (снежно цвеће)! Трепавице — хаџиџик-канади (крило ластавице)! Па обрве! Очи!... а'! очи! На овоме големоме свету нико није незахвалнији од очију, валла' и билла'! Човеково срце милује их више од живота, од свега, а оне за тај големи ашк његов награђују га — издајством! Задрхти ли од љутине, севну; закуца ли од ашка, засветле... Очи нам њене казаше кога милује. Очима збораше тужна њему:

„Не бацај ме са града!
„Не гази ме у блату!

«Душа ми је сафи (чиста): ја сам зариф (лепа, фина, господствена, мила, итд.). Имај у срцу за мене ашка, јер и ја га валла' и билла', за тебе имам» — — —

Ашк је црвена кошуља; колико да се крије, мора се видети: ако не извири јака, извириће рукав...

— Ханум, Нури-ханумино чедо, моја другарица није волела. Она се бојала мајке своје, рече Ш. ханумина кћи, девојка.

— Ха, ха, ха! Паметна си, ханум, а лудо збориш! Зар зла мајка може наредити срцу кћерину колико ће пута у дакики куцнути? Зар може заповедити како ће за ким куцати? Ама јок, паметно збориш; баш си паметна. Кад нам когод повери тајну своју, па нас нешто тера да је некому кажемо — кажимо је јастуку. Валла' и билла' јастук нам је пријатељ најбољи: ем нас не прекида док му се исповедамо и јадамо, ем нас неће одати хич никада и никому... А сад? Ево вам и од мене једно мани:

„Ђетен ђомлек мили, мили:
„Југреп, ханум, бу дили;

---

1) На Ђурђев дан, нарочито девојчице и девојке, иду вас дан расплетене: да би им расла коса.

„Југрен'рс'н бу дили —
„Сарарс'н гонџе ђули."
(Ланена кошуља мала је:
Учи, ханум, овај језик;
Научиш ли овај језик —
Грлићеш пупољак од руже.)

— Онда о Хадрлесу ово мани, госпоја, беше твоје. Хајде, Халил-бегово чедо, вади; да видимо чије ће сад...

Не даде им се да се бар још мало заносе прошлошћу тога, и мени милога, Хедрлеса. јер капиџик на моме дворишту отвори се: кроз њега се провуче једна моја капи-кона.

— Емир-ханум! узвикнуше буле.

— Емир-ханум! рекох и ја весело, па устадох да дочекам капи-кону.

Пре месец дана отиде у Скопље. Прошле се ноћи отуда вратила.

И младе хануме и девојке поустајаше. Раширише руке да је загрле, а она им даде знак главом да мора прво старима. Пољуби руку Ш. хануми, Халил беговици и оној постаријој, пошто је смерно, свакој по на особ, изустила: «Вер јупејим елџаз'ни (дај да ти пољубим ручицу). Оне је грлише; притиснувши образ на образ тапкаху је по плећима изговарајући:

— Сефа-ђелд'н, к'з'м!

А она њима:

— Сефа булдум, ханумлар'м!

Поздрави се са младим ханумама, па и са мном.

Све поседасмо.

Ту ти се сада, достум, узеше питати за господско здравље.

— Како ти је Ханум-валиде (госпођа мајка) и бег-ефендибаба? како су ти begови ефендије браћа и хануме сестре?

— Јараби[1]) шућур (хвала Господу)! добро су, одговараше она, мећући десницу на прса и подижући се.

И она каде пита за све њихове.

1) Ја ребб (раб), о Господе! (арапски).

Па и мене пита за здравље моје и мојега другара.

Кад се ово сврши поче једна по једна весело:

— Ђозун ајдин (у оку ти светлост), госпоја[1])!

Алла'-рази-олсун! одговарах им ја смејући се.

Капи-кона извади из недара свилену кесицу, одреши је, узе из ње прстен од акика и пруживши га мени, збораше:

— Извол'те, госпоја! Чок верен — малдан вер'р. Аз верен — џандан вер'р, (ко даје много — од имања даје. Ко даје мало — од душе даје).

— Много ти хвала што си ме се тамо сетила.

— Нисам те се сетила — јер те нисам ни заборављала... Кад не би имао ефенди борџа[2]) курбан бих секла сад. одмах, да ми је твој језик рекао «сефа-ђелд'н» у мојој бакчи. Себе да продам, па не бих могла исплатити вредност оне радосне дакике, у којој би ми се рекло: «Долазити на добродошлицу госпоја.

Ништа јој не одговорих. Право да кажем, не беше ми ћеиф што ми овако говори, јер буле не могу примити ове њене речи онако како бисмо их ми примиле; а, после, знам да се отискоше само с онога парчета меса, које оне кад је татли врло милују. Па и они загрљаји и тапкање мислиш ли да су дошли од срца? На послетку, ко зна, можда су у оном часу баш онако осећале. (Сумњам у њихову срдачност с тога што ми данас једна из јутрошњега друштва — баш једна што је Емиру највише грлила — ово рече:

— Море не ли је он Врајнали (Врањанац, Врањанка) чувај се ти од нега. Едипс'з! Саде гледа да удари повише белило, да натегљи веђе да се обуче. па по шетајне, а оно фукара девојче. пасторка му, работи берабер с'с измећарку. Ђувенде је да му се не мож' најде чифт; ама нафиле — Нишлике гу не гледају. И после, чуја сам, кји... Не ли си хич видеја к'д пије кумову (комовицу)?

Шта сам јој одговорила, не знам, јер ме ово њено питање наљутило. Да сам рекла једну рђаву, нанизала би је на конац камо су њене речи. па би овај низ однела мојој кони на пешкеш од — мене.)

---

1) Ове се речи изговарају оному који је добио каквога драгога госта, а и оному коме се доноси каква пријатна новост.

2) Дуг. Ко је дужан не приноси Богу жртву о Курбан-бајраму.

— Јаз'к! рекоше буле. Сабрасмо се овде рано, те не чусмо да си дошла, не дођосмо ти на добродошлицу.

— Сетила сам се тога. Испратих калабалук, па чух песму и дахире, похитах кроз капиџик овамо.

За овим је питаше за здравље нишких мухаџира што живе у Скопљу. Одговарала је брзо, кратко; погледала је капиџику; надала се да ће је звати, јер безбели се рашчуло да је дошла и ван Београд-махале. Долазиће јој се на добродошлицу вас дан: овакав је адет у Турака.

— Како су Бећир-бегови? упита Ш. ханума.

— Теб и нека да̂ Алах живот и здравље...

— Чула сам. Бећир-бег је био за тамо, ама Алисе... Завали Алисеџик!.. Дертли мајка њена плаче ли?

— Уздржава се; а кад види да не може плачу одолети, узима абдест, простире серџаде — Алаху се моли.

— Права је мусломанка, зато тако чини.

(Грех је, веле, плакати за чедом својим, јер Алах нам га дао, Алах узео; а суза је родитељска огањ — она сагорева душу детињу. Поред бола што сузама задају родитељи милој души, неће им се испунити најсветија жеља: не могу видети чеда свога на ономе свету. Зато се уздржавамо од плача колико можемо. Молитвом често утишујемо љутину, па и тугу.)

— Завали Алисеџик!... А Џемиле-ханума?

— Шућур, добро је. Испрати селам теби, твојим кћерима и свим ханумама. Њене ти кћери и снаха љубе руку и ногу. Твојим кћерима и унуци љубе очи.

— Како је Мејрем-ханум, њене...

— Завали Мејрем-ханум! а̂' икбалс'з (несрећна) Мејрем-ханума! а̀! а̀! а̀!

— Аман, шта има?! повикаше каде у један глас.

— Вама нека да̂ Алах живот и здравље!... Нисте ли чуле?

— Јок. Нисмо.

-- Оф! Гугуте, кумрија.... Мејрем-ханумино је сонче — умрло

— Аман! Вај! узвикнуше каде тужно и почеше плакати. И ја се заплаках.

— Јефтика, џанс'з јефтика, све јаваш, јаваш сагоревала је свећу њена живота — — — А како добро зборе о њој

Беһир-бегови, Алла'! Колико је жале, Јараби! «И ако није волела, веле, нашега Алију, живела је с њим лепо, била му је верна кадуна: на његово место не помириса ни ак-ђули (белу ружу) хич никад. Сина му је сама чувала и учила га добру, као њу њена мајка што је; а сав бегов род, нас поштовала је, волела... Аман! завали Харије!»

— А ево како збори Фатиме-ханум:

— Ако чија душа може наћи у џехнету насеље, то ће је прво наћи душа добре мајке. Добро је семе добар плод донело: никад Мејремино чедо не изусти у Беһир-беговој кући ниједне рђаве; никога не наљути. А колики је мерхамет имала у срцу своме питај, ханум, оне мухаџире, што осташе без игде ичега: питај Али-агину удовицу и њене малолетне кћери. Кад ова бедна удовица виде да ће умрети Мејремино чедо, нарицаше: «Вај бана, остаћу с децом без видела!... Добар падишах земље сунце је: јер сија целој земљи над којом влада. Добротвор је куће, свећа: јер светли целој кући којој добра чини. Аман остаћемо без светлости!...» Према мени је била увек онаква каква беше онда кад ми повери тајну својега аџами-срца.. Хајредин-Хасан-бега не помену хич никад, те сам мислила да је спомен на њега сахранила и притиснула оним мермер-ташом, што се зове заборав. А кад ту скоро, завали, онако болесна, чу да је његова сестра, поносите а бездушне Нури-хануме јединица несрећна, обрадова се! Хтеде да се свети, па се трже, освести се — сети се Алаха, и затрептавши промуца:

— Алла'! — опрости ми!... Јадна кћи њена!...

— Вај! Вај! узвикиваху каде плачући.

— У Искипу је умрла, рече Халил-беговица утирући сузе крајем од јашмака.

— Јо-о-ок. У Истамболу. Пред смрт на петнаест дана замоли дертли мајку своју:

— Аман, анеџијим, носи ме у Истамбол! Тамо је Назире-ханум, тамо Хаџи-бегова кћи, тамо Шукрие-ханумина снаха... У Султан-Ејубу под црним селвијама мирно почивају многи нишки мухаџири. Носи ме!

Испуни јој жељу: одмах је однесе. Има нас бездушних, турли турли — многи у Искипу рекоше: «Ко? Шта?! Мислите ли да оде у Истамбол заради лепога мезарлука и црних селвија?

Јок, вала! Отишла је, завали, с тога, да би још једном могла, макар кроз кафез, сагледати лице онога — кога је волела, кога, може бит', још воли. А спомен илк-ашка (прве љубави) не умире. Кад нам власи буду беле као ђумиш[1]), и онда ће по каткад походити срце наше овај мили мусафир; некад ће га походом својом развеселити некад растужити; како кад"...

— А Ниш! џанс'з Ниш! рече Халил-беговица тужно и прекорно. Ми те милујемо, Аллах! а ти нам не даш ниједну шаку земље... помреше ти деца у туђини!

— А, Ниш! хаирс'з Ниш, прихвати Ш. ханума уздишући.2)

Поустајаше. Завише се. Пожелеше ми да останем «избогом» (збогом).

Кад и капи-кона оде, сетих се ових Фатиминих речи: «Хајрија је мусломанка. Не може она тегљити дерте; видећеш.»

Но она их је јадница дуго тегљила. —

Ето ти, мила и драга моја, данашњега саба'-ћеифа! Ето ти тога дертли-хабера!...

Ђозлер'нден пус идер'м. До виђења! К'смет!

9. маја 189* Твоја
у Нишу. Ј.

---

1) Не знам које је то доба у животу њихову, кад допуштају да су им власи беле. Кад почну седети, каношу се. И ово им је ваљда од азрети-Фатиме.

2) Што им је крив Ниш? Не напуштају ли га, с дана у дан, једни по једни, сами: да би се опростили туђе власти, и да би се нашли у своме царству, у земљи где се човекове посведневве потребе набављају „јевтино и с мало труда“!

ДВЕ СТАЗЕ

Две су стазе испред мене
Што у незнан воде крај:
Једну љуби сунчев сјај
И дивота васељене,
А друга се тајно крије
Преко стења провалије!....
На стазици што се сјаји
Чека коњиц хитар, лак, —
Седни само, он је готов
Да полети у облак!
Моја сумња кад опази,
Скочи на њег' — иха, хај!
По мирисној, цветној стази —
Изгуби се у бескрај.
Ја полако по камењу
И по стењу,
По стазици стрменој
Стигох лако, без умора —
У песнички перивој!...

И, гле, опет оне стазе,
Којом оде коњиц лак!
Али није више сјајна —
Покрио је густи мрак!

1897. г.

Сокољанин

О ЈЕДНОМ МОДЕРНОМ МЕЂУНАРОДНОМ ПРЕДУЗЕЋУ

У сваком поле већем раду, кад нагомиланост и разноврсност матерdevelop материјала доспе до извесне мере, застаје се, осврне се на све што је дотле урађено и покушава, да се све то среди по каквом рационалном принципу, који би учинио могућним и лаким оријентисање у таквој једној маси ствари. Такве тежње нису ни мало нове ни оригиналне; оне су се од вајкада јављале, чим су се у појединим гранама наших знања осетиле последице нагомиланости и несређености факата. Али ваља додати, да су оне увек имале објективни, философски карактер и биле управљене једино на то да се међу собом разликују диспаратни факти а да се групишу у веће или мање целине они факти, који имају по природи својој чега заједничког. Све данашње науке, према томе принципу раздељене су на такве групе, карактерисане извесним општим особинама, које их разликују од осталих група, и које им, ако су довољно одлучне, дају право на самосталну екзистенцију и развијање. Данас је та систематска страна доста уређена, премда је и сад, а и увек ће бити, далеко од тога да буде потпуно довршена; о њој тешко да би се имало рећи чега новога, бар дотле док се нашим знањима не отвори какво ново, до сад неслућено поље.

Али оно што је одиста ново, што ће по свој прилици остати као једна од карактеристика последњих деценија нашега века и што ће задати посла можда неколиким генерацијама стручњака свију грана наших знања, то је једна оригинална идеја, која већ увелико осваја научнике свију народности, за чије се остварење у последње време већ спрема

земљиште и која кад једном буде остварена, ма да то неће бити од великог научног, философског, значаја, ипак ће својом практичном страном веома много учинити за развитак свију грана људскога рада. И по тим својим практичним последицама, идеја потпуно заслужује да са њоме упознамо читаоце у толико пре, што ће, вероватно у кратком времену, све цивилизоване државе ступити у акцију за њено остварење.

Данашња наша знања резултат су радова толикога броја векова, толикога броја генерација свију народности, она су толико многобројна и разноврсна, да је данас и веома јакој интелигенцији тешко потпуно обладати и једном специјалном групом факата. Данас је, баш због те огромности броја ствари теже наћи на темељна и детаљна познавања факата извесне врсте, него на оне генералне идеје о свему и свачему, које се често тумаче као доказ каквог општијег образовања и ширине погледа, али које су ретко кад без специјалнијег образовања и дубљег и детаљнијег познавања ствари, унапређивале позитивна знања и имале стварног значаја. А окушате ли ма какав поле озбиљнији рад чији би резултат требао бити какав позитиван и несумњив факт ма које врсте, на првом месту морате се постарати, да сазнате све оно што је пре вас на истој ствари урађено и да проучите дотле већ сакупљени материјал. И баш у томе и лежи данас права тешкоћа да се добије могућност за какав самостални рад, и да се у чему било унапреди која грана наших знања. И та је тешкоћа у толико већа, у колико ствар, о којој се бавите, има више космополитски, универсални, карактер, који је не везује за једну нарочиту народност или, у опште, за извесне нарочите прилике. О таквим се стварима, тада, радило по свима земљама, и у разна времена; о њима се писало на разним језицима и често пута са веома разних гледишта. А све то сазнати, све то искупити и проучити, за данас је један посао, који задаје огромних, често пута несавладљивих тешкоћа.

О таквим се тешкоћама баве већ од подужег времена стручњаци свију народа и свију наука, и значајно је да се тек у последње време почињу јављати озбиљни покрети са циљем да се оне, у колико је могућно више, умале. У том правцу добивено је већ веома значајних резултата, који дају наде, да ће се теш-

коће о којима је реч моћи дефинитивно савладати и свести на један лак и механичан посао, сличан ономе при тражењу бројева у логаритамским или њима сличним таблицама.

Задатак, који има да се реши, овај је: прикупити све што је још од првих почетака цивилизације по до сад рађено и писано о ма коме предмету људских знања, наћи практичне принципе по којима би се извршили разредба и груписање целокупнога тога знања и који би морали имати у себи толико природности и практичности, да не само учине могућим и лаким оријентисање по непрегледној маси данас познатих ствари, већ да помоћу извесног усавршеног, техничког апарата, који би зависио од таквих принципа, омогуће и непосредно налажење целокупне библиографије ствари која вас специјално интересује, без лутања и оних огромних напора са којима је такав посао данас скопчан

Већ по самој огромности оваквога задатка и његовом космополитском карактеру, очевидно је да се он може решавати само међународним споразумом и рационалном, до ситнијих детаља изведеном поделом рада на научнике свију данашњих нација. А снажна иницијатива која ба била за то потребна и врло велики трошкови са којима би такво велико, међународно предузеће било скопчано, да се не помињу други споредније разлози, доказују, да се оно може извршити само онда, ако би га све данашње цивилизоване државе званично прихватиле и узеле у своје руке. Услуге, које би такво предузеће, кад би се извршило учиниле у свима гранама људске радиности, непрегледне су, али и трошкови око њега били би, у колико се то може предвидети, толико велики, да се оно не да ни замислити без те опште иницијативе и конкурса свију држава.

Али оставимо на страну ту материјалну страну питања и уочимо га са његове апстрактне стране са стране принципа на основу којих се оно мисли решавати. Пре свега, да ли је задатак у начелу решљив? Да ли је могућно наћи какав природан и практичан принцип на основу кога би се класифицирало целокупно наше данашње знање, а да се сваки без претходне велике ерудиције у таквим принципима може на основу њих оријентисати у таквој једној маси ствари, и

помоћу њих директно, без и најмањег лутања, наћи обавештења о ствари која га интересује? Прво што пада на памет после оваквога питања, то је да је оно већ решено данашњим енциклопедијама и разноврсним библиографским збиркама, које би требало да буду израз целокупног данашњег знања Али сетимо се, прво, да су енциклопедије само једна врста непотпуних извода из многобројних радова који су едифицирали науку, у којима ћете најмање наћи од онога што се данас све више и више тражи а то је: обавештење не из n-те већ из прве руке и сву дотадашњу библиографију о предмету који вас занима. Па затим да ће се у енциклопедијама наћи на по нешто обавештења само о крупнијим стварима, које већ имају утврђен и довољно познат технички назив, који се мора знати на ономе језику, на коме је рађена таква енциклопедија, па тек онда да се према првоме писмену таквога назива суди о томе на коме га месту енциклопедије ваља тражити. Али баш кад би се енциклопедије рационалније уређивале, далеко је од тога да оне бар и приближно реше горе постављени задатак: оне би се тада морале свести на скуп свију библиотека, које данас на свету постоје, пошто се овима од свију заједничких експемплара, који их састављају, остави само по један. У осталом и оно што се тражи то је: не имати дело у коме ће бити скупљено све што је од најстаријег времена до данас писано о свима предметима; то би био посао и излишан и за навек немогућан; већ имати једну потпуну библиографију и једно упуство, лако, просто, природно и практично, помоћу кога ћете свагда, према самој интимној природи ствари која вас интересује, а не према њеним техничким називима на томе и томе језику или према каквој извештаченој и напред утврђеној класификацији, моћи сами одредити место, које библиографија о тој ствари треба да заузме у готово бесконачном низу дела што фигуришу у тој целокупној, великој, светској библиографији. А ова би извесно износила на стотине, а можда и хиљаде свезака. Да се изразимо математичким језиком који врло лепо илустрије оно што се тражи: ваља прво начинити карту целокупног стања свеколике данашње људске умне радиности у којој би, да не би било сувише претоварености ни развучености, фигурисали само

најпотребнији елементи, као што су кратка библиографска обавештења; затим ваља дати какво лако упутство за израчунавање координата места ма какве специјалне ствари на тако израђеној карти. Кад сте на тај начин, помоћу упуства, одредили место, које библиографија о вашем предмету треба да заузима на тој карти, онда би лако нашли и сва потребна обавештења, прво библиографски, па после помоћу њих и помоћу јавних или приватних библиотека које већ постоје, но које би се само, униформности и практичности ради, уредиле по једноме и истоме принципу, а у вези са поменутим библиографским упуством, нашли и све могућне податке, који вас интересују. То је једино што се може учинити у хаосу данашње светске библиографије; то је у исти мах и једини пут, којим се посао може редуковати на најмању могућну меру, а да опет буде од недогледне користи.

Само чвор је у целој овој ствари техничко, практично питање о принципу на основу кога ваља средити и класификовати целокупну светску литературу и који би учинио могућним оно што се тражи и што је горе наведено. Тај принцип морао би допустити да се место једне ма које ствари, или ма кога појма у бесконачном низу онога што се данас зна, може обележити извесним малим бројем цифара или ма каквих других знакова, и да су ти знаци по природи својој или лаки за памћење, или бар да се за сваку тражену ствар могу лако одредити помоћу каквог малог у напред спремљеног речника. Ти би знаци тада били посредници између апстрактне природе саме тражене ствари и њенога конкретног, геометриског места у великоме светском библиографском списку, где би требало да буде искупљено и под горњим знацима изнесено све што је дотле на свима језицима о ствари писано. Задатак се дакле своди на једно сасвим техничко, готово математичко питање, на једну врсту проблема geometriae situs, и степен успеха целога предузећа очевидно би зависио од налаcка више или мање практичних и оштроумних принципа за поменуто класифицирање и знање.

Вреди поменути, да су математичари први дошли на такве мисли, да се оне, у колико се тиче ствари које припадају области математичких дисциплина, већ у велико остварују,

и толико су близу крају да се данас већ може рећи да је у тој области циљ коме се тежи готово постигнут.

Математичке су науке у току овога века, необично јако савршене, нове идеје и методе у њима, које су дело нашега века, и које су отвориле нова, до тада неслућена поља тим наукама, учиниле су да се ове необично развију у свима правцима и да се створи данашња готово непрегледна математичка литература. Та је литература данас тако разграната, да се и стручњаку математичару врло тешко у њој оријентисати и често пута апсолутно немогућно сазнати за све што је пре њега урађено на томе и томе питању које га интересује. А без тога се данас не може ни замислити никакав озбиљан рад, који би кренуо науку за који корак у напред. И то је нарочито осетно у математичким дисциплинама, где поједине теорије не обарају једна другу, већ се само међусобно допуњују и усавршују, где сви радови од вредности трајно задржавају ту вредност и где космополитски карактер самих питања чини да се ова расправљају на најразличнијим језицима и код толиких разних народности.

То је побудило француско министарство, које је увек указивало необичну пажњу математичким наукама, да 1889. г. сазове у Паризу међународни конгрес математичара свију држава ради споразума о начину на који би се уредила сва досадања математичка литература тако да се стручњак може лако у њој помоћу извесног лаког упуства, оријентисати и обавестити о свему што је дотле урађено о специјалној ствари, која га интересује. Конгрес је држан од 16.—19. јуна 1889. г., и узевши за основу претходне студије о томе питању, које је већ било извршило француско математичко друштво у Паризу (Sociètè math. de France) израђен је детаљан пројект за остварење поменутога плана. Пре свега утврђена је једна лака, рационална и од сад стална разредба свију до сад познатих математичких истина на групе, од којих је свака означена извесном комбинацијом писмена и цифара. Помоћу ових се може према самој интимној природи ствари о којој стручњак тражи обавештења, а на основу њенога техничког назива на томе и томе језику, одредити група којој она припада. За тим је решено да се посао прибирања грађе распореди на математи-

чаре свију држава које су до сад активно учествовале у обрађивању математичких наука, са жељом да тај посао буде довршен за једно извесно, унапред одређено време. Кад сва грађа буде прикупљена и класификована, публиковаће се, уз припомоћ француског министарства, велики библиографски репертоар математичких наука у коме ће бити обавештења у свима радовима на чистој и примењеној математици од 1800 год. до 1889, као и о радовима на историји математичких наука почевши од 1606—1889 год. Кад велики репертоар буде готов, публиковаће се сваких 10 година по један додатак намењен радовима који буду изашли за време тих 10 година, у којима ће се у исто време и поправљати омашке које би се нашле у великом репертоару.

Посао је раздељен још 1890. године на стручњаке разних држава. на њему се данас најживље ради; један његов велики део већ је публикован и сви су изгледи да ће он кроз 3—4 године бити потпуно довршен. Кад то буде, стручњаци свију земаља имаће пред собом целокупну слику данашњег стања своје науке, једну врсту географске карте, на којој ће јасно бити означени до сад пронађени и заузети пределн. То ће бити најмоћнији покретач за будуће научне напретке, и идеја француских математичара извесно ће у блиској будућности показати најплоднијих резултата

Међу велике покрете у томе правцу може се рачунати и међународно астрономско предузеће са израду фотографске карте целокупног звезданог неба, онаквог какво је данас познато, предузеће чији је план зачет много раније, и које је пре неколико година покренула француска Академија Наука, а прихватиле све државе, чији научници активно участвују у обрађивању и усавршавању астрономских наука. Само, циљ овога покрета много је пространији и замашнији од поменутога библиографског покрета, ма да им је основна идеја једна и иста: да се, фиксирањем онога што је већ дефинитивно задобивено, олакша будући напредак наших знања. Док би се корист од библиографског предузећа састојала само у олакшици за будуће прогресе, дајући начина да се избегне излишан рад око тражења већ задобивених истина, дотле би велико астрономско предузеће, поред те користи, дало у исти

мах стручњацима један веома моћан инструменат прогреса у астрономији. У потврду тога довољно је навести само то, да се, упоређивањем звезданих карата, добијених фотографијом у разним временима, може констатовати кретање звезда, проналазити нове покретнице и проучити геометриске и кинематичке законе кретања и многе друге истине, које би без помоћи овога моћнога средства можда за навек остале скривене.

Потреба израде фотографске карте звезданог неба, са свима детаљима који се могу модерним инструментима опажати, и корист која би се од таквог предузећа могла очекивати, уочена је још пре подужег времена. Та је потреба постала неопходна нарочито од оног доба, од кад се је увидело да су, услед усавршености инструмената и огромнога броја звезда које се данас могу опажати, звездани каталози и обичне звездане карте постали неупотребљиви и немоћни за оне услуге, које се од њих траже, а које су раније биле много скромније него данас. Још 1861. год предложио је *Warren de la Rue* да се приступи изради фотографске карте неба и неколико већих радова, али од локалног интереса, било је предузето у томе правцу, нарочито од опсерваторија Harward-College-а и предгорја Добре Наде. Али прави импулс данашњем великом међународном покрету дали су француски астрономи. Према предходно извршеним покушајима астрономи париске опсерваторије којих је успех био превазишао сва очекивања, француска Академија Наука, у својој седници од 18. јануара 1887., решила се да покрене израду фотографске карте целокупнога неба и да позове на сурадњу стручњаке свију држава, у којима постоје модерно уређене опсерваторије. На међународном астрономском конгресу, држаном у Паризу месеца априла 1887., расправљало се о техничким детаљима великога предузећа, о трошковима са којима је оно скопчано и о детаљној до краја изведеној подели рада, без које би предузеће било илузорно. Шеснајест држава (Француска, Енглеска, Немачка, Русија, Холандија, Сев. Америка, Аустрија, Шведска, Данска, Белгија, Италија, Шпанија, Португалија, Швајцарска, Бразилија и Аргентина) узело је активна учешћа

у овоме раду. Владе ових држава разделиле су међу собом огромне трошкове предузећа и обећале указивати све могућне услуге потребне да би се партија посла досуђена свакој од њихових опсерваторија, могла успешно довршити у одређеноме времену. Подела рада, усвојена на овоме конгресу, састојала се у овоме. Целокупан свод небески подељен је једном сталном мрежом ортогоналних кругова на веома велики број поља, тачно ограничених, и од којих ће свако за себе бити експлорисано Свакој опсерваторији ангажованој у предузећу, одређен је за експлорисање и израду по извесан број таквих поља. Посао ће се вршити помоћу нарочитих инструмената, једнаких за све опсерваторије, чија је конструкција усвојена и дискутована на овоме конгресу. Свака опсерваторија добила је на израду по 1000—1500 клишеа, се тачно означеним границама, и који ће се израдити по овоме плану. Једна серија са краћим временом позирања, која ће садржати све звезде до једанаесте величине, и чији број износи око 1.500.000; затим друга једна серија са дужим временом позирања, које ће садржавати све звезде до четрнаесте величине закључно, и где ће бити око 23 милијона звезда Из тако добијених клишеа из свију опсерваторија саставиће се целокупна карта звезданог неба, онаквог какво нам се указује пред данашњим инструментима. Најзад, остављен је рок за набавку потребних инструмената за све опсерваторије, за разноврсне покушаје и претходне радове које је било потребно извршити пре но што се приступи главноме послу.

Целокупан програм за спрему и претходне радове извр вршен је у свима појединостима у означеном року, и на другоме конгресу, држаноме опет у Паризу месеца Септембра 1889. год., на коме су регулисане још неке техничке појединости, могло се констатовати да ни одушевљење одређених ни помоћ и услуге, обећане од стране држава, нису ни у колико попустили. Најзад, на последњем париском конгресу 1891. г. велики број готових клишеа из разних опсерваторија, био је подвргнут мунициозном прегледу у погледу чистоте и верности слика; резултут је био веома повољан и децизиван за даље продужење рада. Предузеће се данас налази у највећем јеку, на њему најживље раде 18 модерно уређених опсер-

ваторија, расутих по свима деловима света (опсерваторије у Гриничу, Риму, Катанији, Хелзингсфорсу, Потсдаму, Оксфорду, Паризу, Бордоу, Тулузи, Алгиру, Сан-Фернанду, Гакубаји, Сантјагу, Ла Плати, Рио Жанеиру, Предгорју Добре Наде, Сиднеју и Мелбурну) и за кратко време биће потпуно довршено. Пре но што завршимо са њиме представићемо у кратко читаоцима само једну од недогледних користи које ће оно допринети астрономији не само са гледишта основне идеје која му је била покретач, и о којој је реч у овом чланку, већ и као моћан инструменат будућих астрономских прогреса.

Данас су на дневном реду у астрономији извесна питања, на која се раније није могло ни помишљати, али која се сваким даном све више намећу и чије решавање постаје све потребније за даљи развитак астрономије Таква су н. пр. питања о распореду густине звезда на небеском своду, о ишчезавању звезда о њиховим властитим кретањима, о транслаторноме кретању целокупног сунчаног система у апсолутном простору и т. д. Ово је последње питање једно од највећих и најтежих питања, која могу бити предмет наших спекулација. Оно ће извесно, као и остала питања о којима је реч, бити веома олакшано, бар са емпиричке стране, поменутом фотографском картом неба, а нарочито упоређивањем ове карте која се сад израђује са онима које ће доцније генерације астронома, у одређеним размацима времена, израђивати. Јер ваља имати на уму, да се упоређивањем места, које једна и иста непокретница заузима на небеском своду у извесним епохама времена и дошло на мисао о транслаторном кретању целокупног сунчаног система. Одређивани су са највећом пажњом положаји једне непокретнице у извесним, међусобно удаљеним размацима времена; случајне и систематске погрешке сведене су на нулу; примењене су све инструменталне и рефракционе корекције; резултати ослобођени ефекта прецесије, нутације и аберације и очекивало се наћи у таквим двама размацима једно и исто место за непокретницу на небеском своду. Али налази се напротив, два разна места, чије се растојање увећава са временом, тако да изгледа као да непокретница има своје властито кретање. Упоређујући оваква властита кретања

за врло велики број непокретница, W. Herschell је уочио да она нису управљена у свима могућним правцима, без икакве правилности. Преневши их на једну куглу, која је требало да представи небески свод, Herschell је приметио да свака непокретница изгледа као да се креће по једноме од великих кругова на кугли и да се сви ови велики кругови секу у једној и истој тачки. Резултат се може само на тај начин објаснити, и онда у осталом постаје савршено јасан, ако се узме да су положаји непокретница стални у апсолутноме простору, а да се целокупни сунчани систем трансалаторно креће према тачки пресека поменутих великих кругова. Herschell је нашао да се ова тачка налази близу једне непокретнице из констелације Херкула. За брзину кретања нађено је да је величина истога реда као и брзина земље на њеном транслаторном кретању око сунца, а само кретање за данас изгледа да је праволиниско.

То су за данас главни појмови у погледу питања о кретању сунчаног система у апсолутном простору, и кад се узме на ум то, да се до њих дошло једино упоређивањем положаја, које заузимају непокретнице у разним временима, и да би детаљне фотографске карте неба, израђене у разна времена, давале једно средство par exellence за тај посао, онда је лако уочити значај поменутога међународнога предузећа, како за питање о коме је реч, тако и за сва слична питања, којима данас астрономија изобилује. Ова ће наука имати међу свима осталим ту нарочиту привилегију, да ће јој велика идеја фиксирања свега онога што се до данас познаје, осим осталих користи, које та идеја непосредно собом доноси, и које се у главноме састоје у могућности да се избегне излишан труд око онога што је можда већ давно пре тога познато, донети још и нарочитих услуга, као активни инструменат прогреса у њој.

Исти се покрет, и у исто време, манифестовао и код представника природних наука, и ако у нешто друкчијем правцу, али са истом основном идејом. Француско зоолошко друштво (Société zoologique de France) усвојило је једну рационалну класификацију свију данашњих знања и познатих факата у области својих наука и решило је да према тој

класификацији састави целокупни библиографски зборник своје науке, уређен не по именима писаца или насловима дела и расправа, већ по интимној природи самих факата. Усвојена класификација јесте такозвана децимална класификација, о којој ће мало доцније бити речи; она је одмах затим усвојена и за специјални геолошки библиографски зборник, као и за зборник социолошких наука, који се сад у велико ради и врло је близу потпунога довршења.

— СВРШИЋЕ СЕ —

УМИРИ СЕ...

(с пољског од Асника)

Умири се срце не раздири груди,
За губитком што ти чисту душу мори;
Но поздрави јутро, што с' из мрака буди,
И свет што се купа у ружичној зори.

И нова живота благослови дане
Оних, који у свет тек ступају сада,
Са надама новим младости им ране —
С пролећем и срећом а без горка јада.

Поздрави ми снова моје слатке жуди,
Покољења нова која, ево, стижу,
Цвеће њихна срца, што напаја груди,
Врлине на нашем што с' пепелу дижу.

И поздрави злато ових нових њива,
И заносе нове, где цва љубав чиста.
Нове чежње, боле, што их срце скрива,
Вечно плаво небо што у сјају блиста.

Поздрави ми срце трудбенике верне,
Који тешким радом, у муци и зноју,
Свем човештву дају плаће неизмерне,
А не мисле нигда и на срећу своју.

И поздрави оне који светлост шире,
У колебе, где се глад и тама коте;
Оне што се боре и оне што мире,
Стишавајућ бесе што даве сироте.

Дочекај их зором која ето руди
У дивотном сјају из дубоке ноћи,
И усади веру у срца свих људи,
Наду, љубав свету — те божанске моћи!

Њима, њима срећу живота посвети,
Коју тако залуд твоја жудња зове;
Поклони им младост, која тежи мети
И свих твојих жеља неостварне снове.

И вини се, вини, изнад родних страна —
А благослов тима нека венац плете
Који, усред борбе и суза и мана,
Роду у сплет вију своје жеље свете.

Ова златна нит ће и даље да с' преде;
И ако ћеш давно почиват у гробу —
Нов ћеш живет живот без патње и беде
У младачкој сили и у нову добу.

Свуд ћеш наћи слике од сањања стара,
Од пропалих нада и мисли и вере;
С љубимцима новим дух ће твој да ствара
Сласт заноса нових без краја и мере.

Ти ћеш бити онде где је мисли врело,
И где бурно теку, незадржне, јасне;
Где духова борбу решава начело —
Ту ћеш у ред стати међу борце часне.

Где се сузе лију и плине у вају
Помоћи ћеш носит... друг се оних звати
Који тешку судбу људску поправљају
И земљи и роду ти ћеш срећу дати.

У сељачке избе свете мисли шири,
Мисли, што се чисте из незнани роје
Не жали губитке... о, смири се, смири,
Утеши се срце искидано моје!

М. П.

ЈУНАК НАШИХ ДАНА

— ДРУШТВЕНИ РОМАН —

(НАСТАВАК)

V.

Ручак је био изврсан. С неком особитом слашћу, по свршеном ручку, запалио је једну хавану и мирним погледом пратио плаве колуте срчући каву. Тихо, мирно задовољство овладало беше душом његовом, задовољство које би могли назвати свечаним — што га не износимо свету на видик, него га празнујемо у души својој — као кад би хтели рећи: ово је *мој* празник. Он му се сав предаде осећајући како га свега прожима. Па ипак не беше му баш све потаман, незгодан му беше положај; боље би било да лешкари него што седи. Али га нека леност везиваше за столицу па га је мрзило маћи се.

Хеј, докторе!... Младићу!... рече сам себи. Зар се већ предајеш лености?! Та само да се макнеш па ћеш се још угледније наместити!... А овамо знаш да је срећних и угодних тренутака врло мало у животу!... Напред!... Не пропуштај ни једне капи сласти животне!...

И диже се са столице, привуче је дивану, на њу стави дуван и палидрвца, па се пружи колико је дуг.

«Тако! Сад је куд и камо угодније!..» мислио је. «Баш је човек којешта!... Хоће да влада и заповеда другима! А себи?... Зар ово није ропска послушност себи?... Па и ако је, најзад!... Ако сам роб, онда бар нека будем свој роб!..,

Онда се стаде гнездити док се не намести. Пусти два три дима па се загледа у колуте и стаде слушати како киша пљушти

и ватра пуцкара... Мисао му се крену слободно као тица; идући за њом он ствараше шарене слике пред очима и загледа се у њих. Ту беше измешана и прошлост и будућност. Он гледаше све као у огледалу: борбу против предрасуда и господства. Гледао је себе како расте, како се сили и снажи том огромном борбом, како побеђује све око себе и уздиже се над свима... Борба га је крепила а успеси даваху полета. Осећао је толико снаге, и моћи, и воље, да је могао градове рушити... Снага му беше као жеља, а жеља као васиона, бар он јој не виде границе...

«Даље!.. Даље!... Још даље!... Све треба срушити па онда подићи!.. А ја, ја ћу бити творац свега, и све ће морати погнути главу преда мном, све од колебе до — престола!... Кад склопим очи нека се зна да сам живео!»..

Гледао је како људи ките домове ликом његовим, слушао како му се име с неким особитим поштовањем изговара. А то му је толико годило да чисто склопи очи да би боље видео ту замишљену слику и да би се што више науживао тога уживања што му је душу крепило.

На једанпут дубоко уздахну и отвори очи. Као у панорами ишчезоше те шаровите слике. Њих замени диван девојачки лик који не беше магловит, као они, него стваран. Он гледаше оне граорасте очи са црним колутом око зеница; ону смеђу косу која се таласасто у злато прелевала; оно бледуњаво, питомо лице; она лепа уста, чију је горњу усницу тек мало мрка маља сенчила; па онај младеж на самој јабучици десног образа што поносито седи као какав господар...

Живо су га гледале те очи, тако живо да се он и нехотице диже и викну:

— Даница!

Глас му одјекну... слика ишчезе. Он осети како му срце стаде бурно лупати. Скочи и седе. Успомене га обхрваше и он зарони главу у руке.

Није то било давно, тек је шест година прошло. Он је довршавао своје школовање у лицеју. Како је био намеран ићи на страну, то је био веома штедљив; а да би могао подмирити своје издатке и живети што солидније давао је кондиције и спремао ђаке за гимназијске испите.

Касациони судија Стојшић поручи му једнога дана преко Јовановића председника београдског суда и замоли га да дође к њему. Он се лепо опреми и оде. Стојишић га дочека врло лепо, титулира га господином и говораше му на *ви* што тада беше велика реткост и сматраше се као знак великог поштовања и респекта кад старији млађем на *ви* говори.

— Молим вас, господине, ја замолих свог пријатеља, г. Јовановића да ми препоручи каквог озбиљног ђака који би ми могао спремити дете да положи испите из трећег разреда гимназије. Знате, било је болесно, једва је живо остало, а сад би рад био да му ова година не пропадне. Можете ли се ви примити да га спремите?

— Кад се дете разболело? Управо, кад је престало походити школу? — упита он.

— Још у јануару.

— А ово је крај марта. У осталом да видимо. Је ли дете ту?

— Ту је — рече г. Стојшић и викну на вратима — Данице! Нека дође Стевица.

Није дуго прошло а у собу уђоше Стевица, бледуњав дечко од својих 12—13 година, и вижљасто лепо девојче од својих 17—18 година. Кад они уђоше он се диже.

— Моја ћерка, Даница, а ово је — ако Бог да — Стевичин учитељ г. Сретен Срећковић.

Њему је веома годило што га г. Стојшић тако приказа девојци. По свој прилици то представљање учини те му она приђе са свим слободно, отворено га гледаше оним лепим граорастим очима, у којима се огледаше безазленост и невиност.

— Мило ми је, господине. Баш ћу се радовати ако брат буде могао испит положити — рече она пружајући му своју меку, белу ручицу.

Од како је додирнуо ту малу ручицу и како се загледао у ове лепе очи, он, који је толиким страхотама и незгодама у очи гледао, он се поче збуњивати. Напреже сву снагу да би се одржао и рече:

— То ће зависити, госпођице, од тога како је учио док је школу походио. У осталом, сад ћемо то видети!...

И призва Стевицу, помилова га по образу, па га поче питати то ово то оно. Затражи му читанку да види како чита, онда му зададе неке рачунске задатке; за тим га поче пропитивати из француског језика тражећи да му чита француски. Дете је одговарало прилично; овде онде видела се несталност и несигурност онога што зна — што у осталом беше и својство самог ондашњег начина предавања из онога доба.

За време пропитивања дође у собу и г-ђа Стојшићка, доста држећа и крепка жена, прилично свежа, са онако исто лепим, граорастим очима. Онаману руком да се не прекида пропитивање и седе.

Пропитивање је трајало нешто више од пола сахата. Сви су врло пажљиво слушали и питања и одговоре. Начин пропитивања Сретеновог, она лакоћа и ненатегнутост, његово достојанствено држање, одмах у самом почетку освоји све слушаоце. Стевица га погледаше некаким нарочито детињским погледом у коме се огледаше и љубав и нада и страх.

— Па шта мислите, господине? — упита Стојшић кад он сврши пропитивање.

— Мислим, т. ј. не мислим него тврдим да ће положити испите.

— Ви ћете га дакле спремити?

— Да.

— Хвала вам. А шта ћете тражити за то?

— Ја се не погађам, господине, — рече Сретен отворено. — То остављам вама.

— Кад ћете почети предавања?

— Сутра.

— Е, Стевице; сутра лепо да спремиш све своје и да слушаш господина.

— А... што се тога тиче, уверавам вас да ће слушати!... До сад ми се бар није десило да ме ђаци не слушају!...

Поседео је још мало док га, по обичају послужише, за тим се дигао и отишао.

Сутра дан био је тачно у четири сахата по по дне на послу. Стевица га је чекао спреман, и он започе рад пропитивањем, систематисањем и утврђивањем онога што је Стевица знао. У прво време то изгледаше све збркано и Стојшићу и

његовој ћери Даници — који предавањима присуствоваху — али то Сретена није ни најмање збуњивало, јер је знао шта је хтео. После неколико дана видеше и они све то, и у колико из најпре беху незадовољни, у толико им се после више допаде начин Сретенов. То му диже углед у очима њиховим; њега не сматраху више у кући као неког обичног домаћег учитеља, који за плату ради, него као човека озбиљна, који је умео дати и савета, јер за њега не беше ни једне ситнице која би га збунила и пред којом би застао.

Сретену се хтело да придобије поштовање и оца и ћерке. Стојшић је човек виђен и признат као озбиљан мислилац и радeник, и његова реч може му само од користи бити; а ћерка то мило девојче, што се заносило својим болешљивим братом, дворећи га и поучавајући предано — она му је памет заносила. Никад он не могаше погледати у оне сјајне, изразите и живе, граорасте очи, а да не осети како му крв полети у главу. Њега, кога ништа на белом свету не могаше збунити, збуњиваше ово лепо дете. Он је осећао како лупа којешта кад год с њом почне разговарати и тешки стид га је јео за то. Јер она не беше празноглава. Од природе бистра и даровита, а маза и очева и мајчина, којој не могоше ништа на жао учинити, расла је она као нежан цветак гајена и запојена чистим дахом. Њој нису бранили ништа, али су склањали оно што не ваља и пазили добро да то дете нигде не види. Није чудо што је рано с књигом почела, јер беше у кући која је књигу поштовала. За њу су плаћани учитељи те је она у овоме добу била оно што се код нас, према нашим приликама, зове образована девојка. Ово њено слободно и искрено понашање добила је у кући у коју долажаху само пријатељи, а она није према њима имала разлога претварати се нити ју је ко на то упућивао.

А баш та њена слобода и искреност бунила је Сретена. Он није научио да гледа такве девојке, управо, он је мислио да оне постоје само у романима. Јер оне које је познавао беху са свим друкчије, па није ни марио за њих. Срце му беше са свим слободно; он беше сâм себи идеал, све друго што би код других људи видео он сматраше за лаж. За то га је и бунило све што је видео код Данице. Толико је пута покушао да јој у душу завири, па би сваки пут нашао једно исто

она искрена, чиста као суза, љубав сестринска према Стевици; она топла захвалност, која се огледаше после свакога часа, који је са Стевицом имао, за напредак његов; она мила реч којом га је вазда испраћала: «хвала, господине!» — беше вазда једна иста, речена истим тоном тоном истинске захвалности.

Он поче и нехотице о њој више размишљати, и то је ишло даље и даље: најпре је сâм хтео а после је морао. Најпосле, она једина и поста мисао његова.. Чак му поче и планове његове реметити: у сваком послу видео је само њу, њену лепу главу, она пуначка усташца, онај младеж на десном образу који га је свега испуњавао неким чудним осећајима... Једва је чекао четврти сахат по по дне и онда је одлазио само да је види, да је слуша, да се наужива музике гласа њезиног.

Имао је једну реликвију у души својој. Није то спомен као што се обично спомени дају. Тај спомен што га он имађаше беше благо «што не труне и што га не могу лопови украсти.» То беше једна песмица из Змајевих «Ђулића,» који тада изидоше на свет, и у колико беше сама божанствена у толико беше божанственија, јер је она читала. Свака реч оживе пред очима његовим, свака беше делић ње саме.

Било је крајем маја. Она сеђаше с братом у башти, у ружичњаку, који је околину мирисом напајао. Он их затече, њу понурену у књигу, а Стевицу где се поред ње игра пиљака. Смотривши сузу у очима њеним приђе он брижно и запита:

— Шта вам је, госпођице?

— Ништа, ништа...

— Да вам није зло?

— Ох... не!... Слушајте!...

Пола срце, пола камен
То сам био ја;
Пола студен, пола пламен
Крвца моја сва.

Ти си камен научила
Љубит', волети:
А срцу ми даде крила,
Срце одлети.

Одлетело небу, рају,
Богу светлости;
Вечној зори, вечном мају,
Вечној радости.

Да изабере двома нама
Кутак убави:
Вечно место међ' звездама
Нашој љубави.

Он не дисаше; гледао је и слушао само. Није ту било декламовања ни афектације; читала је просто, из груди, са сузама у лепим очима, као да то тёпање не беше песнички умотвор него њена својина, која је са срца потекла...

И, за дивно чудо, он упамти свaку речцу као да је нарочито присео да научи!... Никад више не прочита он ту песмицу, а чинило му се да ће и име своје заборавити а ту песмицу не ће.

Довршила је читање, а њему је још звонила песма у ушима. И да не дође г. Стојшић, ко зна докле би он остао онако укочен и окамењен...

Стевица је положио сјајно испите. Г. Стојшић не знађаше шта чини од радости. Позвао је Сретена на ручак, почастио га царски; окитио похвалама; ласкао дару његовом и спреми његовој говорећи: како он у њему гледа човека од будућности. Г-ђа Стојшићка га је претрпавала понудама као да јој је син. Али њему беху најмилији они дуги погледи из очију Даничиних, дубоки као дубине морске, а загонетни као звездано небо.

Али мину и тај дан. Примивши богату награду за свој труд он се поздрави са укућанима и оде... Више није походио ту кућу не умејући наћи разлога својим походама. Први пут га ту издаде његова дрскост; она се ломила и кршила о неко дубоко осећање у дну душе његове, као што се крше огромне ледене санте једна о другу,

Па опет — опет... Ако није ишао у кућу, обилазио је око куће. Ма куд пошао пут га је водио поред Стојшићеве куће. Његове очи беху вазда на прозорима његовим. Шта би и шта пута у глувој ноћи стојао он ту и слао невидне пољупце

оним зеленим завесама, а машта му сликала анђеоску слику идеала његовог...

Сву је снагу морао напрегнути да се не обрука на последњим испитима. Седео је за књигом и дане и ноћи и с великим страхом полазио је на испите...

Свршио је своје школовање, сад је требао да иде на страну. А како ће?... Чинило му се да му памет ту остаје.. Али, мора ићи, што пре ићи! Ако остане пропало је све, а не сме пропасти... Да остане због ње?... Он би то врло радо учинио, ама да то не буде узалудно?... Воли ли и она њега?... И, ако га баш и воли, да ли су јој родитељи вољни да му је даду, њему, човеку који нема никог свога на беломе свету?!...

— Јест, јест! Боље је да иде! Кад се отуд врати онда је осигуран. Не треба му онда нико!... С правом ће отварати сва врата и пењати се уза све степенице... Е, али се она може дотле удати, па онда?...

Неколико дана ишао је као луд. Да је бар могао с ким посаветовати се, али ни с ким. Крио је он своју љубав као гуја ноге. Не би за живу главу никоме о њој речце рекао; чинило му се да би најмањи осмејак, најневинија шала, и најискренијег друга и пријатеља, обесветила светињу љубави његове...

Мислио је, премишљао, бденисао по сву драгату ноћ Божју, окретао од сваке руке и — не могаше ништа смислити. Излазила му је пред очима та ствар тако проста, по неки пут, да је видео отворено, као у огледалу, сав свој кукавичлук, и тада се срдио на самог себе; али одмах за тим ствар се све више заплетала... Ничега се он није толико бојао колико подсмеха. Могао би се г. Стојшић само насмејати прошевини његовој и љубави његовој и тада... тада би почео самог себе презирати!...

Најзад побеже у село. Тамо прикупи оно растуреног новца по народу, продаде неку парчад земље што беху одвојена од груписаног имања његова, скупи нешто пара и диже се у Беч... У Београду је само преноћио, па ипак, морао је и те ноћи прошетати поред прозора Стојишићевих.

Било је тихо августовско вече. Месец се доцније родио и беше прилично окрњен после уштапа. Небо беше чисто ; ве-

дрина се претварала у неко модрило кроз које пробијаху звезде сјајне и трепераве као брилијанти; ваздух је мирисао на грожђе и зреле бреске...

Он је журио; али кад беше на одмак кући смотри један прозор отворен и виде једну главу промољену. Срце му залупа бурно, он познаде ту лепу главу и пође мало лакшим кораком само да би је што дуже гледао. Кад је био на спрам прозора учини му се као да га та глава познаде. И нехотице маши се капе а на његов поздрав дође одмах отпоздрав. И учини му се да тај отпоздрав беше мио страсан; тако се не отпоздрављају обични познаници него они који су нам мили и драги. Хтеде застати, упитати за здравље, испричати ма што год; али оне пусте ноге, које дотле клецаху, пронеше га поред тих прозора не застајкујући...

Кад је промакао мимо кућу окрете се, и опет, према месечини, смотри, како се она лепа глава нагла преко прозора и гледа за њим дугим погледом... Осећао је како му гори земља под ногама, како га дах оставља па је застао и гледао...

Сутра дан је отпутовао...

У Бечу је живео својим животом. Као и у Београду он и тамо хтеде бити први. И његова дрскост је освајала. Пио је и обарао прве буршеве под сто. За кратко време поста он најбољи гимнастичар и атлет; владао је мачем као и свачим; његово име ставише буршеви на црну таблу, што је значило да је онај, ко се с њим бори побеђен. Кладити се с њим значило је изгубити опкладу. Он их нагна својом дрскошћу да га поштују.

У почетку сматраше он сваки поглед, који би му на другу женску пао, као грех према Даници. Доцније то ишчезе; не само погледе него је чак и пољупце делио; али, у дубини душе своје признаваше, да то све није ништа, да тај лепи женски свет није ни слуга Даничин. Он осећаше да му ни прва лепотица не би могла души и срцу Данице надокнадити... Према овима осећаше похоту без љубави, а према Даници љубав без похоте. И кад би се после дводневног или тродневог ђора повукао у своју собицу, тад би га прекорно погледале оне граорасте очи а у исто време протепала би она румена уста:

„Да изберем двома нама
Кутак убави;
Вечно место међ' звездама
Нашој љубави....“

Тад би се тргао, скочио са легала и почео немирно ходати преко собе, пребацујући самом себи неверство... Да би побегао од самог себе, да би угушио тог грдног непријатеља, савест своју, докопао би књигу, обично каквог песника и удубио се у оне сићане врсте...

И све ишчиле у успоменама, само она не. Вазда му се јављала, и у сну и на јави, једна иста. Све, што је проживео беше му прошлост, само она садашњост. Чинило му се да би га њена слика дигла и са самог самртног одра...

Другови се чудише равнодушности његовој.

— Ти к о да немаш срца?!

Он одговараше осмехујући се.

— Не.

— Ама, зар ни једна лепа жена не може придобити твоју симпатију.

— Може; али љубав не!

А у себи би уздахнуо: «Ох, само је једна!...»

И минуше године, а љубав је расла. Што је више видео, што је више познао живот, тим већа и светија поста ова реликвија у срцу његовом. На једном месту у бележници његовој стојаше овај афоризам: «Љубав је као виолина; што дуже на њу свираш, све су јој звуци јаснији.» Да му је неко био кадар ишчупати ову реликвију из срца и успомена он би му ишчупао оно што се зове: сласт живота....

То исто снађе га и сада. Кад му се јави та мила слика њега као да неко диже с дивана. Устаде и стаде ходати немирно преко собе. У ушима му је звонио њен глас; он гледаше онај младеж како га, пун дражи, мами к себи...

Шта ли је с њом? Да ли ме је заборавила и удала се?... Ако није онда би то била божанствена љубав Петраркина, пуна бдења ноћног пуна суза и уздаха.... Још божанственија!... Чистија од росне капљице из ока: — љубав Омера и Мејре.

И паде му на ум песмица. Посмртна порука Омерова мајци говорила је славујском лириком:

„Купи мени, моја мила мајко!
„Купи мени младе носиоце,
„Носиоце момке нежењене,
„Пратиоце дјеве неудате;
„Обуци ми свилену кошуљу,
„Што ми Мејра у милости дала;
„Вежи мени везену мараму,
„Што ми Мејра у милости везла;
„Кити мене цвјећем каранфиљем
„Чим је мене и Мејра китила;
„Па ме нос'те шептели сокаком
„Покрај бјела Мејрина двора;
„Нек' ме види и нек' ме цјелива
„Кад ме није жива пољубила...“

Зар има веће и божанственије љубави?! То је дах којим је Творац задахнуо груди црне земље те од ње створио — човека...

Узбуђен, узрујан, с распламтелим срцем и оживотвореном маштом, прибеже он старом сресту — књизи — да би се умирио. Пријe коферу, отвори га и извади прву књигу која му под руку дође. Беху то Љермонтовљеви списи. Он отвори књигу и поглед му паде на једну малу песмицу од две строфе, која немађаше имена него:

* * *

Расталисъ мы; но твой потретъ
Я на груди моей храню:
Как блѣдный призракъ лучшихъ лѣтъ,
Онъ душу радуетъ мою.

И новымъ преданный страстамъ,
Я разлюбитъ его не могъ:
Такъ храмъ оставленный все храмъ
Кумиръ поверженный все Богъ.

Поглед му се укочио. Сад се по други пут обнови онај исти процес који му се десио пре толико година. Као и онда он и данас упамти целу ову песмицу од речи до речи, и ако је можда до данас ни прочитао није!...

— О, где ћу постати сујеверан !... узвикну гласно. — Ово је или срећа или несрећа ! ..

Склопи књигу и издекламова целу песмицу на памет, издекламова је тако срдачно да га сузе облише.

— Да, да ! рече. — Људи греше кад читају песнике што читају просто песму за песмом. Није то рачуница !... Ја тек сад почињем разумевати шта је песник !... То су збиља великани који ти у неколико ситних редака ставе и срце и душу на хартију...

Ходником се сташе разлегати кораци а за тим се чу и разговор. То га трже из његових мисли; седе брже боље на диван и стаде савијати цигарету... «Баш мене траже» — помисли а у тај мах чу се куцањ на вратима.

— Унутра ! — викну он и подиже се.

VII

Врата се отворише и на прагу се појавише неколицина његових другова. Чим га смотрише захорише се узвици:

— А!... ево га!

— Ту ли си, голубе!

— Рибо! .

— Што се кријеш, бре, као жежено злато?

— Или као вавилонски и асирски цареви?...

Он рашири руке и пође у напредак узвикујући:

— А гле! Перо!... Здравко!... Доброславе!... Иво!... Малиша!... Од куд ви?...

И стаде се љубити са свима редом.

— Па кад не ће брег Мухамеду — Мухамед ће брегу! — рече Пера. — Добро дошао!

— Бољо нашао!... Седите!... Ево дивана... столица... Чекај, сад ћу зазвонити нека нам донесу још коју столицу... Госпођице! Госпођице!... Донесите коју столицу!... О, брате!... Од кад се нисмо видели!... Па нисте ми се много променули... Само Малиши порасла брада!... Хвала, госпођице. Причекајте мало!... Шта ћемо пити, господо?... Јесте ли за вино или каву.

— Ако мене питаш — рече Малиша — и вино и каву.

— Врло добро! — насмеја се он. — Реците нека нам се донесе неколико флаша добра, црна вина и кава. За мене горчију. Да не ће, можда, још који горчију?

— Ја ћу — рече Доброслав.

— Онда, две горчије а остале обичне... А од куд ви тако? — упита их пошто собарица оде.

— Па дођосмо теби — рече Пера. — Надасмо се да ћемо се данас видети код Коларца, али ти не дође.

— Заборавио је старе другове — уплете се Малиша.

— Којешта! — рече Сретен. — Ја сам прво ишао да обиђем Славу! И добро сам учинио, јер, ко зна, да ли би се више видео с њим на овом свету!...

Сви заћуташе; Малиша промуца нешто у своје оправдање и извињење; свима овлада нека сета јер су збиља жалили тога ваљаног друга.

Сретен отвори дуваањару и стави на сто.

— Пушите!

За мало, па се соба напуни димом. Разговор се поведе обичан. Питали су се узајамно за здравље, где је који, како живе, колику плату примају и т. д....

Петар Перић беше човек од својих 31—32 године, висок, сув, али здрав. Велико, мисаоно чело, прилично изборано, поднело се над црнпурасто лице из ког је чисто била искреност и енергија; у очима му се огледаше свест. Беше то једно од оних лица које је човеку улевало поштовање. У опште, сама појава његова импоновала је. На први поглед видео си да имаш посла с човеком с којим треба паметно разговарати. Његова интелигенција огледаше се у сваком погледу, покрету, оделу. Ништа на њему не беше претрпано, све тако просто, али чисто и пуно укуса.

Син једног сиромашног занатлије од рана детињства заволео је књигу. Отац му, видећи толику вољу, не хтеде кварити ни прекидати школовање, али му предочи и то да га школовати не може. Петра то није ни мало бунило, он је служио и учио. Оно што је велика реткост, да се дар и воља за радом заједно нађу, беше код њега. Он је капао над књигом. Да би умножио знање своје, изучавао је сам стране језике. Немајући никога да га упути он је седео и учио исписујући

речи и цепајући речнике... Трудећи се толико он заволи оно знања што је с толиком муком стекао и гледао је да га и другом преда тражећи пута и начина како би то најзгодније учинио.

Кад човек о нечем мисли он има и успеха. По свршеном школовању поставише га да предаје у гимназији београдској и сад је, као најбољи методичар, већ почео правити каријеру, постао је суплент, а већ се поговарало да ће га и професором именовати.

Не бринући се за своје унапређење, он је радио вољно, од срца, за свој рачун. Читајући стране производе он нађе да би ту било врло ваљаних ствари што би их требало пружити не само школи него и дому српском. Пошто је дуго премишљао о том он се стаде споразумевати с друговима из школе и, по споразуму с њима, крену се забавни и поучни часопис *Пупољак*.

Са сваким даном расла је и воља за радом. Њега посао не умараше него га је већма раздрагавао. Све, што је нешто умело радити, окупило се око *Пупољка*. То беше место где се састаше и стари и млади раденици на књизи српској; а он одушевљен и пун љубави према послу, даваше правац раду, инстинктивно му даваше тип српски. То беше заиста пупољак са српских поља, који и мирисаше српском душом и развијаше се у леп, мио цвет, који би кадар био сваку кућу задичити.

Чувши да је Сретен дошао обрадовао му се као брату рођеном. Познавао му је вољу, вредноћу и амбицију, и рачунао на њега као на један од нај јачих стубова свога *Пупољка*.

Право веле: сто људи — сто ћуди. Његов колега, Иван Шећерџић беше му сушта противност. Господско, размажено чедо, одгајен на рукама дадиљиним, образован и васпитан по рецептима разних гувернанати и домаћих учитеља, он је попримао од разних угледа, на које се у детињству угледао, и разне мане, које поступно посташе његова својина. Лен, аљкав, уображен, амбициозан и пун таштине као жена — хтео је тим својим манама маскирати своју немоћ, показујући како он презире све врлине. Солидност у оделу он називаше кицошлуком, неуморни умни рад афектацијом, ред глупошћу, тачност машинеријом. Нико, ко имађаше те врлине, не беше код њега човек

него аутомат. Млад старац; мишићи на лицу отпуштени; глава оборена, тешка од „силне” науке, климала је то на једну то на другу страну; око мртво, укочено, без израза, без живота... А и он је био у колу радника на *Пупољку*. Његов цинизам бунио је ове вредне људе. Његов подсмех био је жаока; за то су и њега, то за ово то за оно, припитивали. Сваки је рад гледао са рђаве стране; у сваком послу тражио је махне и њих истицао. Никад није говорио јасном, опредељеном мишљу него некако двосмислено.

— Па... може!.. Нека се печата... Није Бог зна шта!... Нема студије; па, после, и стил је доста рогобатан. Е, треба брајко присести, а то је оно што се не може! Све ти то хоће да пише и печата... хоће да буде литерат!... Пусто, празно, таштo... ништа, ништа нема!... Али, нека се попуни лист!...

Ако је требало о нечем решавати, он је обично ћутао. Већ се довољно обавестили и гласају да се ствар овако или онако изведе, па кад затраже његов глас, обично рекне:

— Ја се само каменим!... Гледам како то осецате од рамена! Нико не мисли, нико!... Хеј, Србијо, пропашћеш са лудих глава!..

Главно је то да је вазда опонирао, па нека би то било да се цицеро-слог у листу, за једну стварчицу, замени гармонд-слогом!

Ако је нешто написао онда је то сваком на нос набио. Пропао је онај ко не прочита; стотину пута читао би сам свој састав, упозоравајући оне око себе на поједина места.

Ради слоге, ради мира и одржања листа, одржавали су везе с њим, захваљујући милостивом Богу што је мало радио. Међу тим нико није ни сањао колико је он празан; чак Петар, тај искрени радник, веровао је да он има спреме и начитаности па је његову мразовољу сматрао као особину карактера његовог.

Једини човек од кога је Иван стрепио био је Сретен. Није га волео, али се радо дружио с њим, и није му никад опонирао. За то је ево и сад, преко свог обичаја, дошао му чак на ноге да га добродошлицом поздрави.

Здравко Соколовић беше сушта противност своме имену. Био је сићушан, омален, слабуњав, тако слабуњав да му се кроз

уво могло прогледати колико је ведро било. А међу тим вредан као кртица. Примчив за све, лако је схваћао и улазио у сваки посао; а чега се прихватио израдио је до краја. Петар поштоваше ту вредноћу његову. На њега се он вазда наслањао кад је требало отворено раду у очи погледати. Ако је недостајало рукописа, Здравко — који је, сем немачког, знао и сва словенска наречја — је био ту да то попуни каквом лепом причицом. Чистунац у језику, пажљив према ситницама као и према најкрупнијим стварима, марљив до чуђења — примао је он све што други оставише и радио. Једном приликом рече Петар, кад неки посумњаше да ли ће Здравко неки посао свршити:

— Свршиће! Ја толико верујем у његову реч, да бих поверовао и да ће сунце скинути с неба, само ако рекне!...

Доброслав Крстић био је господска појава у овом друштву. Прав висок, мушког лика ни много пун ни мршав, примамљиве спољашности, чист до елеганције — кретао се он међу њима. Па како је одвајао спољашношћу својом, тако и умно, само у обратном смислу. Растао је и одрастао с књигом; изнајпре су га кљукали: учио је по читаве књиге на памет; стихова је знао као ретко ко; афоризама и изрека исто тако. Видећи — кад је међу људе ступио — да се то цени и уважава, он је наставио своје образовање у томе правцу; постао је живи регистар изрека и мисли разних писаца свију времена и свију народа. Вавек си га могао видети с књигом у рукама, и то с каквом великом књигом из које су вирили бели исписани листови, што беху његове белешке; али књига није на њега баш ни најмање утицала, није оплеменила душе његове, јер је учио да добаци свету прах у очи а не да се сам образује и васпита. На њега се могла потпуно применити она пословица народна: „и ђаво зна шта је право, ма не ће да ради.“ Горд и надувен, пун таштине, са своје спољашње лепоте пун амбиције, са своје учености и начитаности — вазда се изражавао бомбасто, крупно, било усмено, било писмено. Хтео је да важи и као говорник и као стилиста. И сам положај, који је у државној служби заузимао, упућивао га је на то. Био је чиновник министарства иностраних дела, дакле дипломата. Карактерне особине показиваху најбоље његову невапитаност: сваког оног, ко му је по-

ласкао, волео је лудо, одобравао му све и штитио га; оног пак, који то није радио мрзео је. Међу тим плашио се да удари на људе спремније од себе, за то им је ласкао да би се могао наћи у њиховом друштву, али их није волео, завидео им је. Отуда само и он је у дружини око *Пупољка*; не могући дати ништа своје, оригинално, писао је позоришне критике које су јасно показивале и илустровале и душу и спрему његову....

Никад можда име није лепше приличило човеку него што је Малиши Црнчевићу његово име приличило. Беше то човечуљак једва нешто виши од три стопе, плавих очију а црне масти, косе смеђе а бркова жућкастих. Жив, окретан као петлић, провлачио се свуда као шило, улазио у све кругове, почев од министарских домова до најсиромашније чатрље, и свуд био примљен и дочекан подједнако. За њега није важило време примања, он је ишао у свако доба: и пред ручак и по ручку, и празником и радним даном, и дању и ноћу, кад би само свећу видео. И ма у коју кућу ушао, није му замерано. Ако су били весели, и он се веселио; ако су плакали, и он је; ако би их затекао при ручку, узимао је столицу и непозван седао за сто. Знао је сваку кућу, сваког човека, жену и дете и са свима лепо живео. За што би на другог дигли и дрвље и камење од њега су примали са смејом, просто рекавши:

— Малиша као — Малиша!

А добра срца, искрен одан свему што је лепо и племенито. Жеља му беше да усрећи оне око себе. За се је тражио врло мало, готово ништа; задовољавао се најмањим, колико је имао беше му доста. Оних две стотине талира, што примаше као чиновник министарства финансије, давао је матери и сестри и подмиривао је кућанске потребе. Шта се и шта пута десило да је имао у џепу по 20—30 дуката прикупљених на разне циљеве, носио те новце у џепу, по неколико дана а свраћао у најгоре прчварнице те јео за марјаш леба и дваеслук смока јер више својих новаца није имао; никад му није падало на ум да открњи ма један грош од туђих новаца.

Волео је књигу. Он је веровао да би књига од српскога народа начинила најсрећнији народ на свету. Према томе жеља му је била, да сваки Србин чита књигу.

— Књига је пријатељ — говорио је. — Она поучи како људи живе, она саветује и упућује на добро; она отвара очи. Шта ли би нешто било да се наш ратар толико освести па да прорачуна шта га стаје ока сламе?!... И девето колено видело би му вајде од те самосвести. То би био сам богаташ како је ово једна благословена земљица. Да, да пријатељи, благословена! Ово је земља где једно зрно двадесет доноси. Кад ли би га неко научио па да му ни једно зрно не пропадне! А ко би га томе могао пре и боље научити од књиге?...

Управо, кад је Петар наумио био да покрене *Пупољак* он је прво потражио Малишу. Знао је да без њега не може ништа почети, јер да се такав посао отпочне требало је, сем рада и новаца. Чим је то напоменуо, Малиша је прихватио свесрдно предлог и, за месец дана претплате је било толико да је *Пупољак* био осигуран за годину дана.

Није то био човек кога си се могао отрести тако лако ако ти је дошао да за такав циљ потражи помоћи. Ту га ниси могао увредити. Истерај га, он је кроз пола сахата опет ту.

— Не дам!

— Ех, не даш! Даћеш!

— Тако ми Бога, не дам!

— Што се кунеш бадава? Зар би ти смео изостати иза ових људи? Ево слушај!

И ту отвори списак и стане читати имена приложника.

А човек шта ће — куд ће, извади и да колико му се тражи...

Па како је тек био неуморан кад би какав такав посао предузео. Био је у једном тренутку свуда. Седиш с њим код једног домаћина, поздравиш се и одеш а он остане. Узгред свратиш у кафану и видиш њега а он већ ухватио неког.

— Кад си ти дошао?

— Мало час! Ето, већ сам попио кафу овде с Иваном; дао ми је дукат за онај посао! С Богом!

А кад је лист почео излазити био је и на листу неуморан раденик. Он и Здравко — а оба су знала језик — претрпавали су уредништво рукописима. Из сваког Малишиног џепа вирио је по неки рукопис. Белешку из књижевности, друштва, песмицу, причицу — вазда је кадар био извадити готову из џепа.

Па, поред свега: усталаштва, спреме и вредноће, опет немађаше он оне особине која је требала да би могао бити вођ или центар око кога би се купили. За то није имао духа. Он је био оно што би за глумца казали: одличан епизодиста; у мањим улогама ненадмашан, уметници првога ранга да му се поклоне; али кад му падне у део главна улога, да он носи комад и да буде стожер око кога се све окреће — онда је све пропало. Он је осећао тај недостатак свој па није ни тежио даље; задовољавао се вазда улогом обичног пионира.

Деде, добро ми дошли! — рече Срета наливши чаше и куцнувши у Петрову чашу. — Машајте се!

Прихватише се чаша, куцнуше се и испише.

Поведе се разговор. Питаше се за јуначко здравље; Срета им мораде причати о своме животу у Бечу, а они њему опет о себи. Сетише се ђаковања и друговања; пише у славу тој успомени. Очи се засветлише, срца раздрагаше; сви беху ведри и весели као лепо пролетње јутро; само је Иван ћутао. Он није учествовао у разговору; седео је као нека врећа на столици и оборио главу, као да га се све то ништа није тицало... Знајући какав је оставили су га да дрема, само га је Малиша кад и кад пецнуо на што су се сви громогласно смејали...

Разговор узимаше све општији вид. Са сваком чашом посташе разговорнији. Петар већ поче говорити о књижевности; помену *Пупољак* и рад на њему. Дипломата, Добросав паде у ватру, докопа чашу и викну:

— Господо! Чујте ме! Ја хоћу да говорим о *Пупољку!*

— Немој, молим те! — викну Малиша и склопи руке пред њим. — Немој даквариш друштво!

Сви се насмејаше.

— Ти си будала! — рече Добросав. — Ја говорим о идеји а ти се смејеш. И будале тако исто раде! За то ти отворено велим: да ме ти, пигмеју, не можеш ни збунити ни наљутити!... Господо! *Пупољак* је огледало наше душе и нашег образовања.

Њиме ми хоћемо да се одужимо народу своме за његову бригу о нама док учисмо. А зар се једном народу може пружити лепше уздарје од књиге?.. Књиге су хладни али поуздани пријатељи. Неодољиви су као дажда из облака. Оне су као сунчани зраци што пробијају и кроз најмању рупицу, и где падну разгоне таму и незнање.. Омилити некоме књигу, упутити га да је чита и разуме... значи... значи.. нарапити га... оденути...

— Милост! — викну Малиша.

— Ти си несносан! — рече Добросав.

— Немој да ми фразираш! -- викну опет Малиша. — Или, ако ти се баш тако хоће, онда узимај туђе фразе, као што си лепо био и почео; чим си хтео сам нешто додати, одмах се видело да је из твоје главе!... «Омилити некоме књигу, упутити га да је чита и разуме, значи: метнути хлебац и плећку печења преда њ; сем тога оканицу рујевог вина и сатљик жежене ракије!... Онда чизме и чакшире и тромболос појас»... Јеси то хтео да кажеш?

Смеј се захори као из једног грла.

— Господо! викао је Доброслав — Малиша ме не разуме! Ја сам мојим говором хтео да кажем? Шта си хтео да кажеш? — пресече му реч Малиша — У осталом, ђаво те твој знао, можда си нешто и хтео, али си казао оно што сам рекао!

— Ти си ме избио из концепта!

— Оставимо се, браћо, празна разговора. На што та званичност и те беседе? Ја се чудим теби, Петре; што, брате, ниси изишао са жељом на среду!... Срето!... Ми, људи, који смо се окупили око *Пуполька*, позивамо те у своје коло! Твоја спрема и твоје перо потребни су нам! Ако си вољан дај чашу да се куцнемо и руку да се заверимо!...

Сретен се диже узе чашу и рече:

— Ако је ваш долазак у томе циљу, то ми ласка, ма да би ме више обрадовало да сте ми дошли као другови! Али, дошли у једној или другој мисији — добро ми дошли, пријатељи! Мене само може зарадовати ваш позив и ево ја га свесрдно примам ма да не знам ни правца листу. Јемство сте ми ви.

— Живео! — загрме као из једног грла; чак се и Иван промешкољи и подиже са свога седишта те се куцну.

Петар стаде објашњавати циљ и правац *Пупољков.*

— Покренули смо лист ради гласа. Наша браћа преко Саве и Дунава већ имају; срамота би било да ми, који смо умели скинути робовски јарам са свога врата, ћутимо. И ми имамо своје школе; и наша је омладина ваљда, нешто учила и радила, па ето нека се види!..

— Добро је! — рече Сретен.

— То је прво — настави Петар — а друго је што треба већ упућивати наше писмене људе и омладину шта да читају, и шта у опште треба позајмати из страних књижевности. Није то свеједно узети ма ког писца па превести; треба му одабрати оно што је за нас и према нама, према нашем духу и осећајима; треба нам се чувати нарочито празних ствари око којих проведеш два три дана читајући, палиш мозак напрежеш машту и на крају крајева — ништа. Колико си знао пре толико и после прочитане књиге. Исто тако треба нам се чувати и сладострасности која почиње узимати маха у страним литературама. Наш је укус чист, здрав; наша је кожа нежна као и чула, нас не треба канцијати, довољно је да чујемо кад бич пукне!... *Пупољку* је дужност да покаже оно што је добро а одбије оно што је зло.

— Врло добро! — рече опет Сретен.

— Још нешто! — настави Петар — На првом месту *Пупољку* је дужност да своје подиже и гаји. Ја се радујем и сићушној појави, и поздрављам је најсрдачније! Не мрзи ме заносити се и дневе и ноћи око какве песмице, која само има идеје, да бих је — што рекао Вук — устишио, или какве приче, да бих је дотерао! Још даље идемо ми око *Пупољка!* Ми благосиљамо свакога који перо у рукама држи! Храбримо, одушевљавамо, светујемо, поправљамо и догонимо. Ето, то је циљ *Пупољку*!

— Допада ми се! — рече Сретен. — А од превода?.... Шта узимате од преводне литературе?

— Оно што је добро а сварљиво. Руси су нам најближи; нарочито они писци што сликају живот малоруски по селима, као што су Гогољ, Вовчк, Фeђковић и др. То се чита и разуме као да се овде код нас дешава. У опште, словенска ли-

тература нам је најближа и од ње највише позајмљујемо. Али зато опет нисмо запоставили ни друге литературе. Од свију узимамо оно што нам треба... И сад, као што видиш, наш је пут јасан, правац одређен те не можемо лутати. Радимо поштено а нека буде што Бог да! Ако ти се дакле допада пут и правац — који ћеш увидети чим неколико бројева *Пупољка* у руке узмеш а ти оди! Ми те поздрављамо најсвесрдније.

— Разуме се да хоћу! — рече Сретен. — За то сам и учио да што год привредим! Ви ме одушевљавате да и сам почнем неке новине уводити, новине којих немамо, а потребне су нам!

— Стојимо на расположењу! — рече Петар.

— А какве новине? — упита Малиша.

— Видите, пријатељи, нама наши оцеви и дедови откупише крвљу својом ово парче земље. Данас се сме с црквеног звоника захорити звук звона, сме се запевати песма Божја; ми имамо своје школе, своје новине, отворена су нам широм врата науци и напретку — све је то заслуга наших старих. Ми, млађе колено, уживамо благодети пожртвовања њиховог. Али, зар само треба да уживамо? Да нисмо дужни и ми створити нешто што нашим млађима треба оставити? Разуме се да смо дужни. А кад нам треба да почнемо подизати ту зграду коју не може ни време срушити. — Сад, другови, сад кад смо у снази.

— Тако је! — повикаше сви.

— Лепо је то што се окуписте под заставу књиге српске. Ја прилазим вама са светињом у срцу, гологлав, као кад бих прилазио светом причешћу. Зар има нешто лепше него облагородити душу! Али, браћо, да би вредила та душа, она мора бити здрава; а стари су мудраци још рекли: да је здрава душа само у здравом телу. А да би се тело крепило и развијало потребна је гимнастика

Погледа по свима да види какав ће одзив наћи овај његов предлог. Видећи да га сви слушају, настави даље:

— Ја ово говорим на првом месту као лекар. Ја тражим снажне, развијене људе. Природне погодбе ту су. Не усавршавати их и не развијати, значи: чинити вапијући грех. Дивља ружа не може никад бити лепа ни онако мирисати као питома;

дијаманат нађен у природи не може никад вредити онолико колико онај што га мајстор углади; претежнији је вазда писмен паметан човек од неписменог, па да би, не знам колико од овог паметнији био! Тако је и овде у нас. Народ је здрав; али зар не би боље било то здравље развити и оснажити. Немој устајати недељу дана из кревета па ће ти ноге клецати; десна рука јача нам је од леве за то што она више ради: дакле развија се. Мислим, дакле, да ме разумете.

— Разумемо, разумемо!

— Треба нам основати гимнастичко друштво. Око себе треба прикупити све што је свеже и ваљано, младо, вредно. Зар има нешто лепше од снажних мишица?... Зар би идеал Србинов могао бити без јуначке и крепке руке? Веле људи, да снага кладе ваља а памет царује, али није вазда тако. Ко је јачи онај и старији, тако је било од постанка па ће тако бити и до нестанка човека на овој кугли!... Кад већ хоћемо нечим да користимо народу своме, користимо му поред књиге још и развитком његове телесне моћи. Здрав и паметан човек нај лепши је украс ове наше планете! Пристајете ли?

— Пристајемо!

— Али ту још треба друштва...

— Биће!

— То ме толико весели да ево дижем чашу у здравље млађег нараштаја, здравог нараштаја на кога ћемо ми смети с радошћу погледати! Здраво да сте!...

Зазвечаше чаше па пође и песмица. Разговор беше све живљи и бујнији. Говорило се о извођењу самога плана. Малиша обећаваше да ће се бар пола Београда уписати у друштво, шта више он је јамчио за то. Сретен им развијаше живу слику пред очима. Причао је како су те установе развијене код других срећнијих народа. Онда причаше чудновате ствари докле се попела снага човечја, тако чудновато да су им се чиниле невероватне.

— Да ниси и ти гимнастичар? — упита га Здравко

— Јесам.

— Па јеси и ти тако снажан?

— Не тако, али сам снажан. Могу... могу... подићи Иву онако са столицом!

Иван је лено седео. Једини он није учествовао у разговору.

— Збиља?

— Збиља!

— Хајде!

Сретен приђе, вешто подухвати столицу и диже је у вис заједно са Иваном. Подржа тако неколико тренутака па спусти терет на земљу.

Смеј се разлеже по соби.

— Живео! — орило се.

— Јесте видели? — упита Сретен.

— Јесмо.

— Верујете ли сад?

— Верујемо.

— А кад вам кажем да сам ја један обичан гимнастичар, и да их има много који су кадри дићи двапут и трипут толико колико ја?... За то, браћо, гимнастишимо!..

— Хоћемо! Хоћемо! — повикаше сви раздрагани.

Срета приђе столу, узе дувањару и стаде савијати цигарету На лицу му се огледала поносна радост... Малиша приђе Ивану, удари га по плећима и рече:

— Замисли, ђувегијо! Да ти некако покажеш таку моћ пред својом невестом?...

Сви се засмејаше. Сретен палећи цигарету упита:

— Ко је ђувегија?

— Иван

— Иван?... Честитам! А коју узима?

— Стојшића, касационог судије ћерку — рече Малиша.

Сретену испаде цигара из уста...

У тај мах неко закуца бурно на вратима, па не чекајући одговора отвори их.

То беше Милан блед ко крпа.

— Срето! — рече он, а глас му је дрхтао — Слава...

— Слава!... повикаше сви.

— Слава је умро мало час!...

Јанко М. Веселиновић

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

БОТАНИЧКИ РЕЗУЛТАТИ ЈЕДНЕ ЕКСКУРЗИЈЕ

(ОДЛОМАК ИЗ РУКОПИСА)[1])

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Место да и даље од Радмана до Брзећа продужимо пут уз реку, па да се одатле пењемо уз централну масу Копаоникову, нађосмо да ће бити лакше, а за мене много погодније, ако одмах одавде ударимо десно и испнемо се на ону косу његову што се постепено спушта од Јарма у међуречје Грашевачке реке и Паљевштице.

Док се не испнемо на гребен косе, пут је био прилично тежак. међу тим доцније, идући њом, нисмо осећали великих тешкоћа све до Јарма, где је опет ваљало запети, те достићи скоро крајњи, данашњи (15. јул), циљ У колико се могло видети, на местима непокривеним хумусом, ова је коса састављена у доњем делу од серпентина, а у горњем од кристаластих шкриљаца. Ми смо по серпентиском терену ишли готово само дотле. док се нисмо испели на гребен косе, а доцније све по овом другом. Он је махом оголићен и ту ништа не успева; на оним пак местима, где је покривен хумусом, има њива засеј :-них стрмним житима, не баш најбољега изглега.

Цео горњи и далеко већи део косе, што је састављен из кристаластих шкриљаца, покривен је бујном вегетацијом. Он је доста, да не речем врло, влажан од многобројних извора, што извиру по њему, а још више од падања честих киша и других талога.

---

1) Овај рукопис награђен је трећом овогод. Св. Савском наградом.

Ја ћу се задржати најпре на шумама и њиховом распореду одавде до Јарма, па ћу се онда вратити на зељасто биље. Распоред и шума и зељастог биља, што се виђа на овој коси, може се сматрати готово као типски представник распореда свих коса што изводе, са ма које стране, на највиши део Копаоников, на Равни Копаоник. Да споменем одмах, да је тај распоред у долинама, што растављају поједине косе, само у толико различан, што се у њима границе појединих шумских региона или зељастих биљака спуштају нешто ниже, што је веома природно и појамно, кад се зна, да су оне с једне стране мање изложене сунчаним зрацима, те је у њима соларна топлота увек нижа за који степен, а с друге стране, да им и ту нешто нижу температуру (на истом ниво-у) снижавају још више потоци, што њима теку, везујући известан део околне топлоте на испаривање воде или крављење леда.

Почевши од 900 метара шуме су врло добро развијене и врло се често смењују или затварају или су најзад обухваће е бујним ливадама. Од дрвећа, што их саставља, цером (Qu. Cerris L.) су доње партије најбогатије, а идући у висину њега све више и више нестаје а замењује га горун (Qu. pedunculata Ehrh.), да и сам у највиших храстовим шумама буде поступно замењен љутиком (Qu. sessiflora Sm.), у колико је могућно оцењивати их од ока у сравњењу са другим утврђеним висинима, рекао бих да чисте храстове шуме, без мешавине (не апсолутне) са буквом, не прелазе овде висину од 1150 метра. Одатле, па на више, љутик се постепено меша са буквом, док га најзад у висини, од прилике, око 1300 м. са свим нестаје, а остаје само чиста букова шума. Од те висине, па до 1450 м. букове су шуме развијене врло добро, а одатле осећа се већ назадак у њихову развићу, како укупном тако и појединог древета. Њихове шуме, довде врло честе, проређују се све више и више, уступајући већи свој део многобројним бујним ливадама а упоредо са тим опадају поједине букве у свом порасту и укупном развићу, да нам се напослетку на висини око 1600 м. покажу у облику крупнијег, усамљеног и раштрканог шибља, помешаног са по гдекојим кржљавим примерком (Abies alba Mill.). Преко те границе она се не пружа

више; достигла је, дакле, своју полну висину, а са њом је завршен регион белогоричног дрвећа.

Пре него што пођем у излагању даље, да се задржим мало на овим изнесеним фактима.

Још је основалац фитогеографије, Хумболт, исказао мисао, да поједини висински региони или њихови делови на планинама теку оним истим редом, почев од оздо на више, којим је биље које их карактерише, поређано, по зонама, од тог места у правцу ка полу, дакле, у правцу у ком расту географске ширине. Та мисао постала је данас један од општих принципа биљне географије, у који сви верују и поред тога, што има изузетака, који се до душе, кад кад могу још и правдати.

На један од таквих изузетака, који се у осталом готово свуда опажа, указује нам поменути распоред. Познато је да идући ка југу, почев од крајњих граница вегетација на северу (у Европи), наилазимо прво на четинаре, ређе на брезу (Betula alba L.), затим на горун (Qu. pedunculata Ehrh.), па на букву и т. д. По већ наведеном принципу биљне географије, логично би, према овоме, било очекивати, да се идући уз једну високу планину наиђе прво на букву, па онда на горунову шуму. Међу тим, из изложенога види се, да то није тако: прво долази горунова, па онда букова шума. Grisebach тумачи ту појаву овако: «У планинама, вели он, почетак и крај периода вегетације одређује трајање снежног покривача, са којим су зими покривени њени делеви. Почев од линије вечитога снега, на којој се у лето не може потпуно растопити, има идући на ниже читав низ разних ниво-а, на којима ишчезава постепено све раније и раније, да се у јесен појави понова. Докле год се снег топи, температура његове околине стоји на висини тачке мржњења: почетак и крај вегетативног развијања одређен је, дакле, оним временом, у коме се више сунчана топлота не употребљава на отапање снега и у којему је земљина површина у стању да се јаче загреје. Време вегетације отпочиње брзо по отопљењу снежног покривача, а свршује се, кад се услед првог снега, можда пролазног, у јесен температура земље спусти нагло испод мере, на којој фанерогамно растиње може вегетирати. Има периода, где би се могло рећи да има функције лишћа код извесног дрвећа и на нижим, али опет изнад тачке мржњења ва-

рирајућим вредностима. Ово вреди за развиће букве, код које у време листања (8°) и опадања лишћа (6°) наступају мале температурне промене. Али за горун није тако, јер он листа на вишој температури (10°) него буква, дакле губи после отопљења снега прилично времена и овај губитак не може, као у северним равницама, надокнадити тиме, што му се лишће може одржати и на ниској температури ваздуха (2°). Ово одржање лишћа омета рано падање снега. Јаче, бујније, образовање облака на планинама чини, те се јесењи снегови наслањају непосредно на више температуре доба вегетације, са чега нагло смање топлоту земље, па се понова отопе. На поларној граници горуна, у низији Шведске и Русије, клима је сувља него у Алпима; између лета и првих, већих снегова има једне периоде, у којој се температура ваздуха постепено снижава до тачке мржњења и у њој дрво накнади поново губитак у времену, које је изгубило одоцњеним листањем. Буква се пак не може користити овом јесењом периодом и због тога њена поларна граница заостаје далеко иза поларне границе горунове. Одсек температурне курве, по којој вегетира буква, има и на једној и на другој страни топлотне кулминације две на близу једнаке вредности: код горуна је вредност, која означује време рашћења топлоте много мање од оне, која представља њено опадање. Дакле, овде имамо случај, где финије физиолошке разлике у односу наспрам топлоте ниште симетрију висинске и поларне границе, али се таква дејства дају показати врло ретко јер су уочљива само на дрветима исте врсте, код којих велико распрострањење и издуженост станишта достиже до најудаљенијих климатских граница, као што је то случај код горуна и букве.“ („Die Vegetation der Erde“, св. I, стр. 171.). Да се вратим прекинутој теми.

Почев са висином од 1600 м., па на више, улази се у регион четинара. Како они више воле релативно највлажнија места, то су на овој коси доста слабо развијени.

Оно мало ониских и раштрканих јела, што се виђају овде онде, чисто би путника довеле до помисли, е није у региону четинара, већ на каквом брежуљку, где их је засадила рука човечија, само кад не би одмах с леве стране, у дубокој долини Доброводског потока, што извире испод Вучјег Крша,

видео на много нижем ниво-у још по коју парцелу, покривену необично развијеном четинарском шумом, остатак огромних шумâ, које су до скора покривале целу ову долину, а од којих су данас, благодарећи неразумној сечи, остале само по гдекоје парцеле, поштеђене не из каквих економских или других обзира, већ просто с тога, што се налазе на тако незгодним местима да се посечена гора не би могла повући, или се бар њено извлачење не би „довољно" рентирало оним ћифтама, у чијим је рукама била сеча.[1]) — Интересно је да су четинари на овој коси заступљени искључиво јелом, без икакве мешавине са којом другом специјом из фам. Conifera.

Кроз оба региона провлачи се обична клека (Juniperus communis L.), само што јој висина идући на више опада све више и више, тако, да, се одмах испод Јарма виђају примерци не већи од 0·50 м. Расматрајући је на теренима око Врњачке бање, поменуо сам, да јој је плод био већ у пола зрео, а овде? — овде није почео још ни рудети, већ је био зелен „као јед." Не треба ни да наглашујем, да се је и овде, као и на свима осталим местима, налазила само по сушним камењарима, не обраслим скоро никаквом другом вегетацијом, а ређа по прљушама.

После овако разгледаног распореда шума и онога што их чини, да се вратим зељастоме биљу.

Пажњу путникову привлаче највећма и прво оне многобројне ливаде, што се, алтенирајући са појединим партијама

---

[1]) Иста судбина, која је постигла ову, негда велику четинарску шуму, постићи ће јамачно кроз кратко време и Јелак, тог јединог моћнијег представника данашњих четинарских шума на Копаонику, само ако се благовремено не стане на пут оној шпекулантској трговини, која се води с једне стране између њега, његових закупника и опет државних органа и главног закупца, а с друге између њега, његових закупника и опет државних органа. Није потребно ни наглашавати, да целокупни рачун те трговине плаћа и плаћаће државна каса, а жалосне последице њене сносиће у највећој мери људи из околине Копаоникове, као што их сносе и сада већ у неколико. Колико држава губи (под претпоставком да је приморана давати под закуп сечење горе у Јелаку), најбоље се види из тога, што главни закупац плаћа према уговору државној каси за свако отсечено дрво 1·20 дин., а њему његови закупци плаћају за то исто дрво 2·30 дин. Дакле, главни закупац седећи код куће, богу се молећи и нерадећи ништа, добија на сваком посеченом дрвету на Копаонику ни више ни мање но по 1·10 дин. Какве ће жалосне последице подносити околина Копаоникова знаће сваки онај, коме је познато шта бива са пределима испод оголићене планине и на самој њој, јер код нас, како изгледа, још позадуго неће ући у моду западњачки обичај подизања шума.

шумским, протежу почев од оздо, па чак до Јарма. Оне су веома бујне, што долази колико од згодне експозиције (окренуте истоку и већином са благим нагибом), толико и од доброг наводњавања; а по укупној физиогномији специја, које их састављају, истоветне су са онима у равници, т. ј. траве што расту по њима, стабла су висока и слабо граната, а лишћа не збивена. Појамно је, да, идући у висину траве губе доста од свога пораста. али при свем том. све до Јарма немају још облик суватских трава.

Од другог биља, што расте по њима. најобилније су по броју специја а још више по огромној множини: Orchideae, Polygalaceae и Campanulaceae.

Orchideae су нарочито многобројне у доњим, нижим деловима. Поред Orchis mascula L., O. morio L. и Epipaetis latifolia L. и поред већ прецветалих специја, констатовао сам: Caphalanthera rubra Kich., Orchis incarnata L. и Orchis latifolia L, од којих се ова последња налази само овде, на Копаонику.

Polygalaceae су на против, распрострањеније у горњим деловима, где својом множином доминирају и дају ливадама специфични, свој изглед. Поред обичне специје Polygala com mosa Schenk., обилато су распрострте још друге две, карактеристичне у опште само за наше највише планине: Polygala amara Jacq и P. major Jacq.

Campanulaceae су у свима деловима, и нижим и вишим, обилато заступљене специјом Campanula rotundifolia L, али при свем том. мени се чини. да је највише има тамо, где су најбоље заступљене две горње специје из рода Polygala. Поред ње, по крајевима ливадâ, а у шумском залатку, има доста примерака од: Camp. Grossekii Heuff., C Welandii Heuff, и C. Trachelium L. а на оним местима, где ливаде, услед врло јаког нагиба и камењарске подлоге, прелазе у прљуше, успевају добро: Campanula glomerata L., C. Cervicaria L. и C. Rapunculus L.

После њих, као да ће највише заступника имати, нарочито у доњим деловима, фам. Liliaceae, од којих је у ово доба био прецветао највећи део. Мене је нарочито «обрадовало» познан-

ство са чемериком, чије обадве специје, Veratrum album L. и V. nigrum L не беху баш тако ретке.

Представници осталих фамилија, поред тога, што већином нису многобројни, не падају толико у очи нарочито са своје раштрканости. С тога ћу ја и поменути од њих само оне, које су ми биле принове за хербар.

Тако у ливадама, а поред поменутих Polygalâ и спец. Campanula rotundifolia, расте доста обилато Dianthus petraeus W. K. Овај Dianthus веома је интересантан са свог географског распрострањења. У Угарској где је прво откривен, налази се прилично, док га код нас, по Панчићу, има само по брдским странама јужне и источне Србије. Дакле, као што се види, његов је географски ареал раздвојен на два дела једном повећом зоном, која заузима цео северни и западни крај Србије, а, можда, и који део Угарске. Да се ово објасни, могућна је само једна основанија претпоставка, а та је: да се је ова специја пре појаве неогенских мора простирала и по тој зони, па је њиховим трансгрсијама, које су, како нас учи Геологија Србије, поглавито тај део захватале, уништена, а доцније ју није могла испунити било с тога, што су агенти, који врше распростирање, били немоћни да то учине, било да у њој није више налазила цовољне хемијске услове за своје развиће. Ја се нећу упуштати у ближе разгледање ове претпоставке просто с тога, што може врло лако бити, да се налази и у тој зони, само га Панчић није запазио или није доспео да га запази. Не докаже ли се то, или, боље рећи, потврди ли се детаљнијим проматрањима навод Панчићев, онда ће тај факат бити веома интересантан како за фитогеографа Србије, тако и за геолога. Неће бити на одмет, ако одмах по овоме додам, да овако исти раздвојени географски ареал имају: Delphinium fissum W. K., Achillea lingulata W. K. и друге специје, заједничке само флори Угарској и југоисточном делу наше флоре, те по томе, истоветно резоновање вреди и за њих. На истом станишту, а не баш тако често, јавља се планинска биљка Senecio Nebrodensis L. и Viola elatior Fr. Најпосле већ на измаку подрегиона букве, виђа се по ливадама Anthemis montana L., специја карактеристична за високе планине, а код нас само за Копаоник.

По шумама налажах врло често специју Myosotis silvatica Hoffm., а, што ме је веома зачудило, на крају једног шумарка, тамо где већ буква достиже своју поларну границу, нађох у изобиљу Silene inflata L, специју, коју изузев равницâ, не видех нигде више ни на нижој, а камо ли на оволикој висини.

На оголићену камењару, крај пута, а у региону четинара, узабрах два до сада непозната ми Sedum-a: S. glaucum W. K. и S. vilosum L.[1]) Ово је ново, до сад не константовано, станиште за S. villosum, јер се; по Панчићу, налази само на Маљену у Ваљевској, а и у хербару Вел. Школе нема ни једног другог примерка са којег другог места. На овом станишту нема га тако много, те је врло вероватно, да се од скора ту настанио, у чему ме утврђује и помисао, да је невероватно, да га не би спазило бистро око Панчићево, које је, као што се види из увода у флору, толико пута проматрало баш на овом терену, само да га је ту било и тада. Овако његово ретко налажење код нас сведочи, да је он, тако карактеристичан за шумску област источнога копна, а особито за њен средњи и северни део, у Србији већ достигао своју екваторијалну границу, и баш с тога је важан за нашу фитогеографију.

Био је већ први сумрак, кад смо, преласком преко Јарма, оставили регион четинара и ушли у доњи алпијски регијон. Једно сумрак, а друго тако густа магла, кроз коју иђасмо, пролазећи кроз облак, не дозвољаваше нам да сагледамо предмете удаљене од нас више од 10—20 метара. Разуме се да је при таквим околностима свако посматрање отежано јако, да не речем баш немогућно. Бојазан при том од кише, скопчане са великим и врло опасним грмљавинама на оволикој висини (2000 м.), удружена у неколико са тежњом да што пре свршимо данашњи пут, гонила нас је, да се што пре дочепамо Јелака и стругаре у којој ћемо ноћити.

Кад смо загазили у Јелак, била је већ прилична помрчина и само благодарећи познавању терена нашега новог сапутника[2]) стигосмо без лутања у стругару Божидара Јелића, која је на

[1]) Да ли узабрата биљка припада баш врсти Sedum villosum L? Рефер.

[2]) Друштву, састављеном из писца ових редова и великошколаца: Мирка Поповића, Велимира Илића и Милана Тодоровића, придружио се је у Брусу С. Јеличић, ђак учитељске школе, на којега се и односи овај став.

овој страни Копаониковој једино место, у којем се може наћи преноћишта са нешто мало крова врх себе.

Да бисмо могли посматрати излазак сунца, за који нам причаху да је веома величанствен, кад се посматра са највишега врха Копаоникова, са Сувог Рудишта договорисмо се, да сутра устанемо пре зоре, јер од стругаре, па до њега има пуних два сата хода.

Али, уморни од јучерањега путовања, доведеног у везу са синоћним одоцњеним легањем, устали смо сутра дан, 15. јула тек мало пре сунчева изласка.

Решисмо се ипак да прву посету учинимо Сувом Рудишту, а уз пут и Вучјем Кршу.

Тога ради упутисмо се синоћним путем прво кроз Јелак, а за тим Јарму; одавде ударисмо десно, попевши се на зараван Вучјег Крша (1086 м.), а одатле, скренувши јужно, испесмо се на Суво Рудиште (највиша тачка «Краљ Миланов Врх» има 2147 м.). Пошто се задовољисмо посматрањем свега онога, што се да̑ сагледати са овог другог по величини нашег врха, упутисмо се Мариној Води, чувеној са своје хладноће и јачине врела, па се за тим испесмо на другу, леву страну Јелака, да у бачијама потражимо што год за јело, јер већ беше превалило подне. Око 4 часа по подне, а по дужем лутању кроз Јелак, вратисмо се у стругару на поновно преноћиште.

Пре него што бих отпочео са описивањем Копаоникова алпијског региона, по којему смо се данас поглавито кретали, сматрам за потребно да у кратко предочим оне физичке и хемијске услове, који су од највећег уплива на вегетацију Копаоникову у опште, а на по се овога дела, и да се по том задржим још мало на региону четинара, чијег сам најбољег представника — Јелак — могао тек данас потпунце разгледати, пошто је синоћ био мрак, кад смо прошли кроз-а-њ.

Подлогу вегетацији Равнога Копаоника чине кристаласте стене. На многим местима то су гранити, као што је највећи део Самоковске долине, за тим Вучји Крш, где се појављују на површини као врло велики монолити, и, најпосле, површина оне косе, што чини леву страну Самоковског Потока; али, већина од њих спада у исконске шкриљце, од којих су саста-

вљене без мало све остале партије. Дакле, као што се из тога види земљиште је свуда силикатно.

Што се тиче влажности, она је довољна, да не речем обилата, што се најбоље огледа у оним многобројним изворима, бистрим као суза, а хладним као лед, са којима се путник сусреће сваки час. Нема спора, да је таква влажност условљена не толико висином Копаониковом, колико његовом удаљеношћу од Средоземног Мора, која утиче на постепено хлађење из њега испарене паре, да се дошав овде претвори у талог.

Колика је овде средња годишња, месечна и дневна температура, не зна се, те према томе не може се тачно рећи о дужини периода вегетације. Ако се узме, да се вегетација буди на нов рад, да у њој настаје нов живот после главног отапања снега, у пролеће, а да на против прелази у латентни живот по паду првих снегова, онда је вероватно, да ће тај период трајати око 6 месеца.

Експозиција Копаоникова, у опште, врло је погодна како за разноликост вегетације и за њено добро напредовање, тако и са своје приступачности досељавању било са севера или југа. Добро развиће вегетације, поред напред поменутих услова, нарочито је потпомогнуто згодним, а при том разноликим већином благим, нагибима, без великих стрмени, које би потпомагале спирање хумуса и умањавале количину светлости и соларне топлоте. А његова приступачност досељавању најбоље се огледа у постепеном, скоро терасастом снижавању: према североистоку преко Гобеље, Плоче, Жељина, Савиних Трпеза, Љуктена и Гоча; према северу преко Једовника, Студене и Столова; према југо-истоку долином реке Топлице, а према југу, дакле према Старој Србији, преко низа постепено мањих брда до Ибарске долине. Мора се признати, да је најприступачнији досељавању са севера и северо-истока не само с тога, што му укупно снижавање ка тим странама траје најдуже, и услед тога има најблажији пад, већ поглавито за то, што надалеко одавде нема ни једног моћнијег и већег планинског масива, који би му могао служити као препрека; најближи су му на тој страни Карпати. Са свим је друкчије ка југо-западу, јер се недалеко око њега савијају огранци Динарских алпа (Ко-

мови) и Шаре, много виши од њега, што чини, те је досељавање са те стране јако отежано. У нешто згоднијем је положају према југу, где се истина преплићу огранци Родопе и Шаре, али су у опште нижи од њега, и, што је важније просечени су долином Вардара, која стоји у вези преко неколико његових притока са косовском котлином и сливом реке Ибра.

Ето, то су, у кратко изложени, најважнији услови за вегетацију Копаоникову.

Да пређем на Јелак.

Јелаком се зове огромна четинарска шума, што се почев скоро од главе Самоковског потока простире далеко низ њега, захватајући при том и обе, врло велике, стране његове. Ову четинарску шуму, названу често и омаром, чине искључиво смрча (Picea excelsa Link.) и јела (Abies alba Mill.). Прва је многобројнија, али и друга није ретка. У доњем, средњем а већином и горњем делу потпуно су измешане, тако, да се не може одредити нити одакле која почиње, а где се свршује, нити, пак какво станиште искључиво заузима која, разуме се, у колико је могућно на овом простору разликовати или, боље рећи, издвајати поједина места по њиховим различним физичким и хемијским својствима. Једино о овоме може бити говора, кад је реч о највишим тачкама горњега дела: ту расте искључиво јела, и висина чисто њеног слоја не износи више од 10—30 метара. Овај је факт толико интересан, како за општу, тако и за нашу фитогеографију, да о њему вреди проговорити нарочито коју.

Познато је, да је смрча поглавито распрострта у средњој и северо источној Европи, и кад би се хтело представити географским ширинама њено распрострањење, рекло би се, да се простире од 68° (најсевернија тачка у Финској) до 42°30' северне ширине (најјужнија тачка на Пиринејима). Међу тим, јела је више јужна специја, распрострта нарочито на планинама јужне и средње Европе, чија северна линија вегетације иде почев од Пиринеја, преко Харца, Шлезије и Галиције, а завршује се на Кавказу, а јужна од Корзике, па преко Сицилије и јужне Македоније (A. Engler „Die geograph. Verbreitung der Coniferaeen“ у 3. и 4. Lief. Engler-Prantl-ове „Die natürl. Pflanz.-Familien,“ стр. 61.). По већ једном споменутом принципу

биљне географије, логично би било према оваквом распореду, очекивати, да највиши део четинарског региона заузме смрча, а не јела. То се у осталом и виђа на највећем делу планина, где њих две чине регион четинара, чему за доказ могу послужити сви врхови на Алпима, изузев оне на најјужнијем делу њиховом, даље, Централни Пиринеји (не западни и кантабријски) и јужни Карпати. Међу тим, као што се из горњега види, на Копаонику је обратно. Grisebach објашњује тај појав, виђен у јужном делу Алпа, на следећи начин, који ће потпунце вредети и за Копаоник, тим пре, што им се и географске ширине не разилазе много. Он вели: «Нарочито оступање од правилнога распореда региона показује извесно дрвеће, које се у јужним Алпима не пење толико високо, као што изгледа да траже климатске сфере, изведене из других предела. Најчудноватији пример показује смрча, која се у северним кречњачким Алпима пење око 1000 (322 метра) стопа више него јела, док се на против у Dauphiné-у не пружа изнад ње. Овде стојимо пред појавом, која се не може објаснити довољно из околности, да смрча, не налазећи се даље на планинама Италије, већ у јужним Алпима достиже своју екваторијалну границу и можда отуда не налази овде више у оноликој мери услове за њено успевање, као северније одавде. Морао би се пронаћи какав уплив, који би могао бити у јужној Европи штетан по смрчу, а користан по јелу, а кад се такав уплив не би могао доказати из физиолошких односа оба дрвета, застало би се код гледишта о недовршеној сеоби са севера. Али, при том се опет не дâ увидети, због чега смрча, идући од централног ланца ка јужним Алпима није заузела одговарајуће нивое. У одељку о Медитеранској Области биће показано, да су тамошње планине изнад ниво-а од 6000 стопа (1035 м.) суве и непогодне за шуму (што, по њему, долази колико од веће температуре, толико, па још и више, од њихове блискости према Средоземном Мору, са чега се ваздушне струје, богате воденом паром, не могу довољно расхладити на њима и наводњавати их својим талозима), а ово исто вреди и за неке пределе јужних Алпа, а поименце за Dauphiné. Смрча долази неоспорно у ред дрва, која изискују врло велику влажност земљишта, због чега се и развијају тако обилато маховине под њиховим

окриљем. Neће ли у овоме лежати узрок, што је наступање смрче нашло на Алпима брану, док се је јела, и ако по својој температурској сфери припада нижим нивоима, под онаквим условима за влажност, могла распрострти по планинама Медитеранске Области, где се још као да саставља са регионом облака. Је ли овако појимање основано, то бисмо могли очекивати изузетке на оним местима, где већа висина једнога планинскога врха, скопчана са влажношћу земљишта помоћу топљења снега, потискује смрчу и на њеној јужној граници у виши ниво̂. На једном се месту одиста да̂ показати такав изузетни случај, на Cinagon у источним Пиринејима, где се смрча пење много више (до 7430 ст.), него јела (до 6000 стопа), и ако на овој планини достиже своју екваторијалну границу." („Die Vegetation der Erde," св. I., стр 197).

Према овоме, овакав одношај смрче према јели важан је за нашу биљну географију прво с тога, што нам се по њему Копасник показује као једна између оних врло ретких, а при том маркантних, тачака, којима је обележена екваторијална граница смрчина, а друго за то што нам он може веома згодно послужити, у друштву са другим подацима, као аргуменат при решавању: какав положај заузимље Србија међу фитогеографским областима или њиховим деловима. Овој другој вредности тога одношаја имаћу прилике да поклоним у доцнијем излагању[1] коју реч више.

После овог потребног оступања, да се вратим главном предмету.

Алпијски регион заузима сав простор између највишег врха Копаоникова, Краљ Миланова Врха, и ниво-а, са средњом ви-

[1]) На крају рукописа, где сам покушао одредити положај Копаоника и његовог подгорја према суседним флориним областима и њиховим деловима, на основу података прикупљених у овој екскурзији, овакав одношај смрче према јели пропраћен је овим речима: „Према томе, што се смрча виђа у већини случајева и на граничној линији (између шумске области источнога копна и средоземне флорне области) изнад јеле, само кад терен изобилује влагом, неопходно потребном за њено развиће, рекао бих, да је овај крај, а поименце Равни Копаоник, прешао ту границу, т. ј. да се налази јужније од ње, јер кад тога не би било, ваљало би према онаквој влажности, каква је на њему, очекивати с правом, да овде буде тако. Ако је ово резоновање тачно, онда би се из тога, што се смрча, карактеристична поглавито за шумску област, налази у доста великој количини овде, могло закључити даље, да овај крај лежи у најсевернијем делу Средоземне области."

сином око 1950 м. Наглашујем нарочито «са средњом висином» за то, што има појединих партија у којима силази нешто ниже, нарочито у долинама, као што обратно на косама почиње обично на већој висини; ово је, у осталом, врло појамно, и ја сам о томе, у опште, говорио на једном месту напред довољно. О подели његовој на подрегионе не може бити говора просто с тога, што сама висина његова (150 метра) није толика, да би могло бити каквог диференцирања. Из факта, пак, да шибље у великој множини допире до највишег врха, излази јасно, да је овде развијен само доњи део алпијског региона или подрегион алпијског шибља.

Оно, што је најкарактеристичније за овај регион овде, како по захваћеном простору, тако и по специфичној физиогномији, јесу ливаде, назване од брђана суватима за врло добро уочену разлику од обичних ливада, па шириле се оне по равницама или по планинама све до овог региона. Сувати заузимају већином све ранније делове овога региона, почев од највишег врха, па све до региона четинара и само их нема на оним, обично доста, стрмим, местима, на којима се обилато и врло густо шири кржљава клека (Juniperas nana Wild), о чијој ће формацији бити доцније речи. Њих поглавито чине нарочите врсте трава (gramineae), обилато измешане са другим алпијским, зељастим биљем, што са њима или свако за се, како лепо вели Д-р Панчић, саставља тако густ и гибак бусен, да се путнику, који туда пролази, чини да хода по земљи дебелим душецима застртој.“ («Копаоник и његово подгорје»); у њима сем тога, врло често местимице избија поједино, усамљено или у мање групе састављено, шибље, које врло лепо изликује у оном суватском зеленилу. Ово образовање бусена долази отуда, што су код ових дуговечних трава или зеља гране, што избијају сваке вегетационе периоде, врло кратке, док је лишће обично дуго и уско и, због кратких интернодија, врло густо. Нема сумње да је краткоћа грана и интернодија резултат колико краткоће времена, за које биљка мора свршити своју годишњу периоду, толико и умањености осталих, чисто физичких, услова, потребних за потпуно развиће једне биљке, који у том времену владају, а дужина иускоћа лишћа, по свој прилици, биће условљена разређеношћу ваздуха и густином својега поређања.

на стаблу и гранама. Друге две особине, које се дају уочити овде а од којих је једна карактеристична само за алпијско зеље а друга и за траве, јесу врло интензивна боја цвећа и необична дужина корена, наспрам величине стабла. Прва од њих, боја цвећа, свакако зависи највише од хемијске активности сунчаних зракова на планинама, која у низинама бива слабија услед дифузије, док ће друга од њих стајати у вези са слабијим развићем стабла и потребом, да се биљка одржи и при доста дубоком мржњењу најгорњега слоја земљиног. Да се небих доцније повраћао, згодно ће бити, да одмах овде додам, да се све ове особине, у опште, виђају и на шибљу, што расте у овом алпијском региону.

Остаје ми, после овога, да изнесем, које су то алпијске и друге биљке, што се налазе по суватима. Ја ћу при томе поћи од најдоње суватске границе, па до највишег врха Копаоникова.

Нећу се преварити, ако речем, да је наш специмен Verbascum pannosum Vis. једна од првих биљака, која се виђа при прелазу из четинарског у алпијски регион. Он је толико распрострт по суватима с десне стране Јелака, а одмах оданде, где се губе и последње јеле, да том делу даје чисто свој карактер; доцније сам га спазио и на другој левој страни Јелака.

Одмах изнад њега почиње се појављивати вирак (Alchemilla vulgaris L.) и у веома влажној удољици, с леве стране испод Вучјег Крша, а изнад Јарма, налази се у толикој множини, да својим јасним зеленилом и крупним лишћем чини на путника много лепши утисак, него ма која овдашња биљка. Она не прелази овде границу од 2030 метра.

Једић (Aconitum Napellus L.), карактеристичан са свога цвећа, пораста и отровности, образује и овде, као и на другим високим планинама, као што су Алпи, Пиринеји и Карпати, као неку засебну, своју формацију. Налази се код нас само овде, и то, у колико сам могао видети, искључиво одмах изнад почетка Самоковске долине, где је измешан са кржљавом клеком.

Jasione supina Sieb., ситна алпијска биљка, веома јаснoплава цвећа, скупљеног у главицу на повисоком стаблу без лишћа, виђа се доста обилато нешто ниже Вучјег Крша. Пан-

чић наводи као њено станиште Суво Рудиште, међу тим, ја је тамо не видех нигде.

Crepis viscidula Frohel, композита жута цвећа, за коју Grisebach вели да је ендемична за Карпате, налази се нарочито на превоју између Вучјег Крша и Сувог Рудишта. Интересно је, да се она код нас, по Панчићу, налази само по вишим брдима јужне Србије, док је међу тим нема по источном делу, где би је пре ваљало бити.

По веома влажној удољици, што се налази на источној страни Сувог Рудишта, узабрах специју: Achillea lingulata W. K.; она се код нас сем Копаоника налази само још на Јанкову Камену у Ужичкој и врло је интересна са свога целог лишћа.

То су специје, што се поглавито виђају у ово доба по суватима равнијег и нижег алпијског дела Копаониковa. Али, ван сваке је сумње, највише се алпијских биљака налази по оним суватима што се простиру по прилично широком, а до пола километра дугом гребену самога Сувог Рудишта.

Једна од највише распростртих специја на томе месту јесте наш специмен Serpemvivum Kopaonikense Panč. који у ово доба беше отпочео да цвета. Њега има толико овде, да путник не може скрочити ни корака, а да под ногама не осети јако шкрипање, што га производи притисак његова тела на меснато лишће, скупљено у густо при основи стабла. По Панчићу, он се овде искључиво налази; међу тим, данас знамо и за ова станишта његова: Марково Кале код Прокупља, Бабин Зуб и Св. Никола у Старој Планини, и најпосле, kознички град, станиште константовано у овој екскурзији. Ја незнам колики су му ареали на првим трима стаништима, али при свем том не могу мислити, да су већа од овог овде; његов ареал на козничком граду је мали. Једно с тога, а друго, узумајући у обзир висину појединих станишта и многобројност примерака, што се налазе на њима, врло је вероватно, да ће му овде бити и центар дисеминације.

Друга специја, која по величини ареала и множини струкова долази за њим, јесте Pedicularis commosa L., карактеристична и за друге високе врхове наших планина.

Између примерака поменутог Sempervivuma виђају се доста често струкови његова сродника, одличитог по стаблу са расутим лишћем, без розете при дну, и плавим, врло крупним цветовима; то је Sempervivum assimile Schoff.

Необично леп утисак чини на путника Centraurea napuligera Koch: својим са свим, од густих длака, белим стаблом и лишћем и крупном и усамљеном цветном главицом на врху стабла, разнобојнога изгледа, јер су јој листићи антодије шарени, крунице појединих цветова беле, а прашници плави. Она карактерише код нас само флору Копаоникову.

Оно што је Flox Drumondi за градине, то је овде Sclerandus uncinatus Schuhr., јер гледан у већим бусенима, састављеним из мањих, изгледа као најлепши тепих. Распрострт је нарочито онде, где се појављују јаче камењари и где као да је нарочито засађен, да својим врло густим бусеном спречи свако могућно спирање. У ред оних биљака које су по Grisebach-у („Die Vegetation der Erde", св. I, стр. 556) ендемичне за Карпате, убројен је и он, са чега је нарочито и интересан за фитогеографа Србије, јер се код нас налази још на Једовнику и Голији, дакле, само у јужној Србији.

Поред овог Scleranthus-а расте обично Gnaphalium divicum L., алпијска биљка, паучинастог стабла и лишћа, мале розете при дну стабла и чисто белих листића антодијиних. Код нас се налази још само на Голији.

Између џбуња кржљаве клеке, кад не чини засебну формацију, већ кад се где где појављује по суватима, расту нарочито ове две специје: Potentilla chrisocraspeda Lehm. и Hypericum Richari Vill. Док се ова налази код нас искључиво овде, дотле се Hypericum шири још и по другим вишим планинама јужне Србије.

На реду би било да побројим шибље, што расте по суватима, али пре тога да поменем још ово. На путу између Јелака и Сувог Рудишта, не знам баш тачно на коме месту, узбрао сам једну прецветалу умбелиферу, која ми је свратила пажњу својим хабитусом: доње јој је лишће срцасто, по ободу тупо зупчасто и насађено на друге дршке, док је горње исецкано у ситне, кончасте, листиће и при дну сужено у кратак рукавац; вршни су јој амбрели, плодни а бочни јалови. Не по

кушавајући да је одређујем по браздама и масницама на плоду, пошто би ми зато требала лупа много јачега увеличања од оне, што је сâм имам, задовољио сам се да осушим један примерак и да њен већ зрели плод пошљем са осталим прикупљеним семењем своме пријатељу г. Кости Бирбаху, инспектору ботаничке баште „Јевремовац“, за башту. Његовом оштром и искусном оку било је довољно да прегледа овај плод, па да ми јави, да је то по својој прилици Pančićia Serbica Vis. По тако скренутој ми пажњи, уверио сам се и сâм, да је то одиста она. Према томе дакле, досадашњим познатим staништима овога нашег ендемичног монотипа (Јавор у Ужичкој и простор између Гобеље и Белих Стена на Копаонику) има се додати и ово ново, до сада не констатовано. Мени је веома жао, што се не могу опоменути, прво, баш тачно места, на које му сам га нашао, а друго, да ли га је ту било доста или не, јер би се тек помоћу тога податка могло одрешитије нагађати о давнијем или скоријем настањивању на овом месту. Истина ја сам, a priori, склон да верујем у ово друго, т. ј. у скорашње настањивање, јер не могу мислити, да би га пок. Панчић превидео, да га је било ту при његовим последњим екскурзијама по овом крају, али — при свем том, то је само голо нагађање, ничим не подупрто.

Од шибља по суватима видех: кржљаву клеку (Juniperus nana Vild), две врсте боровница (Vaccinium Myrtillus L. и Vaccinium uliginosum L.) и ситан шиб: Bruckenthalia spiculiflora Rchb. Највише има кржљаве клеке и она се јавља готово у свима суватским деловима у усамљеним примерцима или скупљеним у омање гомиле. Она се од обичне клеке (Jun. communis) разликује само мањим растом, гушћим и „без реда“ поређаним лишћем и полеглим гранама — као што се види све врло слабим карактерима, те с тога Grisebach с правом држи, да је она алпијски варијетет обичне клеке. Код нас је има само овде.

Боровнице су нарочито распрострте око Вучјег Крша, а само се V. uliginosum L. налази прилично и на Сувом Рудишту. Обадве су ниска раста, премда је V. uliginosum нешто већи, а највиднију разлику између њих пружа лишће, које је код V. Myrtillus-a рескасто по ободу и са свим зелено, док је код

V. uliginosum-a ободом цело и оздо пепељаво. V. Myrtillus расте свуда по вишим брдима на југу и истоку Србије, дочим V. uliginosuma има само овде.

Bruckenthalia spiculiflora Rchb. расте овде канда искључиво по Сувом Рудишту, а код нас је има само још на Црном Врху, идући од Иванове Ливаде Старој Планини. Ово је врло ситан, шиб, који ретко кад да достиже висину од 0·2 метра. Овај монотип врло је важан с тога, што се појављује у доњем алпијском региону само на јужним Карпатима, на Шару и планинама северне Македоније, везујући тако ове планине и обележавајући једну област, чија самосталност као да ће бити изван спора, кад се овом факту додаду још други подаци, који говоре у прилог тога.

У почетку говора о алпијском региону, споменут, да поред сувати постоји још једна вегетацијона формација — формација кржљаве клеке.

Ова формација замењује на Копаонику, у неколико, формацију Pinus montana или Mughus-a, развијену најбоље на Карпатима и Судетима. Да бих што боље изложио битне карактере ове формације, послужићу се овим Grisebach-овим речима: «Карактер формације Pinus montana или Mughus a (Krummholz) у томе је, што су им се кривудаве и «устајуће" гране испреплетале, те чине џбун врло дебелим, а густа четина, управљена на више, образује равнину, што све доприноси, да могу издржати притисак и најтежих снежних маса, али и то, да је свака друга вегетација под њима, на земљи, искључена.» «На Алпима, наставља даље, где се Krummholz спушта кадкад у долине, опада по густини у западном правцу, а у северној Европи нема га никако и само је непотпуно замењен кржљавом клеком.» («Die Vegetation der Erde,» св. I, стр. 146.). Та непотпуна замена састоји се овде у томе, што гране ове клеке нису баш тако густо испреплетане, да би било онемогућено под њима успевање свакој другој биљци; не, под њима се виђа где што по који бусен траве, по који примерак Hypericum-a Richerii, а можда и које друге биљке.[1]) — Формација кржљаве

---

[1]) То је сигурно и дало повода Панчићу, да, у свом спису „Копаоник и његово подгорје," с у вегетацију Копаоникова алпијског региона, дакле и траве и зеље и све шибље, прида суватској формацији, не усвајајући никакву другу. Међу тим, то је

клеке не заузима на Копаонику извесну зону, већ је има на неколико, већином стрмих места (највише по стрмим странама Сувога Рудишта, а за тим Вучјега Крша), од којих је свако скоро потпуно одвојено од других; ареали тих партија обично су доста велики. —

Оно време, што нас раздвајаше од вечере и легања, употребисмо на разгледање врло примитивне стругаре, крстарење по Јелаку, и — — — прање рубља на потоку.

По утврђеном програму, требали смо сутра дан, 16. јула, походити и друге важније висове и знатнија места на Копаонику, као што су: Гобеља, Беле Стене, Једовник, Треска, Небески Столови, Старе Самокове. и т. д., али ваља да с тога, што мојим сапутницима не беше мило да проведу још коју ноћ на Копаонику, цвокоћући зубима од зиме, навалише да се одмах кренемо пут Рашке. Узалуд је било све красноречије, употребљено са моје стране, у намери да походимо бар само Гобељу и Беле Стене, не бих ли нашао који примерак Pančićia-е, јер не знадох да је већ имамо у кутији, они остадоше при своме, те се тако кренусмо одмах на даљи пут.

Пошав из стругаре, око 4 сата из јутра, ишли смо кроз Јелак у правцу ка Округлом Лазу (1430 м.) близу којега ишчезававају и последња дрвета његова, а настају онакве паше, какве видесмо у белогоричном региону. Одатле смо путовали долином Чеперкушког потока до Семетешког језера, што лежи изнад села истога имена. Од села Семетеша пут нас је водио долином Семетешког потока до утока његова у Радешнћску реку, а за тим долином њеном до места, где река утиче у Ибар. Од тог места, па све до Рашке ишли смо доста добрим путем што води крај Ибра, дакле, границом, што нас дели од наше браће у Косовском вилајету, у Турској. У Рашку стигосмо око 10 час. пре подне.

Део пута, што почиње са Јелаком а свршује се ниже Округлог Лаза, састављен је из кристаластих стена, и то по-

---

неосновано. Ја се нећу упуштати, да утврђујем ту неоснованост, јер томе није овде место, већ само молим онога, којега би то интересовало, да с пажњом прочита оно место из списа, што се односи на сувати, имајући при том непрестано пред очима особине оног шибља и биља што их саставља (по њему), па ће, уверен сам, сам, a priori, увидети ту неоснованост, и ако можда није био никад на Копаонику.

највише гранита, а одатле настаје серпентин, па се пружа све до Рашке, смењујући се само на два-три места у долини Радешићске реке са трахитом.

Овога дана имао сам врло мало принова за хербар, до чим сам у толико више запазио друге, врло интересне појаве, које су ме не само веселиле, него још изазивале најразличнија размишљања и рефлексије.

Сиромаштво у приновама овога дана долази отуда, што је пут највише водио кроз серпентински терен, који је у ово доба врло мршаве вегетације. Главни узрок тој мршавости јесте јака моћ загревања серпентина, која је овде местимице још више увећана јаком присојношћу терена; са њом стоји у вези и умањеност влаге, поред тога, што ју и сам серпентин, нарочито кад је више компактан, слабо упија а слабо и задржава, јер је, као метаморфорна стена, сав испресецан разно укрштеним пукотиницама. Отуда долази, да је вегетација на њему боље развијена у пролеће, кад су већи талози и кад соларна топлота није тако велика. Као последица поменутог узрока јесте и то, да се све биљке, које у ово време успевају на њему, одликују јако развијеном апсорпционом системом која често достиже необично развиће, у размери наспрам осталих делова.

Моју је пажњу највише привукло Семетешко језеро, које би се пре могло назвати тресавом него језером, јер има све карактере тресавске. Али, у залуд, ми беше све тражење и разгледање, јер не нађох никакву другу принову сем специје Typha angustifolia L.; до душе, овде беше многих маховина, али их нисам брао с тога, што за њихово одређивање немам никакву литературу. — Неће бити на одмет, ако додам, да ће од овог језера кроз неколико десетина столећа постати оно исто, што се је збило са тако званим «Жељинским језером» на Жељину, т. ј. биће исушено вегетацијом, а остаће само врло влажно место као његов траг; јер, данас његово ведарце нема већи пречник од 10—15 метара, док је све остало покривено обичном тресавском вегетацијом.

Крај пута, што води низ Радешићску реку, узабрах до сада непознату ми специју Echinops exaltatus Schrad., а у лугу, на једној узвишици, чија висина имаће око 700 м., видех

први пут брезу (Betula alba L). По принципу опште симетрије, што постоји у распореду вегетације високих планина и распореду њеном у правцу ка северу, бреза би ваљала расти више смрче, дакле на прелазу између четинарског у алпијски регион, али, као што се види из овога и оних података, што нам их је оставио Панчић о њеним становиштима у Србији, то није тако. Бадава сам се трудио да објасним себи ту аномалију (ако би се таква реч смела употребити у природним наукама, где све има свога узрока), узалуд сам тражио објашњења у Grisebach-ову, већ толико пута поменутом, делу, сав ми је труд остао без резултата, јер и сада знам толико исто, колико и онда, кад сам почео премишљати о тој појави.

По брежуљцима, крај пута што води дуж Ибра за Рашку, спазих први пут Juniperus Oxycadrus L., које се од осталих специја тога рода одликује већим порастом и црвеним плодом. Овде га има врло много, мал не у толикој множини, да чини као кржљава клека нарочиту формацију. Он, карактеристичан за средоземну област, у којој се пружа од Мале Азије, па до Мадере и Канарских острва, налази се код нас само у Ибарској долини и њеној ближој околини, заузимајући омања (до 800 м.) оголићена брда. — Не пропустих да на њему потражим његов специфични паразит Arcenthobium Oxycedri M B, али га не нађох.

Остаје ми још, да са данашњега пута прибележим ово. Испод села Семетеша, а око састава Семетешког потока са Добравинском реком, има прилично земљишта под виноградима и то су први виногради, које спазих од Бруса на овамо. Сама појава њихова не би била ни од каквог већег значаја за природњака (не и за економа), кад не би била скопчана са тим фактом, да је висина овога трена око 8—900 метра. Њихово је успевање изврсно, што доказује колико леп понесени род и интензивно зеленило лишћа, поштеђено од пероноспоре, толико и причање мештана, са којима се разговарах о њима.

Средња висина до које виногра̂ди код нас у опште допиру, не прелази нигде 4—600 м., а у Алпима нигде 580 м. Према томе, добро успевање ових винограда на оволикој висини, и поред згодне, јужне експозиције, не може се протумачити ни на који други начин до поставком, да су овде ра-

злични услови од оних, што владају у Шумској области, и да стоје веома блиско онима, што условљују бујније развиће вегетације и боља успеваање културног биља, т. ј. условима, заступљеним у Средоземној флорној области. До оваквог закључка долази се тим пре, што се зна да је ово место изложено у многоме и таквим утицајима, који доста јако слабе дејство услова, који би припадали само њему према његовој географској ширини, надморској висини и удаљености од мора, јасније речено, ово је место изложено утицајима, што долазе од његове непосредне везе са високим Копаоником, а на име, од утицаја што га чини крављење снега и леда баш изнад њега, снижавајући му температуру и скраћујући му периоду вегетације, да и не говорим о шумама, које дејствују на исти начин, само слабије.

После подне данашњега дана употребисмо на разгледање Рашке и писање писама родбини и пријатељима.

Зора 17-ог јула затекла нас је на ногама. спремне за полазак. Данас нам је ваљало отићи до Јошаничке бање. Тога ради опучисмо лепим ибарским путем до Павлице, где прегазисмо Ибар прегледасмо. по тврђењу археолога зидине једне од најстаријих наших цркава (црква «Павлица,» по тврђењу Каницову, датира из 13. века и једина је, која носи на себи најчистије обележје старог, српског, грађевинског стила) и лепу Павличку школу. па се упутисмо уз Крсмићску планину (висока 1375 м), један огранак Јердовников, што се свршује у Ибарској долини. Прво смо ишли долином реке Павлице, а за тим Рудно-долским потоком, до села Крсмића, више којега скренусмо лево, силазећи низ планину до села Ве́лежа, а одатле долином Самоковске реке дођосмо у бању.

Цео пређени простор састављен је махом из серпентина, па се већ у напред не може очекивати бог зна шта.

Крај пута, између Рашке и Павлице, по прљушама, нађох ове специје: Centaurea Solonitana Vis, Centaurea Tauscher Kern, Xeranthemum anuum L. и Scabiosa Jumariaefolia Vis. et Panč. Прва од њих, карактеристична због жутог цвећа виђена је још на неколиким местима по Србији, и што је од знача, виђеча је и у севернијем делу Србије, премда је она биљка јужнихих крајева. Друга и трећа долазе у ред наших

доста распростртих специја, а обадве се иначе виђају само по јужној Европи. Scabiosa Jumariaefolia је, пак, ендемична у нашој флори, и налази се само на три места у Рудничком округу близу Трнаве, Рашке и Белаца.

На Кремићској планини не нађох и не видех ништа, што већ неби било споменуто. Једино, о чему бих понова желео да кажем коју, јесу папратишта, која су овде много пространија по захваћеном ареалу од оног, што се налази изнад Гвоздачког Потока, крај пута што води од Гоча за Рогавчину, а и на броју их има прилично. Сва се налазе на јужној, оголићеној и сушној страни, а на висини око 1100 метара. И она су састављена из тако густе и велике обичне папрати (Pferis aquilina), са искључењем сваког другог растиња, да се путник хтео не хтео мора питати: па шта је то, што им овде тако годи, и што проузрокује оволико њихово бујање? да ли је то производ земљишта или чега другог? — Из факта, да се ова папратишта налазе на суштини и потпуно оголићеним странама, док се иста папрат (Pferis aquilina), што се виђа по свима нашим планинама, налази нарочито на местима врло влажним и слабо осветљеним, као и из тога, што ови други никад не достижу онолику висину, разгранатост и честоћу, несумњиво излази, да она нису прост производ земљишта, већ да њих условљавају они исти услови, којима су подложна папратишта Средоземне области. Ти су услови, по Grisebach-у, већа температура и јача влажност ваздуха („Die Vegetation der Erde," св. I. стр. 324).

Не ће ми се, надам се, замерити, ако, овако узгред додам да имам права мислити, да ће формације папрата (Pferis aquilina) бити развијене код нас на више места у јужном делу. Да тако мислим, нарочито ме побуђују ова два факта: 1. што сам реч „папратиште" чуо до сад само из уста становника јужнијих крајева, и из њиховог казивања увидео сам, да под њом разумеју увек онакву „формацију папрата, какву сам сâм оцртао, и 2. што у јужном делу (ужички округ) има село, чије име гласи Папратиште.

У бању стигосмо око подне.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

1897. г

Дан. Љ. Катић.

ПРВИ КОРАЦИ

РОМАН

К. М. СТАЊУКОВИЋА

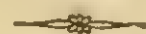

(НАСТАВАК)

ГЛАВА XIX

I.

Кад је сутрадан Стрепетов дошао Чиркову на посао, његово превасходство већ није било код куће.

— Никола Петровић баш је сад отишао. Долазио је курир, тражио га начелник! — достави, са забринутошћу на лицу, налицкана и свежа, као и обично, Аксјуша, пуштајући Стрепетова у кућу.

— Онда ја да се вратим.

— Не, не, немојте одлазити. Никола Петровић је молио да Ви на сваки начин радите у кабинету без њега.

Младић прође у кабинет, да доврши каталог; остало је да попише књиге из горњих полица.

Стојећи на малим стубицама, он је брижљиво исписивао натписе књига. Књиге су, већим делом, биле на туђим језицима: из етнографије, антропологије, археологије и историје уметности, с дивним цртежима, у скупоценим, елегантним корицама. Видело се да домаћин није жалио новаца на своју библиотеку.

— Павле Сергијевићу! — зачу се Аксјуша, улазећи, у собу.

— Шта је? — одазва се Стрепетов, не одвајајући се од посла.

— Баш бих рекла да Николу Петровића нису позвали онако тек.

— По чем Ви то мислите? — упита Стрепетов, заинтересован овим приступом.

— Па види се по свему. У последње време он је све нешто нерасположен, и данас је отишао такође прилично невесео, ни „кафицу“ није испио до краја Курир, који је дошао за господина, нагласи некако „двосмислено“ као да се чује да Никола Петровић одлази са свога места. Начелник је, вели, незадовољан, што је „Ваш ђенерал много слаб и попустљив а у садашње време, вели, то се никако не може допустити!...“ Господин Вам није ништа говорио о том? Будите добри, молим Вас, кажите ми! — додаде Аксјуша, очевидно мучена радозналошћу.

— Ништа одређено.

Аксјуша постаја за часак, па оде.

„И она се узнемирује! И ње се тиче!“ помисли Стрепетов.

После неког времена Аксјуша дође да брише прашину, и наново поче:

— Тада ћу морати и ја одавде да одлазим

— А зашто Ви да одлазите?

— Господин ће јамачно отпутовати.

— Куда?

— Па на страну. Сви ђенерали, мало знатнији, кад због неприлика остављају службу, увек, веле, путују на страну. Већ таква је мода! — с уверенпошћу додаде собарица.

— Па све једно, Ви ћете онда наћи себи друго место.

— Хвала лепо. Ја више не идем у службу! — достојанствено одврати Аксјуша — Доста сам се потуцала по службама Ја ћу или отворити радионицу белог рубља, или ћу узети под најам намештене собе и издавати станове. Бићу бар своја!

Стрепетов ћутећи продуживаше посао. Аксјуша узе брисати четком прашину. Неколико минута трајаше ћутање.

— А, признајем, и волим да изиђем и да прекинем с Николом Петровићем! — наново поче она. Досадило ми!

Друге ми завиде, веле: газдарица — живи као бубрег у лоју, посла мало, руке беле, шта ћеш лепше? — а не знају да сам управо заробљена у тамницу! Седи по вас дан код куће, као чума!

— Па зар не излазите напоље?

— Хоћеш, јест! Нити смем имати гостију нити излазити из куће! Он Вам је као турски паша! — стаде се смејати Аксјуша. — У купалиште, и то под стражом, као... Мораш с куварицом...

— Па зашто живите овде?

— Зашто живим? Живим за интерес. Он, ако и није врло издашан, али ипак плаћа доста добро, па и поклоне даје, и храна је врло добра, и не допушта да радим тешке послове. Намести собе и послужи око стола — то је све...

И доста заједљиво додаде:

— Никола се Петровић држи већ таквог начела: да собарица мора бити млада и лепа, увек лепо одевена, и увек врло чиста! У том погледу он је врло оштар! Тако уговара и при погодби. Боже, сачувај, кад би била аљкава, или кад јој руке не би биле сасвим чисте, или кад би опазио госте — одмах отера!

— Отера? — зачуди се Стрепетов

— Врло просто! Без икаквог разговора!... Ваљада не може наћи другу?... Ја ето живим већ трећу годину, а пре мене собарица код њега, такође под именом као нека газдарица, свега је провела годину дана, а још каква је била наочита девојка! Та зар је њему много стало до нас? Хоћеш! Други се човек бар за невољу привикне чељадету, а овоме да је само што појевтиније, а хоће ли бити Мара или Дара — све му је једно, баш као псу, опрости Боже! Само нека би била обла и чиста. Не бој се, не напшао он на праву! — неочекивано додаде, са све већом злоћом, Аксјуша.

Чудећи се и гадећи слушао је Стрепетов ове неочекиване исповести, и нехотице му дође на ум причање Галанина о „газдинским“ авантурама господина Чиркова, које се често завршују домом за нахочад.

Међу тим Аксјуша, загрејавши се отвореношћу, беше, видело се, рада користити се изостанком свога „паше тур-

скога,“ да би могла пред туђим човеком излити своју давно задржавану жуч милоснице која мисли да је за своју службу недовољно плаћена. И онако нема пред ким да отвори своју душу! С куварицом је, као што је обично у таквим приликама, у свађи. Ова не може да гледа њен привилеговани положај, а ваљда се неће разговарати с кочијашем?...

Потмули глас електричног звонца прекиде, на задовољство Стрепетову, њене даље жалбе.

— Господин! — зловољно узвикну Аксјуша.

И журно изиђе, намештајући успут своју као снег белу капицу, која придаваше пикантност њеном свежем, лепушкастом лицу, и мрдајући турниром од своје вунене хаљине, која је спреда била покривена отворене боје кецељом, с крајева порубљеном.

После неколико тренутака зачуше се у суседној соби лагани, тихи кораци, и у кабинет уђе његово превасходство, уносећи собом пријатну струју од финих мириса.

Чирков је изгледао врло лепо у свом новом службеном фраку с двема звездама на прсима и великим крстом Св. Владимира о врату, који је окружен белим као снег, усправљеним оковратником од кошуље. Његово лице, брижљиво обријано, свеже и очувано, ако и није имало трагова од узнемирености, ипак се показиваше мало узбуђено; у изразу његову не беше онога обичног бестрасног, увереног спокојства; малене мрке очи му сијаху оштрије, и саркастички осмејак кривљаше танке, без бркова, уснице његова превасходства.

У елегантним корацима крећући свој трснати труп с приличним трбушчићем, он прође до средине собе, застаде и, подигавши у вис кратко ошишану, округлу црне косе главу, јави се Стрепетову и, поздрављајући га љубазно-својтљивим покретом руке, проговори:

— По обичају, Ви сте неуморни, Павле Сергијевићу?

И, не сачекавши одговор, продужи:

— И ја сам се, као што видите, рано нагиздао и ишао у надлештво. Идем да скинем своје окове. Више их већ нећу ни носити. Finita la comedia: — додаде Чирков шаљивим тоном, пролазећи у спаваћу собу.

Али му глас — учини се Стрепетову — мало задрхта

И покрај доста честих песимистичких опомена самога Чиркова о променљивости чиновничког положаја, наивни паланчанин беше прилично изненађен. Из речи је Чирковљевих закључио да је овај оставио службу, и њега је, поглавито, задивила брзина, с којом беше, чинило му се, на једанпут прекраћена сјајна каријера овога знатног чиновника

„У педесетој години тајни саветник, угледно место, две звезде, дуга служба и... на једанпут...“

Стрепетов то није могао себи објаснити потпуно, ако се и сећао речи Чирковљевих, да га сматрају за „pas trop prononcé,“ те је остајао у некој недоумици, не расправивши ни друго логично питање: па шта онда значи бити „trop prononcé?“

Кроз четврт часа његово се превасходство врати у кабинет у своjем кратком капутићу, и седе за писаћи сто.

Стрепетов је овда онда прекидао рад, погледајући на пенсионованог ђенерала с радозналошћу младог посматрача, који је први пут видео врло занимљиву појаву, и надајући се да ће прочитати на лицу Чирковљеву — колико је његово превасходство огорчено и узбуђено. Али, на своје чудо, младић не опази ништа особито. Његово превасходство, видело се, изранице спремљен, прекужио је прве оштре тренутке и сада с обичним спокојством разгледаше хрпу новина, а затим се лати актова. Уз њих је провео више од једнога часа, и тога јутра не седе, против обичаја, за клавир, да одсвира коју сонату Бетовенову.

Стрепетов закључи да Чирков, јамачно, није нагнат на оставку, него да је добио саветничку столицу и седам тисућа. С тога је и тако миран.

На великом часовнику у трпезарији изби дванаест. Наш младић сиђе са стубица и приђе Чиркову, да му каже „С богом.“

— Причекајте мало, Павле Сергијевићу! — љубазно га заустави Чирков. — Или се Ви журите?

— Не, данас имам слободног времена! — прозбори Стрепетов.

— Врло ми је мило. Иначе Ви увек бежите и тако се журите, као да се бојите е ћете закаснити на састанак! — нашали се Чирков.

— Идем на час! — слага Стрепетов и поцрвене.

— А Ви сте, колико се сећам, говорили да час имате у вече. То је, јамачно, други час?

— Други?

— Данас, дакле, нема часа?

— Нема.

— Па врло добро. Седните мало, да се поразговарамо, драги Павле Сергијевићу! Цигарете су покрај Вас. Још мало па се већ нећу моћи с Вама разговарати! — додаде Чирков, погледајући у младића с неком особитом љубазношћу. — Ја одлазим.

— На страну? — упита Стрепетов, сетивши се нехотице Аксјушиних речи.

— А куда бих иначе? Драга ми је отаџбина и онако досадила; рад сам да одахнем и од ње и од службе.

„Их, како се он изражава о *драгој отаџбини*!“ — помисли Стрепетов.

А његово превасходство, међу тим, продужи:

— Најпре ћу отићи у Италију, провешћу зиму у Напуљу или Соренту, одмарићу се од послова својих, не увек праведних, — дометну с осмехом Чирков — а за тим ћу на пролеће у Париз... удесићу тамо себи скромно свртиште и... заронићу се у своје археолошке радове. С четири тисуће пенсије, које ми обећавају дати, — изузетно од других за моју дугогодишњу умешност да вршим свакојаке глупости, облачећи их у литерарну форму. — може се проживети у Паризу. Наравно, од дванаест тисућа прећи на четири није баш пријатно, — тачније, сасвим је непријатно, — али зато, бар, сада нећу извршивати туђе фантазије, него само... своје властите! И то је утешно! — додаде с ироничким осмехом Чирков и стаде припаљивати цигару.

— Ви, дакле, сасвим остављате службу, Никола Петровићу?

— Правилније: она мене оставља. Ових дана ћете читати у новинама о мом отпуштању због болести.

— Ви болесни?

– О света наивности! — узвикну Чирков и стаде се смејати — Напротив, ја се осећам не може бити боље, најдражи мој Павле Сергијевићу, али ме је управа тако упорно данас питала: да нисам разрушио своје здравље прекомерним радом? да сам ја разуме се, то морао признати, и зато ћу добити, изузетно од других, четири тисуће пенсије. Ето шта се зове на нашем „дијалекту“ отпуштање због слабости. А кад би ми пало на ум да се нађем увређен и не примим дијагнозу таквог искусног лекара, као што је управа, место четири добио бих, по општем правилу, тисућу и по, и био бих ипак уклоњен због домаћих прилика. Нас, дакако, не уклањају без каквих му драго „прилика!“ Форма свакојако треба да буде сачувана

Његово превасходство ућута и пушаше мирисљаву цигару Злобан презрив осмејак стајаше сада у његовим малим мрким очима и једва осетно трзаше угловима од уста.

Јамачно Чирков тада премишљаше о својој непријатној јутрошњој походи код оног високог, мршавог старца, повученог и ћутљивог, познатог по репутацији човека тврде воље и несаломљива карактера. Од првог тренутка чим је Чирков, с поштовањем поклонивши се, ушао у тај импозантни огромни кабинет, видео то лепо, необично озбиљно лице и чуо мало нестрпљиво питање, како напредује нека незначајна ствар — он је разумео да га нису позвали ради тога ситног обавештаја. Он се пожури да дâ тражен извештај с оном мало извештаченом марљивошћу и с оном јасношћу, које нису напразно стекле Чиркову глас необично подобног и окретног чиновника, и у исто време мишљаше: да ли ће га начинити сенатором или не? Он је знао да старац, који је скоро заузео своје место, воли „своје људе,“ и осећао је да се њему не верује. Али тако брзог расплета није очекивао

„Сенатор — или оставка?“ — звоњаше му у глави, када старац, саслушавши ћутке извештај, једва осетно климну седом главом, као исказујући тиме да је задовољан одговором, и љубазно указавши својом сухом, дугом и кошчатом руком на китајски ковчежић с цигаретама, неколико тренутака ћуташе, окрећући у рукама дугачку писаљку и, чинило се, стајаше у

некој неодлучности човека, који има да изврши неко не баш пријатно и тугаљиво објашњење.

— Ја сам хтео уједно с тим доставити Вашем превасходству... — поче старац сухим тоном, гледајући као и пре тога у хартије пред собом и лагано премећући писаљку.

„Оставка!“ — одлучив у том тренутку Чирков, и лице његово доби још бестраснији, службени израз, и ако му у очима за часак сену пламен, и душа му се напуни презриво злобним осећањем против овога моћнога старца.

А он, међу тим, продуживаше оним истим тихим, развученим и сухим гласом о својој намери да знатно рашири послове канцеларије којом је управљао Чирков. И, обележивши главне црте, старац, сасвим неочекивано за Чиркова, изјави претпоставку, да ће тако увећање послова, јамачно, њега оптеретити, тим више, што је здравље његова превасходства, као што се види, и без тога поремећено многогодишњим напорним трудом.

Није ли истина? Та Ви бисте се радо одморили и на доколици одали се својим поштовања достојним научним занимањима? — додаде он гласом који пита али који и не допушта порицање, подижући очи на свеже, румено лице овога „боника“.

Чирков похита да направи „bonne mine au mauvaise jeu.“ Он захвали за болећивост „Заиста је његово здравље рђаво, и он се одавно канио да се одмори, али... али га је задржавало материјално питање... С оном пенсијом, која се обично одређује ..“

Старцу, који се прилично развесели, чисто паде с леђа тежак товар, те се пожури да у том погледу умири „честитога Николу Петровића.“ Његове несумњиве заслуге биће узете у обзир, и пенсија ће бити одређена, изузетно од других... Може рачунати на четири тисуће...

После неколико тренутака разговора, у ком је, поред осталог, старац љубазно запитао Николу Петровића за мњење о једном предмету, он се подиже с наслоњаче, пружи руку Чиркову, и похода би свршена. Чирков оде, како се видело, не баш нерасположен овом неочекиваном оставком, и тек у

колима пусти сасвим на вољу својој љутњи и злоћи, и осу грдњама.

— Животиња! животиња! — понављаше његово, иначе обично уздржљиво. превасходство, домећући и друге, још енергичније поздраве.

— Сећате ли се, млади пријатељу, како сам Вас кад смо се први пут видели опомињао да се чувате? — проговори његово превасходство после ћутања.

— Сећам.

— Сећате ли се какав сам Вам хороскоп прорицао?

— Сећам.

— Е ето... Сада се на самом мом примеру можете уверити о несталности наше каријере и о пресудној улози фатума у животу грешнога чиновника. Шта Ви мислите, зашто сам ја лишен својих дванаест тисућа и зашто остављам службу због болести, и ако сам потпуно здрав?

Стрепетов баш то није ни могао разумети, па с тога и одговори:

— Не знам

— Прво, зато што је.. „земља округла". То је један од врло јаких разлога у служби! — осмехну се Чирков. — А друго, зато што кадшто од Вас траже не само да вршите дужност, него, тако рећи, да имате изопачену душу... Недовољно је, видите, савесно извршивати свакојаке — Чирков замуцну за тренутак, чисто тражећи згодну именицу — свакојаке фантастичне измишљотине, него је преко потребно још и показивати да их сматрате за узор мудрости и да им симпатишете ..

Његово превасходство презриво слеже раменима и ућута.

— Имајте још на уму, млади пријатељу, — наново отпоче Чирков — да сличне оставке „због болести" не мимоилазе чак ни људе, који... који врло философски, да речемо, гледају на живот и који му се прилагођују, не погађајући се много са својом савешћу, у пријатној нади на накнаду... Као што видите, чак се ни така философска врлина не награђује увек

добро! Ја сам, на пример, рачунао на саветничку столицу са седам тисућа, а место тога одлазим у пенсију „за љубав лепих очију“ тврдоглавог старца, коме сам се чак и ја. ја, који сам увек послушно извршивао све, што заповеде, учинио и недовољно prononcé и недовољно уверен... Ето Вам награде за теорију прилагођивања! — додаде Чирков, и горак подсмех наново изби на његову лицу. — Не заносите се каријером, драги мој Павле Сергијевићу. Све се то купује по скупу цену... верујте ми! — продуживаше Чирков с искреном топлотом, љубазно погледајући у младића. — Сачувајте што дуже своју свежину, и немојте постајати фарисеј... И тако смо ми, Руси, сви више или мање фарисеји, и често служимо не само не верујући ствари којој служимо, него чак и презирући је... Покојни Сергије Александровић, отац Ваш, није био такав... Он није трчао за каријером, није пристајао накомпромисе и служио је, чувајући колико је могао своју независност... Он није губио у животу идеале, нити би пристајао састављати пројекте у које не би веровао... Јест.. Не би! Ја сам га добро знао... Ми смо некада били пријатељи, заједно смо читали Штрауса и Фрајербаха, одушевљавали се министарством Луја Блана, мрзели Наполеона III и заједно радили, ватрено радили код једног од чувених радника на ослобођењу мужика... То беше красно време неповратне младости... И ја сам онда сањао и о људском добру, и о служби отаџбини, и о усавршивању себе, као то Ви сада... Колико сам се, понекад, препирао са Сергијем Александровићем, расправљајући разна философска питања по Канту... Ради моје љубави према Вашем оцу ја и говорим с Вама тако отворено, као што бих говорио са сином.

Стрепетова задиви срдачни тон ове неочекиване исповести. Чак му дође жао овог „фарисеја“ и „циника.“ Он не схваташе да је у овим искреним исповестима, у овом признању свога двојног положаја, велику улогу играло расположење, изазвано неочекиваном оставком. Младић, као што се видело, још није знао да су чиновници у оставци, као и покајничке под старост, многогрешне „Магдалене“, готови који пут на меланхоличке изливе.

За доручком, и ако је његово провасходство јело с оби-

чним апетитом, љутња га ипак није остављала. Мњења Николе Петровића о стварима и људма беху неутешна и саркастична Лична нота епикурејца, лишеног блага на које се навикао, звучала је у његовим оценама, дајући им мрачнији колорит. Дошавши у пенсију, његово је превасходство чисто сматрало да има права говорити без икаквог прећуткивања, на које га је обавезивао прећашњи му службени положај.

И јучерашњи аугур сада развaљиваше онај исти храм, у ком је мало пре чинодејствовао.

— Ви мислите — говорио је — да смо ми већином, у истини, такви затуцани назадњаци, за какве нас сматрају? То је, драги мој, заблуда. Искрених и уверених мрачњака, као што је мој старац или као што је господин Неустројев, кога сте имали задовољство видети мало је.. Они су бар искрено уверени да је покојни Аракчејев — у својој врсти идеал државника, али већина наших тако названих реакционара само експлоатишу струју из личних обзира и, наравно, терају и даље него што се пристоји.. Много више... „Што је више јаја то је гушћа чорба," зар није?

Његово се превасходство осмехну, па настави:

— Чим се промени ветар, девет десетина одмах запевају другим гласом... Нема поквренијих створова од нас, особито кад нам се добро плаћа... У Енглеза је дужност, у Француза партијски интереси, а у нас, у слепих Руса — „двадесет-шести" и словенска доброћудност. За љубав „двадесет шестог" ми ћемо начинити што год хоћеш, и с подједнаком ћемо готовошћу поћи и на десно и на лево, како се нареди... Ако треба, написаћемо пројекат о укинућу суда и просвете. Затреба ли — начинићемо тако либералан пројекат, да ћемо се после и сами уплашити од њега!... Већина је таква... Нас често грде, и разуме се, грде, тако рећи, у четири зида — уметну са саркастичним осмехом његово превасходство — али нисмо ни ми пали с неба у наше канцеларије. И ми смо из тога истог друштва које нас грди, а какво је оно само!?... Стока! — презриво развуче његово превасходство. — Стока без изграђених друштвених идеала, као што и приличи стоци! Нема се, дакле, рашта, жалити, што ни ми нисмо јунаци и што волимо лепо да поживимо... Пилата у нас колико хо-

ћеш... Е, али Перикла и Катона нема никако... Па од куда да се нађу? Ко их је васпитавао!? Коме су они потребни!? Јест, мој драги Павле Сергијевићу, наша је мила отаџбина, на жалост, прилично луда земља! — злобно додаде Чирков и сркну мало кафе из малене шољице.

— Хоћете ли наредити да се спреме кола? — запита Аксјуша, улазећи у собу.

— Не треба!

— Његово превасходство се диже од стола. Стрепетов, утучен свим овим што је чуо, стаде се праштати.

— А ја при свем том ништа нисам могао удесити за Вас, Павле Сергијевићу! — с осећањем рече Чирков. — Немојте ме окривљавати, — ја управо и нисам крив. Ја сам молио за Вас, и, као што видите, без успеха... Сада и онако моја препорука ништа не вреди.

— Не узнемирујте се, Никола Петровићу. За сада ја имам кондиција.

— А како стоји ствар у Пољопривредној банци?

— Нема празнога места.

— Јесте ли били код Варњицке?

— Још нисам.

— Она се вратила, чуо сам, из иностранства. Отидите на сваки начин.

— Данас сам се канио.

— Радите преко ње. Она Вас лако може наместити у банци, ако будете на њу учинили пријатан утисак. Она има особитих веза у финанцијским круговима! — нагласи Чирков, осмехујући се.

И, промисливши за часак, додаде:

— Надам се, нећете одрећи да продужите и мој посао?

— За три дана ћу га довршити, Никола Петровићу.

— Ја имам и један нов посао, и велики... Трајаће целу годину...

„Опет измишља за ме!“ — нехотице помисли Стрепетов и упита:

— Какав посао?

— Треба, видите, довести у ред све моје старе рукописе. Већ сам се одавно спремао то да учиним... Имам их прилично...

Све из археологије... Пре одласка ја бих Вам их предао на чување, с покорном молбом да утрошите тако по два три часа на дан на њихово преписивање... Посао је, наравно, пипав и не баш пријатан, али, надам се, Ви ми нећете одрећи ову услугу!?.. Хонорар бих Вам, по четрдесет рубаља месечно, оставио за годину дана, да не бих слао у малим сумама. Веома ћете ме обвезати, Павле Сергијевићу, ако ми помогнете... Веома ћете ме обвезати! — додаде Чирков.

Образи младићеви зажарише се руменилом, и он одговори узбуђеним гласом:

— Ја сам Вам врло, врло захвалан, Никола Петровићу, али допустите да не примим посао који Ви тако деликатно стварате за мене!

Чирков се очевидно збуни.

— Од куд Ви то изводите? — узвикну он. — Мени је заиста, потребан тај посао.

— Ваши су рукописи тако лепи, да преписивати их...

— Немојте ни помишљати да одречете! — прекиде га Чирков. — Никакав посао ја не измишљавам.. Какав сте Ви сумњало!... Показаћу Вам рукописе... Сами ћете видети какви су!

— Али они су сви штампани?

— Штампани!... Па шта је с тим, што су штампани? — проговори његово превасходство и наново се мало збуни. — Потребно нам је да учиним исправке и допуне... Разумете ли, неверни Томо? Намеравам да издам књигу... Та то је у моди... По примеру Гледстона и покојнога Биконсфилда сада и ми, ђенерали у пенсији пишемо не само пројекте о напретку премиле ми отаџбине с помоћу одсудних мера, него и романе и научне расправе! — додаде с осмехом Чирков...

Али Стрепетов наново одби.

— Е, још ћемо се ово дана о том разговорити... Ја не губим наду, да ћу Вас уверити, маловерниче, а за сада до виђења, драги мој Павле Сергијевићу!... Како се Ви то не можете наговорити!... А како бисте Ви били добар чиновник? — с љубазном шалом рече Чирков, јако стежући руку младићу... Желим Вам успех код Варњицке... Пазите, немојте се код ње разметати охолошћу!

— Ја је нећу ни за што ни молити! — мало љутито промуца Стрепетов.

— Залуду. Кога мислите Ви да задивите својим донкихотством! О, послушајте, Павле Сергијевићу, мудар савет: користите се овом рођаком и постарајте се да положите испит пред њом.

— Зар ће ме она узимати на испит?

— Она воли да исповеда младиће... Особито тако младе и свеже као што сте Ви. Овде је, видите, мало таквих! — осмехну се Чирков. — И тако, bonne chance! до сутра!

II

Његово превасходство, међу тим, седе за сто и написа концепат молбе за пенсију. Тада је запечати у коверат с малим писамцем вице-директору, у ком јављаше да данас неће бити у надлештву, и заједно с актима посла по канцеларијском куриру који беше дошао.

Затим Чирков стаде премишљати о што бржој распродаји коња, екипажа и свега намештаја. Продаће све сем бибиблиотеке и збирака, а ове ће све наредити да му се пошљу у Париз, чим се он тамо намести. Седам осам тисућа добиће се, јамачно, од продаје.

Осећање жалости старога момка епикурејца нехотице обузе Чиркова при помисли о том, да ће се морати растати и с овом спретном свикнутом кућевном уредбом и с овим особитим комфортом чиновника, ученога дилетанта и музичара, — једном речју, с целим начином живота, на који се он тако навикао за последњих десет година.

„Али какав је био сам тај живот?“ — наметало му се питање.

Чирков устаде и поче ходати по кабинету, размишљајући о расправи овога питања.

„Је ли бар био срећан?“

Горак осмех замрачи лице Чирковљево.

Мисли му се нехотице упутише успоменама. Цео прошасти живот пролажаше пред њим, и само се мали број година младости показиваше као светла пега на основи од слике која се сада оцртаваше у његовој памети.

„Каква срећа!?“

Он баш ни једанпут није осећао сталне наклоности према жени и бојао се да се ожени чувајући своје спокојство и независност; он је био сувише скептик, да би могао веровати у дугу брачну срећу, и великога рачуна егоист, да би се могао оженити девојком без великог имања. Место наклоности — једино чулна задовољења, и то не увек најбоља. И ето у педесетој је години права сирота. Ниједнога пријатеља, никога блиског, и ако много познаника. Једина само научна занимања, књиге и музика улепшаваху његову моралну самоћу, када се враћао с дужности, непријатне за њега, и сувише паметног да разуме какву улогу игра, и врло великог епикурејца и љубопитеља уживања, да би се могао драговољно одрећи добре плате, која му допушташе да живи одређеним начином живота. Зар није ради тога комфорта, ради свију тих финих ручкова и доручака, добрих вина и цигара, коња и лепушкастих собарица-љубазница, ради слика и књига — живот његов био пун двојности? Код куће — дилетанат и скептички философ; у служби — слепи извршилац, готов да се смеје оном што ради, и у исто време готов, из страха да не остане без материјалних блага, на свакојака попуштања...

А још да је био славољубив! То нимало. Он је схватио пролазну вредност славе у својој рођеној отаџбини, па чак ни у машти није сањао о првим улогама, знајући немоћ и несталност и тих првих улога. Уз то ни темпераменат његов и навике епикурејца дилетанта не подстицаху славољубиве замисли, и он се куд и камо више одушевљавао новом књигом Шлимана, Ленормана, Мастера или Брукша, Бетховеновим квартетом и Шумановим концертом — него службеним пословима, и ако их је радио беспрекорно. Није залуду у овом окретном акуратном чиновнику живео научник и музичар.

Али на који је начин он, који је некада сањао о научничкој каријери, постао чиновник, који се умео с неким, тако рећи, скептички-подсмешљивим цинизмом прилагођивати свима правцима и ветровима?

Чирков, чинило се, први пут у животу постави себи такво категорично питање — и мало се збуни, али не зато, што би осећао грижу савести, — о не! — већ зато, што

није могао сасвим тачно одредити појаву, т. ј. сетити се: када се поименце и како он од ватренога младог либерала прометнуо у беспрекорног извршиоца оних мера, које је често сматрао као више него неугодне

„Када и како се то догодило?“

Чирков се присећаше и могаше се само сетити да се то догодило некако неосетно, само собом, до душе не без неке одвратности али и без озбиљне моралне борбе.

Он је увек живео више памећу, не подлежући осећањима. Размишљања су га доводила до теорије личнога благостања, а пошто је то благостање било могућно само без многога бирања, Чирков није ни разбирао и „прилагођивао се,“ негујући наклоности финог епикурејца, који личне насладе ставља изнад свега.

Јест, он се баш никако није могао сетити када се то све десило? Сећа се само да се лаћао послова, којима није симпатисао и говорио оптужничке беседе, у које није веровао. „Ако не бих ја, други би учинио то исто!“ Сећа се како је, прешавши у другу службу, која му није била сасвим по вољи, говорио с цинизмом: „Зато су дванаест тисућа на годину, а после — саветничка столица.“

Или је ова подобност „прилагођавања“ — својство његова карактера и обделаваних господских навика — била у њему одавно, а он у младим годинама није крио своје мњење само зато, што је онда било „тако време?“

И чисто у одговор на та питања, Чирков некако немоћно и одвратно слеже раменима.

Његово превасходство постајаше све туробније. Обрве му се накострешише; на челу се указаше набори; израз лица дође усредсређен и злобан. Сазнање да су га истурили на улицу као непотребну крпу и да ће због такве, по његову мњењу, неправде морати променити начин живота — љутило је, дражило и притискивало Чиркова, заводећи га на тужне мисли.

У истину, није пријатно. Пред њим опет самоћа. Ни блиске душе поред себе, ни вере ни у шта, ни идеала.. То ти је сума педесетогодишњег живота. Само жалостан, без одређених начела, скептицизам паметнога Руса, који признаје

грехе прошлости и који је у исто време готов одмах да их понови, ако му даду добру плату, и чак презрива равнодушност према „драгој отаџбини“...

Јест, он ће оставити ову „примитивну земљу“ без икаквог сажаљења. Кога и шта има да жали?

„Никога и баш ништа!“

Са сестром и братом јединим родом, он је одавно у хладним одношајима. Пријатеља нема. Неће ваљда жалити за партнерима клупским или за својим потчињеним друговима у служби — за свом овом ропском чиновничком братијом, која му се показивала усрдна и радила с привидним одушевљењем своје ниске послове, за овом братијом, која је, већим делом, пуна прохтева и интрига, и коју је он помало презирао и у исто време лепо награђивао, због чега је и био „омиљен старешина.“ Они ће, разуме се, приредити опроштајну вечеру свом „омиљеном старешини.“ „Вечити вицедиректор,“ затупео од дугогодишње службе, „изговориће дирљиву беседу!“... помисли Чирков и одвратно се намршти.

Јест, никога му није жао!... Баш никога у том истом Петрограду, у ком Чирков живи већ двадесет година!... Сем, може бити само оног пијанице, грешнога Галанина... Збиља њега би требало обићи... шта ли је с њим? — сену кроз главу Чиркову и срце му заигра пријатељским осећањем према старом, некада блиском, другу.

Чирков седе у наслоњачу, и наново га обузеше успомене и мисли.

Дође му тешко од ове душевне празнине и самоће, које му се сада приказиваху у свој својој неутешности. И, уз пркос његову уму и свој његовој скептичкој философији, нешто му изнутра говораше да је цео живот његов био беспредметан и ружан, и сва његова попуштања дубоко неморална и бесплодна.

И лице му долажаше све мрачније.

(Наставиће се)

ПОЛИТИЧКО-ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У БОСНИ

Бог знаде да ни један народ не би могао бити потчињен турској влади а да се морално грдно не исквари: али хришћански народи у Турској имају ту црту која их одликује што су они народ који напредује, што траже да се и сами дохвате свјетлости Западне Европе, па да пођу новом стазом цивилизације и напретка (Кобден приликом дебате о Турској у енглеском парламенту 17. маја 1868.).

Дужност коју је Аустро-Угарска монархија, заједно са мандатом за окупацију Босне и Херцеговине, од Берлинског конгреса на себе примила састоји се без сумње у томе да у овим земљама створи културне одношаје, и да овај народ поведе путем европског напретка и цивилизације. Поред осталих фактора који су од пресудног значаја за цивилизацију и културни напредак једнога народа без сумње међу првима долази: школовање, и образовање путем школа што веће масе народа, и подизање интелигенције у њему. Сама пак интелигенција мора имати праве вође и енергије за истинским напретком свога народа, мора добро разумјети потребе народне и према њима свој рад удешавати, ако се хоће да се до повољних резултата дође; те према томе како интелигенција тако и само школовање народно, не смију бити извјештачене, нити имати каквих скривених намјера и тенденција: оно се мора потпуно слагати са духом и потребама народним, ако се хоће да се један народ истински на ступањ праве цивилизације попне. У противном случају ако је оно образовање које се народу у школи пружа извјештачено, ако има у себи ма каквих било задњих и скривених тенденција, и није им главна намјера истинско и право образовање народно; онда су таке школе само несрећа за један народ; оне га мјесто цивилизације воде деморализацији.

Да смо ми православни Срби у Босни и Херцеговини заиста један елеменат, који по самом инстинкту тежи за напретком и цивилизацном: да смо у сваком погледу приступни цивилизацији напредних народа, то с правом без икаквог самохвалисања можемо казати; а имали бисмо и сувише много доказа навести, да је Кобден говорећи у енглеском пар-

ламенту прије скоро 30 година имао на уму и нас као народ који стајаше тада под непосредном турском управом. Имали смо више разлога због којих смо ово писмо баш са Кобденовим ријечима почели, јер је нужно да се види шта су о нама хуманитарни људи и поборници праве слободе прије 30 година мислили.

Чим је Отоманска империја у половини овога столећа покушала била, макар путем наредаба и закона на хартији да своју управу реформише. први покрет који се у нашем народу тога времена осјетио, био је намијењен подизању школа. И ако нам отоманска влада даваше у том погледу слободу, то ипак саме унутрашње прилике земље, извјесни вјерским фанатизмом задахнути кругови, у самој маси мухамеданског елемента, на које су се власти морале обзирати, и о којима смо и ми рачуна наравно морали водити, чинили су на том путу у неколико извјесне сметње. Не обзирући се ни на какве сметње, ипак смо у том погледу напредовали, према приликама нашим можда и сувише много, и ми баш православни Срби можемо с правом казати да су наше школе биле први расадник просвете, па и први корак европској цивилизацији и напретку у овим земљама. И за све то има се благодарити самој оној природној тежњи за цивилизацијом, нашег православног елемента у овим земљама; јер ако у Босни и Херцеговини и живи један исти српски народ подијељен на три вјероисповјести; то ипак и мухамеданци и римокатолици, осташе и према самом покушају у том погледу сасвим равнодушни!

Колику смо ми слободу за отоманске владе у погледу признања наше српске народности уживали и какву су слободу наше школе у погледу ширења националне свијести и одржавања нашег народног духа имале; — најбољи ће бити овде доказ кад споменемо свједочанство српске православне школе у селу Драговићима окружја Бањалучког, које је свједочанство издао Симо J. Голубовић Теши Спасојевићу из Мравице, мјесеца јуна 1872. и у којем између осталих предмета видимо да је у истој школи предавано: Српска Историја, Декламовање српских пјесама, Српска граматика, и читање српско. У сарајевској реалци предавана је поред осталих стручних предмета: граматика српског језика, и историја српског народа, а узгред буди речено талијански језик као обавезан предмет. У Бањалучкој богословији такође је предавана српска историја и граматика. Из овог свега ми видимо у каквом су нашем српском националном духу биле уређене наше школе. Овоме кад додамо да смо смјели јавно исповједати да смо Срби; да смо основали читаонице, и то са потпуним називом „Српска Читаоница“ као што је случај са читаоницом у Бањој Луци која је основана 1868. год.; да смо имали потпуну слободу у народном празновању првог српског просветитеља Св. Саве, па још да је такође ћирилица то једно обиљежје нашег народа, имала потпуну равноправност у званичној администрацији отоманских власти; па су све владине наредбе, позиви, званичне новине, штампани били поред турског језика и писмена, такође још српским језиком и ћирилицом: то смо

укратко изнијели кратак преглед нашег просветног стања, и слободе коју смо у погледу наше народности и неговања нашег народног духа и свијести за вријеме отоманске владе имали, то да пријеђемо на наш главни предмет, да видимо: од каквог је утицаја аустр. угар. окупација на нашу народност била; и од каквог је утицаја била на прве зачетке културе и цивилизације међу нама; на прве расаднике праве европске цивилизације у овим земљама; на наше — српско православне школе, па према томе видећемо да ли је, и у колико је Аустро-Угарска одговорила своме задатку у овим земљама? и да ли је повела заиста овај народ путем, којим ће он до свјетлости праве и истинске европске цивилизације доћи?

Писац ових редака врло се добро сјећа да је баш на Илиндан 1878. године, проговорио први пут са аустро-угарским официром на босанском земљишту. Бијаше то један обрлајтнант Леополдове регементе. На питање обрлајтнантово шта је он? писац му је одговорио да је Србин православне вјере. На таки одговор госп. обрлајтнант нашао се у толикој мјери увријеђен, да је био тако дрзак, те је прихватио за сабљу и подвикнуо му: „какав Србин зар ми нашу крв проливати у овој земљи а ви се Србима звати, то неће ни ад моћи бити. Србин је онај ко се у Србији родио.“ Шта му је писац на то одговорио можда се госп. обрлајтнант и сада сјећа ако је жив. Послије овога разговора с обрлајтнантом, писац је мислио да то говори један обичан ћесарев солдат, загријан мало боље „шнапсом“ и „шљинговицом“ те наравно није никакву важност на тај говор ни полагао. Но на жалост на скоро се увјерио не само писац но и цио српски православни народ у Босни и Херцеговини и ван ње да што је Туре пјано говорило, то је Туре тријезно учинило, и да је кроз загријану главу ћесарева официра заиста и збиљски говорила будућа политика аустроугарске монархије у овим земљама. Нећемо а и не можемо овде испитивати какви су разлози и политички рачуни руководили аустро-угарску монархију у окупираним земљама, да одмах на првом кораку употреби сва могућна сретства којима је мислила наћерати један народ да се одрече свога имена, своје народности, да наћера нас да се одречемо српства, и свог српског имена и народности. Овакав покушај заиста стоји у опреци са Божјим, природним и човечанским законима, он се противи здраву разуму, он стоји у опреци са самим задатком окупације. Па ипак ето једна европска велесила одмах на првом кораку покушала је и с тим се ухватити у коштац. Да ли је у интересу европске цивилизације и напретка нужно било да она оваке кораке предузима? Да ли та хваљена европска цивилизација тражи од једнога народа, да се најприје одрече своје народности па да постане цивилизован? На ова питања дужни би нам били одговорити они који су потписали Аустрији мандат за окупацију Босне и Херцеговине. Преко ере ђенер. Филиповића и министровања Славијева, када се војничком грубом силом мислило да се може наш народ похрватити, пријећи ћемо: оно нам је свима још добро у памети. За нас је важније да се мало забавимо

данашњом управом *„благог тирјанина“* нашег министра г. Венијамина Калаја.

Министар Калај има сам у себи неке особине које га од осталих дипломата аустроугарских битно разликују, а које су од врло штетних посљедица за нас саме. Калај је добар зналац српске историје и језика, он познаје скроз живот, дух, обичаје, карактер, и нарав нашег народа; он познаје наше све добре и слабе стране; и то не онако површно него темељно, и то у толикој мјери да је можда мало српских књижевника који га у томе надмашују. Као човек историчар из саме његове управе види се да је добро проучио и историју језуита, и у њу се толико посветио да је постао и сам по свом раду и карактеру језуита, притом као дипломата имајући прилике да чешће долази у додир с истоком и источним стварима, дубоко је упознао нарави и навике источњачке, па је добро упознат и са свима прљавштинама, лукавством и препреденошћу византизма, те се напосљетку и сам напојио и духом источњачког византизма и деспотизма. Сјећамо се добро кад је Топал Осман-паша путовао кроз Кнеж-Поље, изађу кнезови и први људи пред њега на пут да му се потуже на неправду и зулуме ондашњих силних. Топал чим је угледао на путу уређене људе сустави коња, а људи у глас повичу „помагај Господару!“ Топал махне руком да ућуте, они помисле да их је рад саслушати па се умире, а Топал отпочне тада гласом свечаним и пуним сажаљења: „Видим ја, људи, да вам је криво и да вам се неправда чини и да се хоћете да ми се потужите, знам ја за вашу муку и невољу али шта ћете кад вам ја помоћи не могу; јер вама је криво на Бога, што вам није давао три руке, па у једну кад узмете чибук, у другу филџан с кавом; да можете и у трећој руци држати још чашу ракије; „затим заповједи кочијашу да ошине коње и удаљи се. Овоме доста сличних примјера могли бисмо навести из данашње управе мин. Калаја. Све ове особине за које смо казали да Калај располаже од толико су веће опасности за нас, што се програм његове политике састоји у сатирању и уништењу српског имена и племена у Босни и Херцеговини.

Калај је као препреден дипломата отпочео најприје свој посао онако фино дипломатски у рукавицама: он је врло добро познавао отпорност и жилаву снагу нашега народа; као год што је врло добро знао на којем је ступњу код нас појам о нашој народној српској свијести, Он је врло добро знао да је наша национална свијест толико развијена, да ју не би могла никаква крута сила саломити, те је знао да за тако мучан посао треба рада, времена и истрајности. Зато је Калај и отпочео свој посао полако, мучки и језуитски, с рачуном и планом поступног освајања терена. Да не би наш народ могао прозрети какав му колач Калај мијеси и да не би могао прозрети у његове намјере он је најприје поставио за цивилног адлатуса Босне и Херцеговине барона Феодора Николића, по народности Србина православне вере, за кога нека је узгред речено, да сумњамо да може српски икако мислити, а да не може правилно српски

говорити о томе смо се имали прилике потпуно увјерити. Он је мислио да ћемо ми православни Срби толико наивни бити па се задовољити с тим што нам је на управу земље поставио своју лутку у особи православног Србина, и за чијих би леђа он успјешније онда радио а да се „власи не осјете“. Калај је досада радио свима тајним и подземним путовима, и свима средствима која му на расположењу стоје, на уништењу српске народности. његова савјест није презала ни од каквих средстава само да до свога циља дође. Својим систематичним радом и лукавством он је постепено ишао за тим да поколеба народ у његовој православној вјери — пошто је знао да се вјера православна и српска народност код нашег народа изједначила — да га отуђује од његових обичаја; путем корупције, деморализације, сиромаштине, растројства, он је рачунао да ће једног дана доћи наш народ до општег расула, па ће при том заборавити сам на себе те ће тако и народа српског постепено нестати, а име Срби коначно ишчезнути. Колико је Калај препреден и дрзак најбољи нам је примјер то што га видимо чим допушта да се слободно у овим земљама Србином звати, одма у исто вријеме видимо га ђе се латио тешког посла стварања „Бошњачке народности“ и „Земаљског језика“. Он је препреден шерет, па ваљда зна, — да допустити некоме на улици да се може Србином звати, и признати његову народност званично да у земљи постоји, није једно исто. „Другим ријечима допустити ми да се на улици Србином зовем а чим корачим до суда и власти одмах ако нећу да признам да сам по народности Бошњак, они ме тамо у званична акта биљеже, или као таковог: или, да сам припадник грчко источне вјероисповјести и да говорим „земаљским језиком“. Оваким двоструким и супротним наредбама проткана је сва управа мин. Калаја. По главни отпор против Калајева циља о уништењу српске народности, бијаху српско православне општине и школе. Автономија наших општина и уређење које је ћесаровом прокламацијом признато, биле су за Калајеве намјере главни камен спотицања. Бистро око Калајево прозрило је да су то два најглавнија и нераздвојна фактора, који подржавају будну свијест српског народа, и кријепе дух његов, па зато се он свом својом снлом и вјештином окомио на њих. Најприје покушавано је да се наше школе не зову српско православне основне школе, него грчко-источне, источно -православне, итд. Кад се то није успјело онда су стављане разне сметње учитељима и општинама у вршењу њихова рада. Учитељи су са наших школа прођеривани, или су мамљени на комуналне школе и тамо им обећавана златна брда. Постепено је скучавана власт српско православних општина, и поједини послови њени стављани под државни надзор. Намјерно је од стране владе покренут лист „Бошњак“ за ширење тобожње „бошњачке“ народности. Чланове појединих општина влада је једне намјерно гонила и материјално упропашћивала, а другима чинила разне уступке, с намјером да изазове завист међу њима. Пошто су чланови наших општина по варошима већином трговци, а пошто и трговина сва бијаше исклу-

чиво у рукама наших трговаца, то се систематично радило на томе да се трговина одузме из наших руку и преда странцима. На ту циљ странцима су даване све могуће концесије, а нашим је трговцима на сваком кораку сметња чињена. Градске доходарине није власт собом прикупљала него је сваке године продавала на јавној лицитацији, а оне ствари које се по другим државама дају на лицитацији, даване су овде испод руке, и то једино у тој намери да поједини наши трговци том приликом у сукоб и свађу дођу, па да се та свађа и на поље наших заједничких послова пренесе. У сличној намјери покренут је био у Сарајеву Стражничићев „Напредак“ коме не бијаше други задатак него да под фирмом патриотизма завађа поједине личности, и чланове општина. Сваког појединца који би ма и најмање стекао гласа и популарности у народу влада је гледала лукавством, пријеваром, обећањима, концесијама за себе задобити, па му тако углед у народу изиграти; или, у противном случају га материјално што више штетити ако није могуће сасвим упропастити. Путем корупције тражила је из наше средине људе да јој химне пјевају, као што је случај да је корупцијом добила проту Вида Ковачевића и Спасоја Бабића из Бања-Луке те су потписали и штампали оне њихове фамозне изјаве у новосадском „Нашем Добу“. Забрањивано је оснивање: читаоница, пјевачких друштава и других хуманитарних завода, само ако су на себи носила обиљежје српско. Чињене су све могуће смјетње светосавским прославама; из програма за те прославе брисане су пјесме, игре, декламације, и то онако на дохват како се којем котарском предстојнику свидило. Овом приликом ако и узгед обратићемо једну пажњу и одборима за прославу свето савских забава у Босни и извјесним српским листовима. Одбори за Св. Савске забаве саставе програме, и штампају их заједно са позивима на читав мјесец и више дана прије Св. Саве, па их онда разашљу по разним мјестима. Ко год загледа у те програме видјеће да им је садржај пун скроз патриотских пјесама и декламација. Новине пак дочепају те програме па их одмах штампају, те страни свијет, — судећи по програму који је штампан — мислио би да и ми уживамо неку слободу. А у самој ствари ево шта буде: Чим одбори саставе програме они их предаду мјесној власти на цензуру па их онда штампају. Власт све ћути до последњег дана, или па сам дан Св. Саве, и тад саопштава одбору да је извјесна пјесма и декламација забрањена. Историјске слике наших догађаја, јунака и наших историјских светаца нису такође поштеђене од забране Калајеве владе. Да би се ваљда што мање спомињало српско име, и да би наш народ остао што више у помрчини, без икакве духовне хране, забрањују се не само српске новине него и књиге, и које се не забране оне се попријеко гледају а књиге друштва „Св. Јеронима“ и „Матице Хрватске“ силом се натурају. За српску књигу нађе се ма какав повод да се забрани, н. пр. Дахирета Ј. Илића забранила је бајаги земаљска влада што се у њима вријеђају религиозни осјећаји мухамеданаца, а зађите данас широм цијеле Босне и Херцеговине,

па и у најмањем кутићу наћи ћете међу мухамеданцима, ђе се пјева: „А чули ме, млад везире, знаш ли ко сам ја? Ти си калиф сунце јарко што над нам сја“; и то с таким одушевљењем да вам уши заглуну. Она је постала народна пјесма наших мухамеданаца, а та је баш пјесма изишла у Дахиретима Илићевим. За извођење својих планова, Калају је такође нужно било те је поставио за чланове Сарајевске конзисторије Стеву Давидовића, који до данас ни једном приликом на јавним забавама и свечаностима у својим здравицама, није пропустио споменути нам како је Њег. Вел. цар аустријски најмилостивији и најмудрији владар у Европи и како под његовом мудром управом живе многи народи срећно и задовољно: а како је лоша управа и партијска поцјепаност у Србији довела земљу до пропасти, а народ између себе завадила, да се горе мрзе него Турци; и Ђорђу Петровића некадашњег келнера у механи код „Свињске Њушке“ у Биограду. У оваквој околици, баш онај који је на првом мјесту позван т. ј. Митрополит и наша духовна глава да штити и брани интересе наше цркве, школе, и народности, поред најбоље воље слабо би могао што год учинити: но на жалост баш и за митрополита Калај бира лица која ће његовим плановима мање опасна бити. Затим се истакло већ од неколико година тако звано свештеничко питање, бајаги о поправци свештеничког стања; а у самој ствари циљ му је да се доведе народ у заваду и сукоб са својим свештенством: од туда је и потекла у своје вријеме од извјесног дијела нашег свештенства она молба на бечког ћесара у коме му се прави комплименат да је он „анђео мира“ у Босни и Херцеговини. Главно оруђе Калајево и покретач ове молбе бијаше Симо Бјелајац данашњи прота у Бос. Градишкој, на жалост некадањи богослов биоградске богословије и у своје вријеме жестоки поборник социјалистичких идеја. Калај је врло добро знао какав је моћан фактор свештенство у народу, и шта би оно у слози са народом могло учинити за одбрану своје вјере и народности, зато је овим питањем и још својим осталим сплеткама мислио ископати један јаз између народа и свештенства; па је у томе прилично и успјео јер данас видимо да у оној борби коју наш народ води за опстанак своје вјере и народности са Калајем приличан број нашег свештенства не само што стоји скрштених руку, него на жалост има појединаца који су постали оруђе Калајеве политике. Сам Серафим Перовић данашњи митрополит мостарски, са онаком лијепом и за народ заслужном својом прошлошћу, постао је лукавством и подговором оруђе мин. Калаја; и данас ради против интереса вјере и просвјете свог рођеног народа, па се под своје старе дане завадио са својим народом, и проводи своју старост презрен и омражен од свога народа.

Но автономија наших српско православних црквено-школских општина из темеља је зањуљана, а нашим школама највећи удар је нанесен, наредбом земаљске владе за Босну и Херцеговину од 25 5 1892 Бр. 35224 I којом се нашим општинама забрањује, да изабраног учитеља на нашим школама не смију прије уводити у школску дужност, док иза-

брани учитељ за то дозволу од земаљске владе не добије. Од тада тек наступа права мука и невоља за наше школе. Чим се на којој школи упразни мјесто учитељско, општина расписује стечај. Учитељ се предомишља да ли у опште да се пријављује на упражњено мјесто јер није сигуран да ће га земаљска влада потврдити. Но на пошљетку ипак се пријављује; општина га изабере и његов избор подноси земаљској влади на потврду. Учитељ већ долази у варош и прима плату али школу отпочети не смије, — јер не има дозволе. Тек послије 3—4 па и 6 мјесеца долази од земаљске владе ријешење да се учитељу допушти или не допушта отпочети своју дужност. Ако му се допустило какав ће успјех спромаху учитељ моћи постићи кад је већ издангубио неколика мјесеца? Ако ми се не допусти општина га за то вријеме плаћала, и за толико је материјално оштећена; и стоји јој до воље да расписује по ново стечај ако не има другог посла. Зато вријеме власти врбују појединце па им приповиједају да се не зна хоће ли учитељ потврђен бити, и кад ће потврда доћи, него има ту комунална школа то је све једно исто дјеца ће и у њој ћирилицу моћи научити имају катихету за вјеронауку па је боље да дјецу дадну тамо него да им беспослена код куће сједе; па на пошљетку код појединаца таким начином и успију; а било је случајева да су појединци нагоњени и силом од власти да своју дјецу у комуналне школе дају. Да би се и овоме злу бар за вријеме донекле доскочило, поједине општине почеле су биле бирати за учитеље свршене ђаке Рељевске Богословије, рачунајући да влада неће моћи против њихова избора никаква приговора чинити, пошто су то синови ове земље који су своје школовање и образовање свршили под непосредним надзором саме земаљске владе; јер, и заборавили смо споменути да је влада забранила сваку државну и јавну службу оним нашим синовима, који су своје образовање добили ван границе Аустро-Угарске монархије. Но и при избору Рељевских Богослова за учитеље наших школа, влада је поступала као и у другим случајевима, па на неким мјестима није шћела ни њих за учитеље никако потврдити. Земаљска влада да би на послетку у неколико и овде нашим општинама доскочила: а и да би у народу што мањи број наших свештеника био; смањила је број примања ђака на Рељевској Богословији у толикој мјери, да је преклањске године у сва четири разреда Рељевске Богословије било само дванаест ђака; скоро толико исто колико и професора. А у фебруарској свесци за ову годину „Дабро Босанског Источника органа Сарајевске Митрополије, читамо стечај на упражњене 22 свештеничке парохије у самој архидијецези Дабро-Босанској.

Гоњења српско-православних општина и сметње нашим школама превршиле су биле сваку мјеру, и наше општине морадоше један пут узети одсудан корак против оваких сметња и гоњења, те стати на браник својих автономних права, која су од Отоманске владе још добили, а која им је ћесарева прокламација приликом окупације зајамчила била. Тако су 11 представника народних у име 26 наших црквено-школских општина

под предвођењем покојног митроп. Николајевића априла мјесеца 1893. године, поднијели представку земаљској влади у Сарајеву против нарушавања наше црквеношколске автономије и мијешања власти у наше школе. Ова је представка доста разложно и опширно написана, и ми од ње од ријечи до ријечи вадимо ово: „Наредба Високе земаљске владе, од 25. маја 1892. Бр. 35224 I, не само да крњи наше горе наведено право, већ управо пријети коначној пропасти наших школа; јер по истој наредби не смије се ни један учитељ увести у школу, да врши учитељско звање, док то Висока Влада не одобри и потврди избор. На оваки начин не би наше општине никада могле добити ваљане учитеље а то с разлога што потврде Високе земаљске Владе требају 3—6 мјесеци док дотичним општинама стигну, као што се је то већ у неколико општина догодило, а усљед тога је настава у школама застала, и за наш подмладак штета настати морала. Догађало се је такође, да поједини учитељски избори нијесу никако потврде добити могли. Али узмимо да изабрани учитељи и потврђени буду, то опет не би било хасне, јер изабрати учитељ не би хтјео по 3—6 мјесеци чекати своје потврђење, и стајати дотичној општини цијело вријеме на расположењу, већ би се побринуо за друго мјесто, као што се је то у овој години догодило, да су се изабрани учитељи захвалили на мјесту, јер не могаху чекати потврде, а дотична општина можда имала у рукама потврду без учитеља, те би онда морала поново стјечај расписивати: пак јави ли се који, онда опет мора се затражити дозвола од Високе земаљске владе: а коначно и у случају смрти појединих учитеља, не би дотична општина могла, држећи се наредбеног прописа, времена добити и увести замјеника. Тек док се све ове формалности испуне у томе би минула и школска година, тако да би дјеца остала цјелу годину без учитеља и наставе“... па се у истој представци даље наставља: „Ако ли пак који учитељ или учитељица учини какав прекршај, то он потпада наравно ономе закону и наредби, који су установљени и вриједе, како за сваког држављанина тако и за учитеља и којој околности наша доданашња управа, односно избора и увођења учитељског особља, нијесу никада нити најмање на пут стајали, нити стати могу.

Узму ли се дакле све ове наредбом створене непогоде озбиљно у претрес, то је лако разумјети неизбјежљиву пропаст наших српско православних школа.“...

То је у главном језгра те представке која иза тога даље тражи и моли да се она наредба сасвијен укине. На ову представку Земаљ. Влада није не само до данас шћела ни одговорити, него су њени органи наставили са још већом енергијом сметње нашим школама. На неким мјестима нијесу никако учитеље потврђивали као што Столац који за 3 године није могао никако добити учитеља; а на неким пак мјестима као што смо већ споменули послије 6 мјесеци: па чак у самом Сарајеву 1895. год. тек у новембру мјесецу ступиле су 3 учитељске снаге у школу, а може се онда

замислити како је по унутрашњости Босне и Херцеговине. Но Калај је свој атентат на автономију српско прав. општина завршио тиме, што је наредио да општине не смију своје и скупштинске сједнице држати без присуства владина комесара, и да су дужне унапријед 48 сахати своје сједнице полицијској власти пријављивати; заједно са програмом дјеловања на истим. Против овога протествовала је најприје Сарајевска општина у јулу мјесецу прошле године, па не добивши на то никаква одговора, она се је одлучила да против свега досадашњег кињења и гоњења српског имена вјере и школе обрати самом ћесару; а њој се у знатном броју придруже и остале срп. прав. општине; — те се тако у Бечу новембра пр. године састане депутација српско православних општина, са намјером да се потужи самоме ћесару. На жалост послије узалудних покушаја ова депутација није никако пуштена пред ћесара, а главну сметњу наравно да је Калај чинио, зато је депутација била принуђена предати царској дворској канцеларији у Бечу меморандум српско-православних општина, 23. новембра (5. декембра 1896. године у којем је изнесено све несрећно стање наше народности вјере и цркве. Он од ријечи до ријечи гласи овако:

МЕМОРАНДУМ

(СПОМЕНИЦА)

СРПСКО-ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКВЕНО-ШКОЛСКИХ ОПШТИНА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У СТВАРИ СРПСКО-ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И ВЈЕРОИСПОВЈЕДНЕ ШКОЛЕ, СРПСКОГ ИМЕНА И ЈЕЗИКА, ЗАЈЕДНИЧКИ ПРЕДАН У ЦАРСКОЈ ДВОРСКОЈ КАНЦЕЛАРИЈИ У БЕЧУ ДАНА 25. НОВЕМБРА (7. ДЕКЕМБРА) 1896. ГОД.

Ваше царско и краљ. Апостолско Величанство,

Најпонизније потписани представници српских православних црквено-школских општина: Сарајева, Мостара, Доње Тузле, Брчког, Грачанице, Стоца, Добоја, Б. Градишке, Приједора, Новога, Дубице, Санског Моста, Зворника и Бијељине, у име споменутих српско-православних црквено-школских општина у Босни и Херцеговини, у најдубљем страхопоштовању усуђују се ступити пред свијетло лице Вашег Величанста и најсмерније положити на подножје Превишњег Пријестола овај

МЕМОРАНДУМ

Још од вајкада, од прије окупације овијех покрајина у години 1878, за вријеме отоманске владавине, имала је српска православна црква и школа потпуну автономију. Српске православне црквено школске општине саме су собом управљале, слободно су употребљавале у школи и цркви српски језик са ћирилицом и српско име: слободно и неограничено су

без присуства политичких власти, као и без пријаве код истих, држале своје скупштинске и одборске сједнице;

црквено-школске свечаности и спољне вјерске обреде вршиле су слободно, без пријаве и без утјецаја политичких власти: употребљавале су у црквама и школама, без замјерке, православне иконе, нарочито пак српских светитеља, а осим тога и историјске слике у општинским зградама и школама;

свештенике и учитеље постављале су слободно, без икаква утјецаја и мијешања политичких власти;

слободно и без сметња подизале и одржавале су своје вјероисповједне школе, основне и средње, са слободном наставом, ђе су слободно његовале своју прађедовску вјеру и своју милу српску народност, име српско, језик и свијест;

слободно и неограничено су примале тестиране завјештаје и поклоне цркви и школи;

слободно су располагале својим иметком, куповале и мијењале општинска добра у корист цркве и школе и оснивале народне црквено-школске фондове без претходне дозволе политичких власти:

слободно су располагале својим општинским зградама, са школама и црквама, без разлике да ли су саборне или не; па тако исто и са манастирима и манастирским школама и иметком, ђе им је то у управу предато било;

учествовале су при постављању васељенског патријарха;

и најзад су имале право молбе, петиције, свима земаљским, свјетским и црквеним властима, влади и владару.

У овоме се у главноме садржавала наша црквено-школска автономија прије окупације, у чему је и наша православна вјера и народност српска свога осигурања имала.

А када је у години 1878-ој на основу XXV. чл. берлинског уговора којим је Аустро-Угарској ради отклоњења незадовољства и немира повјерен мандат, да посједне Босну и Херцеговину и да с њима управља, то је у прокламацији на становништво наше од 13/25. јула 1878, нарочито наглашено, да Ваше Величанство „заповједа, да сви синови ове земље имају уживати једнако право по закону, да свиколици имају штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога.“ „Ваши закони и уредбе ваше неће се самовољно укидати а штедиће вам се светиње и обичаји ваши. Ништа се на силу преиначити неће, сваком ће се згодом зрело расмотрити и просудити, шта вам треба.“

Поред тога је 9/21. априла 1879. године између владе Вашега Величанства и владе Његовог Величанства Султана при утврђивању појединости окупације, и закљученој конвенцији наглашено, да ће се у разне чинове и звања уводити у првом реду урођеници ових покрајина,“ и у II-ом члану „осигурава се онима, који живе или се баве у Босни и Херцеговини, слобода и спољни обреди свију постојећих вјера.“

По овоме дакле осигурана је и нама наша народна црквено-школска самоуправа, коју смо прије окупације уживали, већ уговором берлинским, јер та автономија никад није била извор незадовољства, сукоба и немира због којих је повјерен мандат Аустро-Угарској; те према томе није се на њој ништа ни могло мијењати, што нам је ујемчено превишњом прокламацијом од 13/25. јула 1878. и конвенцијом од 9/21. априла 1879; јер се у њој осигурава вјера наша, стечена права, наши обичаји, наше имање, установе наше и наши спољни обреди, наше српско народно име, језик и дух, наша народност и све наше народне светиње.

Српски православни народ у окупиранијем покрајинама очекивао је према томе с правом, да ће та његова вајкадашња и тако зајемчена црквено-школска автономија, та вјерна чуварица његове вјере и народности не само потпуно бити очувана, већ да ће унапријеђена и проширена бити по појмовима напредних и просвијећених земаља.

Осамнаест година је већ прошло од окупације и то очекивање не само да се није испунило, већ на против земаљске власти све одлучније иду за тим, да нам униште нашу стародревну и превишњом прокламацијом Вашега Величанства зајемчену црквено школску автономију.

Дуго и дуго смо чекали да се стање окрене на боље и тражили смо помоћи код земаљске владе против њених власти, али не добисмо права, не нађосмо заштите; влада је све нашој самоуправној цркви и школи противне кораке потчињених јој власти потврђивала и одобравала.

Шта више и сама висока земаљска влада ишла је и иде за тијем, да те наше народне светиње уништи и у ту сврху доносила је и доноси уредбе разне и наредбе које се косе с нашом прађедовском црквено школском автономијом, па и појмом сваке самоуправе, те нам тако оспорава и оне установе и обичаје које смо за вријеме отоманске владавине слободно и неограничено вршили.

А кад смо се обраћали високој земаљској влади са учтивом молбом, да преиначи те такве своје наредбе, она нас је или просто одбијала, или нас није никаквим одговором ни удостојавала.

Све је ово дубоко растужило и забринуло српске православне црквено школске општине и њене чланове, те је то побудило најпонизније потписане најугледније општине српско-православне, да се преко својих представника и заступника, у синовљој љубави, оданости и вјерности обрате Вашем Величанству, своме најмилостивијем Заштитнику и Цару, и положе на подножје Превишњега Пријестола најискренију споменицу својих тегоба и жеља умољавајући очинско благовољење и милостиво саслушање.

Ваше Величанство!

Дуг је низ наших жалби, које ојађавају вјерна срца Ваших заштићеника, Ваше дјеце, и ми ћемо се задржати само код најкрупнијих, јер сматрамо својом отаџбеничком дужношћу, да отворено и искрено обави-

јестимо Ваше Величанство о ономе што у нашој души рађа бол и незадовољство.

Наша српска народна православна и црквено-школска автономија, а с њоме и наша вјера угрожава се, штети, уназађује, уништава и запоставља разноврсним путовима и начинима, које и нијесмо све у стању да да набројимо, те се морамо ограничити овдје на најкрупније, и то:

Политичке власти не допуштају нам, да као за вријеме отоманске управе, наше црквено-школске општине саме собом управљају, већ се под изговором врховног земаљског надзора, мијешају и у наше најситније послове;

располажу општинским стварима, утичу на рјешавање и уништавају иста;

владини повјереници са жандармима улазе у школу и растурују општинске скупштине, које се онђе држе, и то без икаква узрока (као н. пр. 1894. год. у Б. Градишки).

иновјерни, неправославни повјереници присуствују у сједницама и учествују у рјешавањима, пазе на дневни ред, што се и са канонима православне цркве не слаже;

насилно скидају историјске слике, а међу њима и такве, које је наша црква убројала у светитеље;

забрањују груптовање и груптовно преписивање непокретнина црквено-школске општине без претходне дозволе политичких власти;

сметају вјерским обредима, за свечаности св. Саве, ишту распореде и на њима чине промјене;

не испуњавају наредбе, које се односе на употребу ћирилице према црквено-школским општинама, већ натурују латиницу и хрваштину (н. пр. у Стоцу, Приједору, Новом, Б. Градишци);

ниште употребу српског имена и пријетњама намећу општинама назив босанског језика (нарочито у тискаоницама за школске исказе);

украћују нам слободни избор пароха (на пр. у Мостару);

растерују и премјештају свештенике (на пр. у Бос. Новоме);

глобе и гоне лично поједине чланове општина, као предсједника, тајнике и учитеље, за ствари, за које прима одговорност општина, чему они лично одговорни нијесу као на пр. Сарајево, Д. Тузла, Б. Нови, Приједор, Б. Градишка);

зидање српских цркава отежава се и потискује се из угледнијих мјеста, вароши, у неугледне крајеве и ван мјеста (на пр. Б. Нови);

не дозвољавају се склапања цркв. пјевачких друштава ради украса обреда и богослужења (на пр. Бос. Нови, Б. Градишка, Брчка);

отежавају се примања заклада и дарова, тражећи прије примања дозволу политичке власти;

наређује под глобом оправке на црквама које нијесу потребне (на пр. Приједор);

уводе кулук, да народ стражари око цркве, кад народ не прима силом наметнутога свештеника (на пр. Б. Нови, Приједор);

политичке власти насилно ућерују незарађену и незакониту школарпу пристојбу и наплаћују исту од предсједника општина, када цијела општина не прима наметнутога свештеника (на пр. у Б. Новом);

цркве затворене стоје, а народ без душопопечитељских обреда остаје (на пр. у Б. Новом и у Витасовици);

на цркве, наше српско православне општине, примењују наредбе о корпорацијама, политичким друштвима што се противи канонским одређењима наше цркве;

намеће се појединим општинама без судјеловања народа и свештенства такав штатут, који се противи прописима православне цркве, и који сву власт црквене општине полаже у руке полицајних власти;

против вајкадашњих права и против прописа православне цркве, иде се за тијем да саборне цркве у сједиштима митрополита (на пр. Мостар) одузму од дотичних црквених општина, а предају их у неограничено располагање митрополиту;

одузимају од црквених општина руковање школом оних манастира ђе је то од вајкада у рукама општинскијем било (на пр. Мостарска општина и манастир Житомислић), а када се усљед овога и управе имањем породи сукоб између црк.-школске општине и више духовне власти не дозвољају општинама да се обрате ради помоћи васељенском патријарху, ма да саме власти признају да нијесу надлежне да саме решавају (на пр. у Мостару);

закраћује нам се право молбе; владини комесари не допуштају, да се рјешавају разне петиције (као на пр. поднесене молбе мостарске општине за помиловање свога осуђенога пароха и управитеља протопрезвитерата игумана Христифора Михајловића).

А да све ово своје мијешање у дјелокруг црквенијех општина и школскијех, полицијске власти круништу, то су у најновијем времену посебице свакој општини наредиле, да имају на неколико дана раније пријавити сједницу са свијем предметима, па и са искључењем евентуалнијех предлога, који могу искрснути на самом састанку. Поред тога и то је наређено појединијем општинама, да имају спискове својих одборника поднијети политичкој власти (на пр. Б. Нови).

Власти самовољно инвентаришу црвене освештане ствари у светом олтару без присуства свештеника (на пр. Б. Нови).

По свему овоме су наше црквено-школске општине, па и наша православна вјера стављене под контролу и власт полицијских органа, чега није било ни у отоманској владавини а још то се противи и основним учењима наше православне вјере.

Па исто је тако и са нашом вјероисповједном школом основном и средњом.

Горко многогодишње искуство јасно нам је показало, да земаљске власти заједно са земаљском владом иду за тијем, да нам униште наше светилиште, наше вјероисповједне школе, ђе се наш подмладак посвјећује и крјепи у своме духу православном и у српској народности, него се прогони српско име, језик и свијест.

И ту су се у првом реду окомиле на прославу првог српског просветитеља и учитеља патрона српскијех школа, св. Саву, којега је православна црква уврстила у своје свеце; његова се прослава поткопава, цензурира, забрањује, и у школи и ван ње чине јој све могуће сметње, па нам се чак и црквена пјесма св. Сави забрањује (н. пр. Сански Мост).

Настава у нашим вјероисповједним школама спутана је у окове цензуре, гоне се књиге школске, којима се негује наша народна свијест, па чак су забрањени и они прописи за писање, на чијим корицама има слика из историје нашега народа;

подизању и отварању вјероисповједних школа, чине се свемогуће сметње, не допушта се куповање земљишта у ту сврху (н. пр. општина кукуљевска);

зидању школских зграда чине се све могуће сметње, потискују се на неугодна и неподесна мјеста, подизање звоника на исте забрањује се (на пр. Б. Нови);

глобе се и они, који јавно говоре у прилог успоставе вјероисповједне велике гимназије (на пр. Сарајево).

мостарској општини не дозвољавају подизање више ђевојачке школе из својијех средстава, и ако су испуњени сви захтевани услови, на молбу се њину никако не одговара, а међу тијем бијеле и црне сестре слободно такве заводе подижу;

свуда и свађе иду земаљске власти на руку комуналнијем и средњијем школама на штету и уштрб вјероисповједнијем, јер је у комуналнијем школама у опште искључено све што стоји у свези с нашијем српскијем језиком, именом и свијешћу те се дјеца однарођују у њима па да би се то са свим и постигло, у току наставе, именују учитеље са наших вјероисповједних школа на комуналне школе (н. пр. Сарајево, Сански Мост, Добој), само да тиме оставе вјероисповједне школе без учитеља и наставе, и шта више нагоне родитеље да дају своју дјецу у комуналне школе;

налажу појединим свештеницима овђе, гђе већ постоје вјероисповједне школе, да у црквама објаве народу, да има уписивати своју дјецу у комуналну школу, осим тога још и усмено и под глобом позивљу поједине родитеље да уписују своју децу у комуналну школу (на пр. Сански Мост), ђе већ постоје српске вјероисповједне школе а глобе оне који савјетују децу, да иду у српску вјероисповједну школу (на пр. Б. Дубица);

не потврђује изабране учитеље за наше школе, које власти после кандидују за своје комуналне школе (на пр. Сански Мост).

избор једне и исте особе у једном мјесту одобравају за учитеља а у другом не (на пр. Сански Мост);

а дају само оним свештеницима плату за катихизацију на комуналној школи у којој учи најмање десеторо православне дјеце, само да их ти свештеници онамо упућују а не у већ постојећу српску вјероисповједну школу (на пр. Столац).

Но смртни ударац задала је нашијем српскијем вјероисповједнијем школама земаљска влада својом наредбом од 25. маја 1892. број 325.224 I., којом је наложила да се сви избори вјероисповједнијех учитеља имају њој преко котарских власти подносити, и забранила је, да се изабрани учитељ смије прије потврде у звање увести, те дотле не може на дотичној вјероисповједној школи ни бити наставе, као што се то до сада у небројено случајева и показало ђе су власти те изборе мјесецима држале код себе поред свега тога, што је уз дотичну молбу била приложена свједоџба од односне политичке области о његову политичком владању. Ова, за наше школе убитачна наредба, побудила је 24 најодличнијех српско-православнијех општина још 18|30 априла 1893. године, да се обрате молбом на земаљску владу, да ту наредбу укине и опет им остави њихов слободан избор учитеља, као што су то имали и прије за отоманске владавине, и као што то лежи и у самом појму самоуправе. Но за скоро четири године никаква одговора удостојене нијесу, па је тиме наша школа у своме темељу поткопана и стожер наше народности се уништава.

А да се заиста иде за тијем, да се и трагови, који сјећају на нашу народност униште, показује и случај са надгробним, ћирилицом урезаним споменицима у Стоцу ђе су са највећом повриједом наших вјерских осјећаја и пијетета према мртвима, под изговором научног испитивања, раскопали стародавне гробове наших предака, надгробно камење развалили и употријебили на разне стране.

Тако исто нам се стаје на пут да школским књигама његујемо нашу народност, јер се забрањују уводити у земљу и школу.

Забрањују нам оснивање српских читаоница, српских пјевачких и просвјетних установа под разним изговорима као чак и то да оне не увиђају потребу истих, али ипак годинама не рјешавају поднесене молбе за потврду правила (н. пр. Сарајево, Д. Тузла, Приједор), а то се чиновницима допушта и одобрава.

Противно конвенцији од 9. 21. априла 1879. године, не допуштају урођеницима, који су своје науке у иноземству свршили, да уђу у автономна звања, као да буду, на примјер свештеници и учитељи, те се тиме лишавају отаџбине.

Изнијели смо пред Ваше Величанство у кратким потезима, како се поступа са нашим вјерским и просвјетним стварима у опште, а сада морамо да изнесемо и да се потужимо на један чудноват и беспримјеран начин поступка земаљских власти, којим постизавају циљ уништавања наших вајкадашњих и зајемчених права а то је усменост. Земаљске власти усмено нарећују појединцима и корпорацијама у овијем земљама најнеправедније ствари и строго захтевају под тешким глобама, њихово извршење, на поновљене молбе неће да издају и на писмено те своје наредбе; тиме нам је с једне стране одузета могућност да изнесемо доказе о

разним наредбама, а с друге стране немогуће нам је тражити лијека код највиших власти.

На тај се усмени начин прођерују и премештају свештеници и непосредно преко општине и посредно преко конзисторије, налаже кулучно стражарење око цркве (на пр. Б. Нови) и још много друго, што у просвијетној и правној земљи не бива.

Ваше царско и краљевско Апостолско Величанство!

Усудили смо се у горњем изнијети све што наше забринуто срце притискује, и усуђујемо се најпокорније замолити, да нам се поврате наша вајкадашња права у цркви и школи, која су нам зајемчена, а која нам у просвијећеној и напредној земљи припадају, а поименце, да нам се неокрњено остави:

Слободна употреба српског језика са ћирилицом и слободна употреба српског имена у школи и цркви и ван њих а не натурнвањем босанског језика;

слободно обдржавање скупштинских и одборских сједница без претходне пријаве и присуства политичких власти;

слободно вршење црквених свечаности и спољних вјерских обреда без претходне пријаве и без утјецаја политичких власти;

слободна употреба српских историјских слика у школи које су потребне за објашњавање наше српске прошлости;

слободно постављање свештеника и учитеља без утјецаја и накнадног одобрења власти;

слободно подизање и отварање српских вјероисповједних школа, основних и средњих, са слободном наставом;

слободно и неограничено примање тестираних завјештаја и поклона цркви и школи;

слободно располагање црквено-школским имањем,

слободно оснивање народних црквених и школских фондова, нарочито пензионог фонда за учитеље на нашим вјероисповједним школама без претходне или накнадне дозволе политичких власти;

слободно располагање црквено-школских општина својим црквама и школама, као и манастирима, над којима од вајкада имају право управе;

учествовање при постављању својих митрополита;

слободно право молбе на све црквене и школске власти, на владу и владара;

слободно обдржавање годишњих учитељских скупштина;

слободно оснивање српских читаоница, српских пјевачких и других просвјетних и добротворних друштава и задруга, и укидање цензуре за забаве које приређују црквено-школске општине у корист својих црквено-школских потреба;

да се молбе наше имају у одређеном року ријешити, и то образложено, а не да годинама остајемо без одговора;

да власти немају ништа усмено да ријешавају, већ да о свачем писмено ријешење издају;

да се за чинове општине никад не чине одговорним појединe личности;

да се власти немају мијешати у општинске ствари и прогонити учитеље и свештенике.

Према овоме најпонизније молимо, Ваше Величанство, да би најмилостивије наредило укинуће свију оних наредаба и уредаба, које се косе са нашим стародавним и зајемченим правима и стоје у опреци са захтевима напредног доба, наиме пак наредбу од 25. маја 1892., број 324.224-I, којом се тражи одобрење учитељског избора; наредба, којом се одређује претходно пријављивање скупштинских и одборских сједница са дневним редом, као и наредбе којом се у школским исказима и иначе натурује „босански језик“.

Најзад најпонизније молимо да нам се дозволи слободно право, да српске православне црквено-школске општине у Босни и Херцеговини себи самостално, и без утјецаја политичких власти, створе заједничко унутрашње уређење своје црквено-школске автономије и да тога ради преко својијех изасланика што прије могу свој састанак у Сарајеву одржати.

Ваше царско и краљевско Апостолско Величанство!

Најпонизније потписани представници и изасланици српских православних црквено-школских општина најсмерније моле, Ваше Величанство, да благоизволи најмилостивије примити израз најдубље синовље привржености, вјерности и оданости према Вашој посвећеној особи, под чијим моћним скиптром и очинским старањем живе заједно многи народи који сви слободно исповиједају своју вјеру и негују своју народност, и усуђујемо се замолити, да се наше смјерно истакнуте жеље благонаклоно у саслушање и уважење узму.

У Бечу 23. новембра (5. дек.) 1896.

Вашег царског и краљевског Апостолског Величанства вјерно одани најпонизнији.

Представници и изасланици срп. прав. црк. школске општине Босне и Херцеговине:

За *Сарајево*: Григорије М. Јефтановић с. р. предсједник; Ристо Ђ. Бесаровић с. р., Ристо Х. Дамјановић с. р., Јован Митрићевић с. р., Ристо Максимовић с. р., Ђорђе Петровић с. р., Јован Јевтић с. р., Перо Ђокић с. р., Јефто Јовановић с. р., Тано Тупајић с. р. чланови одбора.

За *Мостар*: Војислав Шола с. р., предсједник; Ристо Зец с. р., Владимир М. Радовић с. р., Никола С. Ћоровић с. р., П. Шантић с. р. чланови одбора.

За *Доњу Тузлу и Зворник*: Лазо Р. Јовановић с. р. предсједник Васо Р. Црногорчевић с. р. члан одбора.

За *Брчко:* Јефто М. Костић с. р. предсједник.

За *Грачаницу*: Михајло Х. Стевић с. р. предсједник.

За *Столац*: Перо Лалић с. р. предсеједник, Ђорђе Ковачевић с. р. члан одбора.

За *Добој*; Игњат Трифковић с. р. предсједник.

За *Бос. Градишку*: Давид Сабљић с. р. предсједник, Симо Малић с. р. члан одбора.

За *Приједор*: Димитрије Антонић с. р. предсједник, Симо Цвијић с. р. члан одбора.

За *Бос. Нови*: Перо Дрљача с. р. предсједник, Стојан Штековић с. р. Јово Давидовић с. р. чланови одбора.

За *Бос. Дубицу*: Јанко Мисаљевић с. р. предсједник, Јово Субановић; с. р. члан одбора.

За *Сански Мост*: Риљо Павловић с. р. предсједник.

За *Бијељину*: Ристо Јеремић с. р. члан одбора.

Вјечито наше и наших потомака нека је признање, врлим поборницима за своју вјеру, народност и народна права: — потписницима овога меморандума: који у овако критичним данима освјетљаше народу образ и метнуше свој живот и имање на коцку, на пред очима цијеле Европе бечком ћесару изнесоше на видик, патње и невоље нашега народа и сву модерну тиранију мин. Калаја. Нека је вјечито признање народним првацима Глигорију Јефтановићу предсједнику сарајевске општине, Војиславу Шоли из Мостара и Пери Дрљачи из Бос. Новог, којима највећа заслуга у овоме и припада.

На жалост овај меморандум на највишем мјесту није нашао признања: нити се на невоље народне ћело обазријети, него је меморандум на највишем мјесту одбијен. Но у исто вријеме и мин. Калаја оставља сва његова дипломатска хладноћа и језуитска препреденост, и превлађује у њем потпуно ћуд источног деспоте. Калај је жедан освете над потписницима меморандума. Он путује лично у Босну да искали своју ћуд над њима, а сада настаје прави прогон над потписаним на меморандуму општинама и њеним члановима. Глигорију Јефтановићу налаже се да мора рушити куће, гостионичарима који сједе у његовим гостионицама да их морају напустити, путем пропорције одузимље му се земљиште од неколико хиљада квадратних метара и то цијеном много мањом него што је плаћано одмах његовим првим комшијама. Војислава Шолу глобе са 400. фор. казне, Пери Дрљачи стварају кривицу и прате га у „црну кућу“ у Бањој-Луци гдје се и сада у хапсу налази. Позивају се поједини потписници на меморандуму. Забрањује се чиновништву да долази на св. савске забаве о св. Сави о. г. у оним мјестима ђе су оп-

штине потписане на меморандуму, а у знак Калајева благовољења заповједа се чиновништву да мора ићи на забаве онде ђе нису општине потписане: као н. пр. у Бањојлуци која није потписана, било је чиновника почевши од барона Лазарипија и Маше Врбице па до посљедњег пандура; а у Приједору који је потписан, послан је на забаву само један официјал, и то само да заступа власт. У Мостару влада насилно уз изјављено негодовање свега нашег тамошњег народа распушта црквено-школску општину, и поставља јој се владин комесар да управља општинским пословима. У Сарајеву пак Калај најприје преко митроп. Мандића покушава распустити општину, па кад мит. Мандић наилази на отпор народни, онда је Калај насилно распушта и поставља јој за комесара Петраки-ефендију Петровића по народности арнаутина, цинцарина или управо човека који ни сам не зна које је народности, познатог још турског лиферанта, који са помоћником му владиним чиновником бар. Швајгером и митр. Мандићем има управљати црквено-школским пословима.

Но сав овај тероризам не могаше никога заплашити, људи ипак не клонуше духом. Глигорије Јефтановић и В. Шола по ново се кренуше у Беч пошто су били већ добили пуномоћја потписаних на меморандуму општина, а њима се придруже представници и нових општина: Лијевна, Бугојна, Гламоча Варцар-Вакуфа и Доњег-Вакуфа, те послије дугог чекања, свакојаких сметња ћесар је примио у аудијенцију Глигорија Јефтановића и В. Шолу али никако обадва заједно. Јефтановић је у име српских општина поднио том приликом ћесару други меморандум, у којем су у главном изложена сва кињења, мучења и хапшења појединих потписника на меморандуму и њихових општина. На првом је мјесту изнесено хапшење и стварање кривице народном добротвору Пери Drљачи који се и сада у „црној кући“ у Бањојлуци налази, изнето је насилно распуштање општина, те је казато: да пошто су земаљске власти приликом саопштавања ријешења не за меморандум казале — да је лажан, и да не одговара истини то моле ћесара да пошље једну непристрасну и од бос. земаљ. владе сасвим независну комисију, која ће у присуству владиних органа и потписника меморандума испитати јесу ли наводи у меморандуму истинити или нијесу.

Преко овако јасних и на правди основаних захтјева правда је сама захтјевала, да не треба ћутке пријећи. Но на жалост Глигорију Јефтановићу саопштено је царско ријешење, да се ни по овоме меморандуму не може никакав поступак предузети. Ствар је дакле чиста и јасна да се на највишем мјесту одобрава поступак мин. Калаја. Реакцији су сада потпуно пуштена крила, и одмах иза предаје тога другога меморандума и примања у аудијенцију, браћи Малићима у Бос. Градишкој одузима се дозвола за продају дувана и штемплата, зато што је један од браће Малића потписан на меморандуму. Чим је предсједник љевањске општине Коста Кујунџић дошао из Беча кући одмах се насилно збацује са предсједништва и општина се распушта. Власт је била собом изабрала некога свога по-

узданика Самарџића за предсједника општине, и примила била од Кујунџића кључеве црквене. Но Самарџић видећи сав народ против себе не ћедне се примити ни он предсједништва. Ово се дешавало баш велике нећеље, те пошто није било никога да прими кључеве црквене од власти, па пошто чак ни прота Љевански поред телеграфских наредаба мит. Мандића није ћео из руку кот. предстојника примити кључеве, црква је тако за вријеме велике нећеље и ускршњих празника остала затворена. Из овако тешког стања по наш народ шта ће сљедовати? Зашто је на највишем мјесту ова ствар сувише олако узета? Да ли ће Калај и у колико ће успјети са својим плановима? и шта би наш народ требало сада у интересу одбране своје народности предузети? то су све питања која нам се овде намећу, али о којима ми наравно не можемо овом приликом говорити, ми ћемо бацити овде један ма и кратак поглед још на једну страну Калајеве управе.

Ма колико да је Калај дрзак и лукав у својим нападима на српску народност, то ипак има нешто од чега он преза а то је европско јавно мњеље. Уништити једну народност коју није могла сатрти столећима турска сила, — те која је против духа начела, напретка и цивилизације деветнаестог вијека; па и против духа и самога берлинскога конгреса, и оне мисије коју је Аустрија од конгреса на себе примила и за извођење тога посла требала је таман онолика доза дрскости колику може само један Калај имати. Зато Калај највише и јест презао од европског јавног мњења. Но Калајево лукавство и препреденост и овде је покушало себи излаза наћи. Нешто својом вјештином а можда и још каквим путовима који су нама непознати, он је задобио један извјестан дјео европске штампе, која је до сада хотимице или нехотице; или можда самом обманом његовом, систематички износила управу мин. Калаја, у најпохвалнијим цртама; и његова управа изношена је пред европско јавно мњење у сасвим другим цртама и карактеру него што у истини јест; његовим наредбама и поступцима давана је са свим друга тенденција, а не она којој је намијењена. Прије свега у извјесном дијелу европске штампе покушавало се до сада нашим школама дати карактер чисто религиозни, и изједначити их са мухамеданским „мехтепима,“ ово исто покушавао је и сам Калај неколико пута до сада у самим делегацијама; јер кад се докаже да су наше школе испуњене вјерским фанатизмом, то према томе самоме оне и не могу давати онога свјетског образовања, и преко себе ширити напредак и цивилизацију европску, пошто као такве стоје у духу и захтјевима супротном данашњој савременој педагошкој науци, па се тако и лишавају сваког удјела у напретку и цивилизацији ових земаља; онда је наравно Калају лакше бранити се од сваких нападаја, које му се због сметња нашим школама чине; лакше се оправдава његова заузимљивост и врућа жеља за подизањем комуналних школа које се као конкуренти истичу нашим школама. Оваким обманама сакрива се право стање ствари пред јавним мњењем, а Калај са подизањем

комуналних школа истиче се као поборник напретка и просвјете међу нама. У самој пак ствари стање је друкчије, и Калај не само да није поборник напретка и просвјете и да његове комуналне школе не шире у народу исте, него је он Калај на жалост постао ништа више него један обичан атентатор на просвјету и напредак ових земаља... Прије свега и дрскост је и безобразлук казати за наше школе да носе на себи карактер чисто религиозни и према томе да су задахнуте религиозним фанатизмом; јер у истини оне то нијесу; и ако наравно у њима се дјеца наша васпитавају и у религиозним осјећајима наше вјере. Непријатељи наших школа покушавали су то доказивати са самим називом: српско православна школа. Овај назив потпуно је оправдан и с тога разлога: пошто у Босни и Херцеговини живи један исти српски народ подијељен на три вјерозакона православне, мухамеданце, и римокатолике; те пошто су ове школе подигнуте заузимањем православних Срба, пошто се исте издржавају једино трудом и знојем православних, пошто и ово старање о њима воде православне општине; то је сасвим и оправдано да се зову срп. прав. школе: јер као што се види оне су својина самих православних, и самим оваким називом означава се разлика између њих и мухамеданских и римокатоличких школа. Да наше школе пак нису чисто религиозне најбољи нам доказ што су још за отоманске владе, оне једине биле у којима су се свјетска знања предавала, те су се зато у њима учила дјеца јеврејска, мухамеданска и римокатоличка, и ми с правом можемо показати данас лијеп број људи из свију ових вјероисповједи, има их по свима слојевима и звањима у Босни који су своје образовање добили једино у нашим школама. Калајев најбољи љубимац и данашњи предстојник земаљске владе Атиф-ефендија Бактијаревић довршио је све своје образовање у Бањалучкој српско православној основној школи

Да би оправдао свој поступак о сметњи и прогањању наших школа, Калај преко извјесног дјела европске штампе, прави наш народ до лудила засљепљеним велико-српским агитацијама, који у свом сљепилу не може ни да види праве истине; представља наш народ варварима неприступачним свакој европској култури и напретку, и то у главном само зато ће показује своју отпорну снагу против тлачења његове народности, и ће је одсудан противник Калајевих комуналних школа.

Истина је да смо ми одсудни противници комуналних школа, али не зато што смо варвари те не осјећамо још у себи потребу за образовањем и просвјетом; него зато што су комуналне школе баш главно оруђе којим Калај мисли искорјенити српску народност. У њима је искључено све што стоји у вези са српским језиком и именом; а ми не можемо као прости варвари себи ни замислити основне школе, у којој се не би дјеци развијали осјећаји за његову народност. Ми имамо и сувише раз ога да кажемо тој европској господи новинарима и путницима, да су н ше основне школе боље и уређеније, да у њима настава одговара принципима данашње педагошке науке; и према томе да смо ми са-

нашим школама, у истини поборници праве европске просвете и цивилизације, основане баш на духу деветнаестог вијека; а да на против сам Калај са његовим комуналним школама није у правом смислу ништа друго, него ако не баш варварин, а оно заиста прави противник сваке европске цивилизације и образовања сувереног данашњем деветнаестом вијеку. Ако има по која мана у наших школа то смо ми најмање криви, него су криве сметње мин. Калаја. Ми признајемо за наше школе да су уређене; — а и данас се боримо да таке остану — у нашем чисто националном српском духу, да се у њима поред основних знања која се дјеци по свима државама дају, негују још осјећаји за српско име, језик, историју, и за све оно што је у српском народу добро и племенито; и остављамо стручним и беспристрасним људима да они оцијене према томе да ли као такве одговарају потребама духа и науке. А како нисмо никакви стручњаци то се нећемо ни пачати у критиковање појединих мана комуналних школа: него само кажемо да се у њима негује некакав босански језик и народност. Наука је давно приметила и доказала да је језик овога народа српски језик, и нама у опште излишно је о тој ствари и говорити, јер знамо да су досадашњи сви европски стручни капацитети на нашој страни, па онда зато и остављамо стручњацима такође да они оцијене да ли пак комуналне школе одговарају начелима савременог духа и науке? На пошљетку имамо да кажемо да сам правац и настава која се даје дјеци у комуналним школама не води их томе да од њих направи самосталне људе, који ће моћи слободно мислити и напредовати него им затупљује ум и прави од њих неку врсту аутомата. Далеко би нас одвело када би смо овде претресали књиге из којих се дјеца на комуналним школама уче: треба узети само земљопис за III разред основних школа па на страни 8 говорећи о дужностима котарског предстојника између осталог каже, да се котарски предстојник брине за тјелесни и душевни напредак сваког појединца у котару те настоји, гдје само може, да свакоме помогне збором и твором. Кад се г. предстојник о нама сваком поједином брине, онда се наравно нама не треба ни бринути. Овако пише у земљопису шта ли га још не има по другим књигама.

Колико далеко и како неистинито пишу страни путници о приликама у Босни и каквим представљају наш народ, нећемо спомињати Нормана, него ћемо навести другу једну личност такође Енглеза, а то је Houston Stevart Chamberlain, који у своме La Bosnie sous le protectorat de l' Autriche што је изишло у La Bibliotheque Universelle 1892. књ. LIV април—мај,[1]) говорећи и хвалећи управу Босне и Херцеговине изреком тамо каже, да: „Срби уображавају да је латинска азбука ђавоље дјело, и неће да им се дјеца њој уче!“ Ето каквим нас дивљацима представља писац ваљда зато што смо противници комуналних школа; у којима је главно писмо латиница. Писац сам каже да је два пута био у Босни, па

[1]) Реферат о истом у „Делу“ свеска за јуни 1894.

пошто је види се све у њој прегледао, то га молимо ако и трећи пут дође, нека оде у српско-православну општину у Сарајеву, па ће у њезиној архиви наћи и видјети да је још за отоманске владе у сарајевској реалци предаван талијански језик па наравно и латиница, па не само то него нека потражи по нашим свима основним школама, па ће се увјерити да је латиница у њима предавана и да се данас предаје, па и писац ових редака баш за отоманске владе научио се писати не само латиницом него и готским словима у једној основној школи у Босни, те према томе није истина да ми сматрамо латиницу „за ђавоље дјело." Истина је да се ми данас боримо против наметања силом латинице онде ђе јој није никад могло мјеста бити, и ђе она не има права да буде, али то не значи да је ми не поштујемо, и да је држимо да је ђавоље дјело. Волимо своје а поштујемо туђе. Кобден је дакле боље познавао нас који није никад корачио ногом на нашу земљу; него његов земљак писац који се хвали да је двапут био међу нама. Или је можда писцу каква мађијска сила засјенула очи па нас није могао добро ни видјети.

Завршујући ово писмо, имамо још да кажемо само то да смо тврдо увјерени да ће се: историја човечанског напретка и културе са ужасом чудити шта се још морло против српског народа у Босни и Херцеговини и против његова напретка и цивилизације чинити, онда када је он стајао под заштитом европских хуманитарних сила, а под непосредном управом мин. Калаја, а то је баш посљедњих дана просвећеног деветнаестог вијека.

Србин Босанац.

НАУЧНА ХРОНИКА

ДЕСЕТИ АРХЕОЛОШКИ САСТАНАК У РИГИ

I

Мислимо да ће и за читаоце „Дела“ бити од интереса, ако им изнесемо у кратком нацрту нешто о раду Ришког археолошког састанка, X. по реду, откад су заведени ти састанци и зборови руских археолога. А у толико је потребније не пустити да мимо нас прође неопажен рад учених људи, који и за нас има велике вредности, пошто су словенске старине, словенска археологија, словенска књижевност исто тако знатан предмет претресања и проучавања његова, као и други огранци археолошке науке. Руска је пак наука у таким добрим приликама, да јој се није бојати за напредак, а тако су јој широки задаци, да и ми чинимо озбиљан предмет њених изучавања у сваком погледу, за то је словенски историк, археолог и филолог морају озбиљно пратити. Према извештајима о раду X. археолошког састанка у Риги приказујемо ток и знатније моменте тога рада.[1])

Заслуга је „Импер. Московск. Археологич. Общества“ што су установљени ови састанци археолошки, а у првом реду његова првог председника и оснивоца, гр. А. С. Уварова, коме у многом погледу има да захвали за свој напредак руска археолошка наука. У договору с другим археолошким друштвима и виђенијим представницима археолошке науке, а по допуштењу цара отворен је 1869. год. први археолошки састанак у Москви (16. марта), који је трајао до 28. марта и на ком су у 20 седница око 130 чланова расправљали и претресали многа питања, опћа и специјална, из области археологије. О том раду најбољи су споменик Труды, у два тома in 4° с цртежима (1 том) in folio. Гр. Уваров, пред затварање седница првог археол. састанка, изнео је предлог „о ко-

---

[1]) В· Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія, 1896 г., декабрь (ч. CCCVIII, стр. 39.—76), и Ученыя записки Импер. Казан. университета, годъ LXIII, кнь. 12. дек. 1896.

ристи археолошких састанака у разним градовима Русије. Увиђајући корисност овог предлога археолошки је скуп одлучно порадити да се допусти сабирање археолошких састанака сваке треће године. У исто је доба за зборно место новом скупу, по реду другом, био одређен Петроград. — Тај је скуп био још више посећен, јер је на њему број чланова достигао до 170., а пао је баш у доба прославе двадесетпетогодишњице Цар. Рус. Археолошког Друштва (осн. 1846). И сад је, као и пре, приређена изложба старина, а рад скупа описан у „Труды“, 4° (1876—1881) и атлас in folio. — Трећи је археолошки састанак држан у Кијеву, 1874. год. На тај су састанак дошли, на позив руских научника, не само западнословенски и јужнословенски научници, као Новаковић, Б. Дудик, Ханел Винкел, Плошчански, Калушњацки, и т. д. него и многи странци: Луј Леже, А. Рамбо, Др. Ромер (Пешта) и т. д. Изложба приређена том приликом, одликовала се у многом погледу. Број чланова још је био већи но на прва два састанка (204). — Четврти је састанак држан у Казану, 1877 г. — с археолошком и етнографском изложбом (од 31. јула — 18. авг.). Број учесника чланова попео се на 347. — Пети археолошки скуп држан је у Тифлису 1881 (8. — 21. септ.): број чланова прескаче 400. На њему суделују многи учени странци као Г. Вирхов, Др. Обст, Егер. Прво су позвани били у помоћ научници, који су се и од пре бавили о старинама кавкаским, као М. И. Бросе, В. Х. Тизенхаузен, Ф. К. Брун, Н. П. Кондаков и т. д., за тим приређене неколике експедиције за изучавање Кавказа и на тај начин спремљено земљиште за скуп научника и њихов плодоносан рад у том далеком граду. — Шести археолошки састанак, сазван је у Одесу, где се и одржао од 15. авг. до 1. септ. 1884. На њему је суделовало 372. члана, међу њима и многи странци, као Ванкел (из Олмуца), Пападопуло Керамевс (из Цариграда), Аспелим (из Хелзингфорса), и југословени Ф. Рачки и Симе Љубић (в. извештај Рачкога у Rad-у LXXVI). — Седми археол. скуп држан је у Јарослављу место у Харкову (6 —20 авг.) 1887 год. Број учесника износио је око 240. — Осми археолошки збор држан је у Москви, 1890 год., а било је удешено да се у исто време прослави двадесетпетогодишњица Имп. Москов археолошког друштва. — Девети је археолошки скуп држан у Вилни 1893. године, и на њем је било 505 учесника. Као што је већ спомињато уза сам састанак приређивана је и изложба месних старина из разних периода. А да би сами састанци били што кориснији предузимане су нарочите експедиције, као на пр. пред тифлиски састанак, кад је граф Уваров с другима предузео ископавање курлана, испитивање пећина и гробница, или на пр. пред шести, одески састанак експедиција Кондакова, Успенскога и Васиљевскога, да би проучили топографију Цариграда у доба пада му под Турке или експедиције пред седми састанак, у Јарослављу, да се раскопавају курлани Јарослав. губерније и проуче старине у Пермској, Врацкој, Оренбуршкој, Самерској губернији и Тургајској области.

Саме изложбе у почетку сабиране су из предмета раније сабираних, али доцније, од III састанка, оне су биле управо принове, између једног и другога састанка, које су сакупила друштва или приватна лица, само што нису увек биле уређене те збирке, као што би се желело. Врло су често те збирке прелазиле у музеје оних места, у којима се онај састанак археолошки држао

Првога је покретача и оснивача археолошких састанака, г. Алек. Серг. Уварова мисао, као што се из резултата њихових може видети, била врло плодоносна, а он је на њима желео, сакупивши много учених људи, оданих истим тежњама, решавати заједнички многа питања из руске историско-археолошке науке и разних јој огранака, истицати нова питања на дневни ред, упућивати радне снаге да их решавају, ширити у образовану друштву интересовање за споменике из далеке прошлости, научити друштво да их зна ценити и чувати од пропасти и квара; уводити у живот нова удружења, оснивати нова издања, која би помагала, да се међусобно приближе и упознају стручњаци, расути широм простране земље руске. Гр. Уваров не само да се лично заузимао за уређење појединих састанака, не само да је потпомагао молбе, да се чине сваке олакшице, него је и сам материјално помагао, да тај рад уроди добрим родом, издавао о свом трошку многа археолошка дела, предузимао експедиције и т. д. За то и јесте и име грофа Уварова. као оснивалаца научног правца археологије у Русији, на гласу не само у Русији него и у Јевропи. Сваки, који се бавио о археологији Русије за последњих двадесет и пет година, већ у почетку свога изучавања, наилазио је на ово име, упознавао радове грофове, и поступно се навикавао гледати у њему главнога представника археолошке науке у Русији.

Пређашњи су археолошки скупови, мењајући зборна места, не само ишли на руку да се покрајински радници упознају с радницима из престоница и великих градова, него увек истицали по једну значајнију страну руске археолошке науке. Осим опћих седница држане су и специјалне, на којима су читани реферати и после се водила дебата — вршила измена мисли међу стручњацима. Први скуп обухватио је 6. одељака: I — Првобитне старине, II — Староруска вештина: архитектура, III — Споменици језика, писања и домаћег живота; IV — Источне старине, V — Правне старине, VI — Грчке и византиске старине. Други је скуп имао исто толико одељака, само нешто промењених, јер није било и правних старина. На трећем, кијевском археолошком састанку били су ови одељци: 1) Исконске старине, 2) Историска географија и етнографија Русије и Словенских земаља; 3) Руски споменици уметности и вештине; 4) Домаћи и друштвени живот у Русији и у Словенских народа; 5) Црквено стање; 6) Руски и словенски споменици језика и писања; 7) Класичке, византиске и западнојевропске старине; 8) Источне старине. — Тифлиски састанак делио се на 8 одељака: 1) Исконски споменици; 2) Многобошки и класички споменици; 3) Хришћански споменици; 4) Мусломански споме-

ници; 5) Споменици уметности и вештина; 6) Споменици језика и писања; 7) Лингвистика; 8) Историска географија и етнографија и т. д. — Сваки је одељак имао бар по једну седницу, неки су имали по шест седам седница; тако нпр VI, одески састанак, имао је 38 седница, док први, московски, имаћаше свега — 19.

Још се од првога састанка отпочело и колективно претресање појединих питања, која су израније објављивана; и ако сва објављена нити су била решавана, нити су могла доћи на ред. Често су искрсавала и нова питања, о којима пре није било речи.[1])

II

Као што је до 1884 год. душа свима археолошким састанцима био гроф Уваров, тако је после његове смрти руководничка улога и на овом пољу као год председничка дужност у Моск. Арх. Друштву прешла на супругу пок. графа, *Прасковију Сергијевну Уварову*, која је наставила ићи стопама свога вреднога мужа, на част руској науци.

II археолошки је скуп у Риги, држан прошле године од 1.—15. авг., постигао велики успех, колико се може судити према многобројности чланова-учесника, према броју прочитаних радова у његовим седницама, према саучешћу, са којим су просвећено друштво и власти балтиских покрајина дочекали из свих крајева простране Русије и из иностранства многобројне научнике: археологе, историке, нумизматичаре, лингвисте ит.д. Толики број стручњака (до 627) могућно је било сабрати на месту само пространим и разноврсним програмом. Тако је и X. археолошки састанак потврдио плодоносност и правилност мисли графа Уварова и оправдао наде, које је покојни граф полагао у ове многољудне зборове руских стручњака. Још је цар Александар III указао на Ригу као на зборно место за X. археолошкои састанак, чији је почасни председник био вел. кнез Серг. Александровић.

Међутим главна заслуга за успех, колико га има, осим приправног одбора, ранијим скупом одређена, поглавито иде на месне учене раденике и меснâ друштва, која на се узеше да спреме што за састанак треба. Та су друштва: Друштва за историју и старине Балтиских губернија, Учено Естландско књижевно друштво у Ревељу, Естско учено друштво у Јурјеву, Друштво за историју и књижевност у Митави, Летско учено друштво у Риги, и т. д.

Пре него што пређемо на рад X. археолошког састанка ваљало би рећи нешто и о помоћним средствима, што стајаху скупу на расположењу

[1]) Ово неколико бележака, као приступ, извађено је из „Историч. записки о дѣятельности Импер. Моск. Археол. Общества, за первыя 25. лѣтъ существованія“ Москва 1890., 8°.

и помагаху у овом или оном погледу. На првом месту треба споменути две изложбе, отворене у Риги за време састанка: археолошку, етнографску и летску (латишку), даље екскурсије ради разматрања и раскопавања старина.

Археолошка је изложба у дому Велике Гилдије (St. Maria Gilde) приређена поглавито трудом Друштва за историју и старине у Балтиским покрајинама уз припомоћ учених друштава у Митави, Ривелу, Јурјеву, Аренсбургу и Фелину, даље су у изложби суделовали Царска Археолошка Комисија, Главни Архив министарства иностраних послова у Москви, Царско Москов. Археолошко Друштво, Псковско Археолошко Друштво, Вилански Музеј Старина, Музеј источних пруских области у Данцигу, Компанија Црноглавих у Риги и Ревељу. Изложба се делила на пет одељења: 1) археологија — најбогатије одељење, 2) споменици писмености, 3) печати, 4) новци и медаље, 5) златни предмети.

Најстарији археолошки предмети су из неолитске периоде: градиво су били поглавито порфир, кварцит, ређе гранит и сијенит; ствари од кремена врло су ретке. На северу — предмети су вештије рађени, на југу — грубље и простије. Човечјих остатака највише се находи код Ринепкалнса, баш где река Залис истиче из језера Буртненског, и на северу Естландске. Прастановницима главно занимање беше лов и риболов. Међу културним остацима находе се шкољке, кости дивљега јелена, свиње, особито бобра, харпуни, ножеви, врхови копаља и т. д. У курганима из каменог доба мало трагова погребавања, а врло је тешко овде разликовати предмете једног или другог времена, јер се камење употребљавало и за гвоздене периоде. Тешко је исто тако одредити народност тих првих становника балтиских покрајина. — Бронзаних ствари веома је мало, и то на обалама Двине, те ће по свој прилици ти предмети бити донесени из Скандинавије и других крајева с бронзаном индустријом. Трагова латенске — гвоздене епохе, — тако силно развијене у средњој и западној Јевропи овде никако нема. Нова се железна епоха може према начину погребавања и према облику предмета поделити у два периода: од 1.—8. в. по Хр. и од 8.—13. — до доба немач. колонизације. Гробља сведоче о доста густом становништву, које се распадало у мање групе, мало се служило оружјем, обрађивало земљу и гајило стоку, домаће ствари од гвожђа, са стране доношена, за коже добивена. Има разлике у начину погребавања, али да ли то сведочи о националним разликама, тешко је пресудити, као и то, којем је племену припадао. — У другој се периоди нове железне епохе већ може одредити етничка међа. Јужно од Двине данашња Курландија у XIII. в. била је права летска (латишка) земља. На западу су се Лети мешали с новодошлим Ливима. Раније је био обичај погребавања у земљи, доцније, особито на западу, спаљивање. Мало је накита, на грудима мртваца находе се неке окраће верижице. Старе фибуле у облику лука нестаје, а замењује је стреласта; доста има прстења и огрлица: али су ретке ручне спирале;

чести су кожни појасеви. Ћилибар је редак; а рогови — чаше врло чести; често је гвоздено оружје, и сребром украшено; земљорадничких справа има и у гробовима, у којима се цело тело погребавало, и у гробовима у које се само прах полагао.

На западном крају Лифландије, на обалама Двине и Аалифландске у почетку XIII. в. живе Ливи, ратоборан и богат народ. Начин погребавања је сличан у тога народа местимице, ну није исти: дуж Двине су гробови с каменом основом, дуж Аа — осамљени кургани. Сахрањивање је кад што праћено „тризном;“ Лива поред Аа још су често жртвовали и неку животињу, најчешће пса. И овде су ретки накити за главу, а прса су кићена народним накитом ливским — верижицом, која је на прсима слободно висила, а за плећа прикопчава фибулом. О врату жена висили су разни украси: сребрни новци, амулети, бисер; мало кожних појасева и рогова за пиће. Оружје ратничко врло је добре каквоће; али нису такви домаће посуђе и ратарски алати. Новци из женских ђердана сведоче да су те могиле из X. и XI. века. Летском утицају ваља приписати ту разлику у оделу и култури Лива поред Двине и поред Аа.

Летске су насеобине у Лифландији међиле на северу с естским крајевима: Сакалом и Угонијом а ишле далеко на исток до Лицепа и Режице у Витепској губернији. Број је њихових могила у Лифландији врло велики, све су распоређене на заравњеним брдима и узвишицама — хумовима, нема курганских насипа; трупови су полагани у земљу не баш дубоко. Ретко је спаљивање телеса: — камењем су патосани гробови Костури су распоређени: мушки с ј.з. на с.и., женски обрнуто. Остаци одела и украса, спирала и прстења главно су обележје летских могила. Ћилибар је готово непознат, оруже лошије но у Лива; и новаца је мање; нађени падају од IX.—XI. в. Нађени предмети и облик фибула везују ове могиле за летске у Курландији.

Северно од Лета и Лива живели су Ести, финскога порекла, који у шестом или седмом веку кроз ушће реке Нарве продреше у сада заузету област. Погребавали су своје мртве у курганима, ређе спаљивали их; гробови су често грађени од камена. Искључиво је естски украс: две игле, с главама у облику крста, спојене верижицама. Као карактеран орнаменат је више ширих бразда испреплетаних и изукрштаних. Остатака од одела врло је мало, за то метални предмети сведоче о Естима као о вештим ковачима. Живели су, судећи по остацима, и на острвима Езелу, Мон у и Даго-у. — Из доцнијег су времена ствари нађене код Ринепкалпа и Калтри-а.

Изложене старине, са стране донесене, опет су распоређене, да што боље илуструју односе старинске културе са суседним земљама. Овамо треба уврстити карту балтиских градишта (городишча), састављену Левие-оф-Менаром и Биленштајном.

Друго одељење археолошке изложбе чине документи из ревемскога и ришког градског архива (доста на рус. језику), из архива лифландског

и естландског племства и главног архива министар. иностр. дела у Москви. Има их на латинском, немачком и руском језику: на првом је повеља данскога краља Ериха из XI. в., најстарија, на руском има их из XIII., XIV. и XV. в. Пастор Гурт овде је изложио колекцију народ. песама естских у 136 томова. — Одељење печата на изложби обухватало је два мања одељка: збирку печата, и галванопластичких отисака и збирку старих лифландских штамбиља за печате. Богат је и нумизматички одсек — поглавито својина Велике ришке и Капутовске ревелске гилдије и друштва Schwarzen Häupter, средњовековнога друштва, полукалуђерскога, сада за узајамну помоћ ужега круга људи.

Приређивачима археолошког конгреса пошло је за руком заинтересовати за ово предузеће летске и естске сељаке, као што сведочи етнографска изложба. Летска етнографска изложба, којој почеци истина падају раније, истом за две последње године спремљена, и најбоље сведочи о том, шта вреди приватна и друштвена предузимљивост у овој прилици Ришког Летског друштва. Ту је била свака страна народнога живота приказана у историском развитку од најстаријих времена до данас. Поред савремене латишке куће (дома) стоје примери старих сеоских зграда у Лифландској и Курландској; у одељењима за земљорадњу, риболов и бродарство може се пратити поступни развитак справа и алата. Читави су пак одељци посвећени прошлости, као на пр. одсек старих карата, писмених споменика, производа народнога духа: песништва, митологије и т. д. Уз летску изложбу има и Естима одељака посвећених, тако да ова изложба даје представу о прошлости и садашњости обе старе народности ових покрајина. Проучавање је изложбе олакшавао каталог издан у три језика. Летска певачка друштва приређивала су народне концерте. Један је одељак посвећен био летским друштвима, и из њега се видело да у Лифландској имају 372 друштва, летска, у Курладској — 201., у исто доба и то, колико је летски народ наклоњен задружноме раду (копоерацији).

Уз изложбу изложен је и Музеј црквених старина; а чланови су могли разгледати многе знатније споменике и збирке. Најпосле су чланови скупа правили излете у Митаву, у којој су разгледали двор некад херцега курландских, богату библиотеку и гробницу; за тим у Трирарден, у Ливонској Швајцарској где се находи читаво поље курганима прекриљено, који су одавна привлачили пажњу археолога (Пандер, гр. Сиверс и др.). У очи екскурзије раскопано је шест кургана а пред члановима четири. У једном од шест кургана, раније раскопаних пађена су два англосаска новца из XI. века и једна арапска дирхема из X. века. Ну, од већег су интереса предмети нађени у једном од она четири кургана. У једном је био костур главом к северу окренутом, чело ногу скелета бронзана чаша, а дотле није налажено бронзаних судова у курганима балтиских губернија. Даље овде су нађене две фибуле у облику корњачину, минђуше од ћилибара и медвеђега зуба, много позлаћених и бронзаних ђинђуха, арапска дирхема

и т. д. У два кургана нађен је нов начин погребавања, дотле непознат у балтиским покрајинама.

После свршеног археолошког скупа неки су чланови правили излет у Кенигсберг, Мариенбург и Данциг, али то је ван рада самога конгреса,

III

Научни рад X. археолошког састанка трајао је 12 дана: на 44 седнице прочитано је 98 реферата. Поред седница за опћа археолошка питања под председништвом П. С. Уварове, било је још 11 одељења: I. Исконске старине, 4 седнице, 15 реферата (председавао Д. Н. Анучин), II. Старине историско-етнографске и географске, 4 седнице — 10 рефер. (председавао Е. Ф. фон-Нотбек), III. и VII. одељење за споменике уметности и вештине, класичке, византиске и западнојевропске, 14 реферата, (председавао А. И. Кирпичников), IV. Домаћи живот, правни и друштвени, 3 седнице — 9 реферата (председавао Д. А. Корсаков); V. Црквене старине, 7 реферата (председавао Н. В. Покровски); VI. Споменици језика и писма, 3 седнице — 8 реферата (председавао А. А. Кочубински), VIII. Балтиске старине, 5 седница — 19 реферата (преседавао Н. А. Енгелман), IX. Источне старине и X. одељак за нумизматику и сфрагистику, 3 реферата (председавали: Г. Брунинг и А. А. Цагарели); XI. Археолошки споменици, 2 седн. — 5 рефер. (председавао Д. И. Багалеј).

Да прикажемо и садржај важнијих реферата. Барон Брунинг изложио је „Преглед појаве, развитка и рада историских друштава у балтиским областима“: њихова је главна црта децентрализација; поред друштава с таким задатком у већим центрима има их и у мањим варошима. Као допуна овом реферату може се узети „Преглед развитка археолошких истраживања у Балтиским земљама за последњих 50 година“ професора Хаусмана. А. А. Спицин изнео је као резултат својих истраживања „Опћи преглед предисториских старина Прибалтиске области у Русији.“ Од месних старина главно значење писац реферата приписује латишким (летским) на северу и литавским на југу. Латишка се култура поглавито налази међу Виндавом и Њеменом — од VIII.—XVI. в, а она се развила из старије месне културе из III.—VII. в., на којој се више опажа трагова од утицаја римске него скандинавске и готске културе. Ести су као што је и напред речено, дошљаци; од VIII.—IX. в. усвајају летску културу Кури, чије се име спомиње од IX. в. рано потпадају под скандинавски утицај. Права Финска од вајкада је насељена Сумима и Јамима; Корели се јављају тек доцније. — Чувени научник проф. Р. Вирхов реферовао је „О најстаријим становницима северне Јевропе, особито Ливоније“, а Б. А. Турајев о „Питању о Финичанима у Балтискоме мору.“ Професор Хаусман, К. Бој и В. И. Сизов у својим рефератима говорили су о гробовима и могилама балтиских крајева. Доцније епохе историје ове земље тичу се реферати д-ра Ј. Саксендала, К. фон Левис-оф-Менара,

Гремплера, фон Нотбека. — Реферати, у којима је било речи о старинама појединих народности, читао је Биленштајн („Стара латишка градишта“). Тако исто није остала не спомепута народна поесија естска и летска, јер је Г. Беризни говорио о „Скупљању и изучавању народних песама“, пастор Гурт о естским песмама (према колекцији народних умотворина у 136 томова, коју је изложио на изложби), Биленштајн о научном историјскоме значају народних песама (за историју, археологију и народну психологију). Из ове су категорије реф. А. Беценбергера о Гудима (белоруским исељеницима у источној Пруској, погрешно пређе у Готе урвшћаваним), д-ра Конвенца „О живим сведоцима старине у Прибалтиск. покрајини,“ д-ра Хермана: „О естским именима места“, И. Д. Кригера „О утицају Руса на живот Летâ“ у погледу 1) верском, 2) судском и 3) племенскога и породичнога живота и почетака кнежевске власти. О археографији Балтиске области говоре четири реферата професора Филипова: „О грађи за историју Балт. покрајине у руским централним архивима“, Дидерихса о „Херцешком архиву у Митави“ и др. Петухов је обратио пажњу на трагове непосредних утицаја немачке књижевности на староруску, у том су му помогли и проф. Владимиров, Завитневич и Соболевски — Немачки утицај у области права истакао је проф. Багагеј у реферату „О магдебуршком праву у градовима у лево-брежној Малој Русији“, који је саставио према архивним прилозима, и дотакао се спољашње историје тога права, унутрашњег уређења суда у оним градовима (Перејаславъ, Черњигов, Њемин, и т. д.). — О трговачким одношајима расправља реферат проф. К Фон-Штерна „Трговачке путеве Ханзуаца у Вел. Новгороду. Из ове је области реферат Маркевича „О ковању руских новаца у Кокенхаузену (близу Риге) у половини XVII в.“

Интересантни су реф. самог директора Института Ф. И. Успенског за тим Ајналова, Редина, Вулфа и Павловског, у којима је било говора о „Руском Археолошком Институту“ у Цариграду. Да би што већу пажњу скренули на ову установу, бићемо овде нешто опширнији. Он је основан пре две године, с његовим се оснивањем шири за руске научнике пространо поље за рад — Турска Царевина, Грчка, Балкан. Полуострво. — И ако је недавно основан, Институт располаже знатним научним благом и библиотеком, која поста поглавито из дарова многих угледних друштава и завода, он већ располаже бар најпотребнијим радовима и издањима при изучавању византиских старина: Migne, Acta sanctorum, Corpus Inscriptionum, Bronii Annales и т. д. Прва је брига била уређење библиотеке Института. Даље су већ набавили за Институт неколико драгоцених археографских и археолошких старина, као грчко јеванђеље, рукопис из V. или VI. века: пурпурни егземплар писан златом и сребром. Рукопис је писан у М. Азији у селу Сермисахни близу Ћесарије. Рукопис није потпун: има 187 листова, а недостаје му 270, од којих је неке виђао Тишендорф и Сакелион. Нови су рукопис проучавали Погодин и Смирнов. У селу Текисли-кеју и

у Псаматији, близу Цариграда, нађена су два хришћанска саркофага: из IV. и из V. века, лепа сведочанства старе уметности хришћанске: рељефно је представљени брод с разапетим једрима, а на врху катарке стоји крстић — на једном саркофагу, на другом урељефу представљен Хрстос с два апостола. На поклопцу другог саркофага има слика Богородице и Арханђела Михаила. Институт је набавио још неколико знатнијих рукописа и материјалних споменика — старих мозаика и натписа. Институт у зиму држи седнице, у лето приређује екскурсије. Дотле су предузимале екскурсије у Анатолију, на Атон, где се чува 10000 рукописа, у Атине, Никеру, Брусу, Никомедију и у северну Бугарску. У Никомедији су нашли доста архитектурних а мало скулптурних старина, у Никеји обрнуто: дивне рељефе војничких и ловачких сцена из римскога доба; скулптурне фрагменте с мотивима из Илијаде. смрт Хекторова и дочек Пријама у Ахила. У Бугарској, близу Софије, нађени су скулптурни производи класичне епохе (VI. или V. в. пре Хр.) Даље су испитивани кургани, натписи, храмови и манастири, записивана народна предања. Директор института, Ф. И. Утенски у сјајном говору о „Бугарској у археолошком погледу“ истакао је ову земљу као широко поље за рад руских научника и Института понаособ. Даље институт смера да предузме још ове радове; да изради историју манастира цариградске патријаршије, да приреди руско-француску експедицију на Атон по предлогу француског министарства просвете и франц. академије наука. Археолошки је састанак одлучио, да се заузме и изради помоћ Институту како за овај задатак, тако и у опће за увећање помоћи у средствима и научном персоналу, да би се руски научници што боље могли посветити изучавању старина Балканског полуострва, словенских држава на њему и малоазискога полуострва.

Треба да споменемо и знатније реферате о предисторској археологији, камену-темељцу целе дисциплине, јер је та грана археологије и на Ришком археолошком збору била у сваком погледу занимљива и обилата ресултатима. На првом су месту реферати професора Кашченка и Антоновича. Први је нашао с костима препотопне животиње предмете с очигледним траговима руку људских — близу Томска, на обали реке Томи у Сибирији. Што је занимљиво, сачуван је цео костур животињски. Костур је на угљу и печеном слоју глине, окружен оруђима од кремена, скрцаним костима — у намери да се извади мозак. Професор Антонович пак нашао је палеолитску станицу врло дубоко у земљи: на граници терцијарне епохе, можда до данас најстарију, о којој се зна. И ако се сумњало да ту није било померање слојева, али су геолошка истраживања Армашевског и Феофилактова и проф. Покровског доказала, да слој с находиштем заиста чини прелазни ступањ између терцијара и слоја доцнијега. На истом оном месту (у области Кијева) нашао је Антонович остатке из неолитске епохе: храну (кости рибље), грнчарске производе — у пећи откривеној и гробнице (трп) с погрбљеним костурима. један у положају седења. Близу тога места нађена је новија станица с остацима, даље група

трећа — из прелазног доба каменог у железно. 80 гробница дају појма о особитом начину погребавања: уврх главе костура зуб-очњак дивљег вепра, крај руку оружје од кости, приковано гвозденим клинцима; кремење и шкољке. Проф. Миренко реферисао је о „Извешћима Херодота о скитским земљама изван Русије“ и Јул. Кулаковски „О откопавању кримских кургана у лето 1896. г.“ Овај је реферисао о киметрској култури на Криму, у доњем току река Каче и Белбека.

Референат Ж. М. Н. П. вели да је група реферата о доисторијским старинама карактерна једном својом цртом — несистематичност поред велике љубави к послу, за то их није могућно ни свести у систем. И ми за њим истичемо знатније још реферате: генерал Бранденбурга говорио је о споменицима — могилама Кијевске губерније, у којима су људи погребени заједно с коњима — обичај каких чергара руске степе, можда Печењега, Каракалпака или Половаца. Ф. В. Покровски реферовао је о типовима могила литавско-белоруских из Свенцјанскога округа (до 400 кургана испитао): великом сферном, малом сферном и конусном. Начин погребавања — спаљивање: по свој прилици то су литавски кургани, наретари мали сферни — из VI.—VIII. века. Курганима средње и источне Русије посвећени су реферати проф. Смиркова, П. Н. Миљукова и А. П. Черепнина. Особито је интересан био други реферат због покушаја да се археолошки подаци примене на историју колонизације и на тај начин помогне историји. Између четири типа могила Миљуков особито истиче тип могила, у којима се мушкарци сарањују с особитом врстом оружја с прстеном на дршку, а женски костури имају наките на слепим очима са седам струка из XI. в. Према томе, како се ови кургани шире на север до граница Московске губерније с Тверском, на југ и запад до Тулске, Калушке, Смоленске и Мохилевске губерније, мисли се да ће то племе, што је подигло ове кургане, бити Кривичи.

Реферати академ. Анучина и д-ра Гремплера посвећени су исконској вештини — украсима и орнаментици. Д-р Гремплер изучавао је развитак орнамента на судовима, у којима се чува прах покојника, из западног дела Балтиских покрајина (Померанској и Шлезији): од простих геометриских фигура иде се чак до сложених сцена из ловачкога живота. Академ. Анучин обратио је пажњу на крстове и хришћанске слике из многобож. могила, и мисли, да нису сведочанство о хришћанству ту сахрањених могу бити то символи-амулети у народа још непокрштена, као што се види и у руских иноплеменика. — Градиштима је посвећен реферат проф. Антоновича: „Оглед груповања градишта према њиховим контурама у поречини Дњепра“: 1) градишта — majдани, чије време није одређено; 2) округла са овалним бедемом — стара словенска; 3) кнежевска — до XIII в. с концентричним бедемима; 4) литавског доба, кад се јавља ватрено оружје, и 5) најдоцније из XV., XVI. и XVII. в. с праволиниским бастионима на угловима.

При претресу ових питања, одлучно је збор „молити Царску Археол. комисију да ствари нађене у гробницама на државнај земљи, остави на расположење месним музејима ако нису потребне централним музејима империје; а што се тиче предмета, нађених на земљи приватних господара, јавити месној администрацији, да ти предмети јесу онога, на чијој су земљи нађени и да не могу бити отуђивани.“

Осим ранијих реферата само су два реферата специјално Литви посвећена: проф. Кочонбинскога „О територији предисториске Литве“ и проф. Мержинскога „О светом дубу у Ромове.“ Проф. Кочубински, на основу лингвистичких података, да се литавско племе, чија је срж сконцентрована сада у Ковенској губернији, пређе ширило даље на југ (до северног басена Припети), и даље на исток (до басена р. Березине). Овај су реферат допунили проф. Соболевски, истичући обазривост при употреби лингвистичке грађе при решавању оваких питања, и Филевич, који је тражио, да се узме на ум маса имена једнога језика, а не само појединачна имена географска. — О финском племену у другим крајевима Русије говоре неколики извештаји: Хекман је прегледао важније паласке из бронзане периоде — до VIII. в по Хр., Рајснер и проф Смирнов расправљали о сувременом животу финских племена источних; професор Андерсон је дао етимологију речи, Биармија, Пермь, Пермјаци, Зирјани. Шта више није заборављен ни сумериски (акадски) језик најстаријих асирских споменика по мишљењу Опера и Роалинсона, Кастрена, Алквиста и др. — фински језик!

И историја лепих вештина није била запемарена на Ришком археол. састанку: Петар је рефер. „О армониском складу праариске (идојевропске) песме.“ Није без интереса споменути главне закључке: 1) у основи армониског склопа праариске песме био је интервал кварте, који се попуњавао непрестано у трихорде и тетрахорде, из којих се даље развијали опширнији звучни редови; 2) један је био карактерни звук у мелодији праариске песме, и к њему се враћала и њим завршивала; 3) звуци у праариској музици били су из реда природних звукова, који се чују у т. зв. горњим звуцима (Obertöne Хелмхолца) — за разлику од сувременог темперираног склопа 4) мелодија се праариске песме поступно напред кретала у малим скоковима или интервалима; интервал септиме, који је у нашој музици Leitton, који се дакле не находи међу Obertönen, сасвим је искључен; али су за то често употребљавани ситнији интервали, од полутонова, четвртине тона; 5) у праариској су песми мелодија, ритам и речи нераздвојно спојени. Песме је изводио хор унисоно, као што је и музикални инструменат пропраћао песму унисоно. — Према својим музичким закључима Петар изводи, да је предомовина ариска у Азији, онде, где су је први лингвисте находили...

Из историје књижевности има реф. А. Кирпичникова „Старофранцуске причања о рођењу Христову и о њихову представљању у уметности.“ — Три стара средника уметности у Русији: Кијев, Москва и Новгород

били су предмет расправљања на састанку „О кијевском живопису доцнијег доба у Кијево печерској лаври“ реферовао је П. П. Истомин, показавши како јужноруски живопис стоји под утицајем запада, како тај утицај све јачи бива: узимање је вршено из Немачке, Француске, Холандије, Италије (Млеци) и Енглеске. Јужноруски је живопис даље утицао на живопис школе Тројичке лавре. О новгородском живопису, (због пронађених фреска Софиског Новгород. Сабора) расправљао је Н. П. Петров; али је главну пажњу привукао реферат В. В. Суслова о новгородској архитектури и т. д., и т. д.

Из класичке археологије била су свега два реферата: професора Ф. Штерна: „О имитацијама класичких старина на југу Русије“ (в. Ж. М. Н., II. 1896. дек., где је штампан цео реферат). Због овог реферата Арх. састанак одлучио је да се усвоји предлог рефрентов да се циркулари на главним јевропским језицима и преко главних археолошких органа објави о фалзификовању класичких старина на југу Русије и да га сам предлагач формулује. — Малберг је реферовао „о времену и месту постања грчких и грчко-варварских старина у јужној Русији нађених.“

Да споменемо и неке осамљене реферате, н. пр. А. Будиловича: „О задацима славенско-руске археологије спрам области и народности у Угарској“, при чем је предложено да се изашље археол. експедиција у Угарску, што је Сјезд усвојио; — Филевича: „Неколико напомена због обрађивања географске номенклатуре“; С. А. Белокурова: „О библиотеци Московских владалаца у XVI. в.“, у ком је реферату исказана сумња да је у опће било такве велике библиотеке, и ако је Иван Грозни могао имати библиотеку из руских, пољских и литавских књига и једне немачке, па и неколико грчких рукописа Проф. А. И. Соболевски међу тим указивао је на извешћа летописа о такој библиотеци и побијао је и друге наводе Балокурова у погледу сведоџбе Максима Грка о њој. На завршетку да споменемо и реферат г-ђе А. Јак. Ефименко, познатог радника у области обичајног права: „О архаичним облицима владања земљом у Германа и Словена“, који је она написала, критикујући ново дело Aug. Meitzen-a: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen der Kelten, Römer, Finnen und Slaven.“ Истакавши позитивне стране овог дела, она је нагласила и једностраност у погледима Мајцела, јер није руски „міръ“ супротан германскоме Gewanndorf-у; и истакла потребу да се облици господарења земљом проучавају у историској и органској им свези а не према деоби по народностима.

У Русији имају „учене архивне комисије“, које неуморно послују о добру руске науке. Истина у два састанка археол. је збор већао о њима али само чланови архивних комисија, као резултат тих већања предложена је резолуција: „Због жалосног стања многих губернијских учених архивних комисија. које немају одређеног смештишта ни одређених новчаних средстава. потребно је обратити пажњу министарству унутрашњих послова на велику државну корист, што је доносе комисије, и порадити да им се буде на

руци и одреди новчана помоћ преко г. губернатора." Пишући ове ретке сећамо се жалосног стања наших архива, уопште немање једнога јединога те толики извори за разноврсну историју државе и народа гину и пропадају због немара и незнања „претпостављених." Каква разлика између Јевропе и нас: онамо најновији трговачки уговор одмах иде као докуменат у Архив, овамо не знају куда ће денути оригинални законодавним телом изгласани и владаоцем потписани закон.

Треба на завршетку споменути да је цео рад био мало систематичан, није било свезе између рада приправог одбора и самог „сјезда", јер од 200 питања и више, што их је он истакао, тешко да је о тридесетини било речи на збору, иначе су реферати били самостални. Најкомпактније су групе реферата о месним старинама, о цариградском Археолошком Институту и о доисторадској археологији. „Нови ће се археолошки сјезд" (конгрес, скуп) држати у Кијеву.

Ђ. Н. Т.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ТЕРМИДОР

ДРАМА У ЧЕТИРИ ЧИНА, НАПИСАО ВИКТ. САРДУ ПРЕВЕО Н.

Приказано у Краљевско-српском народном позоришту први пут 10. маја 1897.

Термидор! Како невино и како страшно име! Високе и светле идеје које прокламују слободу, једнакост и братство, бациле су велику и крваву сенку са страховитог ограшја проливене крви и разбацаног меса човечјег. Здраве и узвишене по замисли и правичној нади, оне пролазе кроз кобну и очајну борбу манитих и фанатичних судија, које своје крваво право преносе чак и на животе оних врлих бораца, који су заложили за народну мисао и народно добро. „Одбор народног благостања“ узима акцију страшну и крваву, и њени вође са Робеспјером на челу, обележавају доба црног терора. Нису само покварено племство и изиграно свештенство и људи с већим друштвеним положајима и имањем, ни они које прогласише непријатељима републике, били једини што дођоше под страшну оптужбу пролетера и оштру секиру џелатову. Мржња, денунцијација, шпионажа, личан и себичан рачун, ставише се у ниску и одвратну службу разузданој и пустој фракцији Јакобинаца и тројици страшних вођа њиних. „Правда за све“, „рат свакој неправди“, „слободан пут сваком праву“ и све остале слатке замаме, бацане народу, осташе празним сном и пустим словом, а поносни, „горди Париз, Париз 14. јула“, постаде столицом тиранске власти, поприштем крвожедне гилотинске клаке и власништвом бездушног уличног пролетаријата.

Закон „против сумњивих“ допада прљавих руку ниских и бедних бездушника, који овим подлим средством посташе жалосним заступницима правичности и народног добра. А народно се благостање поправља тиме, што се отужно срамоте гробови у Сен-Денису, што се храмови божји претварају у каљаве коњушнице и ниске крчме, и што се служба божја смењује „култом разума“. Устаје се против формалности, а чак се календару дају

нова имена и грађани се облаче у маскарадно рухо и називају именима убица и преvратника старе историје. Устаје се против излишности, а Робеспјер посипа косу ширинчевим прахом. Лепа госпођа Моморова („грађанка“ Моморова) у фантастом руху, уз најбеспосленије, свечане церемоније игра у Нотр-даму улогу „богиње разума“.

Комедија јутра, а трагедија вечера, као што вели Сарду у једној другој драми.

У овој чудној мешавини неразумности и нечовечности, почеше се јаче издвајати противници овом злом стању. Камил Демулен у свом листу, описујући тиранију Тиберијеву, прави јасну алузију на владу Јакобинаца и Робеспјера; али и он постаде жртвом њиховом. Пад Дантонов даје нову снагу Робеспјеру и терор достиже до врхунца.

Тада долази 9. Термидор да учини крај овом опаком стању! У седници у конвенту одиграла се сцена, која је уништила Робеспјера. Јер је требала само једна једина реч, реч одважна човека, па да сруши овог страшног и крвожедног тиранина француског. Немогући добити речи од председника, „председника убилаца“, Робеспјеров глас изнеможе и претвори се у комично јецање. То изазва смех и тада се расу по дворани ужасна гласина: „Гуши га крв Дантонова“. Више ватре није требало, да конвенат гракне и осуди Робеспјера и поведе га у Луксенбуршку палату.

Ето у то доба велике и значајне француске револуције пада драма *Термидор*, да изнесе једну очајну појединост, да мало открије завесу закулисне радње.

У загушљивој атмосфери за време терора живе два пријатеља, два дантоновца и заклета противника новом стању, Марсијал Игон и Карло Лабисјер. Игон је официр и дошао је у Париз, да донесе конвенту заставе, задобивене код Флерија и депеше за грађанина Карнота, а Лабисјер, Лабисјер има свој роман. Најпре је одређен војеном позиву, али га наскоро изневери, јер се по својој независној природи није могао сложити с војском, а нарочито са суровостима неког потпоручника, који је дигао руку на њега. Онда је по том био глумац, а после, у овом добу, чиновник затвореничког бироа у одбору за јавно благостање. Ви ћете се згрозити на завршетак ове сумњиве каријере; али ја сам већ нестрпељив и хитам да вас уверим о чврстини карактера у ове ретке природе. Као глумац завади се, за време покушаја игре, са неким бедним денунцијантом, те потегне штапом и разлупа бисту Маратову. И без тога греха он је већ био у црној листи, те мораде напустити позориште. Неки му пријатељ препоручи ово место, у ком га затичемо, и он га, потребит, прими. А поглавито га прими због тога, да би могао уништити акта, којим га оптужују, као што је поуздано држао. Но кад је дошао у звање и претурио сва акта, и осуђених и „сумњивих“, видео је да за њега још није ништа било. Место тога, он прочита међу многим оптуженим и осуђеним и име свога пријатеља Флоријана, писца басана и позоришних игара, ког највише терети денунцијанско писмо неког ниткова, ког је

Флоријан ослободио затвора. Лабисијер у гневу уништи и писмо и сву оптужбу. Сматрајући да је тиме учинио добро дело, он је у исто време сматрао, да му је од сада дужност остати на овом месту и „отимати губилишту његове жртве“. Он је све то радио необично заметно и трудно, стављајући тиме на коцку и сам свој живот.

И Марсијал има свој роман, љубавни роман, који је управо и основа целој драмској радњи. Он љуби Фабијену Лекулте, једну жртву несрећног доба, у ком је живела. Њен је отац био чиновник за владе Луја XVI., а једини јој брат заробљен и стрељан за време вандејског устанка. Она је одведена у манастир, али пошто револуциони одбор не поштеди ни ових тихих склоништа, то буде пуштена са осталим сестрама, да се врати кући. Но она нити је имала крова нити свог болећег, да је прими и заштити, те изнемогла од страха и хладноће, сруши се малаксала на овом путу. Ето у таквом је стању затиче Марсијал. А ви се сећате из народног певања, како је туга сироте девојке силна да савија бокор каранфила. Па још кад је та сирота девојка тако чиста и тако паћена, а при томе тако лепа, зар је онда чудно што се разигра ритерско мушко срце, и што је честити Марсијал одведе некој својој сиротој рођаци. Овај случај изазва у њих страсну, младалачку љубав, којој су и побуде и појаве тако сложене биле. Марсијал је морао после неког времена, по својој војничкој дужности, напустити Париз, и за време борбе на предстражи буде заробљен и одведен у тврђаву у Анвер. У том мучном времену, три месеца није ништа чуо о својој драгани. Кад је ослобођен дошао у Париз, појурио је да је потражи, али доби жалосну вест, да му је рођака умрла и да је Фабијене нестало. Он је лутао свуда по предграђу, док је не уочи мало на сплаву. Зато је и дошао, у почетку драме, на сплав, да је потражи. Ту затиче свог пријатеља Лабисијера, који је рано зором долазио да кришом у Сени уништи акта оптужених. Они ту нађу и Фабијену баш у оном критичном тренутку, кад су разуздане санкилотке, праље, хтеле да је као аристократку баце у Сену.

У другом чину, ово троје склонили су се од светине у стан Бернијона, некадањег трговца с лампама, а сада народног борца и „грађанина Каске“, који је, да би боље одговорно позиву, узео, у овом добу страховите параде, име убице Цезарева. Ту, у овом склонитом дому, код честите жене Бернијонове Жакелине, наступа обавештење и исповест главних радних лица. Лабисијер открива своје ново занимање, а Фабијена опет свој живот у оном несрећном времену, док је Марсијал затворен био. Она је примљена била у стан неких сестара из манастира, и ту, држећи да је Марсијал мртав, са свим се предала Богу и потчинила затуцаном верском фанатизму. И једва се тако протумачи зашто је она нешто хладна и уздржљива према Марсијалу, који је још исти у жаркој љубави и љубавној наклоности.

Они су, по савету Лабисијерову, требали још истог дана напустити Француску, под именом мужа и жене, јер је Париз већ био на прагу гра-

ђанског рата. А требали су побећи и зато, што је Фабијена била забележена на црној листи, јер је увредила некадашњег коњушара, сад главара опште безбедности Херона. Огромне је муке и много речи стало док је војник убедио калуђерицу, да треба да пође и да се венча с њим, и да се за то Бог неће наљутити.

Док се овамо водила борба предрасуде и нагона, извештачености и природности, дотле је Лабисијер радио за своје пријатеље, да им набави уредне путне листе. По том, кад је Марсијал отишао да потражи свог пријатеља у његовој канцеларији, десио се ненадан и немио случај, који је пореметио сав рад и уништио све планове њихове. Кад је преплашени слуга известио Фабијену, да су похапшене оне сестре, код којих је она па стану, у исто доба светина је ишла улицом за њима, а оне су предане, вери својој, безбрижно певале побожну хоралну песму. Овај посредни пркос џелату, ова мирноћа и вера у вишу правду, ова тиха преданост, силно су утицале на фанатично побожну душу Фабијенину, и она похита прозору, да поздрави врле мученице. Наравно да је после тога у одважној резигнацији, без страха и очаја, мирно пошла у затвор, изговоривши с неким узвишеним болом на сажаљење Жакелинино:

— Нисам ја за жаљење. *Он је*!

У трећем чину уводи нас писац у Лабисијерову канцеларију, претрпану актима оптужених и осуђених. Ту нам се показује у неколико рад чиновника одбора за јавно добро. Ту пријатеље затиче кобан глас, да је Фабијена затворена. То их громом порази, а нарочито још кад их оптужба Херонова увери, да ће најдаље за три сата бити срубљена на губилишту лепа глава Фабијенина. Само је остало једино средство као спас, да се место Фабијенина акта потури други, са сличним именом оптуженика. Лепо је и силно код Лабисијера оцртана очајна борба савести и потребе спаса свога пријатеља. И баш у оном тренутку, кад је ова борба добила одлучан завршан облик, да се спасе пријатељ по цену туђег живота, стиже мио глас из конвента, да је пао крвожедни Робеспијер!

Пао је крвник и вратило се доба да ускрсне човечанско осећање, па ипак видите, у последњем чину, да револуциони суд још врши свој одвратни посао. Овај чин доводи драмску радњу у двориште затвора, у ком се налази Фабијена.

Да оставим на страну оне епизодне сцене, које немају велике везе с главном радњом и које јој коче живост, па да видимо тренутак кад излази Фабијена, да је воде на губилиште. Лабисијер, неуморни Лабисијер, употребио је последње очајно средство, које би за један дан (а то је довољно) одложило извршење грозног злочина. Дознавши да се само бремене жене поштеђују секире, пријатељи наговарају Фабијену, да потпише акт, у ком признаје да је љубазница Марсијалова и да се осећа мајком. А ни ма да ствар изгледа као племенита лаж у овом часу очајања када игра глава у лепог и честитог створа, ипак се на ту цену узбуди часна и поштена душа Фабијенина. Кад је нису могли склонити, онда

Марсијал, у овом теснацу, довикну радозналој светини да је он љубазник ове жене и отац детета њена. То су потврдиле и праље, које су већ једном тако обавештене биле. А Фабијена објави радозналој гомили, поносно, узбуђено и смело, да је све то гадна и ниска лаж и предаде се да је воде на гилотинска кола.

Бес је јурнуо бујицом из разјарене душе Марсијалове, али га је за навек расхладило врело зрно жандармскога официра!

Тако је завршио драму овај љубавни пар у оном страсном часу, кад је викач објавио народу: да је Робеспјер затворен и стављен ван закона!

Драма *Термидор* ма да импонује својом крупнијом историском садржином, удаљеном од данашњих политичких облика, ипак показује стару пишчеву жељу, да се у драму унесе и политичког елемента.

Ви се сећате да у огромном Сардуовом репертоару (мислим око педесет драма), политика заузима прилично видно (треба разумети: велико) место. Још прва његова драма *La Taverne*, која је успела да буде приказана у Одеону, доживела је част да буде извиждана, јер се пронео глас, да је она имала смер да исмеје републику. То није ништа сметало писцу да и даље у *Nos bons Villageois* и у *Oncle Sam* загризе у кисело воће политизирања, и да у *Les Ganaches* изнесе противнике Бонапартизма. демагоге и легитимисте.

Знате даље, да је у *Рабагасу* (ако смем да га споменем без страха да будем извиждан) изнесена бедна карикатура Гамбетина. Да је ту још и стари јуначина Гарибалди оцртан као трговачки агент бораба на барикадама и луталица-ритер демократије. Па ко је у Монаку био представник слободе, светлости и напретка: „адвокат без парница, лекар без болесника, извиждан писац, најурен помоћник, истеран чиновник, осакаћени официр, један банкрот, три пропалице, две лопуже, један утописта, седам глупака и осам пијаница.“ И још к томе духовита Mistress Blounth наговештава хуманом и просвећеном кнезу (ох, да Богме, Наполеону III), да се демагози дају поткупити новцем и звањима!

Политично-религиозни комад *Daniel Rochat* задире и у веру и у политику, те савршено пропада на позорници.

После шест година обилата и зрела рада на другим врстама драмским, опет видимо Сардуа, где се обраћа политици. У *Le Crocodile* циља се на модерну демократију, те драма добива облик политичке комедије.

Али увек, у свакој прилици, „модерни Аристофан“ није радо приман са политичким драмама. И ако има у историским и романтичним драмама, у мелодрамама и комедијама другог рода, тако лепо име, привлачно за велику публику и коректно у већем делу озбиљне драмске оцене, ипак то ништа не смета раздражљивим политичким осећањима, да се у приликама узбуне и осуде великог драматичара.

Питање је, да ли ове драме (Термидор нпр.), кад се већ преводе у нас, да ли би требало у наше публике да буду примљене са негодовањем? Јер ми смо збиља и сувише далеко од прошлих историских догађаја француске историје, подалеко и од ситније, месне, чисто француске политике. И ми онда треба да увек будемо у могућности да примимо и у своју оцену ставимо све покрете стране, даље политике. хладно и присебно, или као што се вели застарелим изразом *sine ira et studio*. Нарочито кад су факта при том из хладне опште историске критичности и изнесена још у песничком облику.

Сарду је пре кратког времена написао драму *Spiritisme*. У тој драми има личност по имену *Michaël de Stourdza*, ниска и покварена душа, која више подсећа на Влаха, и коју је писац без повода и узрока назвао Србином. Ја се као Србин сав узбуђујем на то али ми чак ни у том случају не би пало на ум, да драми правим демонстрације. Јер драму треба као такву оцењивати; ако има вредности продреће, ако нема, пропашће. *Sodoms Ende* од Судермана буде забрањен од стране шефа берлинске полиције, а по том одобрен министром унутрашњих послова. Нестрпељиви и умни Берлин, увек склон да услед тих забрана пљеска писцу, рекао је после жељене прве представе: „Sodoms Ende ist Sudermanns Ende“.

Увек је мерило тако пространо, тако растегљиво, тако релативно!

Ја вам све то причам због тога што се при првој представи *Термидора* у београдском позоришту демонстровало. Или београдски кочијаши, који су баш тог дана отпочели своју демонстрацију, или ма који други, хтели су овом приликом, у месецу врења крви, да изведу и своју безопасну игру. Али је очигледно да се демонстровало по паради, и зато што се само нешто чуло. Јер колико су дирнути осећаји види се и по томе, што је демонстрација избила баш онда, кад је пала завеса на крају драме!

Критика је оценила Сардуа, као драматичара првог реда. *Зола* нпр. говорећи о његовим драмама, узима да су му ово главне одлике: оштроумност, драмска вештина, фин осећај да се погоди кад је чему време, велико познавање позоришта, особит таленат за епизоде и за многе, врло живе подробне споредности. А као главно што даје живот радњи то је она непрестана промена, разноликост и покрет. Додајте још само из оцене *Жил Леметра* плодност и изобиље сценичних изналажења и похвалу којом га он назива силом, једним од најлепших драмских темперамената овог века, великим забављачем и великим радником, — онда се таквим оценама нити може шта додати ни шта одузети.

Кад би се узело да се драма *Термидор* специјално анализше, она у многом чему не би задовољила ову карактеристику. Јер, узмимо главно, радња није жива, него се већином своди у причања и у епизоде, које су кадшто монотоне, поред свега тога што су мајсторски срачунате на допуну карактеристике оног црног доба. Али ми морамо послушати Жил Леметра, да је неправедно оцењивати поједине драме Сардуове, сваку за

се. Кад је говор о њима, онда треба дати њихово опште обележје, управо одлике драматског рада писчева.

Превод *Термидора* је изразит и изведен с лепим разумевањем, само се бојим да није манускрипт, са ког је превођено у неколико испрекрајао садржину драме.

Игра наших глумаца била је веома траљава и онолико незнање улога већ се мора у грех приписати. И ја се у незадовољству са задовољством сећам игре г-ђице *Јурковићеве.* Госпођица је са похвалним трудом изводила осећање и бол Фабијене, ове тужне девојке, која као да је у својој несрећној љубави и предaности Богу послала небу жељу покајнице:

„— — — — — — — — —
Mais requérir plutôt pardon me faut
De n'avoir tant aimé comme je dois,
Le Tout Seul Bon qui habite là-haut.
— — — — — — — — —"

Ви се сећате да је ове стихове испевала унука Шарла Орлеанског, сестра Франсоа I, кузина Луја XII, стара-мајка Хенриха IV, војвоткиња д' Алансонска и краљица наварска, Маргарита де Валоа.

Или, говорећи језиком из доба Термидора, ове је стихове изрекла грађанка Маргарита.

Ђор. П.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Начела народне економије, од др-а Мих. В. Вујића. Књига друга: *Економска теорија*, 1896, 8°, 349. страна.

У прошлој години угледала је света и друга књига г. Вујића под горњим насловом у којој су изложени основи економске науке. О првој књизи његова дела ми смо већ на овоме месту дали доста опширну оцену те с тога у нашем реферату о овој другој можемо бити краћи.

Да почнемо прво систематиком. То је важно питање, једно за то што од овакве или онакве систематике зависи потпуност дела, а друго што о њему владају несугласице о народној економији. Има новијих писаца који покушавају да одбаце стару систематику па да усвоје у основи друкчији план и распоред научног градива, други опет иду у томе још даље, тврдећи како се не треба за сада ни упуштати у догматично и систематско излагање науке о народној привреди какво се налази у обичним уџбеницима којих је препуна књижевност. Боље је, по њиховом мишљењу, ограничити се на дубље проучавање и обраду појединих питања, на монографије, по што су се, веле, старе теорије, зидане на површном посматрању појава показале недовољне, и у том правцу треба радити све дотле докле се наука у своме новоме схватању толико не разради и не развије да добије са свим нову систематику, независну од оне које се придржавају писци класичне школе.

То су главне тежње које веју кроз савремену економну књижевност и којима се циља на радикални преображај у самој структури науке. Али нам не изгледа да ће се тај нови процес развијања тако у брзо извршити. Нова струја неоспорно је учинила велики напредак у разради и срећивању појединих питања која се расветљавају са свију страна и до најмањих ситница, и што је најглавније. она нам је показала много поузданији пут у истраживањима. Но с погледом на целину науке и нову систематику још није обележен јачи и маркантнији прелаз од старога ка новом правцу, да би се овај последњи могао конституисати са свим одвојено од првог. У савременој литератури није се још показао тако одсудан

корак какав су у своје време учинили А. Смит и Д. Рикардо. У оригиналним радовима који би бележили на томе пољу какву нову периоду развитка наступила је почивка, могли бисмо рећи да се данашње стање науке налази у времену неке врсте инкубације која ће извесно дуже трајати док се нови правац много јаче не нагласи.

Новачења у делима појединих писаца у погледу основне измене систематике већим делом су произвољна, и чини ми се да потичу више из жудње за оригиналношћу но што би то захтевала разрада науке у новоме духу. Нови планови распореда којима понеки писац прибегава само су по форми нови, често се у њима не огледа ништа више до просто премештање материје, а у суштини се не разликују од старога плана, и у њима фигурише сва стара терминологија коју нова школа не усваја тако просто већ гледа да је подвргне јачој критици и дубљем проучавању. Докле нове теорије не добију чвршћу подлогу, држимо да не би било целисходно напуштати један план који важи толико деценија. Изменом његовом пре времена ризиковало би се да се много што шта изостави, а могао би се човек у томе завести и изгубити конац јединства који је потребан свакој науци у опште, а понајвише једној младој науци која се бави проучавањем тако испреплетаних појава као што је економска наука.

С тога ми мислимо да је г. Вујић са свим добро учинио што је задржао традиционалну систематику која обухвата четири економска процеса: производњу, промет, поделу и потрошњу добара, и то његовом делу одузима обележје новога правца у свима важнијим питањима. Тај план као потпунији погоднији је и са гледишта наших прилика, по што данас немамо ни ваљаних уџбеника а камо ли разрeђених питања у монографијама.

Дело које је пред нама имамо да ценимо са чисто теоријске стране. Кад то кажемо морамо поменути једну новину овога дела која је врло ретка и у делима страних писаца. Према постављеном плану за цело дело, писац се подухватио једног одиста тешког и замашног задатка; он је покушао да одели чисту науку, оно што је свуда опште, од њезиног практичног дела који носи карактер посебности, другим речима, да повуче границу између економне науке и економне политике, два различна дела, али који стоје један према другом као лице и наличје. Колико се сад у томе успело не можемо овде ценити, по што трећа књига у којој ће бити изложен практични део још није публикована. Можемо за сада само толико рећи да ће једно такво дело бити од велике користи за наше прилике, јер ће припомоћи решавању практичних питања привредних.

Ова друга књига наставак је прве, јер одмах почиње производњом добара. Нама се чини да би било складније кад би овај теоријски део сачињавао једну са свим засебну целину, и онда би претходна питања,

као увод у саму науку, која су изложена у почетку прве књиге, требала да дођу пред производњу у почетку ове друге.

Дело је подељено на три главне партије. Једна обухвата производњу (трећи део), друга промет (четврти део) и трећа поделу и потрошњу (део пети). Свака је партија опет подељена на главе.

По што је објаснио шта значи реч производити у смислу економском, писац одмах повлачи разлику између производње и привреде (у приватно-економном значењу) или зараде, како вели. То разликовање важно је са гледишта сразмерице која треба да постоји између привредних занимања у једном уређеном друштву. При том разликовању природно се истиче надмоћност производње која је, лепо примећује писац, стуб свакоме привређивању. Јер кад производња расте друштво највише добија и економски напредује, док појединац може да живи и богати се не производећи у строгом смислу ништа, рецимо од трговине или од давања новца под интерес. То већ не важи за друштво као целину. Сви његови чланови не могу живети од ренте, такав привредан склоп не да се ни замислити. Писац врло добро чини што нам истиче пред очи ту разлику која се обично у економним делима превиђа; сама по себи већ она упућује на јачи развитак производних радова, па повећање броја произвођача према другим занимањима. Ми нарочито не би смо требали да губимо из вида ту разлику, по што се код нас, земљорад на страну, опажа све јача тежња одавања појединаца на занимања непроизводна у смислу економном.

У првим трима главама говори о чиниоцима производње: природи, раду и капиталу, њиховом односу и значају, а највише посвећује раду као једном активном чиниоцу, испитује услове његове продуктивности и побуде које гоне човека на рад и најзад излаже начело поделе рада. Оно једнострано гледиште које је дало повода многим заблудама и настраним теоријама, а по коме се узима да у област народне економије улазе само ручни радови који производе материјална добра, одбачено је. Писац не губи из вида ни један елеменат људског рада, а умном раду придаје највећи значај, јер је „интелектуално напредовање људско прави и најважнији чинилац друштвене производње.“ И одиста делатности људске које производе добра неразлучне су, то су делатности целокупног бића човечијег, израз свију његових снага: физичких, умних и моралних. Нема ни једног добра које се производи људским радом а да та три елемента у томе не уделују.

На томе схватању г. Вујић одређује природу економског рада. По њему су сви радови у извесној мери производни, у толико у колико се без њих не може успешно производити. Рад на пр. полицајца који се брине о нашој безбедности да спокојније производимо производан је као и рад чобанина који иде за стоком (по староме схватању последњи би био производан а први непроизводан). То је правилније схватано, јер органски посматра узајамност радова. Али сви радови колико их позна-

јемо нису подједнако произвођни, између њих има разних ступњева о којима ваља водити рачуна. Кад би народна економија имала да обухвати све радове у опште, она би се тако рећи расплинула, не би се знало шта је њезин предмет и докле допире поље њезиног проучавања. С друге стране оно прво гледиште које везује појам економског рада за материјалну производњу сувише је узано. Писац заступа оно мишљење по коме се деле радови на *непосредно* и *посредно* произвођење. У прве увршћује: а) радове на прибављању сировина: земљорад, сточарство, шумарство, рударство, лов и риболов; б) радове на прерађивању сировина: занати и индустрија, и в) радове на преносу и промету производа: саобраћај и трговина. По његовом мишљењу о тој врсти радова има да се бави народна економија, јер су они управљени на подмирење потреба материјалне егзистенце човекове, чиме се и ограничава поље науке. Сви остали радови, на пр. радови јавних службеника и људи слободних професија посредно су произвођни, по што посредно утичу на привредни развитак.

Говорећи о међународној подели занимања, писац се, што је вредно истаћи, дотиче једног важног начелног питања о коме се код нас на жалост још није на чисто, а на име: да ли треба да се поред пољопривреде бацимо озбиљно и на неговање свију облика индустрије. Неодлучност на једну или на другу страну која још влада, показује само са колико се мало економног знања и познавања историје привредног развитка осталих народа приступа у нас решавању тако замашних питања. Признајући да мора на сваки начин постојати подела рада и међу народима, што се у осталом одређује природним условима средина у којима народи живе, г. Вујић изрично вели да је из основа погрешно мишљење које нам се саветује да нашу привредну пажњу — само земљорадњу и сточарству посветимо, по што, додаје он, без домаће индустрије не може бити ни рационалног земљорада. Мило нам је што се у том начелном питању а по нас веома важном савршено слажемо са назорима пишчевим, мишљење које смо више пута и у јавности заступали.

Постанак капитала види у произвођњи, у свима врстама људскога рада, а не у штедњи као што се то раније узимало, па и данас је по неким писцима штедња главни извор капиталу. Штедња по његовом мишљењу само један услов који прати рад човека у коме су развијени осећаји предвиђања за будућност, а прави је узрок образовању капитала у произвођњи, ако се не производи нема се шта ни штедити. То основано гледиште са свим природно проистиче већ из тога што се капитал у почетку не јавља као самосталан чинилац већ као резултат рада и природе. Истина он је данас постао може бити и неоправдано најважнији фактор, но то се има приписати многим узроцима који се јављају у социјално-економној еволуцији.

У IV-ој глави излажу се разни облици произвођње. Г. Вујић разликује малу и велику, екстензивну и интензивну производњу. Прву претстављају мали самостални произвођачи, као што су наши земљорадници

који сами располажу радом и свима оруђима производње, и отуда вуку цео принос рада и капитала. У таквом производном склопу производи се за подмирење кућевних и задружних потреба, а остатак преко тога износи се на пијацу. То исто можемо рећи да важи и за занатску производњу која израђује за најближу околину по поруџбини, за муштерију. То су први и најстарији облици произвођења који се и данас одржавају. Но у току привредног развитка, благодарећи јачој подели послова, разгранатошћу саобраћаја, усавршавању технике и т. д. јавља се други један облик у коме се производи удруженим радом и капиталом на једном месту интензивније и у велико. Ту се истиче предузимач који прикупља и организује све што је потребно за произвођење, а принос отуда дели се међу више лица. То је сложен облик производње који бележи нову економску фазу на западу где се израђује за светску пијацу.

Мала производња, нарочито индустријска отима се и бори противу велике производње и многих других социјалних услова, а она има разлог свога бића. Писац се с пуно права истиче као њезин поборник, јер на послетку боља је са гледишта општег благостања.

Даље разликује две врсте предузећа: појединачна у којима се појединци самостално подухватају каквог привредног посла, и заједничка при којима се на разне начине удружују капитали у предузећима већих размера. Том приликом пропраћа и износи значај акционарских друштава, говори о њиховим облицима и начину конституисања, и најзад завршује овај трећи део законима који владају производњом.

Четврти део садржи промет добара. Ова партија најпотпунија је и најбоље разрађена, јер обухвата не мање од седамдесет и два листа. Читалац ће са задовољством прочитати овај део и у њему наћи разјашњења многих питања на која човек наилази сваким даном у животу: о вредности и цени, новцу и новчаним питању, кредиту, банкама, берзама и т.д.; и свако то питање третирано је на широј основици, а понеко је расветљено богатим статистичким цифрама, па опет промет тиме није исцрпљен ни завршен. Писац ће нам, као што сâм обећава, о многим питањима која иначе припадају овом делу, говорити у својој трећој књизи.

У овом делу прво се сусретамо са теоријом вредности, најтежим и најзаплетенијим питањем у народној економији које заслужује да се на њему мало више задржимо

При истраживању појма вредности најтеже је питање пронаћи једно опште мерило за оцену важења свију добара, и у томе се писци баш највише размимоилазе. Разна схватања природе вредности могу се свести на крај крајева у два главна правца. По једноме који је старији по постанку своме, основ и мерило вредности добара ваља тражити у људском раду утрошеном на њихово произвођење, а то значи колико је стало неко добро рада док се произвело толико ће оно вредити у промету. Рад је дакле основица томе правцу, па било да се узме да чист рад радника одређује вредност, или трошкови производње где се поред рада узима

у рачун и други елементи, или трошкови око репродукције (поновног произвођења), или најзад било да се узме да се вредност добара мери часовима рада, као што хоће Маркс. Све су то само разни облици од којих су једни потпунији од других и који у суштини исказују једно исто основно гледиште, а на име: да човек својим радом мора да савлађује препоне које природа иставља између осећаја наших потреба и њихових задовољења добрима.

Други правац стоји на гледишту по коме се узима да вредност добара долази од корисности, то јест од тога колико она могу да задовоље ма какву нашу потребу. Тај правац почео је да се разрађује у најновије време у једну нарочиту теорију вредности која већ броји приличан број својих поборника чији радови претендују на засебну школу у економној науци, познату под именом „аустријска школа". Та нова теорија не потцењујући значај рада, као што ћемо видети, полази од корисности, али не корисности у опште, посматране апстрактно, већ конкретно, т. ј. од корисности добара *ограничених* у количини, и то не апсолутно него релативно ограничених. Стављајући се на гледиште: да свако добро човеку корисно, но у количини својој ограничено, мора имати вредности, присталице тога правца покушавају да пронађу основ вредности у самоме човеку, у његовим тежњома, жељама, осећајима и т.д. да дођу до добара, једном речи у његовом личном суђењу о корисности добара. По томе, тврде они, колико људи буду придавали важења добрима са свог чисто личног или субјективног гледишта, дакле према њиховој потребитости, толико ће она вредити у промету или размени. Отуда та школа истиче две врсте вредности: субјективну и објективну (употребну и прометну). Ова последња извире из оне прве, управо разменом добара буди се прометна вредност која се у нама налази у неком латентном стању. У кратко, за појам вредности по аустријској школи битно је ово двоје: да је добро човеку корисно, а јели и у колико корисно мерило су за то наше жеље, и да је ограничено у количини у времену кад њиме располаже.

Но та теорија носи прави назив теорија граничне корисности по томе, што кад човек има на расположењу каквог корисног добра, сви његови делови који су у стању да подмире разне потребе немају за њега једну исту корисност па по томе не ће имати ни исту вредност. То долази отуда што ни потребе људске немају исту јачину, и они делови који подмирују најпрече потребе највише су корисни те ће највише и вредити, а они који задовољавају незнатније потребе имаће мању вредност која ће поступно опадати према опадању интензивности потреба људских док се најзад не дође, до последњег или граничног дела који је најмање корисан, и његова вредност као најмања зове се гранична вредност (Grenzwerth). Тај део и ако има најмању корисност и вредност која може пасти на нулу (кад човек има добра у неограниченој количини да може подмирити све садашње и будуће потребе и опет да га остане, на пр вода), ипак

је важан због тога што одређује вредност свију сталих делова и може да их замени. На пр. човек има више грла стоке па неколико остави за приплод а неколико одреди за посек. Грла одређена за приплод за сељака су извесно потребнија од оних која су намењена за храну, јер се он може лишити месне хране за неко време, али се не може лишити стоке. Сад се случајно деси, на пр. услед какве заразне болести да она прва грла угину, он не ће остати без стоке, замениће их овим другим, па макар једне зиме не јео меса. Такав исти распоред учиниће човек и са разним добрима којима располаже, — стављајући на прво место најкориснија, којима подмирује најпрече потребе, хлеб је на пр. пречи од меса и пића, преча кошуља него хаљина и т.д.

Браниоци ове теорије мисле да нам тим начином протумаче вредност свију ствари. Вода, ваздух и сунчева светлост толико су нам корисне ствари па опет видимо да немају вредности. На против, дијамант као луксузан предмет има веома велику вредност. Но на страну дијаманат, јер он има и веома корисну употребу у индустрији, али узмимо старине, н. пр. старо оружје које је већ одавно изашло из употребе, или окрњак каквог суда нађен у каквој прастарој мисирској или римској гробници, или чак и предмет шкодљиви по здравље као што су разни косметици, сви ти и други слични предмети имају необично велику вредност, скупо се плаћају, а међутим строго са гледишта економског нису ни од какве користи, јер на задовољавају праве и неопходне потребе људске. Кад то двоје упоредимо и констатујемо да човек придаје тако велику вредност стварима које су му најмање или му баш нису ни мало корисне, а не придаје ни мало вредности толико корисним стварима без којих апсолутно не би могао опстати, онда долазимо у забуну, не знајући како себи да протумачимо ту противност, осим да је припишемо лудостима људским, тако нам бар у први мах изгледа. По новој теорији то се ласно разјашњава, просто разгранатошћу људских намирница, а нарочито тиме што су дијаманат и разне старине ретки предмети, дакле у својој количини ограничени, док воде, ваздуха и светлости, тих природних добара има толико да их свак може произвољно да ужива, њихова гранична корисност равна је нули, а то ће рећи да немају вредности. Кад се то зна, онда се може разјаснити и обрнуто за што се вода у каквој пустињи плаћа скупље и од дијаманта као и за што плаћамо воду коју добијамо из водовода. То што горе рекосмо важило би за сва остала добра, пи она не би имала вредности кад би их било у тако неограниченим количинама да их свак може колико хоће узимати као са какве гомиле која се никада не би смањивала. Кад би нешто сви људи били Рочилди, Гулдови и Вандербилти, новац извесно не би имао вредности или не би имао какву данас има. Том теоријом тумачи се тако исто н. пр. зашто је жито јевтиније од вина, млеко од меда, гвожђе и угаљ од сребра, сребро од злата, злато од драгог камена и ко би још ређао. Просто за то што се једних добара налази релативно више него других. С тога по овој тео-

рији, као што се види, није довољно да су само добра корисна него и да су у количини ограничења па да имају вредности.

То су две главне теорије око којих се данас прикупљају научници. Г. Вујић у кратком али збијеном слогу пропратио је својим рефлексијама обадве као и њихове варијанте, но ни једну од њих не усваја просто такву каква је. Оној првој придаје велику улогу, али са извесним ограничењима, јер сматра рад као „основицу око које се на крај крајева окреће оцена вредности свију добара и услуга у привреди друштвеној, али ипак за то, вели, он није никаква суштаствена, битна особина вредности (јер има добара која и без рада већ по реткости и корисности својој вредности имају), а још мање је утрошени рад сâм по себи мерило друштвене вредности добара“ (страна 90). Много мање придружује се писцима ове друге теорије којој замера што је отишла у „неоправдану крајност“, занемаривши друге важне елементе при одређивању вредности.

Али ако не усваја ни једну посебице, он се наслања и то са пуно разлога, на обадве, управо комбинише та два правца који се размимоилазе у питању: шта ваља узети за основ вредности. Пре свега и он разликује две врсте вредности: субјективну и објективну, признаје да последња извире из прве, што се види из пасажа који гласи: „Вредност у размени прометна или објективна вредност природно проистиче дакле из употребне или субјективне вредности тиме, што се елементи њезини у друштвеном промету модификују, мењају и преображавају тако, да најзад из стицаја или сукоба разних личних оцена резултује једна општа друштвена оцена вредности коју ми сматрамо као природну друштвену вредност економских добара и услуга“ (90). Но то још није довољно, то је само једна страна, уз коју мора доћи и једна друга, а то је по мишљењу пишчевом оцена препон. То двоје дакле, оцена корисности и оцена препона (трошкови око производње у опште и утрошак рада посебице) „две су неодвојиве половине једног и истог процеса суђења људског којим се тек вредност добара оцењује.“ Према томе по њему улазе у састав појма вредности ова три елемента: а) потребитост или интензивност пожуде људске, б) приступност добра или простија његова количина којом човек може да располаже у даноме времену и в) оцена препона под којом ваља разумети рад који се мора утрошити па да се извесно добро репродукује. Она прва два елемента представљају граничну корисност, говорећи језиком нове теорије, трећи елеменат представља теорију вредности која полази од рада. Та комбинација којој писац разложно прибегава има своју позитивну основицу: он је тиме дубоко проникао тешкоћу изналажења једног општег мерила вредности свију добара, тешкоћу од прилике онакву исту на какву се наилази при решавању проблема о квадратури круга у геометрији. Теорија коју г. Вујић износи у своме делу сложена је из више елемената, и то је чини потпуном, нарочито с те стране што обухвата сва добра, како она која се дају репродуктовати радом, тако и она која човек није у стању да умножи, као што су ретка добра.

Јер од две поменуте теорије посебице узете ни једна не може да нам потпуно разјасни појам вредности. Она која своди вредност на рад једнострана је; она се поглавито ставља на гледиште произвођача, односно продавца, а занемарује положај купца који је толико исто па можда и више меродаван при одређивању цене, не води довољно рачуна при куповини о томе колика је јачина његове потребитости да до неког добра дође.

На сваки начин било би најприродније и најправичније да се вредност добара мери утрошеним радом на њихово произвођење; али у практичном животу увек тако не бива, него се често скупље продају добра која су релативно мање стала рада. Има их опет која не стају ни мало рада па опет имају велику вредност. Произвођач неког добра на пијаци може колико хоће доказивати да је на њега утрошио толико и толико рада, па опет то не ће имати пресудног утицаја на купца у одређивању цене, ако баш није пригнат жељама да до добра што пре дође. Можда то долази од неједнаке јачине људских потреба, може бити да томе доприноси још неразвијен појам о значају економског рада и многи други социјални узроци у испитивање којих не можемо се упуштати на овоме месту. Задовољавамо се да напоменемо само како све то казује да је већ јако потресено веровање у потпуну основаност те теорије.

С друге стране нова или психолошка теорија, тако се она још зове што гледа да пронађе мерило вредности у психолошким побудама, да управо заснује своје учење на друштвеној психологији, — изгледа нам за данас прилично апстрактно: она још није толико разрађена да би нам могла дати потпун одговор на сва питања о вредности, н. пр. на питање: од чега зависи да ли ће количина добара бити више или мање ограничена, да ли то не ће опет зависити од рада који производи добра. Њој се поглавито замера што је заоштрила дедуктивну методу Рикардове школе од које је, вели се, узела све слабе стране а није ни једну врлину. Теорија граничне корисности даје се потпуно применити на ретке ствари, што јој не одричу ни њени противници, а већ теже иде са њеном применом на добра која човек може да умножи радом.

На завршетку овог предмета ваља нам се дотаћи још једног питања, а на име: која је претежнија од двеју теорија? Несумњиво теорија рада и трошкова производње броји више својих претставника, она је још владајућа теорија вредности. Г. Вујић који, као што рекосмо, спаја елементе једне и друге, али најзад придаје већи значај оној првој, јер сматра да најзад трошкови око репродукције одређују вредност (91). Што се се нас тиче, ми признајемо слабе стране психолошке теорије, увиђамо чак да данашњи њезини резултати нису ван критике и да по томе нерасветљава потпуно природу вредности, али ипак ценећи је по самоме основу са кога полази, држимо да се она више приближује истини па дакле да је претежнија.

Нова теорија изгледа нам претежнија пре свега по томе, што се при истраживању појма вредности спушта у дубину самога питања и у томе долази на један првобитни природни фактор, а то су психолошки покретачи, то ће рећи сам човек са својим разним осећајима, жељама, пожудама и т. д.; у којима се изражава јачина и интензивност потреба наших за добрима. Она не игнорише рад људски, само се не задовољава казати просто: рад је мерило вредности, него силази на дну суштине ствари, паштећи се да пронађе изворе самога рада, да испита узроке који га подстичу и јачају да боље производи, и на крај крајева проналази их у тим покретачима, дакле у самоме човеку, а не у природним препонама. То је темељитији основ са кога полази, јер је данас моћ човека у савлађивању тих препона неограничена, он је господар природе. По њој рад није првобитни фактор, као што узимају писци који бране теорију рада, него је последица, управо се јавља као дејство тих психолошких мотива који се у нама укрштају и испреплећу и из којих поничe наше суђење о корисности и потребитости добара за подмирење потреба.

Као последица тога схватања ова је: докле се старија теорија при оцени вредности ставља поглавито на гледиште производње, савлађивање препона око прибављања добара а занемарује потрошњу, дотле нова теорија скреће баш највећу пажњу на потрошњу, економски процес који је најјачи стимулус производње, јер се у њему усредсређују циљеви свију наших активности, човек на послетку и ради да троши. Тај правац који се у науци обележава подименом аустријске школе, и ако, рекосмо, својим досадашњим резултатима на пољу теорије вредности, не може да нас потпуно задовољи, ипак је по нашем мишљењу толико значајан да отвара нове перспективе у којима се за сада тек могу да прозру велики преображаји, може бити у самој структури економске науке. Јер не треба заборавити да је теорија вредности стожер у народној економији око којега се окрећу сва остала питања.

У глави III-ћој говори се о новцу и цени. Питање о новцу у опште претресано је с више страна да још мало недостаје па да тај одељак добије наслов „Савремено новчано питање.“ Пре свега писац пропраћа историју новца, износи о томе интересне податке прикупљене код разних народа, баца поглед на наше новчане прилике. Он заступа систем важења злата, али увиђа тешкоћу извођења његова у практици код свију народа. То питањеваља ценити, наглашава он, више са гледишта практичних прилика појединих земаља На пр. Велика Британија једино је могла потпуно извести и у практици златну валуту од које данас не отступа. Али она зато има да благодари свом великом богаству, великој трговини и разгранатом кредитном саобраћају какав још ни једна земља не познаје. То се већ теже даје остварити у земљама заосталим у економном развитку у којима преовлађују мале трансакције, нарочито у оним које још стоје више или мање на ступњу земљорадничком. Г. Вујић проналази узроке ажије у пасивности заграничног биланса земаљског, али сматра

да један повећи део у висини ажије долази од рђавог и поремећеног новчаног обрта какав је наш данашњи. У IV-ој глави изложени су сви облици и врсте кредита, особито је важна партија која говори о баначним радњама.

Најзад долазимо на пети део у коме се третирају друга два економска процеса: подела и потрошња добара. У анализи и оцени појединих удела које добијају из производње сопственици земаља и капиталисте, радници и предузимачи, писац се знатно удаљује од старих теорија. У опште можемо рећи да је питање о подели доходака као и добара у друштвеној привреди, тај за данас најважнији економски процес у коме лежи тежиште социјалног питања, и око кога се води љута борба на западу између оних који имају све у својим рукама и оних који немају ништа друго сем голих шака, далеко од свога решења. У осталом те је борбе увек било и увек ће је бити докле год буде било сиротних и богатих. Г. Вујић посматра и оцењује тај замашни проблем објективно и своди га наравно у границе данашњих реалних прилика, али ипак признаје да је данашња подела доходака каква се врши у земљама велике индустрије у многоме неправична и да се на томе пољу морају очекивати јачи преображаји. што засеца у делокруг државне економне и социјалне политике.

Говорећи о уделу сопственика земаља, он одбацује Рикардову теорију ренте као једну неминовну појаву која би долазила услед јачега множења људства, Он узима ренту у ужем смислу и своди је на „монополску цену која се при гушћем људству и крупнијој својини земаља баштиницама плаћа“, као што је случај у земљама где су историјски узроци створили и још одржавају велике сопствености. Такав облик ренте не може се, по његовом мишљењу, оправдати, те га треба сузбијати разним мерама, а особито деобом великих земаља међу сељаке раднике. Сем тога, писац мисли да би боље било да и богати мајдани, жељезнице и т. д. буду државна својина, па и само прескупо земљиште по градовима које сопственицима вуче велику и неоправдану ренту, по што не долази од њихова рада, пређе у руке општинске. Што се тиче интереса на капитал удео који припада капиталисти, сматра да је оправдан, али заступа оно гледиште по коме се верује у постиуно опадање интересне стопе док се најзад не сведе на извесан минимум.

Претресајући питање о радничкој најамнини, г. Вујић побија оно једнострано и опасно гледиште старе инглиске школе која одређује раднику један минимални удео, колико да одржи своју физичку екзистенцу, или боље рећи један део из расподеле доходака који раднику не дâ ни живити ни умрети, и да све то бива по неким природним и неуминтним законима. О неком природном минимуму не може бити речи него о просечној висини потреба према ступњу развитка као и код сваког човека. Али тај минимум не обухвата само оно што је нужно за издр-

жање физичко радника, већ и оно што је потребно за његово умно образовање и улепшање живота у опште. Г. Вујић с разлогом примећује да данашња радничка најамница као производ савремених политичких и привредно-социјалних узрока не садржи пуну заслужну награду рада. При свој јачој продуктивности која би требала да подиже средњи ниво живота радничког, радници су немоћнији да се боре противу капиталиста: њихова радна снага цени се данас на пијаци као и свака друга роба. Једини излаз у решењу социјалног питања на западу, да радник изађе из данашњег мучног положаја, писац види у „спајању рада са улогом предузимача и свођењу ренте на обичну висину интереса.“ То питање дубоко засеца у социјалну политику, а зависи и од увиђавности радничког света да се удруженим снагама помаже Привредни кооперативни облици који показују толико напретка данас резервишу зар радницима бољу будућност, а по свој прилици садрже у себи заметак основним изменама данашњих економских односа који стоје под силним надмоћијем великих капитала концентрисаних у мало руку, појава која изазива све заоштреније крајности у имовним односима.

Четврта глава овог петог дела садржи потрошњу. Ту се излажу разне врсте потрошње, говори се о штедњи и луксузу и проправћају погледи старих и нових писаца на те предмете, и најзад се претресају установе које тесно стоје уз потрошњу, као што су потрошачке задруге и осигурања.

На послетку дело се завршује двама важним и занимљивим питањима: о множењу људства и о својини. питања, која писац претреса са више страна не губећи из вида ни један важнији факт који доприноси њиховом дубљем расветљавању. У првоме питању он се у главноме наслања на савремени правац који одбацује фамозну Малтусову теорију о множењу људства и који износи да нема страховања од пренамножености, јер она услед многих узрока не може ни наступити, него се преваља бојати опадања у људству које јачи културни развитак неминовно за собом повлачи.

Што се тиче другог питања, својине земљишта, г. Вујић не сматра право својине као једну неминовну природну установу, нити држи да је у свему оправдано гледиште савремених правних система, у осталом наслеђено из римског права, да човек може имати потпуно и *неограничено* право располагања над земљиштем као што може да располаже производима свога реда. Он лепо примећује да земља није производ, већ ни по томе што је постојала пре човека, него је свеопште оруђе рада људског, и за то се она ни у ком случају не може онако исто као и остали продукти сматрати као природан предмет слободне и искључиве личне својине. Писац најзад разложно вели да треба јаче у интересу опште корисности ограничити личну својину земљишта, и на тај начин спречити да не постане монопол у рукама мањине која већини народа одузима и саму могућност опстанка.

То је у главноме садржина дела којега горе исписасмо наслов.

Кад посматрамо у целини садржину ове друге књиге г. Вујића, налазимо да су поједине партије одмерено и сразмерно изложене према њиховој важности, без дигресија и излишних уметака. У њој су у главноме изнесени принципи савремене науке о народној привреди. Дело је написано лепим језиком и доста лаким стилом, по најновијим изворима, а проткано је више или мање и субјективним посматрањима и оценама пишчевим, и не ћемо ни мало претресати ако кажемо да оно стоји на већој научној висини од многих дела ове врсте у страној књижевности. Ми га можемо препоручити као једно потпуно и ваљано дело верујући да ће оно учинити велике услуге српској науци на једном најважнијем, али данас најзапарложенијем пољу данас.

На завршетку овог реферата имамо да поменемо како ми и овде остајемо при нашој приметбици коју смо учинили приликом оцене прве књиге, а на име, да би дело могло бити прегледније да је писац усвојио више подела и подподела у излагању материје, и да су поједине постати (ставови) мање. Може бити да се он у томе руководио једном добром намером, штедњом према држави, јер би иначе дело изашло са неколико табака више.

Милић Ј. Радовановић

Analitična kemija. Sastavio *R. Gasperini*, profesor na spljetskoj realci, na temelju poštovane ministarske naredbe 19. jula 1896 Br. 1352. Split. Tipografia Sociale Spalatina (G. Lachi) 1896. Стр. 216. 8°. Mekano vezana stoji 3 krune.

Међу егзактним наукама, у којима је практични део врло важан, стоји на првом месту хемија. Хемија све своје спекулације оснива на проматраним појавама и све своје законе из истих изводи. За правилно поимање и дубоко схватање хемиских појава од врло велике је важности извежбаност у овом делу хемије. Вешто извођење експеримената и тачан аналитичан и синтетичан рад доводе хемичара до нових истина. Велика примена хемије у индустрији и домаћој економији увећавају још више вредност овог практичног дела. Књиге, које помажу упућивању у овај практични део хемије врло су ретке и у нас и у целом словенском југу, па зато се морамо радовати појави сваке књиге са таквом садржином. „Analitična kemija“ чији натпис исписасмо спада у ред ових.

Књига је ова подељена на 4 одељка.

У првом одељку — *приступу* — налазе се основни појмови о растварању, кристализацији и таложењу тела. Као средство за хемиска растварања поменуте су базе и киселине. Ради потпуности могла је доћи и вода, јер и она извесна тела растварајући их, хемиски мења (K, Na). У овоме се одељку налази и добивање најважнијих једињења дејством кисеоника, сумпора, хлора, брома и јода на разне елементе. Поред спе-

цијалних реакција, које долазе у одељку одмах за овим, изгледа нам да је ово овде сувишно. У овом је одељку још и употреба Bunsan-ова пламена и дуваљке. На крају се налазе све потребне реагенције, њихово растварање, концентрација. Код чврстих реагенција, чији се водени раствори употребљавају и код течних, које треба разблаживати, налазе се још и размерни бројеви, по којима треба ово чинити. Ово је врло добро нарочито за почетнике.

У другом је одељку *анорганско квалитативна анализа.* У овом се одељку говори о растварању неорганских тела и њиховој реакцији. Уз ово је изложена и једна прегледна таблица растворљивости важнијих анорганских једињења. За овим долазе *специјалне реакције металоида и метала.* Код металоида су изложене реакције појединих елемената и њихових једињења са металима или само реакције њихових најкарактеристичнијих и најобичнијих једињења. Метали су према својим реакцијама подељени у 6 група. У првој су групи алкални метали и амонијумове соли. Од алкалних метала су само калијум и натријум. У другој су групи земноалкални метали. У трећој су алуминијум и хром. У четвртој су: кобалт, никел, гвожђе, манган и цинак. У петој су: жива, олово, сребро, бизмут, бакар и кадмијум. У шестој су: калај, антимон и арсен. Поред свих ових група налази се и табеларни преглед њихових реакција. Неоправдано је код реакција металоида изостављен флуор као почетни члан халогенске фамилије. Изгледа нам, да је незгодно, што су реакције код метала почете алкалним металима, кад су оне код ових најнејасније и најмање приметљиве. Боље би било, да је код реакција метала задржана она Хофманова подела, по којој у прву групу долазе Ag, Pb.. Ово би нарочито било добро за почетнике, којима је по свој прилици ова књига и намењена.

За реакцијама долази систематично испитивање неорганских тела. Ради овог базе (метали) су подељене у 6 група према реагенсима, који их таложе. У I групу долази: Pb, Ag и Hg_2; у II (Pb), Hg, Cu, Bi, Cd, Sb, As и Su; у III Te, Co, Ni, Mn, Zn, Al и Cr, у IV Ca, Sr и Ba; у V Mg и у VI K, Na и NH_4. Киселине су подељене у 4 групе. У I-ој су групи киселине, (H_2CO_3, HNO_2 итд.), које развијају гасове кад се прелију хлороводоничном киселином. У II-ој су групи киселине, које таложи баријум хлорид или калцијум-хлорид. У III-ћој су групи киселине, које таложи сребров нитрат. У IV-ој су групи све остале, које ни један од горњих реагенаса не таложи. Да би увођење у испитивање бивало поступније и за почетнике приступачније, изложено је прво испитивање нарочито удешених простих тела тј. таквих у којима се има да нађе један метал и један металоид, и то на мокром и сухом путу. Испитивање на сухом путу врши се: 1. у цевчици на једном крају затопљеној, грејући тело само за се, са содом, са киселим сулфатом калијумовим ($KHSO_4$) и магнезијумом у праху; 2. у цевчици с обе стране отвореној; 3. на угљену са дуваљком, дувајући у само тело или са содом помешано; 4. на угљеним

штапићима; 5. на порцелану (испитивање мрља); 6. на платинској плочи или спирали; 7. у фосфорној ђинђуви; 8. у браксовој ђинђуви и 9. у бунзенову пламену (по бојењу). За испитивањем „једноставних“ тела, долазе сложена тј. онаква каква се обично у природи налазе. Овај је одељак прегледно и марљиво израђен; реакције су тачне.

Да би се приступило ма којој методи квантитативног анализања, ваљало је претходно бар поменути све методе, по којима се квантитативно одређују поједина тела. Тога ради мислимо, да је требало и овде у одељку „Volumetrična analiza“ рећи коју о оној другој методи квантитативног одређивања, која — истина — није практичнија, али је тачнија и много се чешће употребљава него ова волуметриска — а то је метода квантитативног одређивања мерењем на теразијама (Gewichtsmethode). Иначе је овај одељак, који се односи само на један део волуметриских анализа — алкалиметрију и ацидометрију — марљиво и врло јасно обрађен. Изнесено је: принцип волума одређивањем, грађење нормалних раствора, индикатори и врло је лепо показано израчунавање киселина или база према количини утрошених нормалних раствора. Алкалиметрија и ацидиметрија имају велику практичну примену и кад би ова књига била за тај циљ и написана, онда би се овај одељак могао и одобрити.

У трећем је одељку *органска анализа*. И у овом одељку као и у одељку о неорганској анализи изложене су на првом месту специјалне реакције важнијих органских једињења (цијанских, масних и ароматичних). Између ових реакција уметнута је елементарна квалитативна анализа органских тела и испитивање сапуна. Овај се одељак не одликује прегледношћу. Разлог, који је писца руководио, да изнесе у одељку о волуметриској анализи ацидиметрију и алкалиметрију, био је без сумње исти с оним, који га је навео, да нам у овом одељку без икакве везе с истим изнесе и *испитивање сапуна*. Овај је параграф могао потпуно изостати, јер ни предмет није тако важан, а у њему се не налази никаквих општих начела, која би могла послужити као допуна сврси, којој је ова књига намењена. Шта је руководило писца да угљене хидрате издвоји у нарочиту групу и тиме их одвоји од масних једињења, — непознато нам је.

У последњем — IV — одељку изнето је *испитивање анорганских и органских боја* где су ове последње подељене у две гомиле; *природне* и *вештачке*. Употреба боја данас је веома разнолика, а испитивање је њихово од велике важности, с тога је врло оправдано, што је овај одељак дошао. Испитивање боја изложено је у прегледним таблицама.

Кад би се знало, коме је ова књига намењена, могло би се још шта о њој рећи. По својој садржини могле би згодно послужити почетницима у аналитичној хемији. Сем Хофманових реакција неорганских тела и Вислиценусова упутства за квалитативне анализе неорганских тела, ни других књига оваке врсте немамо. Са своје збијености Вислиценусово упуство изгубило је много чега, с тога би као његова допуна у извесним деловима могла врло згодно послужити ова „Analitična Kemija“.

И ако ова књига има неких омањих мана, ми је ипак топло са своје стране препоручујемо.

16 — V — 97.

Београд.

Р. С. М.

Nadgrobni Spomenik M. Valerija Sperata iz Viminacija. Napisao Dr. Josip Brunšmid. U Zagrebu. Tiskara i litografija C. Albrechta. 1895. 4°. стр. 3 — 15.

Прештампано из Viestnika hrv. arheološkoga društva. Nova serija god. I. На крају је додан фотографски снимак споменика.

Овде Брунимит описује чувени костолачки надгробни камен Валерија Сперата (који је као поклон Игњата Бајферта постао својином — панчевачке гимназије!) и три рељефа на њему, тумачи и упоређује те представе с познатим сличнима, објашњује извесне детаље њихове и натпис, тражи узрок необичној каријери покојниковој и, напослетку, покушава, по уметничком стилу, по подацима у натпису и познатим фактима, одредити време овог доиста знатног споменика римског. Све је то лепо, јасно и зналачки написано: само с хипотезом, да је главни рељеф копија Никомахове слике, канда је писац био сувише слободан. Костолачки је рељеф зацело копија, а од знатних уметника није доиста познато да је ко радио отмицу Прозерпинину осим Праксителa, који овде јамачно отпада, и Никомаха. Али то још није довољно, да онака хипотеза има потребну вероватност, у толико пре што ми о Никомаховој композицији не знамо баш ништа.

В.

Njekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. Napisao Dr Josip Brunšmid. Preštampano iz «Viestnik hrv. Arheološkoga društva». Nova serija godina I. U Zagrebu. Tiskara i litografija C. Albrechta (Jos. Wittasek). 1896. 4° Стр. 2—27.

Радић подељен, према броју „нашашћа“, на четири одељка: I говори о тридесет келтских сребрних тетрадрахми с натписом Филипа II, ископаних 1884. год. у Нарти II о педесет и три комада сребрног новца римске републике и цара Августа (два квинара, остало денари), нађеним г. 1886 између Валпова и Осека, III и IV о више егземплара из 16. и друге пол. 17. века. Свакој овој партији на челу стоји прост увод; само први има неколико знатнијих бележака, о топографији келтског новца у Хрватској и Славонији (писац вели, да су тим новцем ту најбогатије Сремска Вировитска жупанија; Београдски пак Музеј највише таких варварских комада има из Македоније). После увода обичан је списак познатих егземплара. Келтски и римски прегледани су у таблицама; но оне су испале бес потребе веома опширне, јер код келтских износе у главном само већ у уводу поменуте а и иначе махом индиферентне ствари, а римски су сви већ описани што код Бабелона што у Коена, те је било довољно тамо читаоца упутити.

В.

БЕЛЕШКЕ

ДРУШТВА

Статути Српскога Геолошкога Друштва.— 11. јуна ове год. одобрио је министар просвете правила Српскога Геолошкога Друштва; она гласе:

Чл. 1.

Српско Геолошко Друштво, основано 1891. године, има задатак:

а.) да геолошки проучава српске и остале земље Балканскога Полуострва;

б.) да спрема грађу за *Геолошке Анале Балканског Полуострва* и спремљену у њима износи;

в.) да прикупља и проучава збирке за јестественичке музеје Велике Школе и сродне институте; — и

г.) да се његови чланови узајамно обавештавају о напрецима Геологије и сродних јој наука.

Чл. 2.

Чланова *Српског Геолошког Друштва* има: *редовних, дописних* и *почасних.*

а.) *Редовни чланови* постају избором на предлог два друштвена члана.

Оснивачима овога друштва и онима који су га одржавали и потпомагали до 10. фебруара 1897. године, остављено је на вољу да се упишу у редовне чланове овога друштва и без избора.

б.) *Дописни чланови* су сви пријатељи друштвени који му шаљу збирке и дописе и које ово друштво прими.

в.) *Почасни чланови* су она лица, која ово друштво једногласно прими на предлог управе.

Чл. 3.

Седиште је друштва у Београду.

Збирке које би друштво добивало увршћиваће се у геолошке, минералошке и палеонтолошке збирке Велике Школе и сродне институте у Србији. Исто тако и књиге које би друштво добивало, раздаваће се, према њиховој садржини, специјалним библиотекама Велике Школе и тих института.

Чл. 4.

Друштво држи своје *редовне зборове* 10. дана сваког месеца. Ови су скупови пуноважни ма колико чланова дошло.

Ванредне зборове, с екскурсијама или без њих, држаће друштво онда и онде кад и где за потребно нађе.

Чл. 5.

Радови прочитани на геолошким зборовима штампаће се у првом реду у *Геолошким Аналима Балканског Полуострва*, који су орган овог друштва, а за тим у другим научним или просветним часописима.

Чл. 6.

Послове друштвене руководи управа, коју друштво бира на три године, и коју састављају председник, секретар и још један члан. Управа је уједно и редакциони одбор *Геолошких Анала Балканског Полуострва.*

Чл. 7.

Избор управе вршиће се на дан 10. фебруара, а пуноважан је кад је присутна већина београдских чланова.

Матица Хрватска. — Главна годишња скупштина „Матице Хрватске“ била је ове године 8. овога месеца. Скупштину је отворио председник „Матичин“ проф. Таде Смичиклас говором који се дотакао једино издавања „Хрватских нар. песама“, за тим је прочитао извештај тајник и благајник друштвени. Из њега дознајемо, да за ову годину „Матица“ спрема својим члановима ове књиге: Хоћа „Слике из опћега земљописа“ (наставак; у овој ће бити описане ове словенске државе: Русија, Бугарска, Србија и Црна Гора), Вј. Клајића „Брибирски кнезови од племена Шубић“ (тиче се доба XIII в. до 1347.), проф. Р. Пинтера „Развитак немачке

књижевности у XVIII и XIX веку" (као пета књига „Слика из свјетске књижевности."), Тургењева „Ловчеве биљешке" у преводу Мирка Дивковића) ово ће бити трећа свеска „Тургењевљевих изабраних приповијести" што излази у „Славенској књижници" Матице Хрватске), Шенонине „Сабране приповијести" ту ће бити штампане: „Просјак Лука" и „Бранка"; у изгледу је да ће до године издати и његову историјску приповетку „Диогенес", те ће тако бити у осам књига све Шенонине приповетке — сем „Клетве"), трагедију Иде Фирстове „Краљевић Радован", Осман-Азис „Без сврхе" приповетка из мухамедовскога живота): Венцеслав Новак спрема више мањих прича а Јанко Лесковар повећу причу за „Матичину и Забавну књижницу". Од „превода грчких и латинских класика" издаће ове године „Цезарове коментаре о галском и грађанском рату" у преводу, с уводом и белешкама проф. К. Раца и „Платонов и Ксенофонов Symposion у преводу с уводом и белешкама проф. Фр. Петрачића. Штампаће се и друга књига „Хрв. нар. пјесама", у њој ће бити само песме с Краљевићу Марку. —

„Матица" је имала за 1896. (до дана скупштине) чланова 11.525; 8 више но у 1895. години. Књиге су штампане у 12000 примерака, а у толико се штампа и ове године. Прихода је имала у 1896. 38.479 фор. и 51 н.; од овога је потрошено 28.860 фор. и 23 нов., у главницу је унето 4210 фор., у закладу за потпору хрв. књижевника 1000 фор. и т. д. — Главница сем куће износи сада 45.619 фор. и 50 новч. На дугу и у готову за пренос за 1897. г. има 8.833 фор и 53 нов. — Закладе, којима Матица рукује стоје овако: „Заклада за потпору хрв. књижевника и уметника и њихових удовица и сирота" има сада 9.001 фор. и 37 новч. (више 3.232 фор. и 75 новч. но у 1895.); заклада грофа Ив. Н. Драшковића: 21.397 фор. и 49 новч. (више 26 фор. и 95 новч.); заклада Душана Котура: 4.425 фор. и 99. новч. (више 4·60 фор.); заклада Адолфа Вебера Ткалчевића 7.361 фор. и 45 новч. (више 310 фор. и 54 новч. и заклада Терезе Томашића 528 фор. и 22 новч. (више 28.22 фор.).

Нар. песме издала је у 7000 примерака. Стаје је 12.814 фор. и 10 новч. За издање остало јој је готовине 2137 фор. и 23 новч. (мање 18.58 фор. но у пр. години). — Закладнина за издање грч. и лат. класика износи 5.203 фор. и 23 новч. (више 357·39 ф.); за издање превода новијих песника: 1218·88 (мање 42·02 фор.)

Изабран је даље на овој скупштини на место Мише Кишпатића за одборника проф. Хуго Бадалић, место овога као одборнички заменик ушао је д-р Отон Кучера. [Види „Дело", књ. XIII, стр. 545.]

Матица Српска у Будишину. — Приликом прославе своје педесетогодишњице у априлу месецу, Матица је издала: прву свеску свога „Часописа" за ову годину, даље: Za wutrobu a dušu, збирку песама од Ј. Валтарја и М. Имишове, Serbske Zynki, песме Јакуба Ћишинскога и Zapiski Maćicy Serbskeje w Budyšinje. Из ових „Записака" дознајемо потанко о раду ове вредне Матице за педесет година. Први зачетак њен био је још 1845. г., али она тек 1847. поче да живи правим животом, добивши за председника д-ра А. Клина. Те године поче и издавање свога часописа, коме је први уредник био Ј. Смолер, и то од 1847. до 1853.; њега је заменио у уредништву Јакуб Бук, а овога од 1868. Михајло Хорник. Смрт овога 1894. године променила је поново уредника и од тога је доба тек четврти уредник за ово пола века д-р Ер Мука. „Матица" је издала за ово 50 година сем Часописа: а) 98 оригиналних дела и 20 превода намењених народу, а то је све штампано у 295.298 примерака; б.) 8 књига стручније садржине (као Фулов речник и т. д.) у 9250 примерака. Часопис има до сада 95 свезака, штампано у 31.900 примерака. Свега дакле 327.128 примерака књига штампала је ова Матица. Приходи њени за ово време износе 90.979·39 марака а расходи 86.631·19 марака. Матица се сада дели на осам одсека: језиковни (постоји од 1853-4. г.), старинарски (од 1856.), природњачки (од 1857.), белетристички (од 1858.), педагошки (од 1868.), доњолужички (од 1880.), етнографски (од 1895.) и уметнички (од 1897.). Има тројаких чланова: *редовни* могу бити само они који живе у немачкој царевини а знају српски; *ванредни* могу бити и који не знају српски. а *почасни*, које друштво са својих заслуга изабере. Редовни и ванредни плаћају по 4 марке годишње. Матица стоји у вези са 39 разних друштава међу којима је и наше Српско Учено Друштво! За чудо да Српска Краљевска Академија није променила адресу свога претходника!

КЊИЖЕВНОСТ

Из народа и о народу. — Недавно изиде и друга књига ових прилога за познавање српскога народа и његових обичаја од Луке Грђића Бјелокосића. У овој другој књизи, која је штампана у Мостару у штампарији Владимира М. Радовића о пишчеву трошку, писац нам описује Гацко са старинама по народном причању, па народну ношњу, бојење пређе (мавило, црвенило, жутило, зеленило и црнило), народно сујевјерије (вила, аждаја и змај, мора, вјештица, стуха, вукодлак, кучибаба, каранђолоз, цикавац), народна гатања, народне лекове; а на крају је о изради босанскога беза (платна). При прелиставању ове књиге опазисмо нешто те хоћемо да скренемо пажњу пишчеву, да у даљим књигама својим не пропусти то. Писац нам често пута описује н. пр. обичај, ношњу и т. д. а не каже нам где је у обичају да ли само у једном месту или у целој Херцеговини или у једном само делу. То свакако треба да знамо, ако хоћемо да имамо пра-

видниjу слику о оном што нам прича. Књига има 194 страна и 1 л. (од 188. до 194. су имена претплатника), на 8-ни је, стаје круну. Препоручуjемо је.

Развитак српске граматике у овом веку. — Професор Димитрије Ј. Милојевић дао је овим чланком лак и литерарни преглед „Развитка српске граматике у овом веку“, а поглавито уџбеника за средње школе. Завршио је своје разгледање лекцијама Љубе Стојановића, а отпочео је пред-доситијевским временом и Доситијем. Има у расправи овој по која нетачност или непотпуност, али она и поред тога заслужује пажњу читаочеву, јер из ње добива подесан преглед развитка наших граматика. Стаје динар, има 93 стране м. 8-не. Оштампана је из „Просветнога Гласника“ посебице.

Беседе. — Д. А. Коен адвокат штампао је у књижицу од 67 стр. своје „Беседе посвећене српској омладини Мојсијеве вере“. У њој је пет беседа. Стаје пола динара, а приход од ње наменио је писац „Фонду сиромашних великошколаца“ и „Српско-јеврејској омладинској заједници.“

О меду. — Проф. Јован Живановић написао је врло корисну књижицу „О меду“ и штампао ју је као трећу свеску „Пчеларске библиотеке“. Књижица ова заслужује сваку пажњу. Стаје *само* 17 новчића.

Песмарица. — Александар Јорговић израдио је према наставној основи, издaној од карловачкога Вел.-Школскога Савета, „Песмарицу“ за православне вероисповедне школе. У књизи је 39 песама с нотама; од ових неке су и у нашем програму за основну школу, као н. пр. Циц, Домовини, Пчелица и т. д. Књига је по одлуци Вел.-Школскога Савета примљена за уџбеник школски и награђена с две стотине фforината. Штампана је о трошку Манастирске Штампарије у Карловцима. Стаје 30 новчића.

Последњи пророк. — Готова је књига, „Последњи пророк“ коју смо објавили у априлској свесци. Драгутин Ј. Илић у овоме своме раду најпре описује Арабију колевку Исламову, њен географски положај, климатско, политичко и економско стање, секташко хришћанство, идолатрију и фетишку религију на Ћаби до појаве Мухамедова, па се онда у II одељку бави самим последњим пророком, Мухамедом, те нам приказује његов јаван и приватан живот, а по том у четвртом одељку претреса значај ислама „с научно-философске стране“, износи његове огромне користи за арапска племена, спомиње велике културне напретке маварске, па их и брани. Књига је на 8-ни, има 120 стр. и 1 лист. Издање је књижарнице Мите Стајића у Београду. Пада у очи да на књизи нигде није наштампано у којој је штампарији штампана, у ком месту и које године, а све је то требало реда ради навести. Стаје с поштарином 55 новчића.

Књиге за народ. — По разним нашим листовима читамо, да су од ових „Књига за народ“ што издаје из Коњевићеве задужбине Матица Српска изишле још четири свеске 66.—69. У 66. је „Цицерон и Јулије Цезар“ од Ф. Обркнежевића (на 8-ни, 64 стр.); у 67. трећи део „Српских народних пословица“ од Светозара Савковића (67 стр.); у 68. други део прераде Данице Чакловићке „Из школе у живот“ (стр. 62) и у 69. „Оче, твој сам“ приповетка из најновијег српскога живота од попа Дамјана Прерадовића. Свакој је цена 10 новчића, те их сваки може лако набавити. Ми их не добисмо на приказ.

Књиге за децу. — Васпитна страна наше књижевности још је врло слаба и нејака; на њу се и не обраћа пажња ни у колико, па по готову ни с које стране, и ако би то задаћа била наших просветних друштава и просветних чинилаца на првом месту. Ми у томе јако грешимо, имаћемо времена кад ћемо се и кајати за то, само да онда не буде доцкан! — Преводна белетристика плави нас; то не би најпосле било ни рђаво, да се бира шта се преводи, али ту иде онако с реда, што дође до руке оно се и преведе. Што је још горе, поред непажењa на избор, не пази се ни на превод ни на језик. Све иде онако на брзу руку, с намером да се ућари! — Наша преводна књижевност за омладину била је до сада *бар у неколико* поштеђена од многих превода, и ако истина има доста што и у њој не ваља. Недавно у издању књижарице Браће Савића добили смо низ књижица намењених младежи. Нисмо их још видели, јер нам нису ни послате на приказ али ако судимо по натпису бојсе запашћемо и у том правцу у сензацијске, романтичне и чудњашке приче, које ће покварити укус нашега подмлатка. Натписи тих прича, недавно изданих, ово су: „Тајне једне напуштене воденице“ из америчког живота од Лудвика Феза (има 54 стране), „Клаус Штетербекер последњи морски разбојник у Немачкој“ романтична приповетка (има 48 стр.), „Индијански град“ од Лудвика Феза (има 47 стр.), „Разбојници баконске шуме“ (45 стр.), „Тахита“ из индијскога живота (77 стр.), „Осветници ноћи“ (44 стр.), „Цар Октавијан или борба са дивским краљем“ од Ернеста Линда (64 стр.), „Џелатов Јован“ из XVIII в. (51 стр.), „Аветиње“ (45 стр.), Свака ова има по слику у боји, и стаје грош. Истакосмо ово у намери да подстакнемо кога те да свестрано прегледа и рече непристрастан суд и о њима као и о другим књигама, које се дају деци на читање.

Деца путници. — О трошку књижарнице В. Валожића изишла је приповетка намењена младежи „Деца путници“, коју је написао Мих. М. Стефановић учитељ из По-

жаревца. У овој књизи је испричан догађај из дечјег живота, проткан моралном тенденцијом а поткићен епизодама из неуспешнога дечјег путовања. Књига стаје 60 пара динарских.

Рачунски задаци. — О трошку Валожићеву изишла је и књижица „Рачунски задаци“ за I разред основних школа, коју су удесили Јовић и Стевановић учитељи.

Споменица. — Живко Драговић и Радоје Рогановић прикупили су све што је знатније било о венчању црногорских кнегињица Милице и Стане, те издали у књигу под именом „Споменица вјеридбе и вјенчања црногорскијех књагињица Милице и Стане“ (Цетиње, на 8-ни, 94 стр. и 1 л.). Књигу су посветили родитељима високих невеста.

Српски владари у народном предању. — „Глас Црногорца“ у бр. 12., а по том и „Србобран,“ донео је један леп прилошак Максима Шобајића из Никшића под натписом „Владалачки споменици у народној причи по Брдима.“ Ту је у кратко прибележено шта народ прича о Немањи, цару Душану, св. Сави, кнезу Лазару, Високом Стевану, Сибињанин Јанку, Деспоту Ђурђу Бранковићу, Марку Краљевићу, Милошу Обилићу, Вуку Бранковићу и цару Урошу.

Упут. — J. Стојановић и д-р А. Зега саставили су и штампали „Упут за учитеље основних школа и наставнике гимнастике.“ У књизи има и слика. Стаје два динара

Из „Дела“. — Из последњих свезака „Дела“ оштампани су посебице ови радови: „Писма из Ниша“ од Јелене Јов. Димитријевића; „Личност у историји“ од д-ра Драг. Павловића; сва три предавања грофа Анђела Губернатиса под натписом „Породица, Отаџбина, човечанство“ (за посебно издање ових предавања написао је д-р М. Веснић предговор), стаје пола динара; „Српске школе у скопљанској епархији“ од Св. Симића.

Опет песме. — Драгослав Племић штампао је у Смедереву пре неколико месеца збирку песама, мислећи да користи и себи и омладини, али се јако преварио.

Декамерон. — Јављају, да је изишла осма свеска *(прва друге књиге) Декамерона.* У њој су четири приче с рускога (О. Федьковича „Сафат Зинић“, П. Гњедича „Из бележнице једнога несрећнога пасажера“, К. Станюковића „Помућена радост“ и Тургењева „Препелица“, две с француског (Jean Reibrach-а „Лутка“ и „Jean de Rouge-a „Сведок“), и по једна с чешкога (Св. Чеха „Разочарање“), с италијанскога (Renato Fucini „Један значајан дан“) и J. Л. Грдине „Последњи поздрав“. Свеска стаје 20 новчића.

Мајски цвет. — И. Бајић матурант компоновао је за гласовир брзу полку под именом „Мајски цвет“ и приказавши је својим друговима матурантима у Н. Саду штампао. На првој је страни натпис, а на даље две нотни слог. Стаје 40 новчића.

Сити и гладни. — Јанко М. Веселиновић спрема за штампу нову збирку слика, типова, црта и силуета из — београдскога живота Једну је од њих недавно донео „Дневни лист“ под именом „Море без приморја“.

Савремени Запад. — Мих. К. Јовичић свештеник у Брчком превео је јавна предавања А. П. Лопухина, професора духовне академије у Петрограду која је он читао 1885. и 1886. у „Друштву за распростирање религиозно-моралне просвјете у духу православне цркве“. Тај превод Лопухинових предавања под именом „Савремени запад са религиозно-моралног гледишта“ намеран је да сада по Петровдану штампа у књигу, те позива на упис на претплату. Изнеће до 10 табака, а цена јој неће бити већа од форинте.

Аморови несташлуци. — Иван Вујић-Светозарев јавља да ће у скоро штампати „веома занимљиву“ књигу под натписом „Аморови несташлуци пикантерије из брачнога живота“, те отвора и претплату за њу. Стаје пола динара, а имаће четири табака.

Радови Фотија Иличића. — Недавно је Фотија Ж. Иличић, двадесет-седмогодишњи управитељ путничког позоришта издао проглас, у ком јавља да је намеран издати своја позоришна дела на свет, али он нема потребна средства за то, с тога позива ко би хтео да се прихвати издавања тих свих његових оригинала и прерада или појединих, да му се јави с погодбама, под којима жели. Старина Фотија има својих 14 оригинала: „Бирчанин Илија, оборкнез испод Медведника“ јуначка игра у пет чинова; „Хајдук Вељкова сирочад“, драма у шест слика; „Бан Павле“ драма из босанске историје у пет чинова; „Бој на Мишару“, по предању и историјским белешкама, јуначка игра у пет чинова; „Потоњи дани Смедерева“, историјска слика из прошлости српске у пет чинова; „Женидба деспота Лазара“, историјска слика из прошлости српске у пет чинова; „Тодор Пријездић, господар Сталаћа“, јуначка игра у пет чинова; „Проклета Јерина“, трагедија у седам слика; „Смрт Краљевића Марка или Битка на Ровинама“; јуначка игра у пет чинова; „Бој на Сливници“, црта из војничкога живота у пет чинова; „Стеван Синђелић војвода ресавски“, јуначка игра у пет чинова; „Деспот Ђурађ Бранковић,“ историјска трагедија из најпоузданијих извора у пет чинова; „Ослобођење Крушевца 1806. год.“, јуначка игра из првог српског устанка у пет чинова.

Прерађена и по туђој грађи написана дела ово су му: „Иконија Везирова Мајка“, слика из српске прошлости, написано по роману Чеде Мијатовића, и подељено у седам слика с певањем и играњем; „Рајко од Расине“, слика из српске прошлости по роману Чеде Мијатовића у пет чинова; „Стеван Томашевић, краљ босански“ по туђој грађи написано у пет чинова; „Пад Цариграда“, драма у пет чинова по туђој грађи; „Борци за српску слободу“, по приповетци Богобоја Атанацковића написано у пет чинова; „Београдски кесароши“, црта из београдскога живота у пет чинова, вађено из Тасина дневника; „Благослов владике Рада“, израђено по причи чика Љубе Ненадовића у два чина; „Марта“, по туђој грађи из романског народног живота с певањем и народним играњем написано у четири чина; „Избор општинског председника“, шаљива игра у четири чина по туђој грађи а из нашега паланачкога живота написано; „Крвави Јаглук“, црта из скорије прошлости по причи Манојла Призренца написано у пет чинова; „Марија и Милана“ или „Јурмуса и Фатима“, по причи М. Ђ. Милићевића написано у девет слика.

Кроз словенске земље. — Путопис „Кроз словенске земље“ од пок. Саве Бјелановића дат је у штампу. Делимично штампан је у „Српском Гласу.“ Књига ће стати два динара.

Вештина оженити се. — Новине јављају, да је дата у штампу и да ће скоро бити готова књига „Вештина оженити се“ од д-ра Павла Мантегаца.

Капићева пригодница. — Међу оне песнике што певају на народну, десетерцем, долази и Јурај Капић. Најновија му је песма, коју је испевао „о удаји Јелене кћери црногорскога кнеза Николе за Виктора Емануила сина талијанскога краља, мјесеца листопада год. 1896.“ Штампана је у Сплету. Не одликује се лепотом нити живошћу; нема ни мало песничке садржине. Стаје 20 новчића.

Seljačka buna godine 1573. — Под тим натписом изазшла је у сарајевској „Нади“ расправа Рудолфа Хорвата, коју је израдио поглавито по материјалу, објављеном Рачким у „Старинама“ VII („Gradja za povjest hrvatsko-slavenske seljačke bune god. 1573.“). Она је сада и посебице оштампана. „Вијенац“ у бр. 24. о њој ово вели: „У њој нам јасно разлаже, како су властела потлачила и гњавила хрватске сељаке, те их тим присилила, да пограбе оружје, пошто нису нашли заштите ни у краља, ни сабора ни бана. Још се наводи како се устанак ширио не само по Хрватској, него и по Штајерској и Крањској, и напокон како се по сељаке жалосно свршио, јер су их господа поразила код Керестинца, Кршкога и Стубице. Расправа је писана занимљиво и лијепим језиком, па зато ју топло препоручујемо.“ Стаје с поштарином 33 новчића.

Istočno blago. — Јавља се, да је у Сарајеву, у штампарији Шпиндлера и Лешнера штампана латиницом друга свеска „Источнога блага“, које је сабрао и превео Мехмед бег Капетановић — Љубушак. У овој су свесци „приче, бајке, питалице, поједини стихови, савети, богаство нашег и арапског језика, женске дужности, илахије и касиде босанских дервиша и т. д.“

Кумпанија или Дружба. — Тако се зове књижица од 40 страна, у којој је описао Петар Куничић учитељ једну од оних народних бојних игара, које су се сачувале на Корчули. Опис „Кумпаније“ изишао је прво у „Просвјети“, одакле је посебице штампан. — О другим нар. бојним играма са далматинскога приморја писано је у „Вјенцу“ (1890.) и у „Gimnastici“ (1897.).

Шеноа на немачком. — Allgemeine National-Bibliothek што у Бечу издаје књижарница Даберкова доноси као 14. свеску Шеноину приповетку „Пруски краљ“ у преводу под натписом Der König von Preussen. Пред приповетком има неколико речи о Шенои и његову књижевну раду. Овој је приповеци ово други пут што на немачком излази. Први пут је штампана у књизи Blüthen aus dem Osten, а одавде у поменуту библиотеку. Свешчица ове библиотеке стаје 10 новчића.

Јенсен о Словенима. — Утиске са свога пута по земљама словенским даје сада на јавност Шведац Алфред Јенсен у књизи под именом „Slavia“. Први део ове књиге штампан је у Штокхолму код Алфреда Бунијера прошле године; изнео је 403 стране на 8-ни и стаје 4 форинте. У првом делу говори о Русији и западним Словенима, Чесима, Пољацима и Лужичким Србима. Други је део посветио јужним Словенима; између других одељака имаће и ове: Међу мухамедовским Словенима. У Атини Јужних Словена. У Црној Гори. У Србији Великосрпске сањарије. Бугарска будућност и т. д. Овај други део излази у свешчицама. Добро би било видети шта о нама Србима вели. У делу овом има доста и илустрација.

Географија Балканскога Полуострва. — У Шумену штампао је Василъ Кѫнчевъ „География на Балканскія Полуостровъ. Рѫководство за долнитѣ класѣ.“ Књига је на 8-ни, стаје „10 гроша“.

Нова драма Ј. Врхлицкога. — Зове се Marie Calderonova драма у четири чина. Сиже ове драме узет је из Шпаније, из XVII в. (1628. — 1629.) Педру Вилегасу глумцу позоришта „Principe“ суди инквизиција и

стављa га на муке да изда заверенике па да и њега убију; али га у томе избавља Марија Калдеронова, која је некад била његова, а сада у двору Филипа IV живљаше као читачица краљичина и љубазница краљева. Марија избавља Педра али њу то стаје краљеве наклоности; она одлази у пркос томе весела срца да посвети свој живот не некадашњој својој мети — позорници већ васпитању свога сина, кога признаде и сам краљ за своје дете давши пристојан иметак. — Ову драму хвале са поетичне лепоте, а куде због развучености. Врхлицки је, вели један критичар чешки, почео Марију Калдеронову као песник, а завршио ју је пак као импровизатор. — Штампана је као XXI свеска његових „Драматских дела."

Културно дело о Чесима. — Недавно је угледало света врло знаменито дело Фердинанда Тадра „Kulturní styky Čech s cizinou až do válek husitských." Дело је подељено на 15 глава: у 1. глави прича откуда чешки предци црпоше знање о туђим земљама; у другој описује: путове којима идоше из Чешке и Моравске у суседне земље и износи у каквом су додиру били становници на граници ових земаља. Трећа је глава посвећена туђинцима који долажаху у Чешку трговине ради; а четврта хришћанству и односу с Римом. Пета говори о односу с Мађарима а шеста о односу с Пољацима; у седмој, осмој и деветој пак глави о односима с другим северним народима. У десетој казује о Чесима по средњевековним универзитетима, у 11. и 12. о Немцима и др. у Чешкој. У 13. износи какви су односи били Чеха с другим народима у литератури и у уметности. У 14. глави изнео је стара мишљења о појединим народима, као Далимилово о Немцима, Отокарово о Чесима итд. У гл. XV је преглед свега напред реченога. — Дело је изврсно у сваком погледу. Стаје само два форинта, и ако има 436 стр. на осмини. Издало га је краљ. чешко научно друштво у Прагу.

Бругманов Grundriss. — Од овога дела неопходно потребнога свакоме филологу, штампа се већ и друго *прерађено* издање. Готова је већ прва половина прве књиге; у њој је Приступ и један део науке о гласовима, од § 1. па до 694. На в. 8-ни, има XL и 621 страну, а стаје 16 марака. Друга половина ове прве књиге, у којој ће бити § 695. до 1084. с потпуним индексом за прву књигу, биће готова о јесени; изнеће до 40 штампаних табака. Овога лета пак изићи ће и последња књига *првог* издања овога монументалнога дела. У њој је други део *синтаксе* од Бертолда Делбрика и регистар уз оба дела ове синтаксе. Изнеће овај други део око 35 таб.

НОВИНАРСТВО

Нови листови. — У Београду почео је излазити од 1. јуна шаљив лист „Шило", уредник му је Дамјановић, а намеран је Димитрије Стевановић Нишлић глумац да покрене „Позоришни Гласник", који ће се бавити позоришним стварима и стањем и кретањем српских листова. — У Пожаревцу су искрсла два листа „Браничевац" и „Нови Грађанин", овај излази два пута, а стаје 10 динара годишње. — Д-р. Жарко Миладиновић адвокат у Руми намеран је да покрене лист под именом „Српска самозаконија" ако се бар јави 250 претплатника; листу би била задаћа да стручњачки претреса и расправља питања из српске народне црквене аутономије. Главни сарадник биће му д-р. Емил Гаврила. Лист би излазио у месечним свескама од два табака, а стао би годишње три форинате. — У Вирју покренуо је Церослав Љубић лист за забаву и поуку под именом „Rusanova zviezda", излазиће два пута месечно, на осам страна велике 4-не, стаје 2 форинта годишње.

Престали излазити. — Београдски политички лист „Народ" престао је излазити од 1. маја. — Задарски књижевни лист „Lovor" који је почео излазити од нове године под уредништвом Рикарда Катилинића („Дело", књ. XIII, стр. 185.) с дванаестим бројем престао је излазити; а томе је крив „нехај и немар" читалачкога света.

Ратник. — У априлској свесци (стр. 480. до 528.) овог органа нашега Главнога Ђенералштаба штампан је између осталих и чланак Богдана Ј. Анђелковића капетана у пенсији „Прилог познавању Кнежевине Србије"; израдио га по К. Јиречку, а служио се и Тумом, Каницом, Тротом и другима. Чланку је додана и карта краљевине Бугарске у размери 1: 1,850.000.

Југославенски стенограф. — Недавно добисмо 9. и 10. број за прошлу годину; тиме је завршена седма година изласка му, а то су у опште и последњи бројеви, јер за неко време престаје излазити. Уредник је у великом послу, те не може да ради и на уређивању овога листа, чија је редакција била у Бугарској, штампарија у Аустрији, литографија у Немачкој, а сарадници с разних страна.

Љубљански Звон. — У мајској свесци овога лепо уређиванога словеначкога листа почела је излазити цртица из Босне „Mara Rendića"; написао ју је Р. Перушек.

Narodopisny Sbornik. — Пре но што смо и мислили, можемо јавити читаоцима да је изишла прва свеска „Етнографскога Зборника" који је органом етнографскога друштва чешко-словачкога. Уредником је проф. др. Фр. Пастрнек, а главним помоћником др. Ем. Коварж. У овој првој свесци имамо ове чланке: а. Ем. Коваржа „Етнографија и задаци чешко-словачкога етнографскога друштва" (стр 1.—13.). Као главни задатак пи-

сац истиче: издавање велике етнографске енциклопедије чешко-словачке народности; у тој намери износи и њен програм. — б. В. Тила „Чешке гатке“ (14.—48.). Уводи нас писац у студију о гаткама и класификује чешке гатке по садржини. — в. Ђ. Поливка „Рибар и златна рибица“ (стр. 49.—63.) Ово је упоредна студија о различним варијантима ове гатке и класификација истих по садржини и према њиховој географској раширености. — г. J. Влуке „Кућна божанства из Шлезије (63.—65.). — д. Л. Нидерлеа „Избор знатних споменика чешко-слов. етнографскога музеја“ (66.—68.). Под тим натписом мисле износити у овом зборнику описе знатнијих споменика из њихова музеја. — ђ. О. Хостинскога „О просодији и ритмици чешких народних песама“ (68.—71.). Писац доказује да у чешким народним песмама влада акценат а не квантитет. — е. Ем. Коваржа „Преглед историје фолклористике до г. 1894.“ (71.—109.) Овде је преглед фолклористике код Словена. Од стр. 87.—94. је преглед фолклористике код јужних Словена. Иза ових чланака је шест приказа разних књига етнографске садржине (109.—144.) као Бартошеве Dialektologie Moravska од Пастрнка. За овим је преглед листова у којима има по штогод из етнографије (145.—160.). Прво је преглед словенск. листова, па туђих. Од српских поменут је од периодичних издања само „Етнографски Зборник“ а није требало пропустити да се бар не помене и „Босанска Вила“ и цетињска „Луча“; оба та листа редовно доносе народне умотворине и нар. обичаје. На стр. 160—197. је „Библиографија за годину 1895. „по народностима удешена. На крају (стр. 197.—207.) су помени недавно умрлих радника на фолклору, као Е. Јелинка, М. Драгоманова, Жеготе Паули, Д. Матова, М. Ваљавца и т. д. На последња два необележена листа је преглед и кратак регистар. Топло препоручујемо овај „Збоорник“ браће Чеха; он и нас многом чему може поучити.

УМЕТНОСТ

Народно Позориште у Београду — Месеца маја даване су у Народном Позоришту 23 представе, од којих је пет дневних, остало редовне вечерње представе. Од *дневних* представа само је један оригиналан („Ђидо“), два су с француског („Црни Капетан“ и „Анђео поноћи“), по један с мађарског („Агнеша“) и с немачкога („Сељак као милионар“) Од *вечерњих* представа два су оригинална („Девојачка клетва“ и „За веру и слободу“), осам с француског („Ниоба“, „Дениза“, „Томасенова плантажа“, „Термидор“ — драма у четири чина, написао Викт. Сарду, превео Н., први пут 10. маја, даванустопице три пут, „Мамзел Нитуш“, „За круну“, „Грбоња“, „Трилби“ — драма у четири чина, написао Жорж ди Молијер, превео Н., први пут игран 30. маја, даван устопице два пута), три с немачкога „Карлова тетка“, „Роберт Ђаво“ и „Дебора“), један с мађарског („Црвени буђелар“) и један енглески (Шекспиров „Млетачки трговац“). У Млетачком трговцу“ играо је као гост Михаило Исаиловић, члан Нирнбершкога позоришта, а у „Дебори“ играла је главну улогу почетница Матилда Тодоровићева. Представом „Трилби“ — 31. маја — завршене су представе позоришне у Народном Позоришту због инсталације електричног осветљења. Јуна месеца давали су чланови Нар. Позоришта представе код „Коларца“.

Од дневних представа у мају месецу најбоље је прошао с приходом „Црни капетан“ (606·50 дин.), а најгоре „Ђидо“ (347 дин.). Од вечерњих представа највише је прихода дао „Млетачки трговац“ (943 дин.) без сумње због гостовања Исаиловићева, а најмање „Дебора“ (101 дин), „За круну“ (121·50), „Термидор“ (134·50 дин. кад је трећи пут даван; први пут је дао 695·50 дин.). „Трилби“ кад је први пут даван дао је прихода само 267·50 дин.; а други пут 355 дин. Карактеристично је, да су „Мамзел Нитуш“ и „Карлова тетка“ мање прихода донели, но што су донели прошле године у мају месецу; први је донео ове год. 185 дин., а лане 266·50; други 209, а лане 263·50 дин. и 266·50.

РАЗЛИЧНОСТИ

Рађање и умирање у Београду. — Мајска свеска „Српскога архива за целокупно лекарство“, доноси између осталог и интересне статистичке податке, које је уредио и унео у чланак под именом „О рађању и умирању у Београду за последњих 14 година, 1882. до 1895.“ д-р Вој. Ж. Ђорђевић. Обраћајући пажњу на овај чланак из њега саопштавамо само ово: У средњу руку било је у Београду рађања за поменутих 14 година 25·4 на 1000 становника; највише је рођено 1885. (32·3‰ = 1248), а најмање 1886. и 1892. (22·2‰ = 1224 и 1250). Београд је у том погледу прилично изостао иза неколико аустријских градова (Беча, Граца, Прага и т. д.) Умирања је било у средњу руку 21·8 на 1000 становника. Највише је умрло год. 1886. (25·4‰ = 1068), а најмање у 1890. (17·6‰ = 957). У овом погледу бар Београд стоји у неколико боље од Граца, у ком је умирање било прошле године 28·5‰, Лавова (30·8‰), Прага (32·9‰) и т. д. Према статистичким датима дакле више је рођено но што је умрло у Београду за последњих 14 година. Од свих болести највидније место у Београду заузима туберкулоза; од ње је само умрло за ово време 3082, то значи 21·07 на 100 умрли или 48 на 1000 становника Највише је умрло 1895. (398, т. ј. 6·7 на 1000 ст. или 26·9 на 100 умрлих) само су у овом погледу гори Праг (6·8‰ или 21%) и Лавов (6·8‰ или 22‰). Позвани требало би да мало боље промисле о овом у интересу здравља престоничкога.

Народна библиотека у Софији. — У фебруарској свесци „Училищн-а Прѣглед-а“ штампан је „Извештај софијске нар. библи-

отеке за год. 1896.", те по њему ове податке саопштавамо:

Крајем 1896. библиотека је имала 15.180 дела у 21.270 свезака, од којих највише пада на друштвене (2441 дело, у 3206 свезака) и историјске науке (2387 д., у 4037 свезака) а најмање на књиге уметничке (215 у 242 св.) и математичке (402 у 544 св.). Прошле године библиотека је примала 212 периодичних списа; од ових је бугарских 46, руских 65, француских 45, немачких 26, енглеских 24, чешка 3 и по 1 пољски и хрватски. За чудо нам је да у овоме броју не видимо ниједан периодични спис ни српски ни словеначки. Од политичких листова примала је: 60 бугарских, по 4 руска и француска, и по 1 немачки и јеврејски. И ту су Словени рђаво прошли. — Библиотека има 212 рукописа: већина је црквене садржине; по садржини највише је рукописа беседе и поучења (41), еванђеља (31), стихира (20), служабника (14) и т. д. К овом броју рукописа треба додати још 74 разна рукописа, 3 турска фермана, 2 листине и много засебних листова, који још нису заведени. — Прошле године походило је читаоницу библиотечину 36.021, од којих је највише ђака (29.940) и чиновника (2075), а најмање свештеника (9); у месецу декембру (3816) и новембру (3778) најбоље је похођена, а најгоре у марту (1945) и мају (2604). Читали су: 8533 књиге и 719 периодичних списа (од 1. априла; за прва три месеца није вођена статистика); од ових највише је читано забавних дела (5345), па историјских (726), а најмање богословских (70). Од писаца најрадије су читали Ига (324), Вазова (281) и Ж. Верна (221); од појединих пак дела: „Хиљаду и једна ноћ" (68) „Путовање Гуливерово" од Свифта (68), „Јадници" Игови и „Три мускетира" Димина (по 58 пута).— Кући је узимало књиге на читање 2620 лица, од којих је опет највише ђака (951) и чиновника (665), а најмање лекара (31); узимано је највише у декембру (374) и у фебруару (358), а најмање у јулу (110). Читано је код куће од априла до краја године 3386 књига и 726 списа периодичних; највише је узимано дела забавних и историјских; од писаца опет су најрадије и код куће читани: Иго (85), Вазов (52) и Ж. Верн (51), а од дела: Игови „Јадници" (31) и Димин „Гроф Монте Христо" (29 пута). —

Ове године, под 10. фебр., потписао је кнез Фердинанд закон којим се наређује штампаријама, литографијама и др. сличним заводима да дају бесплатно нар. библиотекама у Софији и Пловдиву по два примерка (свега дакле 4) од сваке књиге, брошире, новина, карте и т. д. Ове бесплатне примерке треба предавати на реверс у Софији министру просвете, у окр. местима окружном начелнику, у ср. местима среском начелнику, а у др. местима општинским властима. Народна библиотека дужна је да саопштава библиографски билетен свих књига које је добила на овај начин бесплатно преко државних власти. Ова одредба у закону је значајна, јер ће се тим моћи објављивањем постићи двоје: контрола ће се моћи водити да се све шаље и имаће се приближан преглед шта је за то време штампано у Бугарској.

ЛИЧНИ ГЛАСОВИ

† **Душан Димитријевић** апелациони судија. — Српство судство и српска правна наука изгубили су једнога свога представника, каквих је мало међу заосталима. Душан Димитријевић није свршавао високе науке на туђинским свеучилиштима, па је ипак праву науку волео и разумевао и боље и више него многи, који се диче универзитетским дипломама. Он је био сиромах, али је на свима пољима: и као јавни радник, и као адвокат и као управни чиновник и као судија био сталан и неумитан, и служио је само једној девизи, а та је: *дужност*. Кад се једнога дана буде психошки проучавала морална и политичка криза у нашој отаџбини за последњих година, и кад се у њој буде оцртавало наше опште патолошко стање у многим круговима, онда ће се у даљини назирати — као на морској пучини — нежна светиља Правде. Око ње ће се са временом све видније и видније истицати неколико имена, а међу њима ће часно и угледно место заузимати, наш увек скромни Душан Димитријевић. Српска сиромашна правна књижевност губи у њему једнога ватреног и преданог поборника; у његовој смрти оплакује *Дело* свога вредног сарадника, и најмање што му сви можемо рећи, то је: Лака му српска земља, коју је онако искрено и часно љубио, и вечни му спомен међу нама!

† **Милош С. Милојевић.** — Умро је 24. ов. месеца један од оних ретких радника, који су и пером и сабљом и речју радили на пољу српске народне мисли. И његов рад подлежи критици, као и свачији, али он несумњиво има доста заслуга за српску мисао преко уских међа данашње Србије. Рођен је у Црној Бари окр. подринскога 16. октобра 1840. год.; учио је у Београду правне науке, а у Москви поред ових још је слушао и словенску филологију. Од 1870. год. професором је; неколико година био је и наставник и управник другог одељења, такозв. страначког, богословије. 1893. отишао је у пенсију. Био је редован члан Ученога Друштва. У рукопису остало му је доста материјала, нарочито још необјављених песама и обичаја народа српскога.

УРЕДНИК
Др. Драг. М. Павловић

ВЛАСНИК
Ст. М. Протић

САДРЖАЈ XIV КЊИГЕ

СТРАНА

I Забава

II Наука